T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN AVRUPA'YA İLMÎ ETKİLERİ (1125-1284)

Doktora Tezi

ENES ŞANAL

İZMİR-2023

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN AVRUPA'YA İLMÎ ETKİLERİ (1125-1284)

Doktora Tezi

ENES ŞANAL

DANIŞMAN: PROF. DR. FATMA AKKUŞ YİĞİT

İZMİR-2023

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Endülüs Medeniyeti’nin Avrupa’ya İlmî Etkileri (1125-1284)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19.12.2023

Enes ŞANAL

ÖZET

Doktora Tezi

ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN AVRUPA'YA İLMÎ ETKİLERİ (1125-1284)

Enes ŞANAL

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Avrupa'da Müslümanlar tarafından ele geçirilen ilk bölge olan ve yaklaşık sekiz asır İslâm idaresi altında kalan Endülüs coğrafyası siyasi, sosyal, dini ve kültürel yapısıyla Ortaçağ Avrupa tarihinde önemli bir yere sahiptir. İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik inançlarının yanı sıra muhtelif milletlerden insanlara ev sahipliği yapan Endülüs'ün çok dinli ve çok milletli nüfus yapısı bu coğrafyada farklı geleneklerin bir araya gelmesiyle köklü bir medeniyetin inşasına katkı sağladı. Endülüs'ün VIII. asırda İslâm hâkimiyeti altına girmesini takip eden yıllarda Endülüslü âlimler Doğu İslâm dünyasına (Maşrık) yaptıkları ilmî seyahatlerle (rihle) muhtelif bilim dallarında kendilerini geliştirmekle kalmayıp bilimsel faaliyetlerini sürdürdükleri ülkelerden önemli eserleri beraberlerinde Endülüs'e getirerek bölgede ciddi bir bilgi birikiminin oluşmasına öncülük ettiler. Benzer şekilde İslâm dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan âlimlerin bilimsel faaliyetler yürütmek üzere Endülüs'e yaptıkları seyahatlerin yanı sıra Endülüslü idarecilerin âlimleri himaye ve bilimsel çalışmaları teşvik etmeleri Endülüs'ün İslâm dünyasının en önemli bilim havzalarından biri olmasını sağladı.

Endülüs'te tıp, eczacılık, matematik, astronomi, felsefe ve teoloji gibi bilim dallarının gelişmesi, bölgenin Doğu ve Batı İslâm dünyasındaki âlimler için önemli bir ilmî cazibe merkezi haline gelmesini sağlarken bilhassa X. asırdan itibaren Endülüs Medeniyeti, başta Hristiyan İspanya olmak üzere Avrupa'daki muhtelif bilim çevrelerinde de merak uyandırmaya başladı. Endülüs Medeniyeti'nin

Avrupa'ya etkilerinin başlangıcı genellikle Toledo Tercümanlar Okulu (XII-XIII. asırlar) ile ilişkilendirilse de tarihi kaynaklar bu sürecin X. asırda başladığına işaret etmektedir. Endülüs'ün ilmî yönden ikbal çağını yaşadığı X. asırda bazı Avrupalı âlimlerin burada gelişen İslâm bilimlerine ilgi duyarak bölgeyi ziyaret etmeleri bahsi geçen ilmî etkileşim sürecinin başlamasına zemin hazırladı. XII. asrın ilk çeyreğine gelindiğinde bu ilgi daha da büyüyerek başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'ndaki şehirlerde Arapça bilimsel eserlerin Latince ve diğer Batı dillerine tercüme edilmesiyle zirveye ulaştı.

Bu çalışma, Arapça bilimsel eserlerin Toledo Tercümanlar Okulu'nda Latince, Kastilyaca ve İbranice gibi dillere tercüme edilmeye başladığı 1125 yılından İslâm bilimlerine ilgisiyle bilinen Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso devrinin sonu olan 1284 yılına kadarki süreçte İslâm bilimlerinin Endülüs üzerinden Avrupa'ya taşınmasını ve takip eden yıllarda bu bilgi birikiminin Avrupa'daki bilim çevrelerine etkilerini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İspanya, Tercüme Faaliyetleri, Toledo Tercümanlar Okulu, İslâm Bilimleri.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy (PhD)

Scientific Effects of Andalusian Civilization on Europe (1125-1284)

Enes ŞANAL

İzmir Kâtip Çelebi University

Department of History

The geography of al-Andalus, which was the first region conquered by Muslims in Europe and remained under Islamic rule for about eight centuries, has an important place in the history of Medieval Europe with its social, religious and cultural structure. The multi-religious and multi-national population structure of al-Andalus, which hosted people from various nations as well as Islam, Christianity and Judaism, contributed to the construction of a deep-rooted civilization by bringing together different traditions in this geography. In the years following al-Andalus' coming under Islamic rule in the 8th century, Andalusian scholars not only improved themselves in various disciplines through their scholarly travels (Rihla) to the eastern Islamic world (Mashriq), but also pioneered the formation of an intense accumulation of knowledge in the region by bringing important scientific works to al-Andalus from the countries where they carried out educational scientific activities. Similarly, scholars from different parts of the Islamic world traveled to al-Andalus to carry out scientific activities, and the Andalusian administrators' patronage of scholars and encouragement of scientific studies made al-Andalus one of the most important scientific basins of the Islamic world.

The development of sciences such as medicine, pharmacy, mathematics, astronomy, philosophy and theology in al-Andalus made the region an important cultural center of attraction for scholars in the Eastern and Western Islamic worlds, and especially from the 10th century onwards, Andalusian civilization began to arouse the curiosity of various scientific circles in Europe, especially in Christian Spain. Although the beginning of the influence of Andalusian civilization on Europe

is usually associated with the Toledo School of Translators (12-13th Centuries), historical sources indicate that this process began in the 10th century. In the 10th century, when al-Andalus experienced a period of scientific prosperity, some European scholars visited the region with an interest in the Islamic sciences that were developing here, which paved the way for the beginning of the aforementioned process of scholarly interaction. In the first quarter of the 12th century, this interest had grown even more and reached its peak with the translation of Arabic scientific works into Latin and other Western languages in cities in the Iberian Peninsula, especially in Toledo.

This study aims to determine the transfer of Islamic sciences to Europe via al-Andalus from 1125, when Arabic scientific works began to be translated into Western languages such as Latin, Castilian and Hebrew at the Toledo School of Translators, until 1284, the end of the reign of King Alfonso X of Castile-Leon, known for his interest in Islamic sciences, and the effects of this accumulation of knowledge on the scientific circles in Europe in the following years.

Keywords: al-Andalus, Spain, Translation Activities, Toledo School of Translators, Islamic Sciences.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ ..... **II**

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **IV**

İÇİNDEKİLER… ..... **VIII**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **XV**

ÖNSÖZ ..... **XVI**

KAYNAKLAR ..... **XXIII**

GİRİŞ **1**

Endülüs'ün Bilim ve Kültür Havzası Haline Geliş Süreci 4

BİRİNCİ BÖLÜM: ENDÜLÜS İLE HRİSTİYAN İSPANYA ARASINDAKİ SOSYAL VE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM (İSLÂM FETHİNDEN XII. ASRA KADAR)

İber Yarımadası'ndaki Gayrimüslimlerin İslâm İdaresi Altına Girişi 21

1.1. MOZARAPLAR 23

1.1.1. İslâm Kültürü ve Arapça'nın Mozaraplar Üzerindeki Etkisi 27

1.1.2. İslâm Bilimlerinin Avrupa'daki Resepsiyon Sürecinde "Kültür Taşıyıcısı" Olarak Mozaraplar 34

1.2. ENDÜLÜS'TE YAŞAYAN ARAPLAŞMIŞ YAHUDİLER 38

1.2.1. İslâm Bilimlerinin Avrupa'daki Resepsiyon Sürecinde "Kültür Taşıyıcısı" Olarak Endülüs Yahudileri… 43

1.3. ENDÜLÜS'ÜN FETHİNDEN XII. ASRIN SONUNA KADAR İBER YARIMADASI'NDA İSLÂM TASAVVURU 46

1.3.1. Cordobalı Eulogius 49

1.3.2. Cordobalı Alvarus 51

1.3.3. Petrus Alfonsi 52
1.3.4. Bahya b. Pakuda 56
1.3.5. Moses b. Ezra 57
1.3.6. Yehuda Halevi… 58
1.3.7. Muhterem Peter 59
1.3.8. Musa b. Meymûn… 64
1.3.9. Toledolu Mark… 66

İKİNCİ BÖLÜM: TOLEDO TERCÜMANLAR OKULU'NA KADAR ENDÜLÜS İLE AVRUPA ARASINDAKİ İLK BİLİMSEL TEMASLAR

2.1. ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ'NİN AVRUPALI DEVLETLERLE DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN ENDÜLÜS'TEKİ BİLİMSEL GELİŞMELERE KATKISI 73
2.1.1. Bizans İmparatorluğu İle Diplomatik Temaslar ve Bizans İlmî Birikiminin Endülüs'e Taşınması… 74
2.1.1.1. Dioscorides'in De Materia Medica Adlı Eserinin Endülüs'e Girişi ve Etkileri… 80
2.1.1.2. Paulus Orosius'un Libri Septem Adversus Paganos Adlı Eserinin Endülüs'e Girişi ve Etkileri 85
2.1.2. Kutsal Roma İmparatorluğu İle Diplomatik Temaslar ve Kültürel Alışveriş 90
2.1.2.1. Kutsal Roma İmparatorluğu Elçisi Gorzeli John'un İslâm Bilimlerine Yönelik Faaliyetleri… 93
2.2. İSLÂM VE BATI MEDENİYETLERİ ARASINDA KÜLTÜR ELÇİLİĞİ YAPAN İLK AVRUPALI ÂLİMLER 94
2.2.1. Aurillaclı Gerbert 96
2.2.2. Chartresli Fulbert 103
2.2.3. Reichenaulu Hermann. 105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TOLEDO TERCÜMANLAR OKULU VE AVRUPA'YA

İLMÎ ETKİLERİ

3.1. TOLEDO ŞEHRİNİN HRİSTİYANLAR TARAFINDAN ELE GEÇİRİLİŞİ (1085) VE ŞEHİRDEKİ İSLÂM BİLİM MİRASI… 110

3.1.1. Mülûkü't-Tavâif Devrindeki (1031-1091) Bilimsel Gelişmeler..... 112

3.1.2. Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın Tercüme Faaliyetlerini Teşviki ve Arapça'dan Latince'ye Tercüme Faaliyetlerinin Başlaması… ..118

3.1.3. Toledo Tercümanlar Okulu'nda Uygulanan Tercüme Teknikleri… 122

3.2. TOLEDO TERCÜMANLAR OKULU'NDA BİLİMSEL FAALİYETLERE KATILAN AVRUPALI ÂLİMLER 126

3.2.1. Sevillalı John 127

3.2.2. Abraham bar Hiyya..... 128

3.2.3. Tivolili Plato..... 131

3.2.4. Bathlı Abelard..... 132

3.2.5. Santallalı Hugo 136

3.2.6. Kettonlu (Chesterlı) Robert 137

3.2.7. Dalmaçyalı Hermann 139

3.2.8. Abraham İbn Ezra..... 140

3.2.9. Abraham İbn Daud..... 142

3.2.10. Cremonalı Gerard… 143

3.2.11. Dominicus Gundissalinus 148

3.2.12. Morleyli Daniel..... 154

3.2.13. Toledolu Mark 157

3.2.14. Alfred de Sarashel..... 158

3.2.15. Yehuda el-Harizî..... 158

3.2.16. Michael Scot 161

3.2.17. Shem Tov ben Isaac de Tortoşa..... 162

3.2.18. Hermann el-Aleman 163

3.2.19. Yehuda ben Solomon Ha-Cohen 164

3.2.20. Isaac Albalag 165
3.2.21. Abraham ben Samuel Halevi İbn Hasday..... 165
3.3. ESERLERİ BATI DİLLERİNE TERCÜME EDİLEN MÜSLÜMAN ÂLİMLERİN ORTAÇAĞ AVRUPASI'NA ETKİLERİ (XII-XIII. ASIRLAR)… 165
3.3.1. Fârâbî..... 166
3.3.2. İbn Sînâ..... 170
3.3.3. İbn Rüşd..... 180
3.3.4. Gazzâlî..... 189

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: X. ALFONSO (BİLGE) DEVRİNDE (1252-1284) KASTİLYA-LEON KRALLIĞI'NDA İSLÂM BİLİM VE KÜLTÜRÜ

4.1. XIII. ASIRDA HRİSTİYANLARCA ELE GEÇİRİLEN ENDÜLÜS ŞEHİRLERİNDEKİ BİLİMSEL VE KÜLTÜREL BİRİKİM 195
4.1.1. Zaragoza 196
4.1.2. Mallorca..... 199
4.1.3. Cordoba 200
4.1.4. Murcia..... 202
4.1.5. Sevilla 204
4.2. X. ALFONSO DEVRİNDE KASTİLYA-LEON KRALLIĞI'NIN BİLİMSEL VE KÜLTÜREL PANORAMASI 205
4.2.1. X. Alfonso'nun Tahsili ve İslâm Kültürü ile Tanışıklığı..... 206
4.2.2. X. Alfonso Devrinde Avrupa'nın İlmî ve Kültürel Durumu 213
4.2.3. İber Yarımadası'nda Hristiyan Hâkimiyeti Altında Yaşayan Müslümanlar..... 217
4.2.4. İber Yarımadası'nda Hristiyan Hâkimiyeti Altında Yaşayan Yahudiler… 224
4.2.5. X. Alfonso'nun Müslüman ve Yahudi Tebaasına Yönelik Hoşgörü Politikası 226

4.2.6. Kastilya-Leon Krallığı'ndaki Arapça Dil Okulları… 233
4.2.6.1. Murcia Dominiken Arapça Dil Okulu 233
4.2.6.2. Sevilla Studium Generale… 235
4.2.7. X. Alfonso'nun Himayesinde Müslüman Âlimler… 237
4.2.7.1. Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî 240
4.2.7.2. Üstat Bernardo el Arabigo 244
4.3. X. ALFONSO DEVRİNDE İSLÂM ESERLERİNİN KASTİLYACA'YA TERCÜME EDİLMESİ 247
4.3.1. İslâm Bilim ve Kültürünün Taşıyıcıları Olarak Kastilya Saray Tercümanları 248
4.3.1.1. Yehuda b. Moses ha-Kohen 255
4.3.1.2. Isaac İbn Sid 256
4.3.1.3. Abraham de Toledo 257
4.3.1.4. Todros Abulafia 257
4.3.1.5. Garci Perez 258
4.3.1.6. Guillen Arremon Daspa 258
4.3.1.7. Pedro Gallego 258
4.3.1.8. Fernando de Toledo 259
4.3.1.9. Alvaro de Oviedo 259
4.3.1.10. Buenaventura de Siena 259
4.3.1.11. Egidio de Tebaldis 260
4.3.1.12. Juan de Cremona 260
4.4.1.13. Juan de Messina 260
4.4.1.14. Pedro de Reggio 261
4.3.2. X. Alfonso Himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya Tercüme Edilen İslâm Eserleri… 261
4.3.2.1. Astronomi 263
4.3.2.1.1. Libros del Saber de Astronomía 263
4.3.2.1.1.1. Kitâbül Bâri fi Ahkâmı'n-Nücûm 265

4.3.2.1.1.2. Kitâbu Suveri'l Kevâkibi's-Sâbite 266
4.3.2.1.1.3. Libro de las Armellas… 268
4.3.2.1.1.4. Libros del Astrolabio Redondo 269
4.3.2.1.1.5. Lamina Universal 269
4.3.2.1.1.6. Libro de Quadrante pora Rectificar.....270
4.3.2.1.1.7. Los Cuatro Libros Sobre la Construccion de Relojes… 270
4.3.2.1.2. Tablas Alfonsíes 271
4.3.2.1.3. Kitab fî Hey'eti'l-'Âlem (Libro de la Constitucion del Universo 274
4.3.2.1.4. Gâyetü'l-Hakîm (Picatrix) 275
4.3.2.1.5. X. Alfonso Astronomi Koleksiyonunun Avrupa'daki Bilim Çevrelerinde Tanınması 278
4.3.2.2. Gemoloji 279
4.3.2.2.1. Lapidario 279
4.3.2.3. Agronomi & Botanik 281
4.3.2.3.1. Kitabu'l Edviyetü'l-Müfrede 282
4.3.2.3.2. Kitabü'l-Filâha 282
4.3.2.4. İslâm Dini 283
4.3.2.4.1. Kur'an-ı Kerim'in Arapça'dan Kastilyaca'ya Tercümesi. 284
4.3.2.4.2. Kitabu'l-Mi'rac (La Escala de Mahoma).....286
4.3.2.5 Edebiyat 292
4.3.2.5.1. Kelile ve Dimne (Calila y Dimna)… 292
4.3.2.5.2. Sindbad Hikâyeleri (Sendebar) 296
4.3.2.5.3. Binbir Gece Masalları (Las Mil y Una Noches) 297
4.3.2.5.4. Muhtâru'l-Hikem (Bocados de Oro).....298
4.3.2.5.5. Kitabu'l Adâbû'l Felâsife (Libro de los Buenos Proverbos) 300
4.3.2.5.6. Sırru'l Esrar (Secretum Secretorum, Poridad

Poridades)… 301
4.4. X. ALFONSO HİMAYESİNDE HAZIRLANAN VE İSLÂM ETKİSİ GÖRÜLEN TELİF ESERLER 303
4.4.1. Tarih… 303
4.4.1.1. Estoria de España (Primera Crónica General) 306
4.4.1.2. General Estoria 308
4.4.2. Hukuk 310
4.4.2.1. Las Siete Partidas 310
4.4.3. Hagiografi 312
4.4.3.1. Cantigas de Santa María 313
4.4.4. Oyun ve Eğlence Kültürü… 317
4.4.4.1. Libro de los Juegos (Libro de Ajedrez, Dados y Tablas) 318
4.4.4.2. Avcılık 322
4.5. X. ALFONSO HİMAYESİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN İSLÂM BİLİMLERİNE YÖNELİK ÇALIŞMALARIN SONRAKİ DEVİRLERE ETKİLERİ 324

SONUÇ **331**
KAYNAKÇA **342**
EKLER **390**
ÖZGEÇMİŞ **402**

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	**:** Adı geçen eser
a.g.m.	**:** Adı geçen makale
a.g.t.	**:** Adı geçen tez
c.	**:** Cilt
CSIC	**:** Consejo Superior de Investigaciones Científicas
Çev.	**:** Çeviren
Ed	**:** Editör
s.	**:** Sayfa
s.s.	**:** Sayfadan sayfaya
TDVİA	**:** Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ÖNSÖZ

Batı yönündeki ilk İslâm fetihlerinin son halkasını teşkil eden bir süreçte Müslümanlar tarafından fethedilen Endülüs coğrafyası, fethi takip eden asırlarda muhtelif milletlerin yanı sıra İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik inançlarına da ev sahipliği yaptı. Endülüs'teki bu dini ve etnik çeşitlilik, Endülüs toplumunun nev-i şahsına münhasır yapısının en belirgin özelliklerinden biri olarak dikkat çekmekteydi. Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte siyasi, sosyal ve dini hayatta olduğu gibi bilim hayatında da önemli gelişmeler yaşandı. Kurtuba, Tuleytula, İşbîliye ve Gırnata gibi şehirler, fethi takip eden asırlarda gelişimlerini sürdürürken muhtelif bilim dallarında yetişmiş seçkin âlimleri ve farklı disiplinlerde kaleme alınmış bilimsel el yazmalarına sahip zengin kütüphaneleriyle İslâm dünyasının önde gelen kültür merkezleri arasında sayılmaya başladı. X. asra gelindiğinde Endülüs coğrafyası, tıp, astronomi, matematik, felsefe, teoloji, tarih ve edebiyat gibi sahalardaki bilimsel faaliyetleriyle İslâm dünyasının en önemli bilim havzalarından biri haline geldi. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin ortaklaşa inşa ettikleri Endülüs Medeniyeti, farklı bilim gelenekleri bünyesinde barındırıyordu. Endülüs'ün bir bilim ve kültür merkezi olarak İslâm dünyasında kazandığı şöhret, takip eden asırlarda Avrupa'daki bilim çevrelerinde de duyulmaya başladı. İlk olarak Hristiyan İspanya'da tanınmaya başlayan İslâm bilimleri, XII. asra gelindiğinde İber Yarımadası'nın ötesindeki Avrupa topraklarında yaşayan âlimlerin ilgisini çekti. XII. asrın ilk çeyreğinden itibaren Avrupalı entelektüeller Hristiyan Latin dünyasında daha önce tanınmayan antik dünyadan tercümeler yoluyla İslâm dünyasına geçen çalışmaların yanı sıra Müslüman âlimlerin Arapça kaleme aldığı bilimsel eserlere ulaşmak için başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'ndaki şehirleri yoğun bir şekilde ziyaret etmeye başladılar.

Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine yapılan tercümeler vasıtasıyla gerçekleşen İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon (alımlama) sürecinin geniş bir coğrafyaya ve uzun bir zaman dilimine yayıldığı dikkate alındığında "Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri (1125-1284)" başlıklı tezimizin zamansal sınırlarını tespit etmenin birtakım zorlukları olduğu aşikardır. Çalışmamızın zamansal sınırını tespit ederken mezkûr sürecin asırlar boyunca devam etmesini ve

konunun kapsamını göz önünde bulundurmayı gayret ettik. Bu bağlamda Ortaçağ'da İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecinde çok önemli bir yere sahip olan Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetlerinin başladığı 1125 yılını başlangıç; İslâm bilim ve kültürüne büyük ilgi duyup himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya bilimsel eserler tercüme edilmesini teşvik eden Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun saltanatının sonu olan 1284 yılını tezimizin bitiş tarihi olarak belirlemeyi uygun gördük.

Son yıllarda yöntem ve muhteviyat bakımından nitelikli çalışmaların sayısında bir artış olmakla birlikte ülkemizde Endülüs ile ilgili yapılan akademik çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların neredeyse tamamının Ortaçağ'ın Arapça kaynaklarına dayalı olarak hazırlandığı görülmektedir. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin bir arada inşa ettikleri Endülüs Medeniyeti'ni sadece Müslümanların kaynaklarına dayalı olarak tetkik etmek, hem metot olarak hem de konuyu tüm yönleriyle ortaya koyabilmek açısından son derece eksik bir yaklaşımdır. Dolayısıyla bu alanda orijinal bir çalışma hazırlayabilmek için Endülüs Medeniyeti'ne dair son derece özgün bilgiler ihtiva eden Ortaçağ'ın Hristiyan ve Yahudi kaynaklarının kullanımı da son derece elzemdir. Çalışmamızın farkı ve özgün değeri de bahsi geçen kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmış olmasıdır. Bu durum dikkate alınarak çalışmamızda Ortaçağ'da kaleme alınan Arapça, Latince, Kastilyaca, Katalanca ve İbranice kaynak eserlerden istifade ettik. Tür bakımından çeşitlilik arz eden bu kaynaklar arasında bahsi geçen dillerde telif edilmiş umumi tarih ve bölge tarihi özelliği taşıyan eserlerin yanında bazen Avrupalı bir âlimin hususi mektubu, bazen Hristiyan ve Yahudi âlimler tarafından kaleme alınmış bilimsel eserler ve bazen de âlimlerin hayatını ele alan tabakat-teracim eserleri de bulunmaktadır. Ortaçağ'da tarih, edebiyat, teoloji, astronomi ve hukuk gibi birbirinden çok farklı disiplinlerde telif edilmiş söz konusu eserlerden istifade edilerek hazırlanan tezimiz, bu yönüyle Türkiye'de Endülüs çalışmaları alanında bir ilk olma hüviyetine sahiptir.

İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki ilişkileri konu edinen bu interdisipliner çalışmamızın hazırlanma aşamasında birçok zorlukla karşılaşıldı. Devrin Latince, Kastilyaca, Katalanca ve Arapça kaynaklarına dayalı olarak hazırlanan bu çalışmanın ortaya çıkmasında yaşanan en büyük zorluklardan birisi hiç şüphesiz bahsi geçen kaynakların tedariki oldu. Türkiye'de bu konu üzerine Ortaçağ'da kaleme alınmış

hiçbir Batılı kaynağın bulunmaması çalışmanın bir süre yurt dışında sürdürülmesini zorunlu kıldı. Bu zorunluluk sonucunda Universitat Autònoma de Barcelona'da misafir araştırmacı olarak bulunduğumuz bir yıllık süre zarfında gerek üniversite ve şehirdeki diğer kütüphaneler gerekse alanın dünyadaki en saygın akademisyenlerinin istifade etmeme müsaade ettikleri hususi kütüphaneleri, bu çalışma için gerek duyulan kaynakların tamamına ulaşmamıza imkân sağladı. Bu süreçte yaşanan bir diğer zorluk ise tezin kaleme alınışı sırasında bazı bölümlerde hiçbir müstakil çalışmanın yapılmamış olmasıydı. Sözgelimi tezimizin devrin Kastilyaca, Latince ve Arapça kaynaklarına dayalı olarak hazırlanan "X. Alfonso (Bilge) Devrinde (1252-1284) Kastilya-Leon Krallığı'nda İslâm Bilim ve Kültürü" başlıklı bölümünün hazırlanması daha önce bu konu üzerine çok spesifik birkaç makale dışında neredeyse hiçbir çalışma olmaması ve bu yönüyle bir ilk olması sebebiyle büyük zorlukları beraberinde getirdi. Tezin yazım aşamasında karşılaşılan bir diğer büyük zorluk ise Ortaçağ'da Latince, Arapça, Kastilyaca ve Katalanca gibi farklı dillerde ve türlerde kaleme alınmış eserlerde yer alan bilgileri mukayeseli bir şekilde tetkik etmek oldu.

Tezimize konu olan ve Ortaçağ'da İber Yarımadası'nın en önemli bilim ve kültür merkezleri haline gelen Endülüs şehirleri İslâm kaynaklarında Arapça adlarla geçmektedir. Toledo, Sarakusta, Kurtuba, Mürsiye ve İşbîliye gibi Endülüs şehirleri XI-XIII. asırlar arasında Kastilya-Leon ve Aragon gibi krallıklar tarafından ele geçirilince (Toledo 1085, Zaragoza 1118, Cordoba 1236, Murcia 1243, Sevilla 1248) Toledo, Zaragoza, Cordoba, Murcia ve Sevilla gibi İspanyolca adlarla anılmaya başladılar. Bu şehirlerlerin ağırlıklı olarak XII-XIII. asırlarda Hristiyanlar tarafından zaptedilmesi ve tezimiz de bu asırlarda İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecini ele aldığından dolayı çalışmamızda bu şehirlerin İspanyolca kullanımını tercih ettik. Tezimizin ana omurgasını oluşturan bölümlerin başında gelen "Toledo Tercümanlar Okulu" ifadesi tarihi bir fenomen olarak alanda genel kabul gördüğünden "Tuleytula Tercümanlar Okulu" gibi bir adlandırma uygun olmayacaktır. Tezimizde benzer adlandırmalarda bu gibi zorluklara sebep olacağı için bu tercihin daha makul olduğu açıktır.

"Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri (1125-1284)" başlıklı tezimiz, dört ana bölümden oluşmaktadır.

Tezimizin "Endülüs ile Hristiyan İspanya Arasındaki Sosyal ve Kültürel Etkileşim (İslâm Fethinden XII. Asra Kadar)" başlıklı birinci bölümünde İslâm fethinden başlayıp XII. asrın sonuna kadarki süreçte İber Yarımadası'nda İslâm idaresi altındaki Endülüs ile Kastilya-Leon Krallığı, Aragon Krallığı ve Barselona Kontluğu gibi siyasi teşekküllere ev sahipliği yapan Hristiyan İspanya adını verilen coğrafya arasında gerçekleşen sosyal ve kültürel temaslar ele alındı. Endülüs'te gelişen İslâm bilimlerinin Batı dünyasında tanınma süreci Hristiyan İspanya ile başlayıp özellikle X. asırdan itibaren İber Yarımadası'nın dışındaki Avrupa topraklarında devam etmiştir. Endülüs Medeniyeti'nin Hristiyan İspanya ile olan bilimsel temasının İber Yarımadası'nın ötesindeki Avrupa topraklarıyla olan bilimsel temasına nispetle daha erken bir devirde başlaması, iki bölge arasında görülen coğrafi uzaklığın yanı sıra iki bölge arasında etkileşimin gerçekleştiği kanalların farklılığı tezimizde bu iki bölgeyi ayrı bölümlerde ele alınmasını gerekli kıldı. Ortaçağ'da İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerini bilmek, İslâm bilimlerinin XII-XIII. asırlarda farklı kanallarla Avrupa'ya taşınma sürecini ve Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa üzerindeki ilmî etkilerini tespit edebilmek için elzem olduğundan böyle bir bölümü tezimiz için uygun gördük.

"Toledo Tercümanlar Okulu'na Kadar Endülüs ile Avrupa Arasındaki İlk Bilimsel Temaslar" başlığını taşıyan ikinci bölümde tezimize konu olan XII-XIII. asırlardan önceki süreçte Endülüs'ün Avrupa ile olan bilimsel ve kültürel alışverişini ele aldık. Bu bağlamda özellikle X. asırda Endülüs Emevî Devleti'nin İber Yarımadası'nın ötesinde yer alan Avrupalı devletlerle olan siyasi ilişkilerinin yanı sıra bilimsel faaliyet sürdürmek üzere Avrupa'nın farklı coğrafyalarından bölgeye gelen Batılı âlimlerin İslâm ve Batı Medeniyetleri arasındaki bilimsel etkileşim sürecinde ne gibi etkiler yarattıklarını tespit etmeye gayret ettik. Bu bölümde devrin kaynakları ışığında Endülüs'te neşvünema bulan İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecine dair bilim dünyasında kabul gören yaygın kanaatlerin aksi yönünde birtakım yeni ve özgün görüşler ortaya attık.

Tezimizin "Toledo Tercümanlar Okulu ve Avrupa'ya İlmî Etkileri" başlıklı üçüncü bölümünde ise çalışmamız açısından en önemli süreci mercek altına alınmaktadır. Yaklaşık dört asır İslâm idaresi altında kalıp parlak bir bilim merkezi hüviyetine sahip olan Toledo (Tuleytula) şehrinin 1085 yılında Hristiyanların eline

geçişi, sadece İspanya'nın siyasi tarihinde değil İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki ilişkilerin tarihinde de çok önemli bir kilometre taşı olarak dikkat çekmektedir. Nitekim şehrin Hristiyanlarca ele geçirilmesinden yaklaşık kırk yıl sonra Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat himayesinde 1125 yılında başlatılan ve kesintili de olsa Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso devrinin sonu olan 1284 yılına kadar devam eden Arapça'dan Latince'ye tercüme hareketi, İslâm bilimlerinin Batı bilim geleneği üzerinde asırlarca devam edecek olan etkisinin en yoğun görüldüğü süreç olarak telakki edilmektedir.

"X. Alfonso (Bilge) Devrinde (1252-1284) Kastilya-Leon Krallığı'nda İslâm Bilim ve Kültürü" başlıklı dördüncü ve son bölümde ise Ortaçağ hükümdarları arasında derin bilgi birikimi ve entelektüel yönüyle temayüz eden Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun saltanat yıllarında Kastilya topraklarında İslâm bilim ve kültürüne yönelik ilgi ve buna yönelik yürütülen bilimsel çalışmalar tetkik edilmiştir. Prensliğinden itibaren İslâm kültürüne aşina olan ve zamanla İslâm bilimlerine yönelik yoğun bir ilgi duyan X. Alfonso, sarayında himaye ettiği farklı milletlerden âlimleri Arapça'dan Kastiyaca'ya bilimsel eserlerin tercümesinin de dahil olduğu birtakım bilimsel faaliyetleri icra etmeleri için teşvik etti. X. Alfonso devrinde İslâm bilim ve kültürüne dair Türkiye'de herhangi bir bilgi olmadığı gibi bu konuya dair dünya literatüründe de kısıtlı bilgi ihtiva eden birkaç makale dışında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bahsi geçen hususlar göz önünde bulundurulduğunda tezimizin bu bölümü dünya literatüründe çok önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Tez konusunun tespit aşamasından bugüne kadar geçen süre zarfında çalışmanın doğru bir şekilde ilerlemesi için gerekli düzenlemeleri yapan, tavsiyelerde bulunan ve tezin nitelikli bir hale gelmesi için elinden gelen gayreti gösteren danışmanım Prof. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT'e teşekkür ederim. Farklı kaynak dillere dayalı olarak hazırlanacak olan bu interdisipliner çalışmayı kaleme almanın zorluklarını bilmesine rağmen kendisine böyle bir konuyu çalışmak istediğimi dile getirdiğimde danışmanımın şahsıma güvenerek bu konuyu çalışmam hususunda teşvik etmesi hiç şüphesiz benim için önemli bir motivasyon kaynağı oldu.

İslâm-Batı ilişkileri sahasında dünyanın en önemli merkezlerinden birisi olarak öne çıkan Universitat Autònoma de Barcelona'ya bağlı Department of Ancient and

Medieval History bölümünde misafir araştırmacı statüsünde çalışmalarımı sürdürdüğüm bir yıllık süre zarfında danışmanlığımı yürüten Prof. Dr. Alexander FIDORA'ya şahsıma sağlamış olduğu imkânlar için hassaten teşekkürü bir borç bilirim. Buna ek olarak yarım asırdan uzun bir süre tez konumu da kapsayan İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki temaslar üzerine bilimsel çalışmalar yürüten emekli akademisyen Prof. Dr. José Martínez GÁZQUEZ'e değerli tavsiyeleri için şükranlarımı sunarım. Yine bir yıl aynı ofiste birlikte çalışıp zaman zaman ortak araştırma konularımıza dair fikir alışverişinde bulunma fırsatını yakaladığım Dr. Ulisse CECINI'ye teşekkür ederim. Son olarak İspanya'da bulunduğum süreçte araştırmamız için gerekli materyalin temini hususunda kolaylık sağlayan Bibliteca d'Humanitats (Universitat Autònoma de Barcelona), Biblioteca de Catalunya, Biblioteca de Lletres (Universitat de Barcelona) ve La Biblioteca Universitaria de Cordoba (Universidad de Cordoba) adlı kütüphanelerin değerli çalışanlarına ve özel arşivlerini sunma cömertliğinde bulunan hocalarımın her birine şükranlarımı sunarım.

Doktora eğitim sürecimi en iyi şekilde tamamlamam hususunda gerekli maddi desteği sağlayan ülkemizin iki güzide kurumuna hassaten teşekkür etmeyi bir vecibe olarak görmekteyim. Çalışmamı Ortaçağ Tarihi alanında doktora araştırma bursuyla taltif eden Türk Tarih Kurumu'na yürekten teşekkür ederim. Universitat Autònoma de Barcelona'da araştırmalarımı sürdürdüğüm bir yıllık süre zarfında bu çalışmam dolayısıyla şahsımı yurt dışı araştırma bursuyla destekleyen TÜBİTAK'a teşekkürü bir borç bilirim. Bahsi geçen destekler, uzun ve meşakkatli bir gayretin mahsulü olan bu çalışmanın ortaya çıkmasına büyük katkı sağladı.

Bu çalışmanın hazırlanmasında akademik ve maddi destek sağlayan kişi ve kurumların haricinde aileme özel olarak şükranlarımı sunmayı manevi bir borç bilmekteyim. Bugünlere gelebilmem için her türlü fedakârlığı gösteren değerli anneme ve babama manevi destekleri için teşekkür ederim. Son olarak kardeşleri olmakla iftihar ettiğim Abdullah ve İsmail ŞANAL'a bu uzun ve meşakkatli süreci başarılı bir şekilde tamamlamam hususundaki teşvik ve katkıları sebebiyle minnettar olduğumu belirtmek isterim.

KAYNAKLAR

1. Kaynak Eserler

1.1. Latince Kaynaklar

Cordobalı Alvarus (ö. 861)

Müslümanların Endülüs'ü fethinden sonra bölgedeki Hristiyanlar ilk kez İber Yarımadası'nda İslâm idaresi altında yaşamaya başladı. VIII. asırdan itibaren Endülüs'te Müslümanlarla Hristiyanların bir arada yaşaması bazı Hristiyanların zaman içerisinde Arapça, İslâm dini ve kültüründen etkilenmelerine zemin hazırladı. Bahsi geçen etkileşimin en yoğun olarak görüldüğü IX. asırda Cordoba'da yaşayan dindar bir Hristiyan olan Cordobalı Alvarus, *Indiculus Luminosus* adlı eserinde Cordoba şehrindeki Müslüman-Hristiyan ilişkilerine ve Hristiyanların sosyokültürel faaliyetlerine dair önemli bilgilere yer vermektedir. Endülüs'te yaşayan bir Hristiyanın dindaşları hakkında izlenimlerinin yer aldığı bu kayıtlar, Endülüslü Hristiyanların Arapça ve İslâm kültüründen ne ölçüde etkilendiklerini gözler önüne sermesi bakımından çok değerlidir. Biz tezimizde bu eserin Latince edisyonlu versiyonundan istifade ettik.[1]

Rabi b. Zeyd (Recemundus) (ö. X. asır sonları)

Endülüs'te Müslüman idaresi altında siyasi, sosyal, dini ve kültürel hayatta faaliyet gösteren Hristiyanlar özellikle Endülüs Emevî Devleti'nin her yönden ikbal çağını yaşadığı X. asırda başta Cordoba'daki Emevî Sarayı olmak üzere ülke topraklarında nüfuz kazanmaya başladılar. Bu asırdan itibaren Endülüslü Hristiyanlar arasında seçkin âlimlerin daha yoğun olarak yetiştiği görülmektedir. Endülüs Emevî halifeleri III. Abdurrahman ve II. Hakem devrinde sarayda istihdam edilen Recemundus lakabıyla da bilinen çok yönlü Mozarap âlim Rabi b. Zeyd, bu neviden bir âlimdi. Başta astronomi ve astroloji olmak üzere farklı bilim dallarında derin bir bilgi birikimine sahip olan bu âlim astronomi alanında kaleme aldığı *Takvimü'l-*

[1] Alvaro de Cordóba, *Indiculus Luminosus*, (Tahkik: Jacques Paul Migne), c. 121, Patrologia Latina, Paris, 1852.

Kurtuba adlı eseriyle şöhret kazandı. *Kitabü'l-Envâ* adıyla da bilinen bu eser, İslâm idaresi altındaki Hristiyanların Endülüs'te aklî ve naklî bilimlerin ve dolayısıyla bilim hayatına gelişim sürecine katkılarını göstermesi bakımından özel önemi haizdir. Biz çalışmamızda bu eserin Latince ve Arapça versiyonlarını birlikte kullanmayı tercih ettik.[2]

Aurillaclı Gerbert (ö. 1003)

Astronomi, astroloji ve matematik gibi muhtelif bilimlerde yetkin bir âlim olan Aurillaclı Gerbert, aynı zamanda saygın bir din adamıydı. Fransız kökenli Aurillaclı Gerbert'in Fransa'da rahip olarak dini görevlerini sürdürdüğü süreçte bilimsel çalışmalarını sürdürmek üzere 967 yılında gittiği ve 970 yılına kadar ikâmet ettiği İspanya'daki faaliyetleri İslâm-Batı ilişkileri tarihinde özel bir yere sahiptir. Fransız âlimin buradaki bilimsel faaliyetleri onun Erken Ortaçağ Avrupası'nda İber Yarımadası'nın dışında kalan topraklarda İslâm bilimleriyle ilk tanışan âlimlerden birisi olmasını sağladı. 999 yılında *II. Silvester* adıyla papalık tacını giyen ve 1003 yılına kadar bu görevi sürdüren Aurillaclı Gerbert'in *Epitolae Gerberti* adıyla bilinen hususi mektupları onun İslâm bilimleriyle olan tanışıklığını göstermesi bakımından son derece önemli tarihi vesikalardır. Çalışmamızda daha ziyade Fransız âlimin İspanya'daki âlimlerle bilimsel konular üzerine mektuplaşmalarından istifade ettik[3].

Ordericus Vitalis (ö. 1142)

Ortaçağ İngiliz tarih yazıcılığında önemli bir tarihçi olarak dikkat çeken Ordericus Vitalis (ö. 1142), ona büyük şöhret kazandıran *Historia Eclesiasticae* adlı eserinde İngiltere ağırlıklı olmak üzere Ortaçağ Avrupa tarihini anlatmaktadır. XII. asra kadar Ortaçağ Avrupası'nın siyasi ve sosyal tarihine ışık tutan bu eserde İber Yarımadası'ndaki gelişmelere dair kayıtlara da yer verilmektedir. Ordericus Vitalis'in bu yapıtı, İber Yarımadası'na uzak bir coğrafyada yaşamasına rağmen bölgedeki gelişmeler hakkında verdiği bilgilerle son derece orijinal bir eser olarak

[2] Recemundus, *Takvimû'l-Kurtuba*, (Tahkik: Reinhart Dozy), Brill, Leiden, 1983.
[3] Gerbert de Aurillac, *Epistolae Gerberti*, *(Lettres de Gerbert)*, (ed. Julien Havet), Alphonse Picard, Paris, 1889.

dikkat çekmektedir. Biz çalışmamızın İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki ilk temaslara değindiğimiz kısımlarında bu kronikten ziyadesiyle istifade ettik.[4]

Muhterem Peter (ö. 1156)

Çalışmamızda istifade ettiğimiz Latince eserlerden bir diğeri de İslâm-Batı ilişkileri tarihinde büyük önemi haiz olan Muhterem Peter'in *Summa Totius Haeresis Saracenorum* adlı çalışmasıdır. Ortaçağ Batı dünyasının İslâm dinini Endülüs ve Sicilya üzerinden henüz VIII-IX. asırlar gibi çok erken bir devirden başlayarak devam eden tanıma sürecinde Hristiyanlar, XII. asra kadar İslâm'ı ekseriyetle mesnetsiz bilgilere dayalı olarak tanıyıp bu yeni dine karşı saldırgan bir tutum benimsedikleri yıllarda yaşayan Muhterem Peter, Avrupa'da İslâm temel kaynaklarına dayalı olarak tetkik etme temayülü gösteren öncü bir Hristiyan olarak dikkat çekmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'i ilk kez Latince'ye tercüme ettiren bu âlim, kaleme aldığı *Summa Totius Haeresis Saracenorum* adlı eserinde de İslâm'a yönelik çok önemli bilgiler verip Müslümanları Hristiyan inancına döndürme konusunda orijinal argümanlar ortaya koyma gayretindedir[5].

Epistulae

XII. asırda İslâm dini ve kültürünün Avrupa'da tanınmasına öncülük eden âlimlerden Muhterem Peter'in hayatına dair muhtelif olaylara dair anekdotlara yer verdiği hususi mektupları tezimize kaynaklık etmektedir. Çalışmamızda Kluni Tarikatı'na mensup olan din adamının *Epistulae* adıyla bilinen bu mektuplarının Giles Constable tarafından hazırlanan versiyonundan istifade ettik[6].

[4] Ordericus Vitalis, *Historiae Ecclesiasticae*, c. IV, (çev. Thomas Forester), Henry G. Bohn, Londra, 1853.
[5] Peter the Venerable, *Summa Totius Haeresis Saracenorum*, (çev. Irven M. Resnick), The Catholic University of America Press, Washington, 2016.
[6] Peter the Venerable, *Epistulae*, (ed. Giles Constable), c. II, Harvard University Press, Cambridge, 1967.

Rodrigo Jimenez de Rada (ö. 1247)

De Rebus Hispaniae

Siyaset, din ve bilim arasında hareketli bir hayat yaşayan Rodrigo Jimenez de Rada, XIII. asırda Reconquista sürecindeki stratejik hamleleriyle Hristiyanların Müslümanlara karşı büyük zaferler kazanmasına önayak oldu. Bir süre Toledo başpiskoposluğu görevini icra eden Rodrigo Jimenez de Rada aynı zamanda iyi bir tarihçi olarak dikkat çekmekteydi. İspanya'nın eski çağlarından başlayarak kendi devrine kadar olan tarihini anlattığı *De Rebus Hispaniae* adlı eseri Endülüs tarihi hakkında da değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Önemli bir Müslüman nüfusu barındıran eski İslâm şehri olan Toledo'da yaşayan Rodrigo Jimenez de Rada, eserinde Müslümanların dini ve kültürel hayatlarına dair önemli anekdotlar aktarmaktadır. Çalışmamızda bu kroniğin İspanyolca edisyonundan istifade ettik[7].

Historia Arabum

Rodrigo Jimenez de Rada'nın tarih alanında kaleme aldığı *Historia Arabum* adlı eser İspanyol tarih yazıcılığında bir ilk olma özelliği taşıyordu. Ortaçağ İspanya tarihinde ilk kez Hristiyan bir tarihçi Müslümanların tarihini ele alan müstakil bir eser kaleme aldı. Eser, İslâm dini, Hz. Muhammed ve Müslümanların tarihi hakkında orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Eserde bu konulara dair verilen tafsilatlı bilgiler Rodrigo Jimenez de Rada'nın Endülüs'te yaşayan Müslümanların siyasi, dini ve kültürel hayatlarına dair ne kadar derin bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir[8].

Hartmann Schedel (ö. 1514)

Tabip, hümanist ve kartograf olmasının yanında asıl şöhretini tarih alanında kazanan Alman âlim Hartmann Schedel, *Nurenberg Kroniği* adıyla da bilinen *Liber Chronicarum* adlı eserini 1493 yılında kendi çağına kadar Avrupa'da kaleme alınmış tarihi kaynaklardan istifade ederek hazırladı. Bir dünya tarihi özelliğine sahip olan bu

[7] Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus Hispaniae,* (Historia de los Hechos de España, çev. Juan Fernandez Valvarde), Alianza Editorial, Madrid, 1989.

[8] Rodrigo Jimenez de Rada, *Historia Arabum*, (Historiae Minores, ed. J. Fernandez Valverde), CCCM 72, Brepols, Turnhout, 1999.

Latince eserde tarihi olayların yanı sıra muhtelif coğrafyalar ve şehirler hakkında tafsilatlı bilgiler sunulmaktadır. Eser, klasik Avrupa tarih yazıcılığında eşine pek de rastlanmayan bir şekilde Ortaçağ İslâm dünyasında yetişmiş önde gelen âlimlerin hayatları ve ilmî faaliyetleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna ek olarak Hartmann Schedel'in bu kronikte düşünce dünyasında İslâm etkisi açıkça görülen Hristiyan ve Yahudi âlimler hakkında aktardığı anekdotlar eseri tezimiz için daha da değerli kılmaktadır.[9]

1.2. Kastilyaca Kaynaklar

Alfonso X el Sabio (ö. 1284)

Estoria de España

Ortaçağ İspanyası'nda kaleme alınmış en önemli tarihi eserlerden olan *Estoria de España* yaratılıştan başlayıp antik çağ de ihtiva edecek şekilde devam edip Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun 1252-1284 yılları arasını kapsayan saltanat devrine kadarki İspanya tarihini anlatmaktadır. Eserin X. Alfonso'nun emriyle hazırlanması ve belli bir müellifinin olmaması sebebiyle kronik X. Alfonso'nun adıyla da anılmaktadır. Kral, bu eseri bizzat hazırlamasa da himayesindeki âlimlerin bu eseri bir komisyon olarak hazırlanış sürecini yönlendirdiği tahmin edilmektedir. Eser, içerik ve yapı bakımından Ortaçağ İspanyol tarih yazıcılığında kendisinden sonra kaleme alınan çalışmalar için iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Estoria de España, eski çağlardan X. Alfonso devrine kadarki süreçte genel bir İspanya tarihi anlatısı olmakla birlikte Ortaçağ'da İber Yarıamdası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerine dair çok değerli malumatı ihtiva etmektedir. Eserde Endülüs siyasi tarihinin yanı sıra Endülüs Müslümanlarının sosyal, dini ve kültürel hayatları hakkında az da olsa önemli kayıtlara yer verilmektedir. Çalışmamızda Ramon Menendez Pidal'in edisyonundan istifade ettik.[10]

---

[9] Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, https://ia800900.us.archive.org/16/items/NurembergChronicleTranslatedInEnglish/Nuremberg%20Chronicle%20translated%20in%20English.pdf (Erişim tarihi: 15.06.2023)

[10] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España (Primera* Crónica *General)*, (ed. Ramon Menendez Pidal), Bailly-Bailliere e Hijos, Madrid, 1906.

Las Siete Partidas

Ortaçağ tarihinde hazırlanan en kapsamlı hukuksal metinlerden birisi olan *Las Siete Partidas* X. Alfonso'nun himayesinde çalışan saraydaki hukukçular tarafından Kastilyaca olarak kaleme alınan kanun koleksiyonudur. Bu kanunlar sadece Ortaçağ İspanya tarihi için değil tüm İspanya tarihi hukuk alanında temel bir hukuksal metin olarak kabul edilmektedir. Las Siete Partidas, Kastilya toplumunun siyasi, sosyal, dini hak ve hürriyetlerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bu kanunlar krallık arazisinde yaşayan Müslümanların Hristiyan idaresi altında nasıl yaşamaları gerektiğine ilişkin maddeler de ihtiva etmesinin yanında XIII. asırda Hristiyan perspektifinden Müslüman algısını gözler önüne sermektedir. Çalışmamızda bu hukuksal metnin Müslümanların gündelik hayatta uymaları gereken kurallar, temel hak ve hürriyetlere ek olarak onların dini özgürlüklerinin sınırlarına dair bilgiler içeren kısımlarından istifade ettik.[11]

Libros del Saber de Astronomía

Gençlik yıllarından itibaren astronomiye büyük ilgi duyan X. Alfonso'nun Kastilya-Leon kraliyet tacını giydikten sonra himayesinde hazırlattığı *Libros del Saber de Astronomía* adlı eser Ortaçağ Avrupa astronomi literatüründe çok önemli bir yere sahiptir. Astronomi alanında muhtelif teknik konuları ele alan bu külliyatta başta Endülüs olmak üzere İslâm dünyasında yaşamış Müslüman âlimlerin bu alanda telif ettikleri Arapça eserlerin Kastilyaca tercümeleri de yer almaktadır. Bu çalışmanın hazırlanması ve takip eden süreçte Avrupa'daki bilim çevrelerine yayılması, Batı'da Müslüman astronomların eserlerinin ve fikirlerinin tanınmasına katkı sağladı. Çalışmamızın İslâm astronomisinin Batı astronomisine etkilerinin ele alındığı bölümlerinde istifade ettiğimiz bu eserin Don Manuel Rico Sinobas tarafından hazırlanan edisyonunu kullanıldı[12].

[11] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. I-II-III, Imprenta Real, Madrid, 1807.
[12] Alfonso X el Sabio, *Libros del Saber de Astronomía*, (ed. Don Manuel Rico y Sinobas), Tipografia de Don Eusebio Aguado, Madrid, 1863.

Libro de los Juegos (Libro de Ajedrez, Dados y Tablas)

Ortaçağ Avrupası'nda eğlence kültürünün önemli bir kısmını oluşturan masa oyunlarını konu edinen *Libro de los Juegos (Libro de Ajedrez, Dados y Tablas)* adlı eser bu türün en popüler örneklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso himayesinde hazırlanan bu çalışma dama, satranç ve diğer masa oyunlarını tanıtıp onların nasıl oynandığı konusunda rehberlik etmektedir. Eserde İber Yarımadası'ndaki Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin seyri hakkında fikir sunacak çok sayıda anekdot ve minyatüre de yer verilmektedir. Biz çalışmamızda eserin daha ziyade Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki kültürel temaslara değinen bölümlerinden istifade ettik[13].

Don Juan Manuel (ö. 1348)

Geç Ortaçağ Kastilya toplumunun çok dinli ve çok kültürlü yapısını eserlerine yansıtan tarihçi, edip ve diplomat olarak şöhret kazanan Don Juan Manuel'in (ö. 1348) avcılık ve av hayvanları ele aldığı *Libro de la Caza* adlı eseri spesifik bir konuyu ele almakla birlikte bilhassa Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso devrindeki (1252-1284) İslâm bilim ve kültürüne yönelik çalışmalara dair çok kısıtlı ancak bir o kadar da değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı zamanda X. Alfonso'nun yeğeni olan bu âlimin yaşadığı çağda İber Yarımadası'nın bilim ve kültür hayatına dair kayıtları çalışmamıza ışık tutmaktadır.[14]

Crónica Abreviada

İspanyol tarih yazıcılığında Latince'nin yerine Kastilyaca'nın tercih edilmeye başlandığı Geç Ortaçağ'ın en önemli tarihçilerinden olan Don Juan Manuel, *Crónica Abreviada* adlı eserinde başta Kastilya-Leon Krallığı tarihi olmak üzere kendi yaşadığı asra kadar İspanya tarihini anlatmaktadır. Don Juan Manuel bu kronikte ağırlıklı olarak tarih anlatısı sunsa da Kastilya-Leon Kralı olan amcası X. Alfonso

[13] Alfonso X el Sabio, *Libro Ajedrez, Dados y Tablas*, folyo I, https://imagenes.patrimonionacional.es/iiif/2/T-I-6%2FFOL-0001R.jpg/full/2496,/0/default.jpg (Erişim tarihi 19.06.2022)

[14] Don Juan Manuel, *Libro de la Caza*, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Delegacion de Barcelona, Barcelona, 1947.

devrindeki siyasi hayatın dışında gelişen olaylara da yer vermektedir. Araştırmamız sırasında X. Alfonso devrindeki kültürel gelişmelere dair kısıtlı da olsa değerli anekdotlar içeren bu eserden istifade ettik[15].

1.3. Arapça Kaynaklar

İbn Cülcül (ö. 994)

Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti Cordoba'da dünyaya gelen İbn Cülcül, farklı bilim dallarında iyi bir tahsil görmüş olsa asıl yetkinliğini genç yaşlarından itibaren ilgi gösterdiği tıpta kazandı. Tıp biliminde kazandığı şöhret sayesinde bir süre Endülüs Emevî Halifesi II. Hişâm'ın (ö. 1013) özel tabipliğini de yürüten İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hûkemâ* adlı eserinde Antik devirlerden başlayarak Yunan, Mısır, İran ve İslâm tıbbına ve Hipokrat, Galen ve Dioscorides gibi muhtelif milletlerden meşhur tabiplerin hayatlarına ve eserlerine dair önemli bilgilere yer vermektedir. Endülüs'te tıp biliminin büyük bir gelişim gösterdiği X. asırda yaşayan İbn Cülcül'ün eserde kendi çağına kadar Endülüs'te yaşamış Müslüman ve gayrimüslim tabipler hakkında sunduğu bilgiler çalışmamız için büyük öneme sahiptir.[16]

İbnü'l Faradî (ö. 1013)

Cordoba'da dünyaya gelen edip, fakih ve tarihçi İbnü'l Faradî'nin (ö. 1013) Endülüs'te kaleme alınan en meşhur tabakat-teracim eserlerinden olan *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs* adlı çalışması Endülüs Emevî Devleti devrinde yaşamış âlimlerin ve devlet adamlarının hal tercemelerini (biyografi) ihtiva etmekte olup bu türün bölgedeki ilk örneğidir. Eser, özellikle IX-X. asırlarda Endülüs bilim hayatında faaliyet gösteren âlimlere dair verdiği bilgilerle tezimize kaynaklık etmektedir[17].

[15] Don Juan Manuel, *Crónica Abreivada*, Burgess Publishing Company, Minneapolis, 1958.
[16] İbn Cülcül, Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hûkemâ, (Tahkik: Fuad Seyyid), Müessesetü'l-Risale, Beyrut, 1985.
[17] İbnü'l-Faradî, *Târîhû 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, c. I, (Tahkik: Besar Avad Maruf), Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Tunis, 2008.

İbn İzârî (ö. 1312 sonrası)

Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya göç etmiş bir aileye mensup olan İbn İzârî, umumi bir İslâm tarihi ortaya koymak amacıyla telif ettiği *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eserinde kendi çağına kadarki Endülüs tarihini de anlatmaktadır. Tezimizde eserin özellikle Endülüs Emevî halifeleri III. Abdurrahman (912-961) ve II. Hakem (961-976) devirlerindeki bilimsel gelişmeler hakkında bilgiler içeren kısımlarından istifade ettik.[18]

İbn Abdülmün'im Himyerî (ö. 1327)

Hayatının büyük bir bölümünü Kuzey Afrika'da geçiren Himyerî'nin Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük coğrafyacılarından birisi olmasını sağlayan eserlerinin başında *er-Ravzû'l-Mi'târ fî Haberi'l Aktâr* gelmektedir. Bu yapıtta müellif İslâm dünyasındaki şehirlerin tarihi ve topografyasının yanı sıra bu şehirlerde yaşamış idareciler ve âlimlerden de bahsetmektedir. Çalışmamızda onun özellik Cordoba ve Toledo şehirleri hakkında verdiği malumattan istifade ettik.[19]

Lisânüddin İbnü'l Hatîb (ö. 1375)

Endülüs sınırlarının güneye doğru daraldığı XIV. asırda yaşamış devrin önde gelen tarihçi ve ediplerinden olan Lisânüddin İbnü'l Hatîb, bir süre Benî Ahmer Devleti'nin vezirlik görevini icra etti. Granada ağırlıklı olmak üzere Endülüs tarihi ve coğrafyası hakkında tafsilatlı bilgilere yer verdiği *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata* adlı eseri aynı zamanda Endülüslü Müslüman âlimlerin hayatları ve ilmî faaliyetlerine dair anlatıları da ihtiva etmektedir. Eser, bilhassa XIII. asırda yaşanan İber Yarımadası'nda İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki bilimsel etkileşim sürecine dair az da olsa değerli ve orijinal anekdotlara yer verdiği için çalışmamız için son derece önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.[20]

---

[18] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. III, (Tahkik: Georges Seraphin Colin, E. Levi Provençal), Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.

[19] İbn Abdülmün'im Himyerî, *er-Ravzû'l-Mi'târ fî Haberi'l Aktâr*, (Tahkik: İhsan Abbas), Mektebetü'l-Lübnan, Beyrut, 1975.

[20] Lisânüddin İbnü'l Hatîb, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnata*, (Tahkik: Yusuf Ali Tavil), c. III, Darü'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Ahmed b. Muhammed Makkarî (ö. 1632)

Cezayir'de dünyaya gelip bir süre Fas, Tunus, Mısır, Suriye ve Hicaz gibi İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında yaşayan Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb* adlı eserinde sekiz asır İslâm idaresi altında kalan Endülüs'teki siyasi, sosyal, dini ve kültürel hayata dair verdiği değerli bilgilerle bölgenin tarihine ışık tutmaktadır. Müellif, bu eserinde Endülüs Emevî Devleti ve Mülûkü't-Tavâif devirlerindeki bilimsel gelişmelerin yanı sıra Kastilya-Leon gibi İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıklarla olan kültürel ilişkilere dair az da olsa önemli anekdotlara yer vermektedir.[21]

1.4. Katalanca Kaynaklar

I.Jaime de Aragon (ö. 1276)

XIII. asırda Avrupa'nın en güçlü krallarından birisi olan Aragon Kralı I. Jaime (ö. 1276), aynı zamanda tarihçi yönüyle de dikkat çekmekteydi. Aragon Kralı tarafından Katalanca olarak kaleme alınan *Llibre del Feyts* adlı kronik başta Aragon Krallığı olmak üzere Ortaçağ İspanya tarihi hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserdeki bilgilerin büyük ölçüde bizzat Endülüs Müslümanları ile temas halinde olan Aragon Kralı I. Jaime'nin gözlemlerine dayanıyor olması eserin önemini daha da artırmaktadır. Bu Katalan kroniğinde özellikle Aragon topraklarında yaşayan Müslümanların toplumsal statüleri, dini özgürlükleri ve sosyo-kültürel faaliyetlerine dair kayıtlardan istifade ettik[22].

Ramon Llull (ö. 1316)

Mistik, filozof, şair, teolog ve misyoner olarak şöhret kazanan Ortaçağ'ın en büyük Katalan âlimi Ramon Llull, gerek hayatı gerekse kaleme aldığı eserleriyle XIII. asırda İber Yarımadası'nın çok dinli ve çok kültürlü yapısını en iyi yansıtan figürlerdendi. Çok yönlü bir entelektüel olarak o felsefe, teoloji, astronomi ve

[21] Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, c. I, (Tahkik: İhsan Abbas), Darü'l-Sadr, Beyrut, 1968.

[22] Jaime de Aragon, *Llibre dels Feyts*, c. II, https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/llibre-dels-feits-del-rei-en-jacme-manuscrit--0/html/ (Erişim Tarihi 23.10.2022). *Llibre dels Feyts*, (çev. John Foster), Chapman and Hall, Londra, 1883.

edebiyat gibi farklı bilim dallarında eserler vermesine ek olarak farklı coğrafyalarda ilmî ve misyonerlik faaliyetlerini sürdürdü. Katalan âlim Katalanca ve Latince'nin yanı sıra dindaşlarından farklı olarak Arapça eserler de kaleme aldı. Paris'te bulunduğu yıllarda hatıralarını ele aldığı *Vita Coaetanea* adlı otobiyografik eseri yaşadığı çağda Müslüman-Hristiyan ilişkilerine ışık tutmaktadır. Hem Katalanca hem Latince versiyonları günümüze kadar korunan eserin çalışmamızda Katalanca versiyonundan istifade ettik.[23]

Doctrina Pueril

Katalan âlim Ramon Llull'un bir diğer önemli eseri 1274 ile 1276 yılları arasında çocuğunun eğitimi için hazırladığı Doctrina Pueril adlı çalışmasıdır. Bu eserin hazırlanmasında ansiklopedik bir yazım tarzı benimseyen Ramon Llull, çalışmasında Ortaçağ Avrupa eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan felsefenin yanı sıra İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik üzerine birtakım bilgilere yer vermektedir. Onun İslâm hakkındaki görüşleri Geç Ortaçağ Avrupası'nda İslâm tasavvurundan birtakım farklılıklara ve yeniliklere sahiptir. Tezimizde Katalanca olan bu eserin İslâm peygamberinin hayatına dair önemli anekdotlar aktarılan bölümlerden istifade ettik.[24]

1.5. İbranice Kaynaklar

Abraham b. Daud (ö. 1180)

İber Yarımadası'nda Müslümanlarla Hristiyanlar arasında en çetin mücadelelerin yaşandığı yıllarda İslâm idaresi altındaki Cordoba şehrinde dünyaya gelen Yahudi âlim Abraham İbn Daud, gençlik yıllarından itibaren Yahudi kutsal metinleri hakkında derin bir bilgi sahibi olduğu gibi ayrıca Arap edebiyatı ve İslâm felsefesine de ilgi duydu[25]. Muvahhidlerin Endülüs'ü ele geçirmelerinden kısa bir süre önce Cordoba'dan Toledo'ya göç eden Yahudi âlim, Avrupa'daki Yahudiler arasında seçkin bir entelektüel olarak göze çarpıyordu. Felsefe alanında *Emunah*

[23] Ramon Llull, *Vita Coaetanea*, (ed. A. C. Ocana), John Benjamin Publishing, Amsterdam, 2017.
[24] Ramon Llull, *Doctrina Pueril*, (ed. Joan Santanach i Suñol), Patronat Ramon Llull, Palma de Mallorca, 2005.
[25] Dan Cohn-Sherbok, *Fifty Key Jewish Tkinkers*, Routletge, New York, 2003, s. 3.

Ramah, tarih alanında ise *Sefer Ha-Kabala* adlı eserleri kaleme aldı. Bunlardan Sefer Ha-Kabala, Yahudilerin siyasi, sosyal, dini ve kültürel tarihine dair çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Müellif, çalışmasında Hz. Adem'den başlayarak kendi yaşadığı döneme kadarki süreçteki dindaşlarının tarihini ele almaktadır[26]. Eserde özellikle İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudi kökenli filozof, teolog ve muhtelif bilim dallarında eserler vermiş âlimlerin hayatlarıyla ilgili önemli kayıtlar bulunmaktadır. Tezimizde orijinali İbranice olan bu eserin 1922 yılında Jaime Bages Tarrida tarafından yapılan İspanyolca tercümesinden istifade ettik.

Abraham b. Solomon Torrutiel (ö. XVI. Asır)

Yahudi tarih yazıcılığının en önemli temsilcilerinden birisi olan Abraham İbn Solomon Torrutiel'in Sefer Ha-Kabala adlı eseri Abraham İbn Daud'un aynı ada sahip eserinin bir zeyli mahiyetindedir. Müellif, eserine Abraham İbn Daud'un Sefer Ha-Kabala'sındaki bilgilere ek olarak onun vefat ettiği 1180 yılından eseri telif ettiği 1525 yılına kadarki tarihi olayları da eklemiştir. Eser başta Endülüs olmak üzere Ortaçağ Yahudilerinin sosyal, dini ve kültürel faaliyetleri hakkında çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca eserde Ortaçağ'da Kastilya-Leon Krallığı topraklarındaki bilimsel faaliyetler hakkında az da olsa orijinal anekdotlara yer verilmektedir.

2. Araştırma Eserler

Serafín Vegas González'in *La Escuela de Traductores de Toledo en la Historia del Pensamiento* adlı eseri Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetlerini ve düşünce tarihindeki yerini ele alan müstakil bir eserdir. Düşünce tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan yazar, eserinde Toledo Tercümanlar Okulu'nda tercüman olarak çalışan tercümanlar ve tercüme ettikleri eserleri tetkik ettiği bu eserinde XII-XIII. asırlarda Toledo merkezli gerçekleştirilen tercümelerin özellikle İslâm-Batı ilişkileri tarihi açısından önemini vurgulamaktadır. Ancak eser, devrin Arapça, Latince, Kastilyaca ve İbranice kaynaklarına başvurulmaksızın tamamen araştırma eserlere dayalı olarak hazırlandığından tezimizin önemli bir bölümünü oluşturan Toledo Tercümanlar

[26] Ronald L. Eisenberg, *Essential Figures in Jewish Scholarship*, Jason Aranson, Plymouth, 2014, s. 78.

Okulu'nun faaliyetlerini ve İslâm-Batı ilişkileri tarihindeki önemini tüm yönleriyle ortaya koymaktan uzaktır.

Endülüs'te gelişen İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecine dair yaptığı kaspamlı çalışmalarla akademik çevrelerinde tazim edilen bilim tarihçisi Jose M. Millas Vallicrosa, *Estudios Sobre Historia de la Ciencia Española* adlı eserinde İslâm bilimlerinin Batı'ya taşınmasında Hristiyan ve Yahudi âlimlerin katkılarının yanı sıra İslâm Medeniyeti'nin Batı bilim geleneğine etkileri ele almaktadır.

Ortaçağ'da İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki ilmî ve kültürel etkileşim üzerine çok değerli çalışmalara imza atan José Martínez Gázquez, *The Attitude of the Medieval Latin Translators Towards the Arabic Sciences* adlı eserinde İslâm bilimlerinin Batı'ya yoğun bir şekilde taşındığı XII-XIII. asırlarda Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine tercümeler yapan Batılı âlimlerin yeni bilgi kaynağı olarak İslâm bilimlerini algılama ve alımlama sürecini işlemektedir. Gázquez, İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyonun ilk aşamasından başlayarak gerçekleştirilen tercümelerin yanı sıra bu süreçteki Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki medeni etkileşime de ışık tutmaktadır.

Charles Burnett'in *Arabic into Latin in the Middle Ages: The Translators and Their Intellectual and Social Context* adlı çalışma de tezimizde istifade ettiğimiz araştırma eserlerdendir. İslâm Bilimlerinin Batı'daki alımlama ve özümseme sürecine dair müstakil makalelerden oluşan bu çalışma, XII-XIII. asırlarda Arapça'dan Latince'ye yapılan tercümelerin yanı sıra bu taşınma sürecinde aktif rol oynayan Batılı âlimlerin İslâm bilimlerine yönelik faaliyetlerini de tetkik etmektedir.

GİRİŞ

Endülüs coğrafyası, Ortaçağ Avrupa tarihi söz konusu olduğunda İslâm ve Batı dünyası arasındaki siyasi, sosyal, dini ve kültürel ilişkilerin tarihi seyrini değiştiren olayların cereyan ettiği bölge olarak dikkat çekmektedir. İslâm kaynaklarında İber Yarımadası'nda VIII. asırda Müslümanlar tarafından fethedilen ve yaklaşık sekiz asır yönetilen topraklar Endülüs adıyla ifade edilmektedir. Müslümanların bölgeyi fethinden sonra yarımadanın büyük bir çoğunluğu Müslümanların bayrağı altında kalarak uzun yıllar İslâm toprağı olma özelliğini sürdürdü. Ancak özellikle XI-XIII. asırlar arasında Toledo, Cordoba ve Sevilla gibi şehirlerin Hristiyanların eline geçmesiyle Endülüs adının kapsadığı coğrafya değişime uğradı. Zira Endülüs adı, İslâm fethini takip eden asırlarda yarımadanın büyük çoğunluğuna karşılık gelen bir coğrafyayı ifade ederken, XI. asırdan itibaren İber Yarımadası'nda sınırları mütemadiyen daralan İslâm hâkimiyeti altındaki bölgeler için kullanılmaya başladı. Benzer şekilde "Hristiyan İspanya" olarak tanımlayabileceğimiz bölge, Müslümanların İber Yarımadası'na ayak bastığı yıllarda sadece kuzeyde Asturias bölgesi ve çevresiyle sınırlı kalan bir coğrafyayı ifade ederken mezkûr Endülüs şehirlerinin Reconquista hareketinin büyük zaferleriyle Hristiyan topraklarına katılmasıyla bu siyasi sınırlar yarımadanın güney bölgelerini de teşmil edecek şekilde genişledi.

Endülüs'te sekiz asırlık İslâm hâkimiyeti devrinde (711-1492) Endülüs Emevî Devleti (756-1031), Mülûkü't-Tavâif devletleri (1031-1090), Murabıtlar (1090-1147), Muvahhidler (1147-1229) ve Benî Ahmer Devleti (1238-1492) gibi Müslüman siyasi teşekküller varlığını sürdürdü. Bu süre zarfında İber Yarımadası'ndaki Hristiyan devletler arasında Kastilya-Leon Krallığı, Navarra Krallığı, Aragon Krallığı ve Barselona Kontluğu bulunuyordu. İber Yarımadası'nda İslâm idaresi altındaki Endülüs ile Hristiyan İspanya Ortaçağ tarihi boyunca siyasi, askeri, dini ve kültürel temasların yaşandı.

Müslümanların Endülüs'ü fethettiği devirde İber Yarımadası'nda siyasi istikrarsızlık, taht mücadeleleri, iktisadi çöküş ve toplumsal bir bunalım yaşanıyordu. Böyle bir süreçte Vizigotlar'ı ortadan kaldırıp yarımadayı fetheden Müslümanların bölgede canlı bir bilim hayatı ile karşılaştığını söylemek mümkün görünmemektedir. Zira Endülüs'te yaşamış ve kaleme aldığı *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eseriyle Ortaçağ İslâm bilim tarihine ışık tutan Sâid el-Endelüsî, Müslümanlar tarafından ele geçirilmeden önce Endülüs'te bilimlerin ve meşhur âlimlerin olmadığını zikretmektedir[27]. Onun ifadesine göre Endülüs coğrafyası, 711 yılındaki fethine kadar "hikmetten yoksun" bir haldeydi[28].

Müslümanların 711 yılında İber Yarımadası'na girişinin akabinde İslâm ordusunun komutanı olan Târık b. Ziyâd'ın burada tılsımların, ağaçların ve hayvanların özelliklerinin anlatıldığı ve İncil'den pasajların da bulunduğu yirmi iki kitap bulduğu bilinmektedir[29]. Endülüslü âlim İbn Abdülber (ö. 1071) *el-Kasd ve'l-Ümem fi't-ta'rîf bi-usûli ensâbi'l-Arab* adlı eserinde Tarık b. Ziyâd'ın bölgede bulduğu kitaplar ve diğer şeyler hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

> *"Endülüs'te Tarık tarafından ele geçirilmiş sayısız eser arasında değerli taşlarla ciltli ve İncil'den bölümlerin bulunduğu yirmi iki kitap bulunuyordu. Diğer gümüş yıldızlı ve taşların, ağaçların, hayvanların ve ilginç tılsımlarla ilgili bilgiler içeriyordu. Velid bunu götürdü. Diğer ciltlerden biri de simya ve zirkon taşı yapma metotlarını anlatıyordu."*[30]

İbn Abdülber'in naklettiği bu bilgiler de dikkate alındığında Sâid el-Endelüsî'nin İslâm öncesi Endülüs coğrafyasında herhangi bir ilmî birikimin olmadığına işaret ettiği ifadelerini doğru kabul etmek sakıncalı olacaktır. Zira Vizigotlar devrinde (409-711) İber Yarımadası'nda birtakım bilimsel faaliyetlerin gerçekleştirildiği ve bazı âlimlerin yetiştiği görülmektedir. Vizigotlar devrinde eğitim öğretim faaliyetleri daha ziyade kilise ve çevresinde şekilleniyordu. Vizigotların başkenti Toledo, Hristiyan dünyası için büyük önemi haiz olan dini konsillere ev sahipliği yaptı. 633 yılında toplanan IV. Toledo Konsili'nin 25. maddesi, din

[27] Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014, s. 164.
[28] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 166.
[29] Julio Porres Martin-Cleto, *Historia de Tuleytula*, Salamanca, 1985, s. 14.
[30] İbn Abdülber, *el-Kasd ve'l-Ümem fi't-ta'rîf bi-usûli ensâbi'l-Arab*, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1930, s. 34-35.

adamlarının din işleriyle sınırlı kalmayıp okuyup kendilerini geliştirmelerini şu sözlerle teşvik etmektedir:

> *"Tüm hataların anası olan cehaletten, her şeyden önce, topluma öğretmeyi kendilerine görev edinmiş olan Tanrı'nın rahipleri kaçınmalıdırlar. Elçi Aziz Pavlus, Timoteos'a şunları söylediğinde kutsal metinler rahiplere okumalarını emrederler: 'Zamanını okuyarak ve öğrenerek geçir ve bu işlerde her zaman kararlı ol; rahipler kutsal yazıları ve kanunları bilmelidirler ki işleri, inanç bilimi kadar davranış disiplini için de doktrini vaaz etmek ve öğretmekten ibaret olsun."*[31]

IV. Toledo Konsili'nde gündeme getirilen bu ifadeler, Vizigotlar devrinde din adamlarından Hristiyan inancına dair metinlerin yanı sıra farklı bilim dallarında bilgi sahibi olmalarının talep ve teşvik edildiğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

Toledo'nun yanı sıra Sevilla şehri de bu yıllarda Vizigotların önemli şehirleri arasındaydı. Altıncı asrın ilk çeyreği gibi çok erken bir devre ait piskoposluk okullarına dair vesikaların varlığı, bu yıllardan itibaren Vizigot topraklarında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin devam ettiğine işaret etmektedir. Bu yıllarda Vizigot idaresi altındaki İspanya topraklarında yaşayıp *Escolares* adıyla bilinen genç âlimler *Domus Ecclesiae* olarak adlandırılan kilise evlerinde yaşıyorlardı[32].

Müslümanların bölgeye gelişinden önceki süreçte yarımada Seneca, Lucan, Martial gibi önemli düşünürlere ev sahipliği yaptı. İslâm hâkimiyeti öncesi devirde yetişen son büyük âlim, Vizigotlar devrinde yaşamış Sevillalı Isidore idi. Seçkin bir âlim olarak dini faaliyetleri ve kaleme aldığı bilimsel eserlerle büyük bir şöhrete sahip olan bu Hristiyan entelektüel tarih, teoloji ve doğa bilimleri üzerine değerli eserler verdi. Sevillalı Isidore, türünün ilk ve en iyi örneklerinden birisi olan *Etymologiae* adlı eseri kaleme alan önemli bir ansiklopedi yazarıydı. Onun bir diğer eseri *Historia de Regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum* ise İber

[31] Christian Kusi-Obodum, *Alfonso X and Islam: Narratives of Conflict and Co-operation in the Estoria de Espana*, University of Birmingham, Doktora Tezi, Birmingham, 2017, s. 109-110.
[32] José Orlandis, *Historia del reino visigodo español: los acontecimientos, las instituciones, la sociedad, los protagonistas*, Rialp, Alcalá de Henares, 2003, s. 248.

Yarımadası'nın 621 yılına kadar olan İslâm öncesi tarihini ele alıp bu devir hakkında değerli bilgiler sunmaktadır[33].

Sevillalı Isidore'nin vefatından sonra İber Yarımadası'nda az da olsa bazı entelektüeller yetişti. VII. asırda Zaragoza'da yaşayan Braulio, Toledolu Ildefonsus, Bragalı Fructuosus ve Toledolu Juan gibi âlimler bölgede bilimsel faaliyetlerini sürdürdü[34]. Bahsi geçen şahıslar dilbilim, tarih, teoloji ve edebiyat gibi alanlarda eserler ürettiler [35] . Sevillalı Isidore, *De Viris Illustribus* eserinde John adlı Got kökenli bir entelektüelin bilimsel çalışmalar yapmak üzere Konstantinopolis'e gittiğine işaret etmektedir[36]. Bu anekdot Vizigotlar devri âlimlerinin bilgi arayışı kapsamında uzak coğrafyalara seyahatler gerçekleştirdiklerini göstermesi bakımından değerlidir.

Endülüs'ün Bilim ve Kültür Merkezi Haline Geliş Süreci

Müslümanlar, VII. asırdan itibaren Irak, Suriye, Mısır, İran ve Mağrib gibi geniş coğrafyalarda hâkimiyet kurmakla kalmayıp mezkûr bölgelerde önemli şehirler inşa ettiler. Bu şehirlerden bazıları zaman içerisinde bilim hayatında görülen canlanmanın da etkisiyle İslâm dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan entelektüelleri cezbetti. Örneğin Abbâsîler'in idaresi altında Bağdat, VIII. asırdan itibaren hemen her bilim dalında yetiştirdiği önemli âlimler ve sahip olduğu zengin kütüphaneler sayesinde o devirde İslâm dünyasının önde gelen bilim merkezlerinden biri haline gelerek farklı coğrafyalardan âlimlerin bilimsel faaliyetlerini yürütmek üzere ziyaret ettiği bir şehir olarak dikkat çekti. Zamanla İslâm dünyasında bu tür bilim merkezlerin sayısında artış gözlenirken Endülüs coğrafyası da VIII. asırdan itibaren bilim ve kültür hayatındaki canlanmanın da etkisiyle Cordoba, Toledo ve Sevilla gibi şehirler bilim merkezleri olarak öne çıkarak İslâm dünyasında tanınır hale geldi.

İslâm hâkimiyetinde önce İber Yarımadası'ndaki bilimsel gelişmelerin Endülüs bilim hayatındaki yansımaları mevzubahis olduğunda üzerinde durulması gereken

[33] Antonio Ballesteros y Beretta, *Historia de España y su Influencia en la Historia Universal*, c. I, Casa Editorial P. Salvat, Barcelona, 1919, s. 546.
[34] Roger Collins, *Visigothic Spain: 409-711*, Blackwell Publishing, Oxford, 2004, s. 147. Orlandis, *a.g.e.*, s. 250.
[35] Sister Consuelo Maria Aherne, "Late Visigothic Bishops, Their Schools and the Transmission of Culture", *Traditio*, c. XXII, 1966, s. 442-443.
[36] Collins, *a.g.e.*, s. 148.

önemli bir husus bölgedeki antik bilim mirasının daha sonraki asırlarda Müslüman âlimler tarafından nasıl karşılandığıdır. Sâid el-Endelüsî'nin Müslümanların bölgedeki geçmiş ilmî birikimden yararlanmaksızın Endülüs'te yeni bir medeniyet inşa ettiğine yönündeki görüşüyle aynı doğrultuda iddialar tarihi gerçeklikten uzaktır. Zira Endülüslü Müslüman âlimlerin farklı bilim dallarında telif ettikleri eserlerde İslâm öncesi İber Yarımadası'ndaki ilmî birikimden haberdar olduklarına dair bazı karineler mevcuttur. Nitekim Julio Samsó, Isidore geleneğinin Endülüs'teki Müslüman âlimlerce tanındığını ileri sürmektedir [37] . Sevillalı Isıdore tarafından kaleme alınan eserler İspanya'nın fethini takip eden yıllarda Endülüslü Müslüman âlimler tarafından da ilgiyle karşılanarak zamanla onların eserlerinde kullanılmaya başlandı[38]. Endülüslü âlimlerin kaleme aldıkları eserlerde kullandıkları malzeme ve izledikleri bilimsel yöntemler incelendiğinde onların İber Yarımadası'nda daha önce yaşamış bazı âlimlerin eserlerinden ilham aldıklarına dair izler mevcuttur.

Endülüs'te tıp alanında önemli gelişmelerin görüldüğü X. asırda yaşayan İbn Cülcül, kaleme aldığı eserleriyle Endülüs tıp literatürünün zenginleşmesine katkıda bulunurken, kullandığı kaynakların çeşitliliği bakımından da İslâm dünyasındaki Müslüman âlimlerden ayırt edici özelliklere sahipti. Sonradan İslâm dinini benimsemiş bir Müladi[39] olduğu tahmin edilen İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hükemâ* adlı eserini hazırlarken istifade ettiği kaynaklar arasında Eusebios'un (ö. 339) *Estoria Ecclesiastica*'sı, Sevillalı Isidore'nin *Etimolojiler*'inin de bulunduğu tahmin edilmektedir [40] . Benzer şekilde Endülüs'te yaşamış önde gelen agronomistlerinden İbnü'l-Baytâr, İbnü'l-Avvâm, İbn Bassâl, İbn Liyûn ve İbn Vâfid

[37] Julio Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en el Al-Andalus*, Fundacion Ibn Tufayl de Estudios Arabes, Almeria, 2011, s. 37.

[38] Simon Swain, "Beyond the limits of Greek biography: Galen from Alexandria to the Arabs", *The Limits of Ancient Biography*, (ed. Brain McGing, Judith Mossman), The Classical Press of Wales, Swansea, 2006, s. 403. Daniel G. König, *Arabic-Islamic Views of the Latin West: Tracing the Emergence of Medieval Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2015, s. 169. Faustina Doufikar-Aerts, "Arabic Biography", *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, (ed. Koen de Temmerman), Oxford University Press, Oxford, 2020, s. 453; Emilia Calvo, "Ibn Juljul", *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in non-Western Culture*, (ed. Helaine Selin), Springer-Science+Business Media, B. V., Amherst, 1997, s. 421.

[39] Müladi, Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin kurulmasını takip eden yıllarda Hristiyanlar arasında İslâm'ı benimseyen Müvelled adlı yeni Müslüman topluluğun ilk üyelerini ifade eden teknik bir terimdir. Ayrıca bknz: Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Muvelledun Hareketleri: 180-320 / 796-932*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.

[40] Ivan Perez Marinas, "La Pervivencia de la Ciencia Preislamica en al-Andalus: Una Vision de Conjunto", *Estudios Medievales Hispanicos*, c. IV, 2015, s. 44.

gibi âlimlerin bu alanda eser telif ederken kullandıkları muhtemel çalışmalar arasında Cassian, Vindanio Anatolius ve Democrito gibi Yunan-Bizans bilim geleneğinde yetişen âlimlerin eserleri de zikredilmektedir[41].

Endülüs'te tarih ve coğrafya yazıcılığı söz konusu olduğunda Müslümanların bölgeye gelişinden önceki devre ait bilgi birikiminin Endülüs'teki tarih ve coğrafya alanlarının gelişimine sağladığı katkıları irdelemek yerinde olacaktır. X. asırda Endülüs topraklarında yetişen önemli tarih ve coğrafya müelliflerinden Ahmed b. Muhammed Râzî (ö. 955)'nin Sevillalı Isidore'den ilham aldığı yönünde bazı işaretlere rastlanmaktadır. Örneğin Ahmed b. Muhammed Râzî'nin *Ahbâru mülûki'l-Endelüs (Endülüs Hükümdarlarının Tarihi)* adlı eserinin adı Sevillalı Isidore'nin *Historia de Regibus Gothorum (Got Krallarının Tarihi)* çalışmasıyla benzerlik arz etmektedir[42].

Yukarıda sunmuş olduğumuz örnekler İslâm öncesi devirde yarımadada az sayıda da olsa bazı önemli âlimlerin yaşadığına ve onların eserlerinde birkaç asır sonra dahi Endülüs'te rağbet görecek kadar değerli bilgilerin varlığına delalet etmektedir.

Bölgenin fethedildiği VIII. asırda Endülüs'te bilimlerin ortaya çıkış ve gelişim süreci yaşanırken Doğu İslâm topraklarında ilmî anlamda canlanma ve ilerleme söz konusuydu. "Medinetü's-Selam" yani "Esenlik şehri" olarak adlandırılan Bağdat, VIII. asrın ortalarında Abbâsî Halifesi Mansur devrinde kurulmuş ve kısa sürede Abbâsîlerin ve İslâm âleminin ilmî ve kültürel başkenti haline gelmişti. Entelektüel birikim sahibi olan ve âlimleri saraylarında himaye eden Abbâsi hükümdarları, bazı memurlarını kendi topraklarında bilinmeyen bilimsel eserleri satın almak üzere farklı ülkelere görevlendiriyorlardı. Bu görevlilerin gayretleriyle satın alınan tıp, astronomi, felsefe ve edebiyat gibi bilimlerle ilgili çok sayıda yeni eser Bağdat şehrindeki zengin kütüphanede muhafaza ediliyordu. İbnü'n-Nedîm (ö. 995), Abbâsî Halifesi Me'mûn'un (813-833) Bizans imparatoruna hitaben bir mektup kaleme alarak ondan bilimsel el yazmaları talep ettiğini ve bu talep doğrultusunda Haccâc b. Matar, İbnü'l-Bıtrîk, Selm ve Yuhannâ b. Mâsaveyh gibi âlimlerin Bağdat'tan yola çıkarak kitap toplamak için Bizans topraklarında seyahat

[41] Marinas, "La Pervivencia", s. 46.
[42] Marinas, "La Pervivencia", s. 48.

ettiğini zikretmektedir[43]. Halife Me'mûn devrinde Beytü'l-Hikme'de gerçekleştirilen bilimsel faaliyetler daha ziyade muhtelif dillerde kaleme alınmış bilimsel eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesine odaklanıyordu. Abbâsî Halifesi Mansur ve Me'mûn devirlerinden itibaren Huneyn b. İshak, Abdullah b. Mukaffa, Curcîs b. Buhtîşû, Yuhannâ b. Mâsaveyh gibi âlimler Yunanca, Süryanice, Farsça ve Hintçe gibi dillerden önemli bilimsel eserleri Arapça'ya tercüme ettiler[44]. Bu devirdeki telif ve tercüme faaliyetleri sonucunda Bağdat, diğer İslâm topraklarındaki âlimleri cezbeden gözde bir bilim merkezi haline geldi.

Özellikle VIII-IX. asırlarda başta Bağdat olmak üzere Abbâsi coğrafyasında gelişen İslâm bilimleri, farklı coğrafyalarda olduğu gibi Endülüs'te de önemli bir etki yarattı. Nitekim Abbâsîlerin ilmî birikimi, yaklaşık sekiz yüz yıl devam eden Müslüman hâkimiyetinin ilk asırlarında Endülüs'ü besleyerek bölgenin önemli bir bilim havzası haline geliş sürecinde belirleyici oldu. Benzer şekilde Hicaz, Irak ve Mağrib gibi coğrafyalar da sahip oldukları birikim sayesinde Endülüs'teki bilimlerin yükselişine katkı sağladılar.

İslâm fethinden sonraki asırlarda Endülüs'ün önemli bir bilim ve kültür merkezi haline gelmesini sağlayan bazı önemli saikler bulunuyordu. Endülüslü âlimlerin Doğu İslâm dünyasına (Maşrık) yaptıkları ilmî seyahatler (rihle), Doğulu Müslüman âlimlerin Endülüs'e ilmî seyahatleri ve Endülüslü hükümdarların âlimleri himaye etmeleri Endülüs'ün birkaç asır gibi kısa bir süre içerisinde İslâm dünyasının en büyük bilim havzalarından biri haline gelmesini sağlayan saiklerin başında geliyordu.

Müslümanların Endülüs'ü fethinden kısa bir süre sonra bölgede farklı bilim dallarında faaliyet gösteren seçkin Müslüman âlimler yetişmeye başladı. Endülüs Müslümanları, ilme olan hürmetleri ve öğrenme konusundaki tutkularıyla kısa zaman içerisinde bölgenin İslâm dünyasının en önemli bilim havzalarından birisi haline gelmesini sağladılar. X. asırda Endülüs'ün seçkin âlimlerinden İbn Abdürabbih (ö. 940), *el-'İkdü'l-Ferîd* adlı eserinde ilim ve iyi ahlakı insan aklının temel unsuru, kalbin ışığı ve ruhun dayanağı olarak tanımlamaktadır[45]. Makkarî ise Endülüslülerin

[43] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 790.
[44] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 792-797.
[45] İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, c. II, Garnet Publishing, Reading, 2009, s. 65.

ilme olan meraklarına dair pek çok anekdot nakletmektedir [46] . Endülüs'te ilmî faaliyetlerin başlangıcı ve dolayısıyla ilk Endülüslü âlimlerin ortaya çıkışı bölgenin Müslümanlar tarafından fethedildiği yıllara dayanmaktadır. Nitekim Haneş b. Abdullah (ö. 718), Ali b. Rebah (ö. 732) ve Muaviye b. Salih gibi âlimler Endülüs'teki ilk ve öncü âlimler olarak dikkat çekmektedir[47].

Endülüs'te İslâm idaresinin kurulmasını takip eden yıllarda Endülüslü Müslümanlar, hac ibadetini yerine getirmek üzere Kuzey Afrika üzerinden Mekke ve Medine şehirlerine seyahatlerde bulunuyorlardı. Endülüs'ten Hicaz'a gerçekleştirilen hac ziyaretleri Endülüs'teki ilmî gelişmeleri etkileyen saiklerden birisiydi. Hac için Endülüs'ten yola çıkanlar arasında âlimler de bulunuyordu. Bu âlimler hacı kafileleriyle Fas, Cezayir, Tunus ve Mısır gibi İslâm beldelerinden geçiyorlardı. Bahsi geçen bölgelerde molalar veren ve konaklayan Endülüslü âlimler buradaki âlimlerle tanışıp ilmî sohbetler yapma fırsatı buluyorlardı. Hac vesilesiyle güzergâh üzerinde toplanan bu ilim meclislerinde yapılan sohbetlerdeki fikir alışverişi sayesinde Endülüslü âlimler farklı bilim sahalarında sahip oldukları bilgilerini derinleştiriyorlardı. Ayrıca onlar, doğuya yapılan bu seyahatler sayesinde kendi topraklarında bulunmayan kitapları da tedarik ederek Endülüs'e getiriyorlardı. Örneğin Endülüs'ten hac için Mekke'ye giden Ebu Abdullah Muhammed el-Gazî (ö. 910) ülkesine şiir ve nahiv gibi alanlarda kaleme alınmış eserlerle dönmüştü[48]. Yine Kasım b. Asbağ da hac ziyareti için Endülüs'ten ayrılmış ayrıca ticaret için Bağdat gibi Maşrık'ın önemli şehirlerinde bulunmuştu [49] . Böylece kutsal bir amaçla gerçekleşen hac ziyaretleri sayesinde Endülüslü hacılar Maşrık'tan getirdikleri bilgiler ve kitaplar sayesinde topraklarındaki ilmî gelişmeye de katkı sağlamış oluyorlardı. Kimi araştırmacılarca hac için yola çıkan Endülüslü âlimlerin bu süreçte

[46] Ahmed b. Muhammed Makkarî, Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, c. I, (Tahkik: İhsan Abbas), Darü'l-Sadr, Beyrut, 1968. Translation fund of Great Britain and Ireland, Londra, 2002, s. 146-147.
[47] Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te İlim, Âlim ve Ulema", *Doğu Batı Dergisi*, no: 98, Ankara, 2021, s. 93.
[48] George Makdisî, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, (çev. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2009, s. 95.
[49] İbnü'l-Faradî, *Târîhû 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, c. I, (Tahkik: Besar Avad Maruf), Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Tunis, 2008, s. 465.

sadece kendi ilimlerini geliştirmekle kalmadıklarını Mısır ve Suriye gibi coğrafyaları da ilmî yönden etkilediklerini iddia edilmektedir[50].

Hac farizası haricinde Endülüs'ün ilim ve kültür beldesi olmasına katkı sağlayan ikinci belki de en önemli saik Endülüs'ten Maşrık'a yapılan ilim yolculuklarıydı. Endülüs'ten uzak diyarlara ilim öğrenmek için yapılan "rihle" adı verilen bu seyahatlerle Endülüslü öğrenciler ve âlimler farklı coğrafyalardaki ilmî faaliyetlerden haberdar oluyorlardı. Endülüs'ten yola çıkan bu bilgiye susamış entelektüeller yeni bilgiler edinmek ve var olan bilgilerini derinleştirmek için Mağrib'ten başlayan yolculuklarla Maşrık'a seyahat ediyorlardı. Doğu İslâm topraklarında edindikleri ilmî birikim ve toplamış oldukları kitaplarla memleketlerine dönen bu ilim yolcuları Endülüs'te farklı ilim sahalarının gelişmesinde önemli rol oynamışlardı.

İlmî ve kültürel yönden gelişmiş olan Doğu İslâm topraklarında Endülüs'te yaşayan âlimlerin bilimsel faaliyetlerini sürdürmek için ziyaret ettikleri çok sayıda önemli kültür merkezi bulunuyordu. Endülüslü âlimler, Doğu İslâm dünyasına gerçekleştirdikleri rihlelerde ekseriyetle Bağdat, Kahire, Mekke, Medine, Kudüs, İskenderiye, Kayrevan, Basra, Musul, Kûfe, Trablus, Harran, Tanca, Yemen, İfrîkiye, Mehdiye, Askalan, Sûse, Vâsıt, Horasan, Semerkand gibi İslâm şehirlerini tercih ediyorlardı[51].

Endülüs'te farklı bilim dallarının ortaya çıkış ve gelişim süreci incelendiğinde İslâmî bilimlerin çok erken devirlerden itibaren bölgede kök saldığını görülmektedir. Fıkıh, kelam, hadis ve tefsir gibi İslâmî ilimlerde faaliyet gösteren pek çok öğrenci ve âlim, Doğu İslâm topraklarının ilmî birikiminden istifade etmek için uzak ülkelere seyahat etti. Kirmanî, Şebtun ve Yahyâ b. Yahyâ gibi VIII-IX. asırlarda faaliyet gösterip Doğu'ya seyahat eden âlimler Endülüs'te İslâmî ilimlerin gelişmesine büyük katkılar sağladılar. Şebtun, daha önce Evzâî mezhebinin kabul edildiği Endülüs'te Mâlikî mezhebinin yayılmasına katkı sağlayan bir âlimdi[52]. Onun öğrencilerinden

[50] Necla Sami Muhammed en-Nebravî, *el-Hac ve'l-Cihad bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs: Münz Bidayetü'l Asru'l-Murabıtin ve Hatta Sûkutû'l-Gırnata (711-1492)*, Müessesetül Şebab el-Camia, İskenderiye, 2015, s. 280.

[51] Anwar G. Chejne, *Historia de España Musulmana*, Catedra, Madrid, 1993, s. 139;Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 71-72.

[52] Chejne, *a.g.e.*, s. 139.

olan Yahyâ b. Yahyâ ise Endülüs'te fıkıh ilminin gelişim sürecinde öne çıkan bir âlimdi. IX. asırda yaşayıp bir süre Medine şehrinde kalan ve burada Mâlik b. Enes'in yanında çalışmalarını sürdüren Yahyâ b. Yahyâ, Mâlikî mezhebinin Endülüs'te tanınmasına öncülük etmiştir[53]. Nitekim o Mâlik b. Enes'in *Muvatta* adlı eserini Endülüs'e getiren kişi olarak bilinmektedir[54]. Tarihi kaynaklar, bu yıllardan itibaren pek çok âlimin Mâlikî mezhebini Endülüs'te yaymak için vaazlar verdiklerini zikretmektedir[55].

Endülüs'ten yola çıkıp ilim öğrenmek için Doğu'ya gidenler ilk asırlarda ağırlıklı olarak İslâmi ilimler alanında bilimsel faaliyetlerini sürdürse de tıp alanında da pek çok Endülüslü, Doğu İslâm dünyasındaki tıbbi gelişmeleri yerinde takip etmek ve yeni bilgiler edinmek için rihleler gerçekleştirdi[56].

Endülüs'te erken dönemde gelişen disiplinlerden olan dilbilim alanının ortaya çıkışı ve gelişmesinde Ebû Ali el-Kâlî'nin adı özellikle vurgulanmalıdır. X. asrın başında Anadolu'da dünyaya gelen bu âlim bir süre Musul ve Bağdat'ta bilimsel çalışmalarını sürdürdükten sonra 941 yılında Cordoba'ya göç etti.[57]. Makkarî'ye göre o, özellikle Bağdat'ta edindiği yüksek bilgi birikimini Endülüs'e aktararak bölgede eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanı sıra dilbilim alanının gelişmesi için büyük bir özveriyle çalıştı[58].

Endülüs'ten doğuya seyahat eden âlimlerden Muhammed b. Abdûn el-Cebelî, 958 yılında Basra ve Mısır'a gitmiş, Mısır'da tıp alanında mahir olup buradaki Bimaristan'da (hastane) baştabiplik mertebesine erişmişti [59] . Geometri ve hesap alanında bir süre hocalık yapan ve bölme işlemine dair bir eser kaleme alan Cebelî 970 yılında Endülüs'e dönünce II. Hakem ve ardılı II. Hişâm'ın tabipliği görevini

[53] Chejne, *a.g.e.*, s. 141.
[54] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şebtûn", *TDVİA*, c. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 398.
[55] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 112.
[56] Muhammed Beşir Hasnradi Emri, *İbdaati'l-Tıb ve Saydele fi el-Endelüs*, Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, s. 71.
[57] Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlî", *Istanbul Journal of Arabic Studies*, c. II, 2019, s. 13.
[58] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 168.
[59] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 202.

yaptı[60]. Sâid el-Endelüsî kendi devrinde tıp sahasında ondan daha önde bir âlimin olmadığını zikretmektedir[61].

İbn Hayy (ö. 1064) Cordoba'da yaşayan bir âlim olup astronomi ve geometri üzerine çalışmaları bulunuyordu. Endülüs'ten Mısır'a giden İbn Hayy bir süre Yemen'de de kaldı. Fâtımî Halifesi Müstansır Billâh el-Fâtımî (ö. 1094) ile dostluk kuran İbn Hayy Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah'a elçi olarak gönderildi[62]. Daha sonra Yemen'e giden İbn Hayy burada vefat etti.

Endülüs ile Doğu İslâm dünyası arasında seyahat edenler sadece âlimler değil yeni bilimsel eserler ve fikirlerdi. İki bölge arasında bilginin dolaşımı bahsi geçen ilmî seyahatler sayesinde çok hızlı gerçekleşiyordu. Endülüs coğrafyası, VIII-X. asırlar arasında ilmî yönden gelişim aşamasındayken bu devirde Doğu'da başta Bağdat olmak üzere önemli bilim ve kültür merkezleri bulunuyordu. Nitekim Endülüslü âlimler bu merkezlerde kaleme alınan bilimsel eserleri Endülüs'e taşıyorlar ve böylece bölgede daha önce az gelişmiş ya da mevcut olmayan bilimlerin gelişimine zemin hazırlıyorlardı. Doğu'da kaleme alınmış bir eser, oraya giden Endülüslü âlimler ve Endülüslü hükümdarların yeni kitaplar toplamaya memur ettiği görevliler vasıtasıyla çok kısa bir sürede Endülüs'e ulaşabiliyordu. Nitekim daha önce bahsi geçen Mâlik b. Enes'in (ö. 795) *Muvatta*'sının yanı sıra X. asır Endülüs bilim hayatının önde gelen astronomu Mesleme el-Mecrîtî'nin (ö. 1007) Doğu İslâm dünyasına gerçekleştirdiği rihle sonucunda Endülüs'e getirdiği İhvân-ı Safâ Risaleleri gibi İslâm medeniyetine mâl olmuş değerli eserler, Endülüs'teki bilgi birikimine derinlik kazandırdı[63].

VIII-X. asırlar arasında Endülüslü âlimler, bilgi arama yolculuğunda Doğu İslâm topraklarını (Maşrık) öncelikli olarak tercih etmekteydiler. Ancak XI-XIII. asırlar arasında bu topraklara yapılan seyahatlerin azaldığı ve Endülüslü âlimlerin daha ziyade Mağrib bölgesindeki bilim merkezlerine yöneldiği tespit edilmiştir. Julio Samsó, İbn Hazm, İbn Zarkullah, İbn Rüşd ve İbn Zühr gibi bu asırlarda Endülüs'ün en gözde âlimlerinin bilimsel faaliyetler yürütmek için Maşrık'a gitmediklerini vurgulayarak buna sebep olarak da Endülüslü âlimlerin yaşadıkları coğrafyayı ilmî

[60] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 202.
[61] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 202.
[62] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 186-187.
[63] Ömer Mahir Alper, "Mecrîtî", *TDVİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 278.

yönden Bağdat, Şam ve Kahire gibi bilim merkezlerine ev sahipliği yapan Maşrık toprakları kadar gelişmiş telakki etmiş olabileceklerini göstermektedir[64].

Fetihten sonraki asırlarda başta Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti Cordoba olmak üzere Granada, Toledo, Sevilla, Malaga ve Zaragoza gibi merkezlerin Endülüs'ün ilim ve medeniyet meşalesini yakmasıyla Maşrık topraklarındaki farklı ilim dallarından âlimler ve öğrenciler ilmî birikiminden istifade etmek için bölgeye akın etmişlerdi. Bahsi geçen ilim yolcuları bazen Endülüs'te yaşayan alanında yetkin hocalardan dersler almak için bazen de Endülüslü âlimlerle birlikte ilmî faaliyetler sürdürmek için bölgeye geliyorlardı. Bunlardan bazıları kısa bir süre Endülüs'te kalırken bazıları uzun yıllar, hatta bazen de hayatlarının sonuna kadar burada yaşıyorlardı. Ortaçağ İslâm kaynaklarında Doğu'ya ilmî seyahatler gerçekleştiren Kurtubî, İşbîlî, Sarakustî ve Endelüsî gibi nisbelere sahip Endülüslü âlimlere dair anektdotlara yer verilmektedir.

Makkarî Nefhu't-tib adlı eserinde Ortaçağ tarihi boyunca doğu İslâm dünyasından Endülüs'e yapılan göçler hakkında şu malumatı aktarmaktadır:

> *"Endülüs'e doğudan girenlerin sayısı çoktur. Aralarındaki asıl olanları ve diğerlerini hesaplayamazsınız. Onun ölümüne kadar kesin olarak yerleşenler ve arzusunu yerine getirdikten sonra Doğu'ya dönenler vardır."*[65]

Endülüs'ün VIII-IX. asırlarda önemli bir bilim havzası haline gelmesinden sonraki süreçte doğu İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Müslüman âlimler burada faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Doğu İslâm dünyasına seyahat eden Endülüslü âlimler gibi ilmî amaçla Endülüs'e gelen Doğulu âlimler beraberlerinde yaşadıkları coğrafyada var olan bilgi birikimini de bölgeye taşıdılar.

Doğu'dan Endülüs'e gelip bölgenin ilmî yönden zenginleşmesini sağlayan ilk ve en önemli âlimlerden birisi kaynaklarda Ali b. Nâfi adıyla zikredilen Ziryâb (ö. 852) lakaplı çok yönlü entelektüeldi[66]. Bilhassa müzik alanında kendisini yetiştiren Ziryâb'ın gençliğinde Abbâsî Halifesi el-Mehdî'nin (775-785) hizmetinde çalıştığı

---

[64] Julio Samsó, "Al-Andalus, a Bridge Between Arabic and European Science", *Alhadra*, 2015, s. 118.
[65] Chejne, *a.g.e.*, s. 140.
[66] İbn Dihye el-Kelbî, *el-Mutrib fi Eş'ari Ehli'l-Mağrib*, (Tahkik: İbrahim el-Ebyarî, Hamid Abdülmecid, Ahmed Bedevi), Darü'l İlm li'l-Cemî, Kahire, 1954, s. 147.

bilinmektedir[67]. Harun Reşid (786-809) devrinde de faaliyetlerini sürdüren Ziryâb'ın halifenin gözüne girmesiyle hocası İshak el-Mevsılî kendisini kıskanarak onu Bağdat şehrinden ayrılmaya zorladı. Bunun üzerine Ziryâb Bağdat'tan ayrılıp bir süre Tunus'ta yaşamını sürdürdü[68]. Ancak bir süre sonra Tunus'tan da ayrılan Ziryâb, II. Abdurrahman devrinde Endülüs'e geldi ve hükümdarın saygısına mazhar olarak kendisine büyük ihsanlarda bulunuldu. 822 yılında Endülüs'e ulaşan ve seçkin bir musikişinas olarak açtığı müzik okuluyla Endülüs'te onlarca öğrenci yetiştiren Ziryâb, mevsimlere göre doğru renkte ve tarzda giyinme, erkek ve kadın saç stilleri ve yemek kültürüne dair pek çok yeniliği bölgeye tanıttı[69]. Bu yönüyle o Abbâsî topraklarındaki bilgi birikimini Endülüs'e aktaran bir "kültür elçisi" idi.

X. asra gelindiğinde Maşrık topraklarından Endülüs'e gelen âlimlerin sayısında artış gözlendi. İran'da dünyaya gelip bir süre Bağdat, Basra ve Şam'da tahsil gördükten sonra ilmî faaliyetlerini sürdürmek üzere 953 yılında Endülüs'e gelen dini ilimlerde tahsil gören Ahmed b. Fazl b. Abbas el-Behramî ed-Dineverî de bu çağda Endülüs'teki Doğu menşeli saygın âlimler arasına girmiştir[70].

Irak, Suriye, Hicaz, Mısır ve Fas gibi uzak bölgelerden Endülüs'e gelen âlimler burada kaldıkları süre zarfında sadece ihtisas alanlarında kendilerini yetiştirmekle kalmıyor, aynı zamanda bölgede var olan ilmî birikimi de beraberlerinde vatanlarına götürüyorlardı. Bu yönüyle bakıldığında Maşrık'tan Endülüs'e gelen âlimler, kendi topraklarındaki bilim geleneğini Endülüs'e taşıyarak Endülüs'ü ilmî yönden zenginleştiren ve Endülüs'ün ilmî birikimini Fas, Tunus, Mısır, Irak, Suriye, Hicaz ve İran gibi çok geniş coğrafyalardaki İslâm topraklarına tanıtan insanlardı.

Endülüs'te farklı bilim dallarının gelişimi sağlayan üçüncü önemli saik de hükümdarların ilme olan hürmetleri ve âlimleri himaye ederek çalışmalarını teşvik etmiş olmalarıdır. Tıpkı Endülüs'ten önce Abbâsîler devrinde Halife el-Memûn'un Beytü'l-Hikme'de tercüme yapan âlimlere yaptıkları tercümenin ağırlığı kadar altın

---

[67] İbn Hayyan, *el-Muktebes min Enbâ'i Ehli'l-Endelüs*, (Tahkik: Mahmut Ali Mekki), Kahire, 1994, s. 221.

[68] İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, c. VII, (Tahkik: Abdülmecid Tahrini), Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 37.

[69] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 120. Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, Chatto & Windus, Londra, 1913, s. 264. Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*, Routledge, Londra, 1996, s. 46.

[70] İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, c. I, s. 111.

ihsanında bulunmasına benzer şekilde Endülüs'teki hükümdarlar da âlimlere büyük ihsanlarda bulunarak ilmî yönden onların hamisi olmuşlardı. Abbâsî başkenti Bağdat'tan ayrılıp Cordoba'ya gelen mûsikişinas Ziryâb'a kendi kesesinden ihsanlarda bulunup ona mülkler tahsis eden Endülüs Emevî Devleti hükümdarı II. Abdurrahman bu neviden bir idareciydi. Endülüslü hükümdarlar sadece kültürel partonaj sayesinde âlimleri korumakla kalmıyor kendi ülkelerindeki ilmî birikimi zenginleştirmek için üstün gayret sarf ediyorlardı. "Endülüs tarihinin bayraktarı" olarak da bilinen İbn Hayyân'ın (ö. 1076) aktardığı şu ifadeler II. Abdurrahman'ın farklı coğrafyalardaki bilimsel eserleri Endülüs'te toplamak konusundaki gayreti ve Endülüs'teki bilimlerin gelişimine sağladığı katkıyı sarih bir şekilde gözler önüne sermektedir:

> *"O, Abbas b. Nasih'i eski kitapları aramak ve istinsah etmek için önemli miktarda parayla Irak'a gönderdi ve o da ona Kitabü'z-Zîc, Sindhint, Arkand, Musika ile felsefe ve bilim ile ilgili risalelerin geri kalanını, tıpla ilgili kitapları ve eskilerin diğer kitaplarını getirdi. II. Abdurrahman onları Endülüs'te ilk tanıtandı."*[71]

Endülüs'ün önemli bir bilim havzası haline gelmesinde Endülüs Emevî Hükümdarı II. Abdurrahman'ın (822-852) üstün gayretleri bulunuyordu. II. Abdurrahman, görevlendirdiği kişiler vasıtasıyla Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e getirttiği kitaplar arasında astronomi ve müzik gibi çeşitli konuları ele alan yazmalarının bulunduğu da zikredilmektedir[72].

Endülüs Emevî hükümdarları arasında farklı bilim dallarında kaleme alınmış 400 bin eserlik kütüphaneye sahip olan ve saltanat yıllarında âlimlerin hâmisi yönüyle dikkat çeken II. Hakem'in Endülüs'te aklî ve naklî bilimlerin gelişmesi için yaptığı hizmetler üzerinde durulmaya değerdir. *Kitabu'l-Eğani*'yi kaleme alan Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'ye ve diğer pek çok âlime büyük ihsanlarda bulunan halifenin bununla kalmayıp farklı ülkelerdeki ilmî gelişmeleri de yakından takip ettiği görülmektedir. Zira Endülüslü tarihçi Humeydî (ö. 1095), II. Hakem'in uzak ülkelere adamlarını gönderip en değerli kitapları satın aldıran bir bilgi toplayıcısı olduğunu

[71] İbn Sâid el-Mağribî, *el-Mugrib fi Hule'l-Mağrib*, c. II, (Tahkik: Şevki Dayf), Kahire, 2009, s. 45.
[72] John Freely, *Light from the East: How the Science of Medieval Islam Helped to Shape the Western World*, B. Tairus, New York, 2011, s. 124.

ifade etmektedir[73]. Sâid el-Endelüsî, ülkesinde muhtelif bilimlerin gelişmesi için büyük gayret sarf eden II. Hakem'in bu yönünü şu sözlerle ifade etmektedir:

> *"IV. asrın ilk yıllarından sonra, babasının hükümdarlığı zamanında Emir el-Hakem el-Mustansır-billah b. Abdurrahman en-Nâsır-lidinillah insanları ilimle meşgul olmaya, âlimleri himaye etmeye çağırdı. Bağdat, Mısır ve diğer doğu ülkelerinden eski ve yeni ilimlerde kaleme alınmış önemli temel kitapları, enteresan eserleri getirtti. Babasının ve kendi hükümdarlığı zamanlarında Abbâsî halifelerinin uzun yıllar topladığı eserlerle yarışacak sayıda kitap topladı. Yüksek faziletlere sahip olması, hikmetle uğraşan hükümdarlara benzemesinin yanında ilme düşkünlüğü onun bu eserleri toplamasına imkân verdi. Onun zamanında insanlar eskilerin ilminden bahseden kitapları okumaya, onların fikirlerini, ekollerini öğrenmeye çalıştılar."*[74]

Endülüs'teki bazı hükümdarlar bilimlerin gelişmesini teşvik edip âlimleri himaye etmelerinin haricinde bizzat muhtelif bilim dallarında kendilerini geliştirip bilimsel faaliyetler yürütüyorlardı. Endülüs Emevî emirlerinden I. Hakem'in (796-822) aşk temalı şiirler kaleme aldığı *Ahbâru Mecmua*'da zikredilmektedir[75]. Devrin kaynaklarında İslâmî ilimler, hukuk ve edebiyat alanlarında yetkin bir âlim olarak tasvir edilen II. Abdurrahman'ın kendi devrinde yaşayan İbnü'ş-Şamr ve İbn Karluman gibi âlimlere yüksek meblağda ihsanlarda bulunduğu bilinmektedir. Bir başka Endülüs Emevî emiri Muhammed (852-886) de şiir ve aritmetik sahasında yazılar kaleme aldı[76]. Endülüs Emevîleri'nin bir diğer hükümdarı Abdullah'ın (888-912) da sevgi ve estetik üzerine şiirleri olduğu bilinmektedir[77]. Endülüs Emevî Halifeliği'ni tesis eden III. Abdurrahman'ın da edebiyata ilgi duyan bir hükümdar olarak şiirler kaleme aldı[78]. Sarayında şairleri ve âlimleri himaye eden III. Abdurrahman'ın onlara büyük ihsanlarda bulunup uygun makamları kendilerine tevdi ettiği ve bununla yetinmeyip başka diyarlardaki âlimleri de Endülüs'e davet ettiği rivayet edilmektedir[79]. *Ahbâru Mecmua*'da III. Abdurrahman tarafından edebî kabiliyeti olan Musa b. Huzayr, Abdülhamid b. Basil, Abdülmelik b. Cevher, İsmail

---

[73] Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, (Tahkik: İbrahim Ebyarî), Darü'l-Kitabu'l-Mısrî, Beyrut, 1989, s. 43.
[74] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 172.
[75] Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmua*, (Tahkik: İbrahim Ebyari) Darü'l Kitabul Mısrî, Beyrut, 1979, s. 116-119.
[76] Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmua*, s. 127.
[77] Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmua*, s. 140-143
[78] Sâid Abdullah Salih Beşerî, *el-Hayatu'l-İlmiyye fi Asri'l-Mulukü't-Tavaif fi el-Endelüs*, Merkezü'l-Melikü'l-Faysal li'l Buhus ve'd-Diraseti'l-İslâmiyye, Riyad, 1993, s. 69.
[79] Beşerî, *Asri'l-Mulukü't-Tavaif*, s. 70-71.

b. Bedr, İsa Ebi İsa ve Munzir b. Said gibi adlı âlimleri etrafına topladığı zikredilmektedir[80]. Mülûkü't-Tavâif devrinde Sevilla merkezli Abbadî Devleti'nin son emiri Mu'temid İbn Abbâd (ö. 1095) bizzat divan sahibi bir şairdi[81]. Aynı yıllarda Granada merkezli Zîrî Devleti'nin son emiri Abdullah b. Bulukkîn (1090 sonrası) Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından birisi olan *et-Tibyan* adlı eseri kaleme almıştı[82].

Mülûkü't-Tavâif devrinde başkenti Zaragoza olan Hûdîlerin emiri Yûsuf el-Mu'temen İbn Hûd (ö. 1082), hükümdarlığının yanında matematik sahasında *Kitabu'l-İstikmâl* adlı eser kaleme alacak kadar bu sahada yetkin bir âlimdi[83]. Kimi araştırmacılar Yûsuf'un matematik alanında çalışmasını hazırlarken Öklid, Apollon ve Melanius gibi Yunan matematikçilerinden ilham aldığını ileri sürmektedir[84].

Aynı devirde Endülüs'ün batısındaki Badajoz bölgesinde devlet kuran Berberi kökenli bir devlet olan Eftasîlerin emiri Muhammed el-Muzaffer (ö. 1068) de âlim bir karaktere sahipti. İbnü'l-Ebbâr onun *Kitabul Muzafferî* adıyla da maruf olan siyer, megazi ve edebî konuları ihtiva eden *Tezkire* adlı eseri kaleme aldığını zikretmektedir[85]. Onun edebiyatın her sahasında bilgi sahibi olmasının yanında İbn Muammer Dîneverî'nin (ö. 895) *Kitabu'l-Nebat* adlı eserine bir şerh kaleme aldığı da ifade edilmektedir[86]. Makkarî'nin hakkında zikrettiği şu ifadeler Muhammed el-Muzaffer'in bilime olan merakını ve alanına sağladığı katkıyı gözler önüne sermektedir:

> *"Muzaffer İbnü'l-Eftâs kendi zamanındaki emirlerin hepsinden daha fazla ilme sevgi gösterdi. Öğrenmeye gayret edenleri ödüllendiriyordu. Edebiyatın tüm dallarında büyük bilgi sahibiydi. Tüm bilimlerde kendisini geliştirdi. Ardında Doğulu ve Batılı müelliflerin hayranlığını duyduğu elli ciltlik*

[80] Müellifi Meçhul, *a.g.e*, s. 140-143.
[81] Mu'temid İbn Abbâd, *Poesias*, Madrid, 1987.
[82] Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân*, (çev. Amin T. Tibi), Brill, Leiden, 1986.
[83] Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, (çev. Luis Seco de Lucena), Valencia, 1975, s. 70. Jan P. Hogendijk, "Al-Mu'taman Ibn Hud, 11th Century King of Saragossa and Brilliant Mathematician", *Historia Mathematica*, XXII, 1995, s. 1-18.
[84] Hogendijk, *a.g.m.*, s. 450.
[85] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitabu's-Sıla*, (Tahkik: Beşar Avvad Maruf), c. II, Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Tunus, 2011, s. 59.
[86] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 147.

devasa bir eser bıraktı. O, 'el-Muzafferî' adıyla biliniyordu. 1068 yılında vefat etti. Kendi devrindeki tüm emirleri bilimde ve öğrenmede geride bıraktı."[87]

Endülüs medeniyet tarihinde "âlim hükümdarlar" devri olarak da adlandırabileceğimiz Mülûkü't-Tavâif devri yukarıda bahsedilen emirlerinden başka idarecilerin de "âlim" sıfatıyla boy gösterdiği ilmî anlamda gönenç bir asırdı. Hiç şüphesiz ki bu devir, Endülüs Emevî Devleti tarihi boyunca Endülüs'e Endülüslü âlimlerin Maşrık'a yaptıkları rihleler vasıtasıyla taşınan ve geliştirilen bilgi birikiminin yoğun bir resepsiyon aşamasıydı. Buna XI. asırda bağımsız emirliklerin kültürel rekabeti ve Müslüman hükümdarların ilimle uğraşarak âlimleri himaye etmeleri de eklenince sekiz asırlık Endülüs medeniyetinin bilimsel üretim nokta-i nazarından bakıldığında en verimli asırlarından biri yaşandı. Mülûkü't-Tavâif yıllarında Müslüman emirlikler arasındaki rekabet ve buna bağlı olarak yaşanan siyasi istikrarsızlığa rağmen Endülüs bilim hayatında gözlenen gelişim dikkat çekiciydi.

Endülüs toplumunda önemli bir yere sahip olan kadınların sahip oldukları temel sorumlulukların yanı sıra bilim hayatında da aktif olarak yer aldıkları görülmektedir. Nitekim bazı Endülüslü idareciler saraylarında kadın âlimleri himaye ediyorlar ve bilhassa kız çocuklarının eğitilmesi için büyük bir ihtimam gösteriyorlardı. Bu kadın âlimler, Kur'an-ı Kerim, fıkıh ve hadis gibi İslâmî ilimlerin yanında matematik, tıp, astroloji ve müzik gibi teknik alanlarda da bilimsel faaliyetlere iştirak ediyorlardı[88]. Endülüslü kadınların en yoğun ilgi gösterdiği alanlardan birisi de edebiyattı. Hassâne et-Temîmiyye, Kamer el-Bağdadiyye ve Aişe el-Kurtubiyye gibi kadın edibe ve şaireler kaleme aldıkları eserleriyle Endülüs'te edebiyat alanının gelişmesine katkı sağladılar[89]. II. Hakem'in sarayında himaye edilen aritmetik, gramer ve şiir gibi alanlarda derin bilgiye sahip olan Lubna Endülüslü kadın âlimlere güzel bir örnek olarak öne çıkmaktadır[90].

---

[87] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 147.

[88] Maria Luisa Avila, "Las Mujeres 'Sabias' en al-Andalus", *La Mujer en al-Andalus: reflejos historicos de su actividad y catagorias sociales*, (ed. Maria Jesus Viguera), Editoriales Andaluzaz Unidas, Madrid, 1989, s. 146.

[89] Ömer İshakoğlu, "Endülüs Arap Edebiyatının Gelişmesinde Kadın Şairlerin Rolü", *Nüsha*, 2017, no: 45, 154-156.

[90] Hanna Kassis, "A Glimpse of Openness in Medieval Society: Al Hakam II of Cordoba and His non-Muslim Collaborators", *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways*, (ed. Balazs Nagy, Marcell Sebok), Central European University Press, Budapeşte, 1999, s. 163.

X-XI. asırlarda Endülüs'te Müslüman idareciler tarafından himaye edilen âlimler arasında Hristiyanlar da bulunuyordu. Nitekim bu Hristiyan âlimler, Müslüman idarecilerin gözetim ve taltifleriyle bilimsel faaliyetlerini özgür bir şekilde sürdürebildiler. Endülüs toplumunun mensubu olan gayrimüslimler arasında farklı nitelikleriyle öne çıkan bazı Hristiyanlar özellikle X. asırdan itibaren Endülüs Emevî Devleti'nin hükümdarları tarafından sarayda kâtiplik, tercümanlık ve elçilik gibi önemli görevlere getirilerek yönetim mekanizmasında nüfuz elde ettiler. Bu Hristiyanların önemli bir kısmı da muhtelif bilim dallarında faaliyet gösteren âlimlerden oluşuyordu. Endülüs Emevî Devleti'nin hizmetindeki Hristiyanların diplomatik temaslar kurmak için Müslümanları temsilen elçi olarak Hristiyan devletlere gönderilmeleri, Müslüman devlet ricalinin gayrimüslimlere olan güvenini gösteren iyi bir örnektir.

Endülüs'ten doğuya gerçekleştirilen rihleler, doğudan Endülüs'e gerçekleştirilen rihleler ve Endülüslü hükümdaların âlimleri himaye ve ilimlerin gelişmesini teşvik etmeleri Endülüs'ün fetihten sadece birkaç asır sonra büyük bir ilim ve kültür beldesi olmasını sağlayan başlıca saiklerdi. Fethi takip eden asırlarda öğrencileri ve âlimlerini doğu İslâm topraklarındaki ilmî yönden daha gelişmiş yerlere yolcu eden Endülüs coğrafyası, bu merhaleden sonra eriştiği yüksek medeniyet seviyesi sayesinde önce doğu İslâm topraklarından ve daha sonra ise Avrupa'dan âlimlerin ilim öğrenme arzusuyla ziyaret ettikleri ilmî bir cazibe merkezi haline geldi.

Endülüs'te hükümdarların ve devlet idarecilerinin ilme karşı gösterdikleri saygının yanı sıra Endülüs toplumunda ilmin ve âlimlerin gördüğü itibar da üzerinde durulmaya değerdir. Tarihi kaynaklarda önde gelen nüfuzlu Endülüslülerin müelliflere ve şairlere saygı gösterip onları ilmî yönden teşvik ettiklerini vurgulamaktadır. Makkarî, Endülüslülerin zengin kütüphaneler kurmak için büyük gayret gösterdiklerini ve bu uğurda büyük masraf yapmaktan kaçınmadıklarını zikretmektedir[91]. Ayrıca onun şu ifadeleri Endülüs halkının entelektüel seviyesini göstermesi açısından büyük önemi haizdir:

[91] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 139.

"Endülüslülerin her türlü bilime olan yetenekleri, onların tarihlerini ve edebiyatlarını bilen her okuyucu tarafından da aynı şekilde kabul edilecektir. Bu nedenle üzerinde durmayacağız."[92]

Burada bahsetiğimiz hususların haricinde Endülüs coğrafyasında bilimsel gelişmeleri etkileyen bir diğer etken de İslâm şehirlerinin Hristiyanların eline geçmesidir. Müslümanların bölgeye gelişinden sonra yukarıda bahsedilen rihlelerin yanı sıra hükümlarların âlimleri himayesinin de etkisiyle Cordoba, Toledo, Sevilla ve Granada gibi İslâm şehirleri, sahip oldukları zengin kütüphaneler ve muhtelif bilim dallarında yetişen seçkin âlimleriyle sadece yarımadanın değil İslâm dünyasının da en büyük bilim ve kültür havzası haline geldi. Bahsi geçen şehirlerin XI. asırdan itibaren aşamalı olarak Hristiyanların idaresi altına girmesi, yarımadadaki siyasi dengeleri değiştirmesinin yanında bu şehirlerdeki ilmî birikimin Hristiyan dünyasında tanınmasına da zemin hazırlıyordu.

[92] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 149.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS İLE HRİSTİYAN İSPANYA ARASINDAKİ SOSYAL VE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM (İSLÂM FETHİNDEN XII. ASRA KADAR)

Müslümanların 711 yılında İber Yarımadası'na ayak basıp birkaç yıl içerisinde yarımadanın büyük bir bölümünü kontrol altına almalarıyla birlikte İslâm idaresi altındaki topraklar Endülüs adıyla anılmaya başladı. İlk kez 716 yılında darbedilen bir sikkenin üzerinde görülen Endülüs adı, İber Yarımadası'nda İslâm hâkimiyetinin sona erdiği 1492 yılına kadar kullanılmaya devam etti. Yarımadanın kuzeyindeki Hristiyan devletlerin güçlenmesi ve özellikle XI. asırdan itibaren güneye doğru devam eden Hristiyan ilerleyişi ile Endülüs'ün coğrafi sınırları da daralmaya başladı. Böylece Hristiyan İspanya toprakları da Endülüs şehirlerini ele geçiren Kastilya-Leon Krallığı, Aragon Krallığı, Barcelona Kontluğu ve Navarra Krallığı gibi Hristiyan devletlerin sınırlarını teşmil edecek şekilde genişledi. Endülüs ve Hristiyan İspanya tabirleri İber Yarımadası'nda sadece coğrafi ve siyasi sınırlara değil aynı zamanda dini sınırlara da işaret etmektedir.

Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki temasların Müslümanların bölgeyi fethettiği VIII. asırda başladığı görülmektedir. İki bölge arasında VIII-IX. asırlarda daha sınırlı olan siyasi, sosyal ve kültürel ilişkiler X-XI. asırlarda daha da yoğunluk kazandı. Bu süreçte Endülüs'ün Avrupa ile teması ise Pirene Dağları'nın doğal bir sınır olması ve iki bölge arasında büyük bir uzaklığın bulunması sebebiyle nispeten daha sınırlıydı. Ayrıca Endülüs'ün Hristiyan İspanya ile olan temasları Avrupa ile olan temaslarıyla kıyaslandığında daha erken bir devirde başladı. Endülüs ile bu iki bölgeyle olan bilimsel ve kültürel temasları farklı zamanlar ve kanallar aracılığıyla başladı. Bu sebeple Endülüs'ün Hristiyan İspanya ve Avrupa ile olan bilimsel ve kültürel temaslarını ayrı iki bölümde ele almak daha makul bir seçenek olarak

görünmektedir. Bu bölümde Endülüs bölgesiyle Hristiyan İspanya arasındaki sosyal ve kültürel etkileşim sürecine değinilecektir.

İber Yarımadası'ndaki Gayrimüslimlerin İslâm İdaresi Altına Girişi

Müslümanların hâkimiyetinden önce Vizigotlar devrinde İber Yarımadası, Hristiyanlar ve Yahudilere ev sahipliği yapıyordu. Vizigot Kralı I. Recared'in 589 yılında Arianizm'i terk edip İznik İtikadı'na [93] sadık kalarak Katolik inancını benimsemesiyle devlet ricali de tedricen Katolik oldu. Müteakip yıllarda Vizigot idarecileri yönetimleri altındaki Arianistlere ve Yahudilere Katolik inancını dayatmaya başladı. Nitekim 694 yılında Vizigot Kralı Egica'nın emriyle Toledo'da bir araya gelen din adamları Vizigot topraklarında yaşayan ve inançlarını sürdüren Yahudilerin mallarına el koyulması ve köleleştirilmeleri yönünde karar aldılar[94] . Vizigotların son devirlerinde siyasi mücadelelere bağlı olarak sık sık yaşanan taht kavgaları, iktisadi bozulma, Katolik olmayan unsurlara karşı katı bir yönetim anlayışının benimsenmesi gibi sebepler toplumda büyük bir kargaşaya sebep oldu.

İber Yarımadası'nın İslâm hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte eski Vizigot arazisinde yaşayan Hristiyanlar ve Yahudiler de ilk kez Müslümanların himayesinde yaşamaya başladılar. Bu durum Müslümanların yarımadayı ele geçirmesi bölge halkı için de önemli sonuçlar doğurdu. Vizigotlar devrinde devlet idarecileri tarafından baskı ve zulme maruz bırakılan Arianist ve Yahudilerin bir kısmının Müslümanların bölgeyi kontrol altına almalarını memnuniyetle karşıladıkları düşünülmektedir.

Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerden oluşan Endülüs toplumu kozmopolit bir yapıya sahipti. İslâm hâkimiyetinin ilk asrında demografik yapıya bakıldığında Müslümanlar toplumun küçük bir bölümünü teşkil ederken Hristiyanlar en kalabalık grup olarak dikkat çekiyordu. Endülüs toplumunda önemli bir grup olan Yahudilerin İber Yarımadası'ndaki varlığının ne kadar eskiye dayandığına dair kesin bir malumat yoktur. Ancak İslâm kaynakları İspanya Kralı İşban'ın Babil Kralı Buhtünnasr ile müşterek olarak M.Ö. 586 yılında gerçekleştirdiği Kudüs seferinden

---

[93] Ceren Pilevneli Çubuk, "Geç Roma İmparatorluğu ve Erken Orta Çağ Avrupası'nda Ariusçuluk", *Ortaçağ Kıta Avurpası'nda Dinsel Sapkınlıklar: Ariusçuluktan Husçuluğa*, (ed. Fatih Durgun), Paradigma Akademi, Çanakkale, 2023, s. 34.

[94] Bernard S. Bachrach, "A Reassessment of Visigothic Jewish Policy", *The American Historical Review*, c. LIIVIII-I, 1973, s. 30.

yaklaşık 100 bin Yahudi esirle döndüğü nakletmektedir [95] . Endülüs'te Yahudi cemaatinin lider olarak seçtikleri kişiye "başkan, lider, komutan, yönetici" gibi anlamlara gelen *Nasi* adı verilmekteydi. Nasi'nin yanı sıra *Nagid* unvanı da Yahudiler tarafından kullanılıyordu[96]. Onlar Müslüman devlet ricaline vergi ödemek ve İslâm idaresini kabul etmek şartıyla Endülüs'te güven içerisinde yaşıyorlardı.

Endülüs'teki Hristiyanlar tıpkı Yahudiler gibi İslâm idaresi altında vergi vermek ve Müslümanların siyasi otoritesini kabul etmek karşılığında Endülüslü hükümdarlar tarafından himaye ediliyorlardı. Hristiyanların kendi aralarında seçtikleri "kumîs" adı verilen görevli, Endülüs'te Müslüman idaresi nezdinde dindaşlarını temsil ediyordu[97].

Endülüs'te İslâm idaresi altında yaşayan Hristiyanlar, gündelik hayatın hemen her alanında Müslümanlarla yakın temas halinde oldular. Müslümanların VIII. asırda bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte Endülüs coğrafyası üç dine ve çeşitli ırklara mensup insanlara ev sahipliği yapmaya başladı. Çok dinli ve çok kültürlü bir yapı arz eden Endülüs toplumunda Hristiyanlar yarımadanın kadim topluluğu olarak dikkat çekiyordu. İslâm idaresinin ilk devirlerinde Hristiyanlar Endülüs toplumunun kahir ekseriyetini oluştururken VIII. asırdan itibaren bölgede görülmeye başlayan yoğun İslâmlaşmanın sonucunda X. asra gelindiğinde demografik yapının büyük ölçüde değiştiği ve Müslümanların Endülüs toplumunda en kalabalık grup olarak öne çıktığı görülmektedir.

Endülüs'te Müslümanların Hristiyanlarla olan beşeri ilişkilerinde dinler arası evlilikler çok erken bir devirde görülmeye başladı. Zira Müslüman fatihler, bölgeyi zapturapt altına aldıktan sonra Vizigot ileri gelenleri arasından bazı kadınlarla evlilikler yaptılar. Zamanla Endülüs'te yaygın bir hale gelen bu dinler arası evlilikler sonucunda bölgedeki Müslümanlarla Hristiyanlar birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı yakaladılar. Benzer şekilde gündelik hayatın hemen her alanında bu iki topluluk beşeri ilişkiler geliştirerek aynı sosyal mekânı paylaştılar. Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki sosyal temaslar daha da yoğunluk kazanarak gelecek asırlarda uzun vadede önemli sonuçlar doğuracak olan kültürel etkileşim sürecini hızlandırdı.

---

[95] Sinan İlhan, "Endülüs'te Yahudi Varlığının Menşei", *İSTEM*, no: 15, 2010, s. 10.
[96] Sinan İlhan, *Fetihten Murâbıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 184.
[97] Pedro Chalmeta, "Kûmis", *The Encyclopaedia of Islam*, c. V, Brill, Leiden, Boston, 2004, s. 16.

Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki siyasi, sosyal, dini, ilmî ve kültürel ilişkiler sadece yarımada tarihi için değil İslâm-Batı ilişkileri tarihi için de büyük önemi haizdir. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerden oluşan Endülüs toplumu, çok dinli ve kültürlü bir yapı arz ediyordu. İspanya'nın fethini takip eden yıllardan itibaren Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki yoğun medeni ilişkiler Hristiyanların Arapça ve İslâm kültürünü daha yakından tanımasına zemin hazırladı. İki dine mensup insanların bu yoğun ilişkilerinin bir sonucu olarak Endülüs toplumunun büyük bir bölümünü oluşturan Hristiyanlar arasından "Mozaraplar" adıyla bilinen yeni bir grup ortaya çıktı.

1.1. MOZARAPLAR

Mozarap tabiri Ortaçağ'da İber Yarımadası'nda yaşayıp gündelik yaşamlarında Arapça'dan ve İslâm kültüründen etkilenen Hristiyanları ifade etmektedir. Bu ifade "Araplaşmış" anlamına gelen Arapça kökenli "Müsta'rib" kelimesinin İspanyolca'ya dönüşmüş hali olup daha ziyade İspanyolca kaynaklarda bu şekliyle geçmektedir[98]. Mozarap kelimesinin buradaki anlamıyla bir terim olarak ilk kez ne zaman kullanıldığına dair farklı görüşler vardır. Ortaçağ İspanyası'na ait olup XI. asra tarihlendirilen vesikalarda Mozarap ifadesinin "muzaraves" olarak zikredildiği görülmektedir[99]. Ortaçağ'da kaleme alınan bazı Kastilyaca tarihi metinlerde Mozaraplar "moçaraues" adıyla zikredilmektedir[100]. Ortaçağ İspanya tarihi göz önünde bulundurulduğunda Mozarapların kökeni ve faaliyetleri akademik çevrelerde en çok tartışılan konulardan biri olarak öne çıkmaktadır[101]. Kimi araştırmacılara göre Mozarap kelimesi, Endülüs'te İslâm idaresi altında yaşamını sürdüren Hristiyanların İber Yarımadası'nın Hristiyan kontrolü altındaki topraklarında yaşayan Hristiyanlardan farklılıklarına vurgu yapmaktadır[102].

---

[98] Pedro Chalmeta, "Mozarab", *The Encyclopaedia of Islam*, c. VII, New York, Leiden, 1993, s. 247.
[99] Charles Tieszen, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Brill, Leiden, 2013, s. 16; Chalmeta, "Mozarab", s. 247.
[100] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España (Primera Crónica General)*, (ed. Ramon Menendez Pidal), Bailly-Bailliere e Hijos, Madrid, 1906, s. 313.
[101] Manuel Acien Almansa, "Consideraciones Sobre los Mozarabes de al-Andalus", *Studia Historica*, c. XXVII, 2009, s. 24.
[102] Jason Busic, "Religious Identity, Language, and Exegines: The Mozarabs and an Arabic Gospels", *La Coronica*, c. 46-2, 2018, s. 9.

XIII. asırda Kastilya topraklarında yaşayan tarihçi ve din adamı olan Rodrigo Jimenez de Rada (ö. 1247), Arapların arasında yaşayan ve onlardan linguistik ve kültürel anlamda etkilenen Mozarap Hristiyanları ifade etmek üzere yeni tabir kullandı. Onun nezdinde Arap dili ve İslâm kültüründen etkilenmiş Hristiyanlar "Mixti arabes" tabiriyle tanımladı[103]. Bununla birlikte kimi araştırmacılar tarafından bu adlandırmanın bahsi geçen Hristiyanlar'a yönelik pejoratif bir söylem olduğu yönünde birtakım görüşler ortaya koyulmuştur[104].

Endülüs Emevî başkentinde İslâm kültürüyle iç içe bir ortamda yetişen dindar bir Hristiyan olan Cordobalı Alvarus'un *Indiculus Luminosus* adlı eserinde Arapça'dan ve İslâm kültüründen etkilenen Endülüslü Hristiyanlara dair verdiği tafsilatlı bilgiden sonra XIII. asrın önde gelen tarihçi ve din adamı Rodrigo Jimenez de Rada'nın Mozarap topluluğuna "Mixti arabes" adıyla atıfta bulunması bu olgunun Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin ilk yıllarından bu devre kadar Hristiyanlar arasındaki Araplaşmanın ne kadar geniş bir tarihi süreçte geçerliliğini sürdürdüğüne delalet etmektedir. Rodrigo Jimenez de Rada ile aynı asırda yaşayan ve İslâm kültürüne ilgisiyle maruf olan Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun himayesinde hazırlanan *Estoria de España (Primera Crónica General)* adlı tarih kroniğinde ise Müslümanlarla yoğun temas halinde olan Hristiyanlardan şu sözlerle bahsedilmektedir:

> *"Araplarla karışan Hristiyanlar, o andan itibaren onların etraflarında yaşadıkları için Mozaraplar adını aldılar ve bu ad ve onun soyu bugün Toledolular arasında varlığını sürdürüyor."*[105]

Ortaçağ İspanyası'nın tarihi metinlerine ek olarak Mozarap tabirinin bir başka Avrupalı kronikte kullanıldığını görmekteyiz. Ortaçağ'da İngiltere'nin en meşhur tarihçilerinden Ordericus Vitalis (ö. 1142), Ortaçağ Avrupası hakkında çok değerli

---

[103] Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus Hispaniae,* (Historia de los Hechos de España, çev. Juan Fernandez Valvarde), Alianza Editorial, Madrid, 1989, s. 152.

[104] Alwyn Harrison, *Andalusi Christianity: The Survival of Indigenous Christian Communities*, Exeter University, Doktora Tezi, Exeter, 2009, s. 18. Richard Hitchcock, *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain: Identities and Influences*, Ashgate, Hampshire, 2008, s. 96.

[105] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 313. *(Los cristianos mezclados con los alaraues, et aquellos ouieron nombre dalli adelante moçaraues por qui uiuien de buelta con ellos, e este nombre et el lineage dura oy en dia entre los toledanos)*

malumat ihtiva eden *Historiae Ecclesiasticae* adlı eserinde Mozarap tabirine yer vermektedir[106].

Endülüs coğrafyasında belli bir Mozarap topluluğunun varlığını sürdürdüğüne dair o devrin tarihi vesikalarında bazı kayıtlar yer almaktadır. IX. asırdan itibaren Endülüs Emevî Devleti'nin en güçlü devrinde Hristiyanlar arasında Araplaşma eğilimi görülmektedir. Bu devirde yaşayan Hristiyanlar öğrenmiş oldukları Arapça sayesinde devlet kademelerinde memurluk, tercümanlık, elçilik ve askerlik gibi kritik görevleri elde edebildiler[107]. Bu durumun gerçekleşmesinde hiç şüphesiz Endülüslü idarecilerin din farkı gözetmeksizin hoşgörülü bir idare anlayışı benimsemelerinin payı büyüktü.

Hristiyanların 1085 yılında Endülüs'ün en önemli kültür merkezlerinden Toledo şehrini ele geçirmelerinden sonraki süreçte Mozarapların büyük bir bölümü Hristiyan dindaşları tarafından idare edilmeye başladılar. 1085 yılından itibaren Hristiyan hâkimiyetinin ilk yıllarında dahi Toledo'da Arapça şahıs adlarına sahip olup Arapça konuşup yazan bir Mozarap nüfusunun var olduğu görülmektedir. Bu devre ait vesikalarda yer alan bir kayda göre XII. asırda İber Yarımadası'nda yaşayan iki Mozarap arasında geçen bir diyalogta onların konuşmalarında Arapça kelimeler kullandıkları ve İslâm düşüncesine aşina oldukları görülmektedir[108]. Mozaraplar, özellikle XI-XII. asırlarda Kastilya topraklarının yanı sıra yarımadanın doğusunda kalan Aragon arazisinde yaşam sürdü. Zira bahsi geçen Mozaraplar Aragon Kralı I. Alfonso'nun 1125-1226 yıllarında Müslümanlara karşı gerçekleştirdiği askeri harekâta iştirak ettiler. Nitekim I. Alfonso'nun çağdaşı olan tarihçi Ordericus Vitalis, kralın seferine iştirak eden Mozarapların, "kâfir" olarak tanımladıkları Müslümanlarla birlikte yaşadıklarını dile getirmektedir[109].

Fas merkezli Muvahhidler, Endülüs'e düzenledikleri askeri seferlerle bölgeyi zapturapt altına almalarının akabinde burada yaşayan gayrimüslimlere karşı sert bir yönetim anlayışı benimsediler. Pek çok Yahudi ve Hristiyan onların baskısından

[106] Ordericus Vitalis, *Historiae Ecclesiasticae*, c. IV, (çev. Thomas Forester), Henry G. Bohn, Londra, 1853, s. 118.
[107] Ivan Perez Marinas, "Los Mozarabes de Cordoba del siglo IX: Sociedad, Cultura y Pensamiento", *Estudios Medievales Hispanicos*, s. 196.
[108] Margarita Lopez Gomez, "The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic Culture", *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Selma Hadra Ceyyusi), Brill, Leiden, 1992, s. 174.
[109] Ordericus Vitalis, *Historiae Ecclesiasticae*, c. IV, Thomas Forester, Londra, 1853, s. 119.

kaçarak daha güvenli buldukları İber Yarımadası'nın kuzeyindeki Hristiyan bölgelere ya da Kuzey Afrika'daki muhtelif coğrafyalara göç ettiler. Hiç şüphesiz bu kaotik ortam karşısında bazı Hristiyan din adamları ve Mozaraplar da başta Toledo olmak üzere Kastilya arazisinde yer alan Hristiyan şehirlere yerleştiler[110]. Bununla birlikte yarımadanın kuzeyinde yer alan Asturias ve Leon bölgelerine de Mozarap göçleri yaşandığı düşünülmektedir[111]. Toledo'nun Hristiyanların kontrolü altına girmesinden sonraki asırda şehirdeki Mozarap nüfusunun azaldığı ve XIII. asır sonuna gelindiğinde şehirde sadece dört bin kişiden mürekkep bir Mozarap topluluğun varlığını sürdürebildiği tahmin edilmektedir[112].

Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin yaşadığı Endülüs toplumunda görülen dinlerarası evlilikler Hristiyanlar arasında Arapça'nın ve İslâm kültürünün daha yakından tanınmasına katkı sağlıyordu. Müslümanlarla evlenen Hristiyanlar zamanla İslâm dinini daha yakından görüyordu. Endülüs'te yaşayıp tamamen kendi inisiyatifiyle ya da evlendikten sonra Müslüman eşinin teşvik etmesiyle İslâm dinini benimseyen Hristiyan topluluk *Müvelled* adıyla bilinmektedir. Bir Hristiyanın bir Müslüman ile hayatını birleştirmesi, aynı yaşamı paylaştığı eşinin sadece dinini değil gelenek ve göreneklerini daha yakından görüp öğrenmesi açısından büyük önem arz ediyordu. Endülüs'ün fethedildiği yıllarda yarımadada demografik yapıya bakıldığında Müslümanlar az sayıda bir topluluk iken takip eden asırlarda görülen yoğun İslâmlaşma sonucunda Endülüs toplumunda Müvelledler'in ve dolayısıyla Müslümanların en kalabalık grubu teşkil ettiği görülmektedir. Richard Bulliet, Endülüs'teki İslâmlaşma üzerine yürüttüğü kapsamlı onomastik araştırmasında Endülüs'ün fethedildiği yıllarda Müslüman şahıs adına sahip olan insanlar yüzde 5 oranında iken XII-XIII. asırlara gelindiğinde bu oranın yüzde 70'lerin üzerine çıktığını sonucuna vardı. [113] Müvelledler'in bir kısmının İslâm inancını benimsedikten sonraki süreçte Müslümanların Endülüs'te kullandığı Arapça'yı öğrenme hususunda hevesli oldukları görülmektedir. Ayrıca Müvelledler arasında

[110] Francisco Javier Simonet, *Historia de los Mozarabes de España*, Real Academia de Historia, Madrid, 1897-1903, s. 764.
[111] Jason Busic, "Christian Theology in Arabic and the Mozarabs of Medieval Toledo: Primary Texts, Main Themes, and Potential Problems", s. 141.
[112] Tom Nickson, *Toledo Cathedral: Building Histories in Medieval Castile*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2015, s. 31.
[113] Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard University Press, Londra, 1979, s. 118.

Endülüs Medeniyeti'nin gelişmesinde büyük katkıları olan âlimlerin yetiştiği bilinmektedir. Zâhîrî mezhebinin önde gelen temsilcisi İbn Hazm ve görüşleriyle ciddi bir taraftar toplayan Mu'tezilî görüşler benimseyen filozof İbn Meserre Müvelled kökenli Endülüslü âlimlerin en meşhurlarındandı[114]. IX. asırdan itibaren edebiyat alanında Girgib b. Abdullah ve Mukaddem b. Muafa el-Kabrî, tarih alanında ise İbnü'l- Kutiyye ve İbn Hayyân gibi sekiz asırlık Endülüs tarihinin en büyük iki tarihçisi de Müvelled kökenli âlimler arasında yer almaktaydı[115]. Endülüs tarihçiliğinde öncü bir tarihçi olan İbnü'l Kûtiyye Got kökenli bir âlim olup kaleme aldığı *Tarihi İftitahi'l-Endelüs* adlı eserinde Endülüs'te Got menşeli Müslüman bir nüfusun varlığını sürdürdüğünü dile getirmektedir[116].

1.1.1. İslâm Kültürü ve Arapça'nın Mozaraplar Üzerindeki Etkisi

Endülüs'teki Hristiyanlar İslâm idaresi altında yaşamaya başladıktan kısa bir süre sonra Müslümanlarla aynı sosyal mekânı paylaşmalarının bir sonucu olarak onların dini, dili ve kültürüne aşina olmaya başladılar. Bu aşinalık zaman geçtikçe yerini Hristiyanların Arapça'ya ve İslâm kültürüne ilgi duymalarına sebep oldu. Devrin tarihi kayıtları henüz IX. asır gibi çok erken bir devirde Hristiyanların dini, linguistik ve kültürel açıdan Müslümanların etkisi altında kaldıklarına delalet etmektedir. Nitekim Hristiyan âkidesine sıkı sıkıya bağlı bir din adamı olan Cordobalı Alvarus'un *Indiculus Luminosus* adlı eserinde Endülüs'teki dindaşları hakkındaki şu ifadeleri bölgedeki Hristiyanlar arasında Arap dilinin ve İslâm kültürünün ne kadar etkili olduğunu göstermesi bakımından büyük önemi haizdir:

> *"Dindaşlarım Arap şiir ve kıssalarını okumaktan büyük bir zevk alır, Müslüman teolog ve filozofların öğretilerini incelerler. Bunu söz konusu doktrinleri çürütmek için değil zarif ve sahih bir Arapça üslup elde etmek için yaparlar. Bugün kutsal kitaplar üzerine kaleme alınmış Latince şerhleri din adamları dışında okuyacak birisi nerede bulunabilir? İncil vaizlerini, peygamberleri veya havarileri hangi seküler inceleyip araştırır? Ne yazık! Yeteneğiyle temayüz eden Hristiyan gençler Arap dili ve edebiyatından başka bir şey bilmiyorlar, iştahla Arapça kitaplara gönül verip onları öğreniyorlar. Büyük kütüphaneler oluşturmak için büyük paralar harcıyor ve bu edebiyatın takdire şayan olduğunu her yerde dile getiriyorlar. Oysa ki onlara Hristiyanlığa*

[114] Mehmet Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV, Ankara, 1993, s. 178-203.
[115] Özdemir, *a.g.m.*, s. 189-198.
[116] İbnü'l Kûtiyye, *Tarihu İftitâhi'l-Endelüs*, (çev. Roger Collins), Routledge, New York, 2009, s. 49.

dair kitaplardan bahsettiğinizde size küçümseyerek bu tür kitapların dikkate değer olmadığını söyleyeceklerdir. Ne acı! Hristiyanlar kendi dillerini bile unuttu. Bin kişi arasında bir arkadaşına Latince bir mektubu düzgün bir şekilde kaleme almayı bilen birisini zorlukla bulursun. Ancak sıra Arapça kaleme almaya geldiğinde derdini büyük bir zerafetle ifade eden ve sanatsal olarak Arapların söylediklerinden bile daha iyi şiirler kaleme alan çok sayıda insan bulabilirsin."[117]

Cordobalı Alvarus'un Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yoğun olarak yaşandığı IX. asır gibi erken bir devirdeki bu gözlem ve tespitleri, Arapça'nın ve İslâm kültürünün Endülüs'teki Mozaraplar üzerindeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Cordobalı Alvarus'un çağdaşı olan Endülüs'ün önde gelen bir diğer Hristiyan din adamı Cordobalı Eulogius, *Memoriale Sanctorum* adlı eserinde Cordoba'da yaşayan Perfectus Plesbyter adlı kilise mensubunun Arapça bildiğini zikretmektedir[118]. Teoloji konusunda yüksek bir bilgi birikimine sahip olan Perfectus Plesbyter'in Müslümanlarla Hristiyan akidesi üzerine birtakım münazaralarda bulunduğu bilinmektedir. Hitchcock onun bu münazaraları Arapça olarak yapmış olmasının muhtemel olduğunu ifade etmektedir[119].

Mozaraplar arasında Arapça şahıs adların kullanımı Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin ilk asırlarından itibaren çok yaygındı. İspanyol tarihçi Angel Gonzalez Palencia tarafından Toledo şehrinde yaşamış ve Arapça ada sahip olan Mozarapların adlarının yer aldığı onomastik bir liste hazırlandı. Arapça ada sahip Mozarapların çocuklarına Hristiyan adı verdiği durumlar da mevcuttu. Bartolome de İben Hamor ve Lope ben Don Saad gibi adlar bu nevidendi[120]. Mozaraplar'ın ortak bir yaşamı paylaştıkları Müslümanların arasında popüler olan Aziz ve Osman gibi şahıs adları aldıkları örnekler mevcuttu[121]. Angel Gonzalez Palencia, XII ve XIII. asırlarda Toledo şehrinde yaşamış Mozaraplar üzerine uzun yıllar sürdürdüğü kapsamlı çalışmalar sonucunda Toledo şehrinde Arapça şahıs adlarının Toledo Hristiyanlarının

---

[117] Alvaro de Cordóba, *a.g.e.*, s. 513-556; Angel Gonzalez Palencia, *Historia de la Literatura Arabigo-Española*, Editorial Labor S.A., Barcelona, 1945, s. 295-296. Ayrıca bkz: "Endülüs'te Mozarap, Yahudi ve Aljamiado Yazını: Literatura Arabe de no Musulmanes & Literatura Aljamiada", (çev. Uğur Boran), *Şarkiyat Mecmuası*, c. 38, 2021, s. 207-217.

[118] Eulogius de Cordoba, *Memoriale Sanctorum*, Corpus Scriptorum Mozarabicorum, (ed. Ioannes Gil), c. II, Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1973, s. 398.

[119] Hitchcock, *a.g.e.*, s. 28.

[120] Angel Gonzalez Palencia, *Los Mozarabes de Toledo en los Siglos XII y XIII*, Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid, 1930, s. 123.

[121] Catlos, *Latin.*, s. 23.

yanı sıra şehre sonradan gelen Frank kökenli insanlar arasında da kullanıldığını tespit ederek onların Arapça ile olan iç içeliğini tespit etmiştir[122].

İspanya'nın fethini takip eden yıllarda Mozaraplar, zamanla Arapça bilgilerinin de gelişmesiyle Endülüs Emevî Devleti'nin idari kadrolarında kendilerine yer edinmeye başladılar. 852-886 yılları arasında hüküm süren Endülüs Emevî Emiri I. Muhammed devrinde yaşayan Hristiyan kökenli İbn Antonian sarayda istihdam edilen Mozaraplar arasındaydı. Arapça'ya vâkıf bir Hristiyan oluşu sayasinde Endülüs Emevî sarayında kâtipliğe getirilmesinin o yıllarda bazı Müslümanların nezdinde rahatsızlığa sebep olduğu da bilinmektedir[123].

Endülüs'teki Mozarapların en meşhurlarından birisi de Cordoba'da dünyaya gelen *Recemundus* idi. Arapça Rabi b. Zeyd adıyla bilinen bu Hristiyan iyi derecede Arapça ve Latince bilmesinin yanında Arap ve Latin Edebiyatı hakkında derin bir bilgi birikimine sahipti[124]. Recemundus, bilimsel faaliyetlerinin yanı sıra Endülüs Emevî Devleti bünyesinde birtakım diplomatik faaliyetlerde de yer aldı. Bu Mozarap, 955 yılında Halife III. Abdurrahman tarafından o yıllarda Avrupa'da önemli bir siyasi figür olarak öne çıkan Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Otto'nun Almanya'daki sarayına elçi olarak gönderildi. Ayrıca halifenin emriyle bu devirde inşa edilecek olan Medînetüzzehrâ şehrinin inşası ve tezyinatı için gerekli malzemeyi tedarik etmek üzere Konstantinopolis ve Şam'a gitti. Recemundus, II. Hakem devrinde de saraydaki üstün mevkisini korudu. Farklı bilim dallarındaki vukufiyetiyle entelektüel bir sima olarak diğer saray âlimleri arasında öne çıkan Recemundus, Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in de gözüne girmeyi başardı. Astronomi ve felsefe alanında bilgi birikimine sahip olan bu Mozarap, halife tarafından büyük saygı görmekteydi[125].

Recemundus, astronomi alanında kayda değer bir çalışma olan *Kitabu'l-Envâ* adıyla da bilinen *Cordoba Takvimi*'ni büyük bir özveriyle hazırladı. Arapça olarak kaleme alınan bu çalışma güneş yılı, Hristiyan ayinleri, burçlar, tarımsal ve idari gelenekler, diyet ve hijyen gibi muhtelif konularda özgün malumatı ihtiva

[122] Palencia, *Los Mozarabes*, s. 122.
[123] Hitchcock, *a.g.e.*, s. 32.
[124] Simonet, *a.g.e.*, s. 606. Hitchcock, *a.g.e.*, s. 46.
[125] Pieter Sjoerd Van Koningsveld, "Christian Arabic Literature from Medieval Spain: An Attempt at Periodization", *Christian Arabic Apologetics during the Abbasid Period (750-1258)*, (ed. Samir Khalil Samir, Jorgen S. Nielsen), Brill, Leiden, Köln, New York, 1994, s. 213.

etmektedir[126]. Makkarî onun halife nezdinde kazandığı itibar ve kaleme aldığı mezkûr eser hakkında şunları zikretmektedir:

> *"Bununla birlikte en-Nasır Mervanî'nin oğlu Sultan Mûstansır'ın önemli gözdesi Cordobalı İbn Zeyd el-Uskuf'un [127] birkaç astronomik risalesi mevcuttur. Eserlerinden başlıcası, Ay'ın dünyasal cisimler üzerindeki etkisini ve onunla bağlantılı diğer konuları genel olarak ele aldığı Kitabû't-Tafsili-l-Ezmani ve Taslihi'l-Ebedanî'dir. Görev, müellife en büyük itibarı kazandıracak şekilde yerine getirilir."*[128]

Bu yıllarda II. Hakem'in kâtiplik görevini icra eden âlim Arîb b. Sa'd'ın da astronomi gibi teknik konularda ihtisas sahibiydi. Kimi araştırmacılar Cordoba Takvimi'nde yer alan Arapça kısmın Ebû'l-Hasan Arîb b. Sa'd tarafından, Latince versiyonun ise Recemundus tarafından hazırlandığı yönünde görüş beyan etmektedirler [129]. Benzer şekilde bu iki âlimin aynı konuları ihtiva eden ancak birbirinden farklı iki eser telif ettikleri yönünde de görüşler mevcuttur[130]. Astronomi alanındaki bu değerli eserin Latince olarak hazırlanan versiyonunda Recemundus'un adı "Harib filii Zeid" olarak zikredilmekte olup metinde şu ifadeye yer verilmektedir:

> *"Arib b. Zeyd'in İmparator Mûstansır[131] adına hazırladığı kitabı"*
>
> *(Harib filii Zeid Episcopi quem composuit Mustansir imperatori)*[132]

Recemundus tarafından bu eserde aktarılan bilgilerin Abbâsîler devrinin önemli Süryani tabiplerinden olan Yuhannâ el-Mâseveyh'in aynı konular ele aldığı *Kitabû'l-Ezmine* adlı eserinde yer verdiği bilgilerle karşılaştırılması sonucunda iki metin arasında görülen bazı benzerliklerin olması dikkat çekicidir [133]. Recemundus'un bilimsel faaliyetlerinin eser telif etmekle sınırlı olmadığı, devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Toledo şehrinin kadısı ve devrin önde gelen âlimi Sâid el-Endelüsî'nin *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eserinde verdiği malumata göre

---

[126] Recemundus (Rabi b. Zeyd), *Takvimû-l-Kurtuba (Kitâbû'l-Envâ)*, (Tahkik: Reinhart Dozy), Brill, Leiden, 1983, s. 1.

[127] Uskuf tabiri, Arapça tarihi metinlerde piskopos kelimesine karşılık olarak kullanılmaktadır.

[128] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 198-199.

[129] Juan Pedro Monferrer Sala, Jose Martinez Delgado, "Christians and Jews in Islamic Granada: Presence, Influence, Power", *A Companion to Islamic Granada*, (ed. Barbara Boloix-Gallardo), Brill, Leiden, Boston, 2022, s. 216.

[130] Palencia, *a.g.e.*, s. 295-297.

[131] Latince metinde geçen Mustansir adı Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in "el Mustansır-Billah" lakabına atıfta bulunmaktadır.

[132] Recemundus, *a.g.e.*, s. 1.

[133] Koningsveld, *a.g.m.*, s. 216.

Recemundus'un Ebûl-Harîs el-Uskuf adlı öğrencisi de sonraları devrin önemli bir tıp âlimi olan İbnü'l Kinânî'ye mantık alanında hocalık yaptı[134]. Bu da Recemundus'un belki doğrudan olmasa bile dolaylı yoldan Müslümanların bilimsel gelişimine sağladığı bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Mozarap âlim tarafından hazırlanan bu takvim, ilerleyen yıllarda Endülüs'teki bilim çevrelerinde ciddi bir okuyucu kitlesine ulaşarak bilim literatüründe önemli bir yere sahip oldu.

Seçkin bir âlim olarak Cordoba'da hükümdarın himayesinde gerçekleştirdiği bilimsel faaliyetler sayesinde Endülüs'teki Mozaraplar arasında üstün bir konum elde eden Recemundus hakkında üzerinde durulması gereken bir başka konu da Mozarap âlimin X. asır gibi çok erken bir devirde İslâm bilimlerinin Avrupa'da tanınma sürecine bir etkisinin olup olmadığı hususudur. Kimi araştırmacılar tarafından onun bu sürece doğrudan katkı sağlamış olabileceği yönünde görüşler serdedilmektedir. Zira 956 yılında Kutsal-Roma Germen İmparatorluğu'na elçi olarak gerçekleştirdiği ziyaretinde sonbahar ve kış mevsimini Gorze şehrinde geçirdiği ve buradaki faaliyetleri sayesinde bu şehrin İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde bir kanal işlevi gördüğü yönünde iddialar mevcuttur.[135] Onun Frankfurt ve Gorze şehirlerinde Hristiyan âlimlerle gerçekleştirdiği görüşmeler muhtemeldir ki bu resepsiyon sürecinde belirleyici bir yere sahipti.

Endülüs tarihinde öne çıkan bir diğer Mozarap ise *Sisnando Davidez* idi. İyi derecede Arapça bilen bu kişi gençlik yıllarında Badajoz (Batalyevs) emirinin hizmetinde bulundu[136]. İbn Bessâm'ın şehadetine göre Kastilya Kralı VI. Alfonso 1085 yılında Toledo'yu Müslümanların elinden aldıktan sonra şehrin idaresini bu Mozarap'a bıraktı[137]. Mülûkü't-Tavâif devrinde Granada merkezli Zîrîler'in son emiri Abdullah b. Bulukkîn, kendi hatıralarını anlattığı *Tibyan* adlı eserinde "Şişlandu" adıyla bahsettiği Sisnando Davidez'in kendisine Endülüs topraklarının Hristiyanlardan Müslümanlara nasıl geçtiğine dair söylediği şu ifadelere yer vermektedir:

[134] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 204.
[135] Ann Christys, *Christians in al-Andalus:711-1000*, Routledge, New York, 2002, s. 113.
[136] Brian A. Catlos, *The Muslims of Medieval Latin Christendom, c. 1050-1614*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 21.
[137] Catlos, *Latin*, 20.

"Endülüs aslında Hristiyanlarındı. Daha sonra onlar Araplar tarafından mağlup edildi. Onlar güçlü ve yetenekli olduklarından Hristiyanlar kaybettiklerini geri almak istediler. Bu ancak zayıflık ve korkaklık ile başarılabilirdi."[138]

Önemli bir Mozarap nüfusu barındıran Toledo şehri dışında Endülüs'ün diğer şehirlerinde de kayda değer sayıda Mozarap toplulukların varlığını geç Ortaçağ tarihi boyunca sürdürdüğü bilinmektedir. X. asırda Mozarapların Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti Cordoba'da da önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Recemundus örneğinde olduğu gibi bu dönemde bu şehirde yaşayan Mozarapların bilimsel hayatta aktif rol oynadıkları sarih bir şekilde görülmektedir. Sisnando Davidez'in yaptığı bir tercümeye "Bismillah" ifadesiyle başlaması o dönemde İslâm etkisinin boyutunu ortaya koyması bakımından önemlidir[139].

X. asırda Endülüs tıbbının en önemli temsilcilerinden İbn Cülcül, Latince'den Arapça'ya tercüme edilmiş eserlerden de istifade ederek hazırladığı *Tabakâtü'l-Etibba ve'l-Hûkemâ* adlı eserinde Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'ın himayesinde tabiplik görevini icra eden Hristiyanların büyük bir çoğunluğunun Arapça bildiklerini dile getirmektedir[140].

Endülüs'te İslâm idaresi altında yaşayan Mozarapların IX-XIII. asırlar arasında dini, hukuki ve tarihi metinlerinin bir kısmını Arapça olarak kaleme almış olmaları onların bu dili ne ölçüde benimsemiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir[141]. Toledo Mozarapları Reconquista hareketinin o zamana kadarki en büyük zaferi olan şehrin Hristiyanlarca ele geçirilmesini takip eden iki asır boyunca Arapça'yı kullanmaya devam ettiler[142].

Mozaraplar gündelik yaşamlarında birlikte yaşadıkları Müslümanlarla beşerî ilişkilerini geliştirmeleri sonucunda İslâm kültürünü tanıyıp onların bazı gelenek ve göreneklerini taklit ettiler. Daha önce Hristiyanlar arasında görülmeyen pek çok alışkanlık Endülüs'te İslâm idaresi altında yaşayan Mozaraplar tarafından benimsendi. Müslüman idaresi altında yaşayan bilhassa aristokrat ailelere mensup

[138] Abdullah b. Bulukkîn, *a.g.e.*, s. 90.
[139] Christys, *a.g.e.*, s. 155.
[140] Freely, *a.g.e.*, s. 126.
[141] Busic, "Religious", s. 9.
[142] Ignacio Ferrando, "The Arabic Language among the Mozarabs of Toledo during the 12th and 13th Centuries", *Arabic as a Minority Language*, Mouton de Gruyter, (ed. Jonathan Owens), New York, Berlin, 2000, s. 46.

bazı Mozarapların çocuklarını sünnet ettirmeyi tercih etmeleri bahsi geçen alışkanlıklar arasında belki de en dikkat çekici olandır[143]. Bununla birlikte Endülüs'teki yeme içme alışkanlıkları da Mozaraplarca takip edildi[144]. İslâm kültürünün ve bu kültürün dili olan Arapça'nın güçlü bir etki alanına sahip olduğu Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman (912-961) devrinde Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Otto'nun elçisi Endülüs başkentini ziyaret ederek burada gördüğü Hristiyanların birçoğunun Müslümanların geleneklerini benimsediğini zikretmesi Mozaraplar üzerindeki İslâmî etkinin boyutunu bir yabancının bakış açısıyla gözler önüne sermektedir[145].

Arapça'nın özellikle X. asırda Endülüs'teki gayrimüslimler arasında yaygın olarak kullanılmasından sonraki asırlarda bu dilin yarımadanın en önemli dillerinden Kastilyaca üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Bilhassa Mozaraplar aracılığıyla gerçekleşen bu Arapça etkisi o denli büyüktü ki o çağda dahi kuzeydeki Hristiyan krallıkların resmi vesikalarında Arapça kelimeler yer almaktaydı. Başta Endülüs olmak üzere İslâm dünyasında çarşı ve pazar yerlerindeki ürünlerin ve onların fiyatlarını denetleme görevine sahip olup muhtesip adıyla da bilinen "Sâhibü's-sûk" ünvanı Arapça'dan Kastilyaca'ya geçmiş kelimelerdendir. İber Yarımadası'nın kuzeyinde yaşayan bazı Hristiyanlar Arapça kökenli Sâhibü's-sûk terimini "Zabazoque/Çabaçogues" şekline dönüştürerek bir süre daha aynı anlama gelecek şekilde kullandılar. Sandra M. T. Pinto, Mozaraplar'ın Endülüs'ten kuzeye göç etmelerinden önce Kastilya ve Leon bölgesinde pazarlara dair yazılı herhangi bir eserin bulunmadığını vurgulayarak bu tabirin Leon'a göç eden Mozaraplar tarafından ortaya çıkarıldığını iddia etmektedir[146].

[143] Jorge Jirola, "Müsta'rib", *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 123.
[144] Abdulvahid Tanun Taha, "Religious Tolerance and Respect for the Rights of Minorities in al-Andalus", *38. ICANAS/Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Bildiriler*, c. I, Ankara, 2008, s. 622.
[145] Sanaa Osseiran, *Cultural Symbiosis in al-Andalus*, UNESCO Regional Office for Education in the Arab State, Beyrut, 2004, s. 96-97.
[146] Pinto, a.g.m., s. 170.

1.1.2. İslâm Bilimlerinin Avrupa'daki Resepsiyon Sürecinde "Kültür Taşıyıcısı" Olarak Mozaraplar

İber Yarımadası'nın büyük bir kısmının VIII. asırda Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Mozaraplar, İslâm hâkimiyeti altına giren diğer Hristiyanlar gibi İslâm hukukuna tabi olarak "ehl-i zimme" statüsünde hayatlarını sürdürmeye devam ettirdiler. "Kendisine güvence verilen, koruma altına alınan" anlamına gelen zimmî ifadesi, İslâm devletine cizye vergisi ödemek koşuluyla Müslüman idaresi altında yaşamayı kabullenen gayrimüslimler için kullanılmaktadır.[147]

Mozaraplar yeni süreçte yarımadada baskın bir kültür olarak intişar eden İslâm kültüründen ve bu kültürün dili olan Arapça'dan da kaçınılmaz olarak etkilendiler. Bununla birlikte bazı Hristiyanların kendi dinlerini ve kültürlerini yaşamak ve korumak hususunda ciddi bir direnç gösterdikleri bilinmektedir. Gerek Arapça gerekse İslâm kültürünün büyük bir etki alanına sahip olduğu X. asırda Endülüs'te yaşayan Mozaraplar dini ve hukuksal alanda önemli çalışmalar ortaya koyabildiler[148].

Mozaraplar Endülüs'te neşvünema bulan İslâm sanat geleneğinin Hristiyan İspanya'ya taşınmasında da önemli bir rol üstlendiler. Zira Mozarap seyyahlar Arapça kelimelerle tezyin edilmiş eşyalar üretmekle kalmıyorlar aynı zamanda yarımadanın kuzey bölgelerinde IX-X. asırlardan itibaren İslâm sanatının izlerinin açık bir şekilde görüldüğü kilise ve manastırlar inşa ediyorlardı[149].

Mozarapların Arapça'ya karşı ilgileri zaman içerisinde onların bilimsel eserler telif ederken bilim dili olarak Latince yerine Arapça'yı tercih etmeleri gibi çok önemli sonuçlar doğurdu. Bu tercih yaklaşık olarak IX-X. asırlarda daha ziyade Hristiyan dini metinlerinde görülmeye başladı. Henüz X. asır gibi çok erken bir tarihte İber Yarımadası'nda İncil'in Arapça'ya ilk kez tercüme edildiği görülmektedir. Bahsi geçen tercümenin Endülüs başkentinde yaşayan İshak b. Balaşk el-Kurtubî tarafından 946 yılında yapıldığı düşünülmektedir[150]. Bu Arapça İncil

---

[147] Ebubekir Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihrî et-Tûrtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, (çev. Said Aykut), İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 403. Mustafa Fayda, "Zimmî", *TDVİA*, c. XXXXIV, İstanbul, 2013, s. 428.

[148] Simonet, *a.g.e.*, s. 711.

[149] Gomez, *a.g.m.*, s. 171.

[150] Busic, "Religious", s. 7.

müteakip yıllarda Endülüs'te yaşayan Hristiyanların yanı sıra Müslümanlar tarafından da kullanılmaya başladı. Örneğin Zâhirî mezhebinin öncü temsilcisi İbn Hazm ile fakih ve muhaddis olan Ebu'l Abbas el-Kurtubî'nin (ö. 1258) eserlerinde Hristiyan inancını ele aldıkları bölümlerinde bu Arapça İncil'den istifade etmeleri tercümenin Müslümanlar arasında ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir[151].

Mozaraplar İncil'i Arapça'ya tercüme etmekle kalmayıp İslâm dini metinlerine ve Müslüman din âlimlerinin eserlerine ilgi göstererek bu dini daha yakından tanımak konusunda gayret sarfettiler. Onlar zaman içerisinde yarımadada kalabalık bir nüfusa sahip olan Müslümanların dinine karşı Hristiyanlığı savunmak niyetiyle birtakım apolojiler kaleme almaya başladılar. Mozaraplar, İslâm karşıtı apolojik çalışmalar hazırlarken doğrudan İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim, Hadisler ve kimi zaman da Müslümanlar âlimlerin İslâmî konulardaki yorumlarında yer alan malzemelerden istifade ettiler[152]. Mozaraplar, İslâmî kaynakların yanı sıra doğuda yaşayan Hristiyanların kaleme aldıkları apolojik eserleri okuyup bazen onların bu çalışmalarına da başvuruyorlardı. Doğudaki Hristiyanlar arasında şöhret kazanıp dini çevrelerde yakından bilinen ve zamanla İber Yarımadası'nda da tanınıp buradaki Mozarap apolojistlerce takip edilen birtakım çalışmalar da mevcuttu. Doğu Hristiyan dünyasında bu türden eserlerden en meşhurlarından birisi Abbâsî topraklarında yaşayan Kindî'nin apolojisidir. Kindî'nin bahsi geçen bu apolojiyi Abbâsî Halifesi Me'mûn'un yeğeni Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin kendisini İslâm inancını benimsemeye davet etmesine karşılık olarak kaleme aldığı bilinmektedir. Zaman içerisinde Kindî'nin apolojisi Doğu Hristiyanları arasında geniş bir okuyucu kitlesine sahip oldu. Doğudan Endülüs'e taşınarak bölgedeki Hristiyanlar arasında tanınmaya başlayan Kindî'nin apolojisi 1140'lı yıllarda Toledo'da Arapça'dan Latince'ye tercüme edilerek Latince okuyucu kitlesine de erişim imkânı buldu[153].

Endülüs'te İslâm'a karşı apolojik metinler Müslümanların bölgede kontrolü sağlayıp merkezi bir yönetim kurmalarını takip eden yıllarda ortaya çıkmaya başladı. Zira yarımadadanın meskûn halkı 711 yılındaki İslâm fethi öncesinde Müslümanlar ve İslâm dini hakkında bilgi sahibi değillerdi. İslâm idaresi altında Müslümanlar,

[151] Busic, "Religious", s. 6.
[152] Thomas E. Burman, *The Religious Polemic and the Intellectual History of Mozarabs, 1050-1200*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1994, s. 126.
[153] Burman, *Religious*, s. 96.

Hristiyanlar ve Yahudilerin ortak bir yaşam sürdürmeye başlamaları bölgedeki Hristiyanlar için yeni bir dinin ve kültürün tanınması anlamına geliyordu. Bu süre zarfında Hristiyanlar ilk kez bir arada bulundukları Müslümanların hayat tarzlarını tanımaya başladılar. Hristiyanlar, yarımadanın en büyük dinlerinden biri haline gelen İslâm'ı daha yakından tanıyarak teolojik anlamda İslâm'a karşı bir savunma refleksi gösterdiler. Cordobalı bir rahip olan Speraindeo'nun tahmini olarak 820 ile 830 yılları arasında İslâm karşıtı argümanlar ihtiva eden bir eser kaleme aldığı tahmin edilmektedir[154]. Benzer şekilde onun çağdaşı olan Urgelli Felix adlı bir Hristiyanın *Disputatio Felicis cum Sarraceno* başlıklı günümüzde kayıp olan bir eser hazırladığı düşünülmektedir.

Endülüs'te Hristiyanların İslâm'ı daha yakından tanımalarıyla birlikte bahsi geçen türde apolojik eserlerin yarımadada üretilmeye devam ettiği bilinmektedir. Müellifi belli olmayan *Liber de Denudationis sive Ostensionis aut Patefaciens* ve Toledo şehrinde yaşayan Mozarap Kutî'nin (Got kökenli) Endülüslü Müslüman Hazrecî'ye hitaben kaleme aldığı mektubu XI-XII. asırlarda İber Yarımadası'nda üretilen önemli apolojik eserler arasındadır[155]. Asturias Kralı III. Alfonso'nun (866-910) saltanat yıllarında Oviedo şehrine göç eden bir Mozarap âlimin kaleme düşünülen *Crónica Profeta* adlı eser ihtiva ettiği bilgiler bakımından son derece önemlidir. Mozaraplar arasında yaygın olarak tanınan bu eserde Vizigotlardan başlayarak İspanya tarihine dair anlatının yanı sıra Hz. Muhammed'in hayatı ve Müslümanların soyağacına dair orijinal bilgiler yer almaktadır[156].

Endülüs bilim havzasında yetişen Mozarap âlimler çok dilli özelliğe sahip olmalarının da avantajıyla hem Hristiyan hem İslâm kaynaklarına erişim sağlayabiliyorlardı. Onlar Dioscorides ve Orosius'un eserlerinin Arapça'ya tercüme sürecinde gördüğümüz gibi Endülüs'te İslâm bilim literatürünün gelişimine doğrudan katkı sağlarken bölgede İslâm bilimlerinin gelişim ve Batı dünyasındaki resepsiyon sürecinde de tercüman olarak hizmet ettiler.

Müslümanların bölgeye gelişinden önceki süreçte burada yaşamış en büyük âlimlerden olan Sevillalı Isidore'un *Etimolojiler* adlı başyapıtının Latince'den İber

[154] Burman, *Religious*, s. 33.
[155] Burman, *Religious*, s. 63.
[156] Serafin Bodelon, *Literatura Latina de la Edad Media en España*, Akal, Madrid, 1989, s. 63.

Yarımadası'nda konuşulan Roman diline tercümesinin bir Mozarap tarafından gerçekleştirildiği düşünülmektedir[157]. X. asra tarihlendirilen *Anonim Endülüs Tarım Risalesi* başlığıyla da bilinen *Kitab fi Tertib Evkat el-girasa ve'l-magrusat* adlı eser ağaç dikimi, ekim ve dikimin hangi zamanlarda yapılması gerektiği ve aşılama gibi gibi tarımla ilgili teknik meseleleri ele almaktadır[158]. Bahsi geçen Arapça bilimsel risalenin de benzer şekilde bir Mozarap tarafından kaleme alınmış olabileceğini ileri sürülmektedir[159].

Mozarapların VIII-XI. asırlar arasında Endülüs'te Latince ve Yunanca'dan Arapça'ya bilimsel eser tercüme etmelerinin yanında İslâm dini ve İslâm bilimlerine yönelik eser telif ederek Endülüs'teki ilmî birikimin gelişiminde önemli rol üstlenirlerken XII. asırda onların misyonunda da birtakım köklü değişimler meydana geldi. XII. asrın ilk çeyreğinde Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetlerine başlamasıyla birlikte Mozarap âlimler çok dilli olmalarının avantajıyla İngiltere, İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinden Arapça bilimsel eserlere ulaşmak için İber Yarımadası'na gelen Batılı entelektüellerle işbirliği içinde çalışmaya başladılar.

XII. asırda yoğun bilimsel faaliyetlerde bulunan Toledo Tercümanlar Okulu'nun en üretken tercümanlarından Cremonalı Gerard'ın Toledo'da yaşadığı süre zarfında Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği eserlerde Galippus (Galib) adlı Mozarap âlim ile işbirliği içinde olduğu bilinmektedir[160]. Benzer şekilde Pireneler'in ötesindeki Avrupa topraklarından Toledo ve İber Yarımadası'nın diğer şehirlerine gelerek buralarda Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine tercümeler gerçekleştiren Hristiyan âlimler bölgedeki bazı Mozarap âlimlerle birlikte çalıştılar.

Mozaraplar X. asırda Endülüs'te tıp, astronomi, teoloji gibi bilim dallarında telif edilen ve bölgede daha önce bilinmeyen bilimsel eserlerin Arapça bilim literatürüne kazandırılması gibi çok önemli sonuçlar doğuran tercüme faaliyetlerine

---

[157] Marinas, "La Pervivencia", s. 44.

[158] Müellifi Meçhul, *Kitab fi Tertib Evkat el-girasa ve'l-magrusat (Un Tratado Agricola Andalusi Anonimo: (Edicion, Traduccion y Estudio con Glosario)*, (İsp. çev. Angel C. Lopez y Lopez), Doktora Tezi Universidad de Granada, Granada, 1990, s. 138-150.

[159] Marinas, "La Pervivencia", s. 46.

[160] Charles Burnett, "Communities of Learning in Twelfth-Century Toledo", *Communities of Learning: Networks and the Shaping Intellectual Identity Europe, 1100-1500*, (ed. Constant J. Mews, John N. Crossley), Brespol, Turnhout, 2011, s. 13. John V. Livingston, *The Rise of Science in Islam and the West: from Shared Heritage to Parting of the Ways, 8th to 19th Centuries*, Routledge, New York, 2018, s. 147. Donald Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, c. I, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., Londra, 1926, 144.

katılarak İslâm bilim literatürünün bölgede zenginleşmesine katkı sağladılar. Endülüs'teki Müslümanlar arasında bilinmeyen bazı bilim dallarına dair orijinal bilgiler Mozaraplar aracılığıyla Batı İslâm dünyasındaki bilim çevrelerine tanıtıldı. Mozaraplar, Endülüs bilim hayatının gelişimine sağladıkları katkının yanında XII-XIII. asırlarda İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde "taşıyıcı" olarak çok önemli bir rol üstlendiler.

1.2. ENDÜLÜS'TE YAŞAYAN ARAPLAŞMIŞ YAHUDİLER

Endülüs'te Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin bir sonucu olarak Arapça ve İslâm kültüründen yoğun bir şekilde etkilenen Mozarapların haricinde Müslümanların dillerini, kültürlerini ve yaşam tarzlarını benimseyen bir diğer gayrimüslim topluluk da Yahudilerdi. Her ne kadar Yahudiler Mozaraplar gibi Arapça ve İslâm kültüründen etkilenseler de onları Mozarap yerine "Araplaşmış Yahudiler" olarak tanımlamak kanaatimize göre daha doğru bir yaklaşım olacaktır[161]. Zira Mozarap ifadesi Endülüs'te yaşayıp Arap dili ve kültüründen etkilenen gayrimüslimleri değil bu özelliklere sahip Hristiyanları tanımlayan bir terim olup bu topluluğu yarımadanın kuzeyindeki diğer Hristiyanlardan ayırt etmek için kullanılmaktadır.

İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudiler, VIII. asırda bölgeye gelen ve yarımadayı büyük bir kısmını teşmil edecek şekilde kontrol altına alan Müslümanların idaresi altında yaşamaya başladıktan sonra hayatın hemen her alanında Müslümanlarla temaslarını mütemadiyen sürdürdüler. Bu temaslar İbranice konuşan Yahudilerin gündelik hayatta Arapça'ya maruz kalmaları ve akabinde onların bir kısmının Arapça öğrenmesi gibi sonuçlar doğurdu. İslâm kültürünün Endülüs'te gelişmesiyle Arapça'nın etkisi de günden güne artmaya başladı. Müslümanların bölgeye gelişine kadar İbranice'yi dini ve gündelik yaşamda yaygın olarak kullanan Yahudiler fetihten sonraki asırlarda Arapça'yı bir kültür dili olarak benimsemeye başladılar. Nitekim Endülüs'te muhtelif bilim dallarında faaliyet gösteren bazı Yahudi âlimler, bilimsel eserler kaleme alırken İbranice'nin yanında

[161] "Araplaşmış Yahudiler" ifadesi Ross Brann tarafından İber Yarımadası'nda yaşayıp Arapça ve İslâm kültürünün etkisi altındaki Yahudileri ifade etmek üzere tercih edilen bir kullanımdır. Ross Brann, "The Arabized Jews", *The Literature of al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin, Michael Sells), Cambridge University Press, New York, 2000, s. 435-454.

bölgede ve İslâm dünyasında bilim dili olarak kullanılan Arapça'yı tercih etmeye başladılar.

Endülüs'teki İslâm bilim hayatında büyük bir canlılığın görüldüğü X. asır, Endülüs Yahudilerinin kültürel açıdan en parlak devirlerinden birisi olarak kabul edilmektedir [162] . Bu dönemde başta Cordoba olmak üzere Endülüs şehirlerinde yaşayan Yahudi âlimler Arapça öğrenmekle kalmayıp Müslümanlarla bilimsel işbirliği yaparak Arapça bilimsel eserlerin telif ve tercüme süreçlerinde yer aldılar. IX. asırda Abbâsîler'in kurduğu Beytü'l-Hikme'deki farklı dinlerden âlimlerin müşterek bilimsel faaliyetlerine benzer işbirlikleri X. asırdan itibaren Endülüs'te de görülmeye başladı. Ayrıca Müslümanlarla Yahudiler arasında beşeri ilişkilerin de geliştiği görülmektedir. Örneğin XI. asrın önde gelen Endülüslü Müslüman âlimi İbn Hazm, *Tavku'l-Hamame* adlı eserinde Meriye şehrinde İsmail b. Yusuf el-İsrailî adlı Yahudi bir tabiple dost meclisinde bir araya geldiğini zikretmektedir[163].

Endülüs'te Müslüman idaresi altında bir süre yaşayan Yahudi âlim Abraham b. Ezra, *Keli ha-Nehoshet* adlı eserinde dindaşlarının İbranice'yi terk edip başta Arapça olmak üzere diğer dilleri benimsemelerine dair şu değerli bilgilere yer vermektedir:

> *"Yazar Abraham ben Meir ibn Ezra şöyle dedi: Duyduğunu anlayan herkes, kutsal dilin tüm milletlerin dilleri arasında ilk olduğu için en kapsamlı olduğunu bilir. Ancak kutsal insanlar kutsal topraklardan sürüldükleri için diğer milletlerle kaynaşmışlar, onların dillerini öğrenmişler, böylece kendi dillerini unutmuşlar ve geride sadece peygamberlerin kitapları kalmıştır."*[164]

Endülüs'te yaşayan Araplaşmış Yahudiler öğrendikleri Arapça sayesinde siyasi, sosyal ve kültürel açıdan pek çok avantaja sahip olabiliyorlardı. Örneğin XI. asırda Granada merkezli Zîrî Emirliği'nde vezirlik payesine kadar ulaşan Yahudi diplomat İsmail b. Nağrila'nın saraya girişi de esasında Arapça'daki vukufiyeti sayesinde gerçekleşti. Zîrîlerin sarayına gönderilecek bir arzuhali rica üzerine kaleme alan İsmail b. Nağrila'nın metindeki üslubu Zîrî devlet erkânının beğenisini kazanınca bu sayede o da bir Yahudi olarak devlet kademesinde çalışmak üzere

---

[162] Haim Zafrani, *Yehud el-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. I, Mersem, Rabat, 2000, s. 65.
[163] İbn Hazm, *Tavku'l-Hamame,* (çev. Mahmut Kanık), İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 105.
[164] Shlomo Sela, *Abraham İbn Ezra and the Rise of Medieval Hebrew Science*, Brill, Leiden, 2003, s. 105.

göreve davet edildi. İbn İzârî, onun Granada'daki Zîrî sarayında kâtiplik görevinde bulunduğunu zikretmektedir[165]. Endülüs'teki Yahudilerin bilim ve kültür hayatındaki faaliyetlerine dair en değerli ve güvenilir bilgileri aldığımız kaynaklardan bir diğeri ise kendisi de aslen Endülüs Yahudisi olan Abraham İbn Daud, *Sefer Ha-Kabala* adlı eseridir. Yahudi tarihçi, eserinde İsmail b. Nağrila'nın Arapça'yı ve Müslümanların bilimsel çalışmalarını iyi bildiğini zikretmektedir [166] . Benzer şekilde devrin önde gelen âlimlerinden Zâhîrî mezhebinin en büyük temsilcisi İbn Hazm da onun bilimsel çalışmalarında Arapça'yı kullandığını ve astroloji, cedel, mantık ve dini ilimlerde mahir olduğunu aktarmaktadır[167].

Endülüs'teki Yahudilerin Arapça'yı iyi seviyede öğrenmeleri onlara bu dilde bilim yapma imkânı sağladı. Özellikle X-XI. asırlardan itibaren Endülüs Yahudilerinin önemli bir kısmının bilimsel eserlerini Arapça telif etmeyi tercih ettikleri görülmektedir. XI. asır tarihçisi Sâid el-Endelüsî'nin bu dönemde faaliyet gösteren Yahudi âlimler hakkında verdiği bilgiler, Yahudilerin Endülüs'te İslâm bilim geleneğine ne ölçüde bağlı olduklarını göstermesi bakımından büyük önemi haizdir. Yahudileri ilimle uğraşan milletler kategorisinde değerlendiren Sâid el-Endelüsî, özellikle peygamberler tarihi hakkında Müslüman tarihçilerin bu konuda bilgili olan Yahudilerden ziyadesiyle istifade ettiklerini vurgulamaktadır[168].

Erken dönem Endülüs bilim hayatında öne çıkan ilk Yahudi âlimlerden birisi de III. Abdurrahman devrinde önemli faaliyetlerde bulunan Hasday b. Şaprut idi. Arapça'ya aşina olan bu Yahudi, Endülüs Emevî sarayına girerek önemli diplomatik görevleri icra etmesinin yanında halifenin hususi tabibi olarak görev yapmaktaydı[169]. Sâid el-Endelüsî, onun gayretleri sayesinde doğuda Yahudiler tarafından kaleme alınan bilimsel eserlerin Endülüs'e taşındığını ve böylelikle Endülüs Yahudileri arasında yeni bilimlerin kapısının açıldığını zikretmektedir[170]. III. Abdurrahman devrinde Endülüs Emevî sarayında saygın bir konuma yükselen Hasday b. Şaprut'un

---

[165] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. III, Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, (Tahkik: Georges Seraphin Colin, E. Levi Provençal), Beyrut, 2009, s. 264.
[166] Abraham İbn Daud, *Sefer ha-Kabbalah*, (İsp. çev. Jaime Bages Tarrida), Granada, 1922, s. 53-54.
[167] İbn Hazm, *er-Red'alâ İbni'n-Nagrile el-Yehûdî ve Resail Uhrâ*, (Tahkik: İhsan Abbas), Kahire, 1960, s. 11.
[168] Sâid el-Endelüsî, , *a.g.e.*, s. 212.
[169] İbn Ebû Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, (Tahkik: Nizar Rıza), Darü'l-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1965, s. 494.
[170] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 217.

çağdaşı benzer Yahudi âlimler de mevcuttu. II. Hakem devrinin önemli Yahudi teologlarından Joseph b. Abitur da Halife için Talmud'u Arapça'ya tercüme ederek Yahudi inancının bu kutsal metninin Endülüs'teki Müslüman âlimlerin erişmesine imkân sağladı[171].

X. asırda Endülüs Yahudi topluluğunda önemli âlimler yetişirken XI. asra gelindiğinde Yahudiler arasında Arapça'ya ilgi duyan ve farklı bilim dallarında temayüz eden entelektüellerin çıkmaya devam ettiği görülmektedir. Mülûkü't-Tavâif devrinde yaşayan Kasmuna, Arapça'yı iyi seviyede öğrenip bu dilde şiirler kaleme alan Yahudi bir kadın şair olarak öne çıkmaktır[172]. Aynı asırda Moses b. Gikatella İbranice grameri üzerine çalışan ve bilimsel eserlerinde Arapça'yı kullanan bir Yahudiydi[173]. Onun bazı Arapça bilimsel metinleri İbranice'ye tercüme ettiği de düşünülmektedir[174]. Bu yıllarda Arapça'ya aşinalığıyla bilinen bir diğer Yahudi âlim astronomi, tıp, matematik, felsefe ve müzik alanında bilimsel araştırmalar yapan Mervan b. Cenah idi[175]. Arapça'nın Yahudiler arasındaki yaygın kullanımı daha geç dönemlerde de devam etti. Zira Makkarî, XIII. asırda Endülüs'te yaşayıp Arap dili ve kültürüne büyük bir ilgi duyan Yahudi İbn Sehl'in bir süre sonra İslâm dinini benimseyip Hz. Muhammed'i takdis eden bir kaside kaleme aldığını zikretmektedir[176].

Endülüs Yahudilerinin Arapça'yı tercih etmelerinin temel nedenleri arasında muhakkak ki Arapça ile bölgede neşvünema bulan İslâm kültürünün baskın etkisinden bahsedebiliriz. Buna ek olarak İbranice ve Arapça arasındaki benzerlikler de Yahudilerin bu dile yatkınlık göstermesini kolaylaştıran etkenlerden biridir. Nitekim XI. asırda Endülüs'te yaşamış Yahudi âlimlerden Jonah b. Cenah, İbranice ile Arapça'nın ortak yönlerine dair *"Çünkü Arapça, Aramice'den sonra bizimkine en çok benzeyen dildir."* ifadesiyle bu benzerliği vurgulamaktadır[177].

---

[171] Esperanza Alfonso, *Islamic Culture Through Jewish Eyes: al-Andalus from the Tenth and Twelfth Century*, Routledge, New York, 2008, s. 42.
[172] Brann, *a.g.e.*, s. 436.
[173] Brann, *a.g.m.*, s. 446.
[174] Simon Hayek, "Aragon y su Papel en la Transmission de la Cultura Arabe a Occidente", *Actas de las II. Jornadas Internacionales de Cultura Islamica* Teruel, Editorial el-Fadıla, Teruel, 1988, s. 116.
[175] Hayek, *a.g.m.*, s. 112.
[176] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 158.
[177] Brann, *a.g.m.*, s. 446.

Müslüman âlimlerle daimi bir temas halinde bulunan Yahudilerin Endülüs'te İbranice'nin yanında Arap dilini de tercih etmelerine dair Ortaçağ'da Yahudiler tarafından kaleme alınan edebi eserlerinde bazı anekdotlar mevcuttur. X. asırda Endülüs Yahudi Edebiyatı'nın şöhretli şairlerden Dunaş b. Labrat, kaleme aldığı divanında Yahudilerin Arapça eserlere gösterdikleri ilgiye dair şu cümleye yer vermektedir:

> *"Zevklerinizin bahçesi kutsal kitaplar, meyve bahçeniz Arapların kitapları olsun."*[178]

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere çift dilli Endülüs Yahudileri dini metinlerinde ağırlıklı olarak İbranice'yi kullanırken edebiyat ve diğer bazı bilimlerde Arapça'yı tercih ediyorlardı. Ancak bahsi geçen Yahudi âlimlerin nadiren de olsa Arapça dini metinler kaleme aldıkları durumlar da olabiliyordu.

Bilimsel metinlerde Arapça'yı tercih eden Endülüs Yahudileri arasında İslâm dinine dair teolojik eserler telif edenler de bulunuyordu. XI. asırda Granada merkezli Zîrî Emirliği'nde vezirlik payesine ulaşan ve iyi derece Arapça bilen İsmail b. Nağrila devrin seçkin Müslüman âlimi İbn Hazm ile dini bir tartışma yaşadı. Onun İslâm dinine yönelik düşüncelerine karşılık İbn Hazm *er-Red'alâ İbni'n-Nagrile el-Yehûdî ve Resâili'l-Uhrâ* adlı reddiyeyi kaleme aldı.

Siyasi, felsefi ve teolojik çalışmalarında İslâmî terminolojiyi ve İslâm kaynaklarını kullanan Yahudi âlimler arasında Musa b. Ezra'nın adı özellikle vurgulanmaya değerdir. Müslümanların idaresi altındaki Granada şehrinde dünyaya gelen bu Yahudi entelektüel bir süre Endülüs'te yaşadıktan sonra Hristiyan İspanya'ya göç etti[179]. Arapça'ya hâkim olduğu bilinen Musa b. Ezra'nın *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Mudakara* adlı eserinin birçok yerinde doğrudan Kur'an-ı Kerim'den iktibaslar yaptığı bilinmektedir[180].

Arapça'nın Endülüslü Yahudiler arasında yaygınlaşması onların İslâm bilimlerini tanımalarına zemin hazırladı. Endülüs'te İslâm idaresi altında yaşayan Yahudiler, Arapça bilmeleri sayesinde İslâm ve Yahudi bilim ve düşüncesinin arasında bir köprü işlevi gördüler. Endülüs'te Müslüman âlimlerin eserlerinden

---

[178] Alfonso, *a.g.e.*, s. 36.
[179] Rina Drory, *Models and Contacts: Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture*, Brill, Leiden, 2000, s. 210.
[180] Brann, *a.g.m.*, s. 442.

haberdar olan Yahudi âlimler tıp, felsefe, matematik, astronomi ve diğer muhtelif bilimlerde onların düşünce sistemi ve bilgi birikiminden istifade etmekte bir beis görmediler. Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin zayıfladığı ve bilim hayatının eskisi kadar canlı olmadığı devirlerde bile bu durum devam etti. Bazı İslâm kaynaklarında Yahudilerin Müslümanlardan dersler aldığına dair az da olsa değerli kayıtlar mevcuttur. Beni Ahmer Devleti'nin veiziri tarihçi İbnü'l Hatîb, 1243 yılında Murcia'nın Hristiyanların eline geçtiği günlerde şehirde yaşayan ve bilhassa aklî bilimlerde şöhret kazanan Müslüman âlim Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî'nin Yahudi öğrencileri olduğunu aktarmaktadır[181].

1.2.1. İslâm Bilimlerinin Avrupa'daki Resepsiyon Sürecinde "Kültür Taşıyıcısı" Olarak Endülüs Yahudileri

Tarih boyunca muhtelif coğrafyalarda farklı milletlerin idaresi altında yaşayan Yahudilerin tarihi incelendiğinde onların farklı idarecilerin yönetimi altında ekseriyetle büyük zorluklarla karşılaştıkları görülmektedir. Yahudilerin bilhassa Hristiyan hâkimiyeti altında karşılaştıkları kötü muameleler kimi zaman dini inanç kökenli olabildiği gibi kimi zaman da özel sebeplere dayanabiliyordu. İslâm'ın yeni bir din olarak ortaya çıkması ve İslâm devletinin sınırlarının kısa bir süre içinde doğu ve batı yönünde hızla genişlemesi önemli bir Yahudi nüfusun Müslümanlar tarafından kurulan devletlerin tebaası haline gelmesine yol açtı. Arabistan, Irak, Suriye ve Mısır gibi coğrafyaların zapturapt altına alan Müslümanlar, kendi topraklarında yaşayan Yahudileri ehl-i zimme olarak görmüş ve onları İslâm hukuku çerçevesinde idare ettiler.

Endülüs'te yaşayan Yahudiler, İslâm fethinden itibaren Müslüman idareciler tarafından hoşgörüyle ve adaletle yönetilmişlerdi. Bu yaklaşım onların tarihlerindeki en özgür ve müreffeh devirlerinden birini yaşamalarını sağladı. Endülüs bilim hayatında Yahudiler, kendi bilimsel ve kültürel miraslarını sürdürmekle kalmayıp İslâm kültürüne aşina olmuşlardır. Bilhassa VIII-XII. asırlar arasında felsefe, tıp, astronomi, edebiyat, teoloji ve diğer birçok konuda seçkin Yahudi âlimlere ev

[181] Lisânüddin İbnü'l Hatîb, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnata*, c. III, (Tahkik: Yusuf Ali Tavil), Darü'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 48.

sahipliği yapmış olan Endülüs coğrafyası Ortaçağ'da Yahudi bilim ve kültürünün en parlak merkezi olarak şöhret kazanmıştı.

Endülüs'teki Yahudi âlimlerin kaydettiği bu gelişim süreci İber Yarımadası'nda Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki siyasi ve askeri mücadelelerle kısmen sekteye uğradı. İber Yarımadası'ndaki Hristiyan sultasını ortadan kaldırmak üzere Endülüs'e askeri sefer düzenleyen Mağrib merkezli Muvahhidler'in bölgeyi hâkimiyetleri altına alması ve akabinde Yahudilere karşı sert bir tavır takınmaları bazı Yahudi âlimlerin kuzeydeki Hristiyan İspanya topraklarına ya da Kuzey Afrika'da Arapça'nın konuşulduğu bölgelere göç etmelerine yol açtı. Örneğin Musa b. Ezra Kastilya topraklarına, Süleyman b. el-Muallim Fas'a göç ederken, Yehuda Halevi kendisine yeni bir vatan olarak Filistin'i seçti[182].

Endülüs Yahudileri, İbranice ve Arapça olarak kaleme aldıkları bilimsel eserlerinde kendi bilim geleneklerini sürdürdükleri gibi astronomi, tıp ve diğer bilimlerde ise yeni tanıştıkları İslâm bilimlerinin gelişmişliği karşısında kayıtsız kalamadılar. Endülüs'te hayatın her alanında yaygın olan Arapça'nın etkisi altındaki Yahudiler hiç şüphesiz bilhassa X-XII. asırlarda önemli bir bilim havzası olarak dikkat çeken Endülüs'teki İslâm bilim geleneğinden önemli ölçüde istifade ettiler.

Tıp, astronomi, felsefe, matematik, tarih, edebiyat ve teoloji alanında Endülüs ve diğer İslâm coğrafyalarında yaşamış Müslüman âlimlerin bilgi ve düşüncelerinden ilham alan Endülüslü Yahudi âlimlerin İslâm bilimlerinin Batı dünyasına tanıtılmasında sağladıkları katkı da en az onlar telif ettikleri bilimsel eserler kadar değerlidir. Toledo, Zaragoza ve Sevilla gibi büyük Endülüs şehirlerinin Hristiyan hâkimiyetine girmesiyle Hristiyan İspanya'da başlayan İslâmî resepsiyon sürecinde Arapça'ya olan vukufiyetleri sayesinde "tercüman" olarak yer alan Endülüs Yahudilerinin bazıları da yarımadanın dışında kalan Avrupa'nın diğer bölgelerine göç ederek daha önce İslâm bilimlerinin tanınmadığı şehirlerde bu yeni bilim geleneğinin "tanıtıcısı" olarak faaliyetlerini sürdürdüler.

Endülüs'te asırlar boyunca İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Mozaraplar ve Araplaşmış Yahudiler Arapça ve İslâm kültürüne yoğun bir ilgi gösterdiği devirde yarımadada yaşayan Müslümanların Hristiyan/Batı kültürüne yönelik nasıl bir bakış

[182] Jonathan P. Decter, *Iberian Jewish Literature: Between al-Andalus and Christian Europe*, Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 2007, s. 7.

açısına sahip oldukları tespit edilmeyi bekleyen önemli bir konudur. Bu hususa dair Ortaçağ'ın tarihi kayıtlarındaki malumat yetersizdir. İspanya'nın fethini takip eden asırlarda Arapça ve İslâm kültürü bölgede baskın bir hale gelirken Müslümanların Hristiyanların dillerine ve medenî birikimlerine fazla ilgi göstermemelerinde o süreçte Hristiyan Batı dünyasının medenî anlamda daha alt seviyede bulunmasının önemli bir etken olduğu görülmektedir. Ancak tarihi kayıtlar bize Endülüs'teki Müslüman âlimlerin Hristiyan dünyasındaki entelektüel gelişmelere tam olarak bigâne kalmadıklarını işaret etmektedir. Örneğin X. asırda Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'a göndermiş olduğu Dioscorides ve Orosius'un eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi o dönemde Müslümanların kendilerinde var olmayan bilimsel bilgiden istifade etmeye açık olduklarını gösteren bir örnektir.

Endülüslü Müslüman âlimler sadece Antik dünyanın bilim mirası olan tıp, astronomi, felsefe ve matematik gibi alanlarda telif edilmiş bilimsel eserlere ilgi gösterdiler. X. asırda Endülüs'te yaşamış tabip İbn Cülcül'ün klasik Yunan kaynaklarının dışına çıkarak Latince kaynaklar kullandığı ve İslâm dünyasında Latin kaynaklarından istifade eden ilk âlim olduğu düşünülmektedir[183]. Bunun yanı sıra Endülüslü âlimler teoloji alanında sadece İslâm dini değil Hristiyanlık üzerine de kapsamlı çalışmalar ortaya koymaya başladılar. XI. asırda İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde Hristiyanlığın inanç esaslarını tartışmış ve İncil'de tenakuz içeren konuları tespit etmiştir. Benzer şekilde onun *er-Redd-i Ala İbn Nagrila el-Yahudi ve Resail Uhra* adlı eseri, Yahudi bir âlim olan Samuel b. Nagrila ile Yahudilik ve İslâm inancına yönelik bir reddiye niteliğindeydi[184].

Müslümanların İber Yarımadası'nda konuşulan dillere olan ilgisine dair devrin kaynaklarında az da olsa değerli anekdotlar bulunmaktadır. Nitekim Yahudi filozof Musa b. Ezra, *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Mudakara* adlı eserinde Müslüman bir âlimle ilmî bir sohbette bulunduğunu ve bu âlimin Latince bildiğini zikretmektedir[185]. İlginç bir örnek daha XIII. asır gibi daha geç bir dönemde Aragon

[183] Bekir Karlığa, "İbn Cülcül", *TDVİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 403.
[184] İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 45-235.
[185] Moses b. Ezra, *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Mudakara*, (Montserrat Abumalham, Edicion, traduccion y estudio del Kitab Al-Muhadara Wal-Muhakara de Mose Ibn Ezra, Doktora Tezi), Universidad Complutense Faculdad de Filologia, Madrid, 2015, s. 49.

Kralı I. Jaime tarafından kaleme alınan *Llibre del Feyts* adlı kronikte yer almaktadır. Eserde XIII. asırda İber Yarımadası'nda yaşamış Latince bilen bir Müslümandan söz edilmektedir[186]. Kroniğin başka bir bölümünde ise yarımadada konuşulan Roman dilini bilen bir Müslümanla ilgili bir olaya yer verilmektedir[187]. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere sayıları az da olsa bazı Endülüslü Müslüman âlimler zaman içerisinde Antik bilim mirasına karşı ilgi gösterip Ortaçağ'da İber Yarımadası başta olmak üzere Avrupa'da konuşulan Latince ve yerel Roman dillerine aşina oldular.

Endülüslü Müslüman âlimlerin önemli bir kısmı, Ortaçağ Latin dünyasında henüz tanınmayan antik dünyanın bilim mirasından haberdardı. Antik devirden tevarüs eden bilimsel eserlerin ekseriyeti VIII-IX. asırlarda Bağdat şehrinde farklı dillerden Arapça'ya tercüme edilmiş ve bu tercümelerin bir önemli bir kısmı Endülüs ile başta Irak olmak üzere Doğu İslâm toprakları arasında ilmî amaçlarla seyahat eden âlimler aracılığıyla Endülüs'e taşınmıştı. Endülüslü âlimler tarafından Doğu'dan getirilen bu eserler üzerine çalışılarak zamanla birtakım yeni bilimsel eserler üretildi. Dolayısıyla Endülüslü âlimler antik dünyanın bilim mirasının canlı bir şekilde korunup gelişmesini sağlarken aynı zamanda bu birikiminin XII-XIII. asırlardaki tercümeler çağında Endülüs üzerinden ilgili bilimlerin yeterince tanınmadığı Avrupa'daki bilim çevrelerine aktarılmasında öncü rol üstlendiler.

1.3. ENDÜLÜS'ÜN FETHİNDEN XII. ASRIN SONUNA KADAR İBER YARIMADASI'NDA İSLÂM TASAVVURU

Ortaçağ Avrupası'nın İslâm ile olan tanışıklığı bu dinin ortaya çıkışını takip eden çok erken bir tarihi devre dayanmaktadır. Hz. Muhammed'in İslâm peygamberi oluşu ve Medine merkezli İslâm Devleti'nin kuruluşunun üzerinden henüz bir asır dahi geçmeden İslâm hâkimiyeti Irak, Suriye, İran, Mısır, Sind ve Fas gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı buldu. Kuzey Afrika üzerinden Batı'ya doğru ilerleyen İslâm fetihleri Avrupa'nın İslâm ile olan ilişkilerinin başlangıcında önemli bir yere sahipti. Nitekim Batı Avrupa'da yer alan İber Yarımadası'nın Kuzey Afrika

[186] Jaime de Aragon, *Llibre dels Feyts*, c. II, (çev. John Foster), Chapman and Hall, Londra, 1883, s. 426.
[187] Jaime de Aragon, *a.g.e.*, s. 533.

üzerinden bölgeye gelen Müslümanlar tarafından fethedilmesi Avrupa'daki İslâm-Batı ilişkilerinin başlangıç merhalesini teşkil etmektedir.

Doğu Hristiyan dünyasında İslâm dinine yönelik bilimsel eserler Hristiyan teologlar tarafından kaleme alınmaya başlanmış ve kısa bir süre sonra Hristiyanlar arasında İslâm dini ve Hz. Muhammed hakkında ciddi bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu teologlardan birisi olan Yuhannâ ed-Dimaşkî (ö. 749) hayatının büyük bir kısmını Şam şehrinde geçirmiş ve İslâm hakkında derin bir bilgi sahibi olmuştu. Babası bir süre Emevî Halifesi Abdülmelik'in hizmetinde çalışan bu Hristiyan, İslâm'ı Hristiyanlığın sapkın bir mezhebi olarak kabul ediyordu[188]. İslâm'ın ortaya çıktığı ilk asırlarda Doğu'da Theodore Ebû Kurre, Theophanes Confessor ve Abdülmesîh b. İshak el-Kindî gibi Hristiyan teolog ve âlimler kaleme aldıkları eserlerinde İslam inancı ve Hz. Muhammed hakkında fikirlerini beyan etmişlerdi. Mezkûr âlimlerin eserinde serdedilen fikirler daha ziyade İslâm'ın sapkın bir inanç ve Hz. Muhammed'in sahte bir peygamber olduğu yönündeydi[189].

Avrupa'nın İslâm ve Müslümanlarla tanıştığı İber Yarımadası'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden hemen sonra bölgede meskûn olan Hristiyanlarla Müslüman fatihler arasında etkileşim başladı. Bu etkileşim süreci gündelik hayatın hemen her alanında görüldüğü gibi dinler arası evlilikler gibi beşeri ilişkiler de yaşanıyordu. İslâm kaynakları Müslüman fethinden önce yarımadada egemen olan Vizigotların son kralı Roderick'in savaşta ölmesiyle dul kalan eşinin Musa b. Nusayr'ın oğlu ve aynı zamanda Şam'a bağlı Emevîler'in ilk Endülüs valisi olan Abdülaziz b. Musa ile evlendiğini zikretmektedir[190]. İspanya'nın fethinden sonraki asırlarda da bölgede buna benzer dinlerarası evliliklerin devam ettiği görülmektedir. VIII. ve IX. asırlar, Endülüs'te Müslüman nüfusunun büyük bir artış göstermesine paralel olarak İspanya'da İslâm kültürünün neşvünema bulduğu bir devirdi. Hristiyanlığı terk edip İslâm'a geçen ve Müvelled adıyla bilinen yeni toplumsal sınıf zamanla Endülüs toplumunda çoğunluğu temsil etmeye başladı. Endülüs'te inancını korumaya devam eden Hristiyanlar arasında da Müslümanların

[188] Peter Schadler, *John of Damascus and Islam*, Brill, Leiden, Boston, 2018, s. 99.
[189] John Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York, 2002, s. 40-68. Michelina Di Cesare, *The Pseudo-Historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory*, De Gruyter, Berlin, New York, 2012.
[190] İbnü'l-Kutiyye, *Tarîhu İftitâhi'l-Endelüs*, (Early Islamic Spain, çev. David James), Routledge, New York, 2009, s. 53.

dini ve kültüründen önemli derecede etkilen kişiler bulunuyordu. İber Yarımadası'ndaki Hristiyanların çocuklarına Muhammed gibi İslâmî adlar vermeleri, kendilerini çevrelerine entelektüel göstermek için konuşmalarında Arapça kelimeler kullanmaları ve buna benzer birtakım gelişmeler İspanya'daki Hristiyan ruhban sınıfın şiddetli tepkisine yol açtı. Cordobalı Alvarus'un IX. asırda Arapça'dan etkilenen Hristiyanların inançlarından ve kültürlerinden uzaklaştığını düşünerek serzenişte bulunması dindar Hristiyanların bu durumdan ne kadar rahatsız olduğunu göstermektedir.

Endülüs'ün en büyük şehirlerinin XI-XIII. asırlar arasında birer birer yarımadadaki Hristiyan krallıkların eline geçmesiyle Hristiyan İspanya ve Avrupa'da Hristiyanların İslâm dini ve kültürünü tanıma süreci daha da hızlandı. Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetleri Avrupa'nın farklı bölgelerinden birçok yabancı âlimin buraya gelerek İslâm dinini daha yakından tanımasına vesile oldu. XII. asrın başlarında büyük bir ivme kazanan Arapça'dan Latinceye tercüme hareketi Hristiyan bilim çevrelerinin İslâm dininin temel kaynaklarına ve farklı alanlardaki İslâm bilimlerine dair eserlere erişimini sağladı.

İber Yarımadası'ndaki Hristiyanlar, asırlar boyunca Yahudilerle bölgede ortak bir yaşam sürdürdüler. VIII. asırda bölgenin Müslümanlar tarafından kontrol altına alınması, tarihi bir fenomen olmasının dışında Hristiyanların Yahudi inancından sonra yeni bir din olan İslâm inancı ve bu inancın müntesipleri olan Müslümanlarla ilk kez karşılaşmaları gibi önemli bir anlam taşıyordu. Bu asırdan itibaren İber Yarımadası'ndaki gayrimüslimlerin Müslümanlarla gündelik hayatın hemen her alanında temas kurup "öteki" olarak kabul edilen bir topluluğu daha yakından tanıma ihtiyacı duymaları, İslâm dinine ilgi göstermelerine zemin hazırladı. Böylelikle bölge Hristiyanları, Müslümanların inanç sistemini, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'i ve bu dinin Hristiyanlıkla benzer ve farklı özelliklerini tanımak için gayret ettiler. VIII. asırdan itibaren Arapça'nın Endülüs'teki Hristiyanlar ve Yahudiler arasında mütemadiyen yaygınlaşmaya başlaması da bu tanıma sürecini kolaylaştırdı. İber Yarımadası'nda İslâm hâkimiyetinin başlangıcından İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinin önemli bir safhası olan XIII. asrın sonuna kadarki zaman diliminde yaşamış ve İslâm dini hakkında bazen doğrudan İslâmî kaynaklara bazen de Hristiyan ve Yahudi teolog, filozof ve yazarların İslâm'a

yönelik eserleri üzerinden yaklaşımlarını kronolojik bir düzen içerisinde ortaya koymaya gayret edilecektir.

1.3.1. Cordobalı Eulogius (ö. 859)

800 yılında Cordoba'da dünyaya gelen Cordobalı Eulogius, küçük yaşlarında Speraindeo adlı din adamının himayesinde iyi bir tahsil gördü. Bir süre Saint Zoilus Kilisesi'nde rahiplik yapan Kurtualı Eulogius, zamanla şehirdeki din adamları arasında saygın bir konum elde etti[191]. Hayatının son döneminde İber Yarımadası'nın kuzeyindeki manastırlara giderek buralarda zaman geçiren Cordobalı Eulogius bahsi geçen manastırlardan bazı kitaplar edindi[192]. Kimi araştırmacılar tarafından onun Pamplona'nın güneyinde bulunan Leyre Manastırı'nı ziyaretinde Hz. Muhammed'in hayatını anlatan Latince olarak kaleme alınmış ilk eserlerden birisi olan *Storia de Mahometh* adlı eserle karşılaştığı iddia edilmektedir[193]. Kitaplara olan özel ilgisinin sonucu olarak Cordobalı Eulogius, Sevillalı Isidore'nin *Etimolojiler* adlı eserinin de dahil olduğu zengin bir kütüphane tesis etti[194].

Endülüs'te İslâm idaresinin başlamasını takip eden asırlar boyunca bölgedeki Hristiyanlar ve Müslümanlar büyük ölçüde huzur içinde bir arada yaşadılar. Bu iki dini grup arasındaki karşılıklı ilişkiler genelde uyum ve hoşgörü içerisinde devam ederken bazı Hristiyanlarda muhtelif gerekçelerle hoşnutsuzluk hâkimdi. Bu gerekçeler daha ziyade dini ve sosyokültürel temellere dayanıyordu. Cordoba Hristiyanlarından bir grubun Müslümanlara karşı hoşnutsuzluğu erken devirlere dayanıyordu. Nitekim IX. asırda şehirde yaşayan bir grup Hristiyan, düşman olarak gördükleri Müslümanların dini ve peygamberleri Hz. Muhammed'e yönelik çok ağır ifadeler kullanmaya başladılar. Bu Hristiyanlar zamanla İslâm karşıtı söylemlerinin dozunu artırmaya başladı. Kısa bir süre sonra bu on kişilik bir Hristiyan grup Cordoba Şehitleri Hareketi'ni başlattı[195]. İddiaya göre bu hareket St. Acisclus Kilisesi'nde rahip olan ve iyi derecede Arapça bilen Perfectus adlı Hristiyanın bir gün Cordoba'da Müslümanlarla yaptığı ilmî münazarada Hz. İsa'nın üstün yönlerini

[191] Dozy, *a.g.e.*, s. 274.
[192] Kenneth Baxter Wolf, "Eulogius of Cordoba", *Key Figures in Medieval Europe: an Encyclopedia*, (ed. Richard K. Emmerson), Routledge, New York, 2006, s. 208.
[193] Christtys, *a.g.e.*, s. 61.
[194] Samsó, "Bridge.", s. 37.
[195] Wolf, "Eulogius.", s. 208.

vurgulayıp Hz. Muhammed'in şeytanın hizmetinde bir yalancı olduğunu söylemesinden kısa bir süre sonra 850 yılında idam edilmesiyle başladı[196].

Cordobalı Eulogius'un da katıldığı bu hizip zamanla Endülüs Emevî Devleti için bir iç tehdit oluşturmaya başladı. 850-859 yılları arasında bazı Hristiyanlar İslâm dinine yönelik istihza edici sözlerinden dolayı Müslümanlar tarafından cezalandırılarak idam edildi[197]. Yaklaşık kırk kişi oldukları ifade edilen bu Hristiyanlar İslâm dinine ve Hz. Muhammed'e hakaret ederek kasıtlı bir şekilde din uğruna Müslümanlar tarafından öldürülmeyi tercih ediyorlardı[198].

Cordobalı Eulogius, bahsi geçen şehitlerin faaliyetlerine dair kaleme aldığı *Memoriale Sanctorum* adlı eserinde ekseriyetle Cordoba'daki Hristiyanların inançları için verdikleri mücadeleyi ele alırken bunun yanında Hz. Muhammed'in hayatının anlatıldığı bir bölüme de yer vermektedir. Bu eserinde Perfectus adlı Mozarap din adamının Arapça bildiğini zikretmesi o devirde Endülüs'teki Hristiyanların Arapça'ya olan aşinalığına bir örnek mahiyetindedir[199]. Cordobalı Eulogius'un zihin dünyasında Müslümanların peygamberi olan Hz. Muhammed, yetim bir heretikti[200]. Ona göre Muhammed deccalin öncüsü sahte bir peygamber, İslâm dini ise sapkın bir inançtı[201].

Cordobalı Eulogius'un 857-859 yılları arasında kaleme aldığı bir diğer eseri *Liber Apologeticus Martyrum*'da yer alan kayıtlar ise Cordoba'da İslâm'a karşı mücadele eden Hristiyanların faaliyetlerinden bahsetmesinin yanında Endülüs Emevî Emiri I. Muhammed'in bahsi geçen Hristiyanlara karşı sert bir yaklaşım sergilediğine delalet etmektedir[202].

---

[196] Kenneth Baxter Wolf, *Christian Martyrs in Muslim Spain*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 24.

[197] Kenneth Baxter Wolf, "Conversion and Martyrdom in Cordoba: Eulogius of Cordoba", *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook,* (ed. Nimrod Hurvitz, Christian C. Sahner, Uriel Simonsohn, Luke Yarbrough), University of California Press, California, 2020, s. 119.

[198] Andrew Sorber, "Prophetic Resistance to Islam in Ninth-Century Cordoba: Palulus Alvarus and the Indiculus Luminosus", *Medieval Encounters*, no: XXV, 2019, s. 436.

[199] Eulogius de Cordoba, *a.g.e.*, s. 398.

[200] Michelina Di Cesare, "The Prophet in the Book: Images of Muhammad in Western Medieval Book Culture,", *Constructing the Image of Muhammad in Europe*, (ed. Avinoam Shalem), De Gruyter, Göttingen, 2013, s. 13.

[201] John Tolan, "Eulogius of Cordoba", *Christian-Muslim Relations, A Biographical History*, (ed. David Thomas, Alex Mallett), c. I, Brill, Leiden, 2012, s. 680.

[202] Tolan, "Eulogius", s. 683.

Cordobalı Eulogius, yakın temas halinde olduğu Cordobalı Alvarus ve Speraindeo ile birlikte İber Yarımadası'nda nevzuhur bir din olan İslâm'a karşı ilk teolojik savunmayı yapan Hristiyan figürlerin başında gelmektedir[203]. Onun İslâm'a yönelik düşünceleri daha sonraki asırlarda İber Yarımadası'nda yaşayan diğer Hristiyan teologların İslâm tasavvurunun şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadı.

1.3.2. Cordobalı Alvarus (ö. 861)

Hayatı hakkında çok az şey bilinen Cordobalı Alvarus, IX. asırda Endülüs'te yaşamış bir din adamıydı. Dini tahsilini Cordoba'daki Saint Zoylus Kilisesi'nde alan Cordobalı Alvarus Hristiyan inancına bağlı dindar bir genç olarak yetiştirildi. Devrin nüfuzlu ve saygın din adamlarından Cordobalı Eulogius ile çağdaş olan Cordobalı Alvarus, tıpkı onun gibi Endülüs'te yaşayan Hristiyanların Müslümanlara karşı giriştikleri isyan faaliyetlerinde aktif rol oynadı. Cordobalı Eulogius'un 851 yılında *Memoriale Sanctorum* ve *Documentum Martyriale* adlı eserlerinin taslaklarını yorumlaması için Cordobalı Alvarus'a gönderdiği bilinmektedir[204].

Cordobalı Alvarus 854 yılında kaleme aldığı *Indiculus Luminosus* adlı eserinin ilk kısmında Cordoba Şehitleri'nin savunusunu ele alıp ikinci kısmında ise Hz. Muhammed'i deccalin öncüsü olarak tasvir etmektedir[205]. Bazı araştırmacılar tarafından onun Kur'an-ı Kerim'e karşı son derece saldırgan bir yaklaşıma sahip olduğu dile getirilmektedir[206]. Cordobalı Alvarus'un bu eseri İslâm hâkimiyetinin başlamasının üzerinden sadece bir buçuk asırlık kısa bir sürede Endülüs'te gelişen Arap-İslâm kültürünün Hristiyan İspanya üzerinde kurduğu üstünlüğüne karşı Hristiyan İspanya cenahından yükselen ilk muhalif tepki olması bakımından büyük önemi haizdir. VIII. asrın başlarındaki İslâm fethinden sonra Endülüs'teki Müslümanların İber Yarımadası'nın meskûn halkı olan gayrimüslimlerle siyasi, gündelik, dini ve kültürel etkileşim içinde bulunması uzun vadede İslâm kültürü ve Arapça'nın yarımada Hristiyanları üzerindeki derin etki yaratmasına zemin hazırladı. Bu durum Arap dili ve kültüründen etkilenen Mozaraplar adı verilen Hristiyan bir

[203] Tolan, *Saracens*, s. 78.
[204] Kenneth Baxter Wolf, "Alvarus Paulus", *Key Figures in Medieval Europe: an Encyclopedia*, (ed. Richard K. Emmerson), Routledge, New York, 2006, s. 33.
[205] Wolf, *a.g.m.*, s. 33.
[206] Bodelon, *a.g.e.*, s. 46.

topluluğun ortaya çıkmasına neden oldu. Mozarapların zaman içinde gelişen Arap-İslâm hayranlığı yarımadadaki bazı dindar Hristiyanların tepkisine yol açtı. Bu Hristiyanlardan birisi olan Cordobalı Eulogius'un hayatı, ölümünden sonra Cordobalı Alvarus tarafından *Vita Eulogii* adıyla kaleme alınarak ölümsüzleştirildi. İspanya'daki Hristiyanların Arapça'ya ve İslâm kültürüne gösterdikleri ilgiye karşı en yüksek sesli muhalefeti edenlerin başında gelen Cordobalı Alvarus'un *Indiculus Luminosus* adlı eserinde dile getirdiği şu ifadeler ise Avrupa'daki İslâm kültürüne yönelik algının ilk emsallerinden birisi olarak göze çarpmaktadır:

> "*Zarif havaları ve akıcı konuşmalarıyla Hristiyan gençlerimiz, kıyafetlerinde ve tavırlarında gösterişlidir ve kâfirlerin öğretileriyle şöhretlidir; Arap belagatıyla sarhoş olan, açgözlülükle sarhoş olan, Keldanilerin (Arapların) kitaplarını hevesle okuyup gayretle tartışarak ve onları her belagat gelişimde överek kilisenin edebiyatının güzelliği hakkında hiçbir şey bilmeden ve cennetten akan kilisenin akarsularını hakir görürler."*[207]

Avrupa'nın İslâm ile tanışıklığının başladığı erken dönemlerde yaşayan Cordobalı Alvarus, tıpkı çağdaşı Cordobalı Eulogius gibi Avrupa'daki İslâm algısının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Onun Hz. Muhammed ve İslâm dinine dair düşüncelerinin sonraki asırlarda pek çok Hristiyan yazar üzerinde derin etkileri oldu. Petrus Alfonsi'nin bir eserinde Cordobalı Alvarus'un bu eserinden iktibas yaptığı görülmektedir[208]. Cordobalı Alvarus'un eserleri ve fikirleri sadece İber Yarımadası'ndaki Hristiyanlar arasında yayılmakla kalmayarak zamanla Avrupa'da da şöhret kazandı. İslâm karşıtı faaliyetleriyle marûf olan Papa III. Innocent'in Hristiyanlık müdafiliğine soyunan bu din adamının eserlerinden büyük ölçüde etkilendiği düşünülmektedir[209].

1.3.3. Petrus Alfonsi (ö. 1140)

Doğum adı Moses Sefardi olan Petrus Alfonsi, yaşadığı çağda İber Yarımadası'ndaki en meşhur Yahudilerdendi. Bir Yahudi olarak dünyaya gelen Moses Sefardi, 1106 yılında Huesca'da Hristiyan inancını benimseyerek Petrus

[207] Alvaro de Cordoba, *Indiculus Luminosus*, Patrologia Latina, Paris, 1852, s. 553-556.
[208] Allan Cutler, "Dokuzuncu Yüzyıl İspanyol Fedâîleri Hareketi ve Batı Hristiyanlarının Müslümanlara Yönelik Misyonerlik Faaliyetlerinin Kökenleri", (çev. Levent Öztürk, Fatmatüz Zehra Kamacı), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no: VII, 2003, s. 108.
[209] Cutler, *a.g.m.*, s. 111-112.

Alfonsi adını aldı. Kaynakların şehadetine göre ona Aziz Peter ve Paul gününde vaftiz olduğu için Peter'in hatırası olarak Petrus, Aragon Kralı I. Alfonso'ya (ö. 1134) ithafen de Alfonsi adı verildi[210]. Yahudi inancının temel esaslarının yanı sıra Arapça olarak felsefe, ahlak ve muhtelif bilimlerde eğitim gördü[211]. Onun genç yaşlarda Endülüs'teki Müslüman hocalardan muhtelif konularda dersler aldığı düşünülmektedir[212]. İslâm kültürünün gölgesinde yetişen bu Yahudi bir süre Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso'nun özel hekimliğini de yaptı[213]. Yaşadığı bölgedeki Yahudi toplumunda saygın bir yere sahip olan Petrus Alfonsi, vaftizinden kısa bir süre sonra Yahudilere karşı Hristiyan savunuculuğuna soyunduğu eserini hazırlamaya başladı.

Petrus Alfonsi Yahudilere karşı Hristiyanlık inancının üstünlüğünü göstermek üzere kaleme aldığı *Dialogus Contra Iudaeos* adlı reddiyesinin bir bölümünü de İslâm inancına karşı bir savunma mahiyetinde hazırladı. Hartmann Schedel (ö. 1514), kaleme aldığı *Nüremberg Kroniği'*inde Petrus Alfonsi'nin İslâm ve Yahudilik aleyhine kaleme aldığı bu apolojisinden şu sözlerle bahsetmektedir:

> *"Petrus Alphonso yaklaşık olarak efendinin doğuşundan 1100 yıl sonra Musa adlı bir Yahudi olarak dünyaya geldi ve Museviliğin hatalarını terk ederek kutsal vaftizi oldu. Müslümanlar ve Yahudilere karşı mükemmel tartışmaların yer aldığı bir kitap kaleme aldı."*[214]

Eserde Müslümanlarla ilgili bölümde İslâm hakkında verilen tafsilatlı malumatın bir kısmının daha önce İber Yarımadası'nda yaşayan Hristiyanlar tarafından İslâm'a karşı bir savunma mahiyetinde hazırlanan eserlerde yer almaması onun ifadelerini daha da değerli kılmaktadır[215]. Petrus Alfonsi, eserinin bu bölümünde İslâm'ın dini esasları ve Hz. Muhammed'in hayatına dair kaynağının ne olduğu hakkında ipucu veren bazı ifadeler kullanmaktadır. Nitekim o, eserinde küçük

---

[210] Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, s. 448.
[211] John Tolan, "Petrus Alfonsi", *Medieval Jewish Civilization*, (ed. Norman Roth), Routledge, New York, 2003, s. 496. Tieszen, *a.g.e.*, s. 189.
[212] Mariano Brasa Diez, "Alfonso X el Sabio y Traductores Españoles", *Cuadernos Hispanoamericanos*, no: 410, 1984, s. 23.
[213] George Alexander Kohut, "Petrus Alfonsi", *The Jewish Encyclopedia*, c. I, New York, 1901-1906, s. 377.
[214] Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, s. 448. https://ia800900.us.archive.org/16/items/NurembergChronicleTranslatedInEnglish/Nuremberg%20Chronicle%20translated%20in%20English.pdf (erişim tarihi: 18.05.2022)
[215] Yasin Meral, "Petrus Alfonsi'nin 'Yahudilere Reddiyesi'nde İslâm Eleştirisi", *Dini Araştırmalar*, c. XVI, no: 43, s. 175.

yaşlardan itibaren Endülüs'te Müslümanlarla birlikte yaşadığını, onların dillerini anladığını ve kitaplarını okuduğunu sarih bir şekilde dile getirmektedir[216].

İslâm dininin Müslümanlara farz kıldığı ibadetlerden de haberdar olan Petrus Alfonsi, Hz. Muhammed'in ümmetine yılda bir kez Mekke'ye gidip Allah'ın evini ziyaret etmelerini emrettiğini zikretmektedir. O, bu konuda daha da ayrıntı vererek Hz. Muhammed'in Müslümanlara hac sırasında dikişsiz kıyafetler giyinmeyi, tavaf etmeyi ve şeytan taşlamayı emrettiğini de eklemektedir[217]. Ayrıca İslâm peygamberi tarafından takipçilerine iletilen bir başka emrin günde beş vakit namaz olduğunu vurgulamaktadır[218].

İslâm'ın beş şartından birisi olan oruç ibadeti Petrus Alfonsi tarafından değinilen konulardan birisidir. Müslümanların Ramazan ayında siyah ipin beyaz ipten ayırt edileceği zamandan başlayarak akşam güneş batana kadar olan süre zarfında yeme, içme ve cinsel birliktelikten uzak kalarak oruç tuttuklarını ifade eden Yahudi âlim, oruç tutmaya engel teşkil eden halleri sıralayarak oruç tutamayanların kaza orucu tutması gerektiğini de vurgulamaktadır[219]. Onun İslâm'ın ibadet hayatı hakkında bu kadar tafsilatlı malumatı yazılı eserlerden ziyade Müslümanlardan bizzat görerek edinmiş olması daha muhtemeldir.

Petrus Alfonsi, bazı Hristiyanların ve Yahudilerin Hz. Muhammed'e fikri olarak önderlik ettiğini düşünmekteydi. Onun ifadelerine göre Antakya'da yaşayan Sergius adlı bir başrahip şehirdeki bir konsilde kınanmış ve daha sonra Hz. Muhammed'in yanına gitmişti. Petrus Alfonsi, Sergius'un yanına Araplar arasında yaşayan ve Kindî'nin apolojisinde Abdullah b. Selam ve Ka'bu'l-Ahbâr adıyla zikredilen iki Yahudinin de katılmasıyla bu üçlü Hz. Muhammed'in akıl hocalığını yaptığını ve böylelikle onun inanç temellerini inşa ettiklerini iddia etmektedir[220].

Kur'an-ı Kerim'in Hz. Muhammed tarafından kaleme alınmadığını vurgulayan Petrus Alfonsi, İslâm peygamberinin ölümünden sonra yakınındaki

[216] Petrus Alfonsi, *Dialogus Contra Iudaeos*, (Dialogue Against the Jews, çev. Irwen Resnick), Catholic University Press, Washington, 2006, s. 146.
[217] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 148.
[218] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 156.
[219] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 147-148.
[220] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 152.

insanların her birisinin kendi düşüncelerini İslâm'ın kutsal kitabına eklediklerini iddia etmektedir[221].

İslâm hakkında verdiği tafsilatlı kayıtlardan yola çıkarak Petrus Alfonsi'nin İslâm dinine dair edindiği bilgi birikimin kaynağının ne olduğunun tespit edilmesi elzemdir. Petrus'un Alfonsi'nin 1143'te gerçekleştirilen ilk Latince Kur'an-ı Kerim tercümesinden önce 1110 yılında eserini yazmış olması onun Müslümanların kutsal kitabının dili olan Arapça'ya vâkıf olduğu ve bilgilerini Arapça Kur'an-ı Kerim'den edindiği ihtimalini akla getirmektedir. Kur'an-ı Kerim ve diğer İslâm dini metinlerinin Petrus Alfonsi'den önce herhangi bir Batı diline tercüme edilmemiş olması bu ihtimalin gerçek olabileceğini göstermektedir. Zira Yahudi âlimin bizzat eserinde kendisinin Müslümanların arasında yaşadığını dile getirmesi dikkat çekici olmakla birlikte onun Arapça bildiğine delalet etmektedir.

Petrus Alfonsi'nin İslâm hakkında verdiği malumat genel olarak doğru olsa da zaman zaman yanlışlar da içermektedir. Örneğin o, eserinde Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Hz. Ali'nin onun krallığını devraldığını ifade etse de bu gerçek dışı bir durum olarak göze çarpmaktadır[222]. Petrus Alfonsi'nin İslâm hakkında ifadelerini edindiği bilgiler ve sahip olduğu düşünceler şeklinde iki ana başlık altında değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Onun İslâm dininin esasları ve ibadet hayatına dair kendisinden önceki ve sonraki İslâm hakkındaki Hristiyan literatüründen daha kapsamlı olarak aktardığı malumat ekseriyeti doğru olmakla birlikte Hz. Muhammed'in peygamberliği meselesine dair düşüncelerinin gerçeklikten uzak ve İslâm dinini kötüleyerek Hristiyanlığı yüceltme niyeti taşıdığı görülmektedir.

Petrus Alfonsi'nin zihin dünyasındaki İslâm'ı ortaya koyan *Dialogus Contra Iudaeos* adlı eserinden başka *Disciplina Clericalis* adlı rahiplerin eğitimini ele alan bir başka eseri de mevcuttur. Kimi araştırmacılar tarafından Petrus Alfonsi'nin otuz hikâyeden oluşan bu eseri telif etmeyip Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiğini iddia edilmektedir[223]. Eserin yapı ve muhteviyat açısından Kelile ve Dimne ile Sindbad

[221] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 160.
[222] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 162.
[223] Simon Haik, *Las Traducciones Medievales y su Influencia*, Universidad Complutense de Madrid Faculdad de Filosofia y Ciencias de la Education, Doktora Tezi, Madrid, 1981, s. 551. Abdurrahman

gibi Doğu kökenli edebi eserleri andıran özelliklere sahip olduğu görülmektedir[224]. Disciplina Clericalis'in girişinde bizzat Arap kaynaklarından beslendiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

> *"Bu kitabı kısmen bilge adamların sözlerinden ve onların tavsiyelerinden, kısmen Arap atasözlerinden, öğütlerinden, masallarından ve şiirlerinden ve kısmen kuş ve hayvan benzetmelerinden bir araya getirdim."*[225]

Petrus Alfonsi'nin eserlerinde İslâm bilim ve düşüncesinden mülhem bazı malzeme ve düşüncenin bulunduğu kendi sözlerinden de anlaşılmaktadır. Onun İslâm Edebiyatı'ndan edinilmiş bilgilerle kaleme aldığı eserlerinin yanında İslâm bilimlerinin Avrupa'da tanınmasında da "taşıyıcı" bir rol üstlendiği de görülmektedir. Astronomi alanında Harezmî'nin tablolarını tercüme etmiş olması İslâm astronomisinin Avrupa'daki resepsiyon sürecine sağladığı katkıyı ortaya koyan iyi bir örnektir[226].

1.3.4. Bahya b. Pakuda (ö. 1120)

İslâm, Hristiyan ve Yahudi inancının karşılıklı hoşgörü ve uyum içerinde yaşadığı Endülüs coğrafyası, Ortaçağ tarihinin en büyük Yahudi âlimlerine ev sahipliği yaptı. Yahudi bilim ve kültürünün neşvünema bulduğu bu topraklarda yetişen Yahudi entelektüellerden birisi de Bahya b. Pakuda idi. Ebro Vadisi'nde İslâm bilimlerinin ana merkezi konumunda bulunan Zaragoza şehrinde XI. asrın ortalarında dünyaya gelen Bahya b. Pakuda, Ortaçağ Yahudi düşüncesinin gelişiminde pay sahibi bir Yahudi filozoftu.

Bahya b. Pakuda'nın Arapça olarak kaleme aldığı *el-Hidâye ila Ferâidu'l-Kulûb* adlı eserinde yer verdiği bazı ifadeler onun İslâmî terminolojiye hâkim olduğunu göstermektedir. Nitekim, eserinde İslâm dininin bir emri olan ve Kur'an-ı

Bedevî, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm'ın Rolü*, (çev. Muharrem Tan), İz Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2012, s. 18.

[224] Joaquin Lomba Fuentes, *El Ebro: Puente de Europa: Pensamiento Musulman y Judio*, Mira Editores, Huesca, 2002, s. 481.

[225] Petrus Alfonsi, *Disciplina Clericalis*, (çev. William Henry Hulme), Western Reserve University, Cleveland, 1919, s. 13.

[226] Jose Maria Millas Vallicrosa, *Las Traducciones Orientales en los Manuscritos de la Biblioteca Catedral de Toledo*, Madrid, 1942, s. 8. Alvarez, *a.g.m.*, s. 286.

Kerim'de defaatle zikredilen *emri bi'l maruf ve nehyi anil münker* [227] ifadesini kullanmaktadır[228]. Buna ek olarak Yahudi âlimin iman konusunda ifade ettiği şu cümle İslâm'daki iman anlayışına büyük benzerlik arz etmektedir:

"İnananın imanı, imanının anlamını ve sebeplerini bilmedikçe tam olmaz."[229]

Bahya b. Pakuda, eserinde değindiği bir başka konu olan aklın insan için önemine dair kullandığı şu ifade etmektedir:

"Yaratıcının insana bahşettiği en üstün fayda ve en yüksek hayır akıldır."[230]

Yahudi filozofun aklın üstünlüğüne dair bu cümlesi akletmenin ne kadar doğru ve faziletli bir eylem olduğunu vurgulayan İslâm dininin emirleriyle örtüşmektedir. Çok yönlü bir âlim olarak yetişen Bahya b. Pakuda felsefe alanındaki faaliyetleriyle Yahudi felsefesinin sembol figürlerinden birisi olmakla kalmayıp İslâm dinine yönelik görüşleriyle de Batı İslâm dünyasındaki Yahudilerin İslâm tasavvurunun şekillenmesinde de rol oynadı.

1.3.5. Moses b. Ezra (1138)

Endülüs'ün önemli bilim ve kültür merkezlerinden Granada şehrinde seçkin bir Yahudi ailesinin evladı olarak 1055 yılında dünyaya gelen Moses b. Ezra, başta Yahudi dini metinleri ve edebiyat olmak üzere çeşitli bilim sahalarında kendisini yetiştirdi. Murabıtların XI. asrın sonlarında Endülüs'ü kontrolü altına almalarını müteakiben Moses b. Ezra İber Yarımadası'nın kuzeyindeki Hristiyanların idaresi altındaki topraklara göç etti[231].

Yahudi inancı ve düşünce sistemi üzerine derin bilgi sahibi olan Musa b. Ezra, İslâm idaresi altındaki bir coğrafyada Müslüman âlimlerle bir arada yaşamanın getirdiği kültürel çeşitlilikle birlikte zamanla İslâm dinine de aşina oldu. Nitekim onun *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Mudakara* adlı eserinin bazı bölümlerinde Kur'an-ı

---

[227] Ali İmran Sûresi, 104. ayet. Araf Sûresi, 157. ayet.
[228] Bahya b. Pakuda, *el-Hidâye ila Ferâidu'l-Kulûb*, (Tahkik: Abraham Shalom Yehuda), Brill, Leiden, 1912, s. 172 vd.
[229] Bahya b. Pakuda, *el-Hidâye ila Ferâidu'l-Kulûb*, (çev. Edwin Collins), E. P. Dutton, New York, 1909, s. 22.
[230] Bahya b. Pakuda, *a.g.e.*, s. 1.
[231] Raymond P. Scheindlin, "Moses Ibn Ezra", *The Literature of al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin, Michael Sells), Cambridge University Pres, Cambridge, 2000, s. 252.

Kerim'den istifade ettiği bilinmektedir. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de zikredilen "İyiliği emret, cahillerden yüz çevir." ifadesine eserinde yer vermesi İslâm dini metinlerine ne kadar aşina olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir[232].

1.3.6. Yehuda Halevi (ö. 1141)

1075 yılında İspanya'nın Tudela şehrinde dünyaya gelen Yehuda Halevi İbranice, Arapça ve Kastilyaca dillerini öğrenip Tanah ve Talmud gibi dini ilimlerin yanı sıra Arap şiiri, Yunan felsefesi ve tıp sahalarında kendisini geliştirdi[233]. Toledo, Cordoba ve Granada gibi Endülüs şehirlerinde yetişmiş devrinin en büyük Yahudi âlimlerden olan Yehuda Halevi, Ortaçağ Avrupası'nda İslâm dinine karşı hazırlanan ilk reddiyelerden birisinin de yazarıdır.

Yehuda Halevi *Kitâbü'l-Kuzari* adlı eserinde ağırlıklı olarak Yahudilik savunusu yapsa da İslâm karşıtı birtakım ifadelere de yer vermektedir. Ona göre Hz. Musa ile Hz. Muhammed arasındaki temel fark Hz. Musa'nın İsrailoğullarına, Hz. Muhammed'in ise tüm insanlığa gönderilmesiydi. Zira Halevi, "bütün dünyayı doğru yola sevketmek için" gönderildiğini söylediği Hz. Muhammed'i bu hedefi gerçekleştiremediği için başarısız olarak görmektedir[234]. İslâmiyetin yayılmasının önündeki en büyük engel olarak onun Arapça olarak kaleme alınmış olmasını gösteren Yehuda Halevi, Arapça bilmeyen milletlerin Kur'an-ı Kerim'e göre bir yaşam sürmelerinin ancak fetihler ve komşuluk vasıtasıyla mümkün olabileceğini iddia etmektedir[235].

Yehuda Halevi tarafından İslâm'ın temel esaslarına dair tenkit edilen bir başka husus kelime-i şehadet'in hükmüdür. İslâm inancına göre kelime-i şehadet getiren Müslümanların nasıl bir hayat yaşadıklarına bakılmaksızın cennete gireceğini nakleden Halevi, kelime-i şehadet getirmeyen bir insanın hayatı boyunca Allah'a ulaşmaya cehd etmiş âlim bir filozofun bile hayvan derecesinde kalacağı yönündeki İslâmî iddiayı tenkit etmektedir[236].

---

[232] Moses b. Ezra, *a.g.e.*, s. 140.
[233] Salime Leyla Gürkan, "Yehuda Halevi'nin el-Kitâbü'l-Hazerî'de (Kuzari)Yahudilik Savunusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, no: XXXXI, 2019, s. 5.
[234] Gürkan, *a.g.m.*, s. 33.
[235] Gürkan, *a.g.m.*, s. 33.
[236] Gürkan, *a.g.m.*, s. 34.

1.3.7. Muhterem Peter (ö. 1156)

Ortaçağ Avrupası'nda Endülüs mirasının tanınmasıyla İslâm dinine dair tafsilatlı malumat sahibi Hristiyan âlimlerden birisi Muhterem Peter idi. Pierre Maurice de Montboissier namıdiğer Muhterem Peter (Peter Venerabilis, Peter the Venerable), 1094 yılında Fransa'nın Auvergne şehrinde dünyaya geldi. Çağdaşı olan İngiliz tarihçi Ordericus Vitalis onun dindar, asil ve bilgili bir insan olduğunu zikretmektedir[237]. On altı yaşında Kluni Tarikatı'na giren Peter, 1122 yılında Kluni başrahipliği görevine getirildiğinde henüz yirmi sekiz yaşındaydı[238]. Onun intisap ettiği Kluni Tarikatı 910 yılında Fransa'da manastır hayatının sekülerleşmesine bir tepki olarak kurulmuş ve tarikat zaman içerisinde büyük kilise reformunun gelişmesinde önemli bir rol üstlenmişti[239].

1144 yılında Roma'ya giden Muhterem Peter, şahsi mektuplarında çiçeği burnunda papa olan II. Lucius'un kendisinden Kluni'ye mensup keşiş ve rahip talep ettiği ve bu talebi özenle seçtiği on üç keşişin gönderilmesiyle yerine getirildiğini ifade etmektedir[240]. Muhterem Peter zaman içinde Avrupa'nın farklı bölgelerinde de birtakım dini faaliyetlerde bulundu.

Muhterem Peter'in İslâm tasavvuru büyük ölçüde İspanya ziyareti sırasında şekillendi. Muhterem Peter, şahsi mektuplarında 1142 ve 1143 yılında İber Yarımadası'nda bulunduğunu zikretmektedir[241]. Onun İspanya'ya giderken burada bulunan Kluni manastırlarını ziyaret etmek niyetinde olduğu bilinmektedir. Charles Homer Haskins, Muhterem Peter'in kâfirler olarak nitelendirdiği Muhammedîlere karşı mücadele etmek amacıyla İspanya'ya gittiğini, burada Kur'an-ı Kerim ile anti-Muhammedî inanç sistemleri güvenli bir şekilde tercüme etme işine giriştiğini ileri sürmektedir[242]. Ayrıca onun Santiago Compostela'da hac yapmayı planladığına dair bir iddia da mevcuttur[243]. Daha önce diğer bölgelerdeki manastırlara birtakım ziyaretlerde bulunmuş olan Peter'in İspanya ziyareti için uzun bir zaman ayırdığı

[237] Ordericus Vitalis, *a.g.e.*, s. 46.
[238] James Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 3-4.
[239] Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Londra, 1927, s. 42.
[240] Peter the Venerable, *Epistulae*, (ed. Giles Constable), c. II, Harvard University Press, Cambridge, 1967, s. 176.
[241] Peter the Venerable, *Epistulae,* s. 96.
[242] Haskins, *The Renaissance*, s. 43-44.
[243] Kritzeck, *a.g.e.*, s. 11.

yapmış olduğu hazırlıklardan da anlaşılmaktadır. İspanya'da bulunacağı süreyi de göz önünde bulundurarak Kluni manastırlarını Bordeaux Başpiskoposu Geoffrey'e emanet ettiği ifade edilmektedir[244]. İspanya'da bulunduğu dönemde Kastilya Kralı VII. Alfonso ile görüşen Muhterem Peter buradaki kiliseleri de ziyaret etti.

Muhterem Peter'in İspanya ziyareti sırasında İslâm dini ve kültürüne duyduğu merak neticesinde öncülük ettiği bilimsel faaliyetler İslâm-Batı ilişkileri tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak görülen bir süreci başlattı. Kur'an-ı Kerim, Latince'ye ilk kez Muhterem Peter'in teşvikiyle *Lex Mahumet pseudo-prophete* başlığıyla 1143 yılında tercüme edildi. Bahsi geçen tercümeyi Muhterem Peter'in dolgun bir ücret karşılığında ikna ettiği Kettonlu Robert, Dalmaçyalı Hermann ve Toledolu Peter'in yanı sıra Muhammed adında bir Müslümanın gerçekleştirildiği zikretmektedir[245]. Muhammed'in bu grubun içinde üstlendiği görevin tercümanlara Kur'an-ı Kerim'de geçen Arapça kelimelerin tam anlamlarını izah etmek ve İslâm dininin temelini anlatmak olduğu düşünülmektedir[246].

Muhterem Peter'in İslâm dini ve Müslümanlara dair kaleme aldığı önemli bir eseri *Summa Totius Haeresis Saracenorum'*dur. Bu eser, onun İslâm'a karşı tavrını ortaya koymasının yanında Hristiyan dünyasının Müslümanlara karşı nasıl bir yaklaşım sergilemesi gerektiğini anlatması bakımından da büyük bir önemi haizdir.

Eserde Hz. Muhammed başlangıçta inançsız, bilgisiz bir insan olarak tasvir edilmektedir[247]. Burada Hz. Muhammed'in Hz. İsa'nın günahsız bir şekilde yaşadığını, mucizeler gösterdiğini ve kendisi de dahil tüm insanlardan daha yüce olduğunu düşündüğünü zikretmektedir[248]. Nitekim o, İslâm peygamberini Araplar arasında liderlik iddiasında olan ve onlar üzerine hükümranlık kurmak için çalışmalar yürüten biri olarak tanıtmaktadır. Muhterem Peter, Hz. Muhammed'in bu hükümranlığı ele geçirme gayretini ise şu sözlerle anlatmaktadır:

> *"Muhammed, ilk başta eski putperestliğe ibadet eden, neredeyse okuma yazma bilmeyen, ticari faaliyetlerde aktif olan, yoksulluktan zenginliğe doğru gelişen ve şöhret kazanan Arap milletinden birisiydi. Burada ona karşı yavaş*

[244] Kritzeck, *a.g.e.*, s. 10.
[245] Peter the Venerable, *Summa Totius Haeresis Saracenorum*, (çev. Irven M. Resnick), The Catholic University of America Press, Washington, 2016, s. 72.
[246] Kritzeck, *a.g.e.*, s. 68.
[247] Peter the Venerable, *Summa*, s. 38.
[248] Peter the Venerable, *Summa*, s. 68.

yavaş komşularından saldırılar oldu. Kendi milletine krallık etme arzusuna başladı. Bu yolda umduğu gibi ilerleyemedi. Din pelerini altında ve ilahi bir peygamber adı altında kral olmaya çalıştı. Çünkü kılıcın gücü bunu mümkün kılmadı."[249]

Muhterem Peter Hz. Muhammed'in İslâm dinini tebliğ ederken kullandığı metodun yanı sıra İslâm'ın yayılışı süreci için şu ifadeleri kullanmaktadır:

"O, takipçilerine süt ve bal akan nehirler, her çeşitten meyveler, et yemekleri, bakireler ve kadınlar vaat etti. Bunlar cennetin tasviriydi. Bu veba, zaman içerisinde Asya'nın büyük bir kısmı, Afrika'nın tamamı ve İspanya'nın bir kısmına taşındı."[250]

Muhterem Peter bu ifadelerle de yetinmeyip daha tafsilatlı malumat vererek İslâm'ın doğu topraklarında Persler, Medler, Suriyeliler, Ermeniler, Etiyopyalılar, Hintliler arasında yayıldığını zikretmektedir[251]. Onun nazarında Müslümanlar teslisi reddeden, Tanrı'yı ağızlarıyla itiraf etseler de onu hakkıyla tanımayan şaşkın ve sapkın kimselerdi[252].

Kur'an-ı Kerim'in kaleme alınışı ve sahihliği konusuna da değinen Muhterem Peter, Hz. Muhammed'in Yahudi ve heretik hocaların öğrettikleri hikâye ve saçmalıklardan ilham alarak Kur'an-ı Kerim'i oluşturduğunu ileri sürmektedir[253]. Peter, İslâm'a karşı olumsuz bir yaklaşıma sahip olsa da Hristiyanlık inancıyla İslâm arasındaki benzerlikleri vurgulamaktan da çekinmedi. Kur'an-ı Kerim'in muhteviyatına Hristiyan ve Yahudi inancından bazı hususların dahil edildiğini düşünen Muhterem Peter İslâm'ın kitabını incelerken kendinden önceki Hristiyan teologlara nispeten daha ihtiyatlı yaklaşıma sahip olmaya gayret etti.

Muhterem Peter şüphesiz kendi asrında İslâm dini ve kültürünün Hristiyanlık için ne kadar önemli bir tehdit oluşturduğunun farkındaydı. İslâm dininin kaynakları ve Müslümanlar hakkında belirli bir seviyede malumata sahip olan Peter bu tehdidi algılamaktan aciz olan Latin Hristiyan dünyasına karşı öfkeli olduğunu dile getirmektedir[254]. Ona göre Hristiyanların ekseriyeti Arapça bilmedikleri ve

[249] Peter the Venerable, *Summa*, s. 38.
[250] Peter the Venerable, *Summa*, s. 42-43.
[251] Peter the Venerable, *Summa*, s. 66.
[252] Peter the Venerable, *Summa*, s. 34-35.
[253] Peter the Venerable, *Summa*, s. 40.
[254] Peter the Venerable, *Summa*, s. 71.

dolayısıyla Müslümanlara cevap vermekte yetersiz kaldıkları için cahildi[255]. Muhterem Peter tam da bu gerekçelerle Kur'an-ı Kerim'in ve Müslümanların bazı eserlerinin Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmesine öncülük ettiğini itiraf etmektedir[256] . Juan Vernet, Muhterem Peter'in emriyle tercüme edilen Latince Kur'an-ı Kerim'in İslâm'a karşı mücadele edecek olan Hristiyan teologlara kaynak sağladığını vurgulamaktadır[257].

Hristiyan âlimlerin Muhterem Peter'in himayesinde hazırladıkları *Toledo Koleksiyonu* adıyla da bilinen çalışmalar İslâm dini ve kültürünün Avrupa'da tanınma sürecinde önemli bir kilometre taşıdır. Bu koleksiyonun en önemli eserlerinden birisi *Fabulae Saracenorum (Sarazenlerin Hikâyeleri)* adlı eserdir. Eser, Hz. Âdem'in dünyaya gelişiyle başlayıp diğer bazı peygamberlerden bahsedip Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir'den başlayarak Yezid'e kadar olan halifeler hakkında önemli malumat vermektedir[258]. Eseri devrin önemli İngiliz âlimi Kettonlu Robert Arapça'dan Latince'ye tercüme etti. Eserde insanın ortaya çıkış süreci ve Hz. Muhammed'in hicreti gibi meseleleler de ele alınmaktadır.

Toledo Koleksiyonu'nun bir diğer önemli eseri *Liber Generationis Mahumet et Nutritia Eius (Muhammed'in Nesebi ve Yetişmesi)* başlığını taşımaktadır. Eserin Arapça orijinal adı *Kitâbu Neseb-i Rasulullah (Allah'ın Elçisinin Nesebi)*'dır.

Koleksiyonun önemli bir parçasını da Dalmaçyalı Hermann tarafından tercüme edilen eser Arapça *Mesâilu'l Abdullah b. Selâm (Abdullah b. Selâm'ın Soruları)* adıyla maruf olan *Doctrina Mahumet* adlı eserdir. Yahudilikten İslâm'a geçmiş olan Abdullah b. Selâm'ın Hz. Muhammed'e sorduğu soruları ve Hz. Muhammed'in bu sorulara karşılık verdiği cevapları ihtiva eden eser nübüvvet, peygamberler ve Kur'an-ı Kerim gibi konulara değinmektedir.

Muhterem Peter'in tercüme ettirdiği eserler arasında yer alan *Kindî'nin Savunması* da teoloji sahasında önemli bir eserdi. Eserin yazarı IX. asırda Bağdat şehrinde yaşayan Hristiyan Abdulmesih Kindî idi. Bîrûnî *el-Asâru'l-Bakiyye* adlı eserinde Abbâsî Halifesi Me'mûn'un yeğeni Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin Kindî'yi İslâm dinine davet etmesi üzerine onun bu eseri reddiye olarak kaleme

[255] Peter the Venerable, *Summa*, s. 71.
[256] Peter the Venerable, *Summa*, s. 71.
[257] Juan Vernet, *El mundo cultural de la ciencia medieval*, Universitat de Barcelona, Barselona, 1979, s. 71.
[258] Kritzeck, *a.g.e.*, s. 74-83.

aldığını zikretmektedir[259]. Eseri İslâm kültürü yakından tanıyan Toledolu Peter adlı Mozarap Latince'ye tercüme etti[260]. Üç asır önce Irak gibi uzak bir coğrafyada İslâm'ın ilk döneminde kaleme alınan bu eserin Muhterem Peter tarafından değerli görülüp tercüme ettirilmesi onun İslâm hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmak istediğine işarettir.

Yaşadığı çağın önemli filozoflarından olan Petrus Alfonsi'nin Müslüman ve Yahudi karşıtı polemiklerinden haberdar olan Muhterem Peter "kâfirlere" karşı kaleme aldığı eserlerinde ona benzer bir yaklaşım sergilediği görülmektedir [261] . Muhterem Peter'in Hz. Muhammed'in bazı Yahudi ve heretiklerle işbirliği yaparak Kur'an-ı Kerim'i hazırladığına dair iddiaları Petrus Alfonsi'nin söylemleriyle benzerlik göstermektedir[262]. Muhterem Peter, İslâm hakkında en erken malumat veren Hristiyanlardan Yuhannâ ed-Dimeşkî'nin fikriyatına parelel bir şekilde İslâm dinini yeni bir din değil Hristiyanlığın sapkın bir mezhebi olarak telakki etmektedir[263]. Peter'e göre Hz. Muhammed Sergius adlı Nestûrî mezhebine mensup bir papazdan Eski Ahit ve Yeni Ahit hakkında bilgiler edinip bu bilgileri daha sonra Kur'an-ı Kerim'in hazırlanışında kullandı[264].

Muhterem Peter'in Hristiyanlara yönelik yaptığı İslâm'ın tetkik edilmesi ve önemsenmesi teklifi o yıllarda Avrupa'da önemli bir karşılık bulmadı. Kendisinden önce İslâm karşıtı pejoratif ifadelerin yer aldığı eserler kaleme alan dindaşlarından farklı olarak o, yeni bir tehdit olarak algıladığı İslâm dini ve Müslümanlara karşı çok daha stratejik bir yaklaşım benimsedi. Muhterem Peter, Hristiyanların Müslümanlara karşı olumsuz yaklaşımının terk edilip daha mutedil bir çizgide olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Onun Müslümanlara karşı yaklaşımındaki suhulet şu ifadelerinde sarih bir şekilde görülmektedir:

> *"Size bizden bazılarının sıklıkla yaptığı gibi silahlarla değil fakat sözcüklerle, güçle değil fakat akılla; kin ve nefretle değil sevgiyle saldırıyorum.*

---

[259] Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bakıye*, (Maziden Kalanlar, çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 171.
[260] Thomas E. Burman, *Latince Kur'an Çevirileri: 1140-1560*, İthaki Yayınları, (çev. Nisan Alıcı), İstanbul, 2012, s. 105.
[261] Tolan, *Saracens*, s. 155.
[262] Tolan, *Saracens*, s. 157.
[263] Özcan Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 177.
[264] Hıdır, *a.g.e.*, s. 176.

Sizi seviyorum, sizi sevdiğimden size yazıyorum, size yazarak sizi kurtuluşa davet ediyorum."[265]

XII. asırda yaşamış olan Muhterem Peter'in İslâm hakkındaki bu geniş bilgisinin kaynağının ne olduğu tespit edilmesi gereken bir konudur. Onun İslâm ve Hz. Muhammed hakkında bilgi edindiği en önemli kaynağın birçok Bizans kaynağını Latinceye tercüme eden Anastasius Bibliothecarius'un (ö. 878) Theophanes the Confessor'un *Chronographia*, George Synkellos'un *Chronicon* ve Nikephoros'un *Chronographikon Syntomon* adlı eserinden istifade ederek kaleme aldığı *Historia Ecclesiastica* olduğu düşünülmektedir. Hz. Muhammed'in hayatına dair verdiği malumatın bir kısmının Petrus Alfonsi'den derlendiği bir başka iddiadır[266].

Muhterem Peter'in İslâm dinini tanıma ve Hristiyan dünyasına tanıtma hedefinde Kur'an-ı Kerim ve diğer İslâmî metinlerin Latince'ye tercümeleri önemli bir yer tutuyordu. Onun bu projesindeki nihai amaçlarından birisinin Haçlı seferlerine karşı İslâm dinini ayrıntılı ve kaynaklarına dayalı olarak öğrenilmesini alternatif olarak sunmak olduğu düşünülmektedir[267].

Hayatının önemli bir bölümünü İslâm'ın Avrupa'da kapsamlı bir şekilde tanınması ve "düşmanın silahının" yakından tanınması mefkûresi uğruna hasreden Muhterem Peter, İslâm dini ve kültürüne dair bilgiler ihtiva eden Arapça eserlerin Latince'ye tercüme ettirmesi ve eserlerinde dile getirdiği İslâm ve Müslümanlara yönelik düşünceleriyle Ortaçağ Avrupası'nda İslâm algısının şekillenmesinde çok önemli bir role sahiptir.

1.3.8. Musâ b. Meymûn (ö. 1204)

İslâm ve Yahudiliğin asırlar boyunca bir arada karşılıklı temas halinde yaşadığı Endülüs'ün Cordoba şehrinde dünyaya gözlerini açan Musâ b. Meymûn, ilk tahsilini Cordoba'da tamamladıktan sonra Endülüs'ün güneyindeki sahil şehri Meriye'ye göç etti. Yahudi literatüründe Rambam adıyla maruf olan Musâ b.

[265] Richard W. Southern, *Ortaçağ Avrupa'sında İslâm Algısı*, (çev. Ahmet Aydoğan), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 46.
[266] Michelina Di Cesara, *The Pseudo-Historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory*, De Gruyter, Berlin, New York, 2012, s. 85.
[267] Hugh Goddard, *Hristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, (çev. Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul, 2008, s. 150.

Meymûn, felsefe, ilahiyat ve tıp gibi alanlarda bilgisini derinleştirerek zamanla Ortaçağ Yahudi dünyasının en büyük âlimi oldu.

Başta Yahudi dini metinleri olmak üzere felsefe ve tıp gibi konularda bir kısmı Arapça olan bilimsel eserler telif eden Musâ b. Meymûn'un bu çalışmalarında Müslümanlar ve İslâm peygamberi Hz. Muhammed hakkında önemli bilgilere yer verdiği görülmektedir. Hz. Muhammed'in hayatı ve nübüvveti hakkında derin bilgi sahibi olduğu görülen Musâ b. Meymûn, ondan *Meşuga*, *Pasul*, *Şahs/ha-İş*, *Yişmaeli*, *Pulonî* ve *Meliku'l-Arab* gibi ekseriyetle istihza edici adlarla bahsettiği nakledilmektedir[268]. Musâ b. Meymûn, Yemen Yahudi cemaati lideri Ya'kov ben Natanel'e hitaben Judeo-Arapça olarak (İbranice harflerle Arapça) kaleme aldığı Yemen Mektubu'nda (Iggeret Teyman) Müslümanların Hz. Muhammed'in adının Tevrat'ta geçtiği yönündeki iddialarını dile getirmektedir.[269] Yahudi filozof ayrıca Müslümanların peygamberlerini Muhammed adıyla anmalarını yanlış bulup onun asıl adının Ahmed olduğunu vurgulamaktadır.[270] Ayrıca Yahudi âlimin Hz. Muhammed'in dinine mensup Müslümanlar için ise *Yişmaelîm (İsmailoğulları)*, *Muslimûn, Hagrîm (Haceroğulları)*, *Millet-i İslâm*, *Millet-i Yişmael (İsmail Milleti)*, *Bney Ketura (Keturaoğulları)* ve *Poş'ey Yisrael/Riş'ey Yisrael (İsrail'in Günahkârları)* ifadelerini kullandığı zikredilmektedir[271].

Musa b. Meymûn'un eserlerinde Hz. Muhammed'in yanı sıra İslâm'ın kutsal kitabından da bahsetmektedir. Nitekim Yemen Mektubu'nda Kur'an-ı Kerim'den iki farklı yerde bahseden Musâ b. Meymûn, İslâm'ın kutsal kitabının karşılığı olarak önce *Kur'an*, daha sonra ise *nassukavlihim* kelimelerini kullanmaktadır[272]. Eserlerinde doğrudan Kur'an-ı Kerim'in Tevrat'tan intihal edilerek kaleme

[268] Yasin Meral, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 100-109.
[269] Musa b. Meymûn, *Iggeret Teyman*, (çev. Abraham Halkin), The Jewish Publication Society of America, New York, 1985, s. 107.
[270] Yasin Meral, "Ortaçağ Yahudi Dünyasında İslam Algısı", *Milel ve Nihal*, c. X-I, 2013, s. 83.
[271] Meral, *a.g.t.*, s. 182.
[272] Meral, *a.g.t.*, s. 143.

alındığına dair bir ifade bulunmasa da kimi araştırmacılar onun Kur'an-ı Kerim hakkındaki düşüncelerinin bu doğrultuda olduğunu ileri sürmektedirler.[273]

Teolojik eserlerinde kıyas, ictihad, icma, gasb ve şuf'a hakkı gibi Müslümanlara ait İslâmî terimleri kullanan İbn Meymûn'un İslâm fıkıh terminolojisine hâkim olduğu görülmektedir[274]. İbn Meymûn, *Kitabü'l-Ferâiz (Sefer ha-Mitsvot)* adlı eserinde Yahudi dini geleneğinde yaygın olarak bilinen yapılması (mitsvot ase) ve kaçınılması gereken (mitsvot lo tease) şeyleri sıralayıp İslâm inancında yaygın olarak kullanılan *emri bi'l maruf ve nehyi anil münker* ifadesini kullanmaktadır[275].

Muvahhidlerin Endülüs'ü kontrol altına alıp gayrimüslimlere karşı katı bir yönetim anlayışı benimsemeleriyle İbn Meymûn hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Endülüs'ten ayrılarak önce Fas ve Filistin'e, son olarak Mısır'a göç etti. Eserlerinde İslâm dini ve Hz. Muhammed hakkında önemli bilgilere yer veren İbn Meymûn'un fikirleri özellikle XIII. asırdan itibaren başta Fransa'nın güneyi olmak üzere Avrupa'nın muhtelif bölgelerinde yaşayan Yahudiler üzerinde derin etki bıraktı.

1.3.9. Toledolu Mark (ö. 1216)

Vieja Castilla'nın köklü bir ailesine mensup olan Toledolu Mark, Toledo yakınlarında dünyaya geldi. İyi bir tahsil gören ve farklı bilim dallarına ilgi duyan Toledolu Mark'ın Salerno veya Montpellier'de tıp alanında bilimsel çalışmalarına devam ettiği tahmin edilmektedir. Toledolu Mark'ın Arapça bildiği ve tıp bilimiyle ilgili Arapça el yazmalarının tercümelerine aşina olduğu düşünülmektedir[276]. İslâm hakkında belli bir birikimine sahip olduğunu anladığımız Toledolu Mark, kendisinden asırlar önce İslâm hakkında malumat veren eserlerin yazarları olan Cordobalı Alvarus ve Cordobalı Eulogius'u tanıyordu[277]. Ona şöhret kazandıran

[273] Meral, *a.g.t.*, s. 144.
[274] Meral, *a.g.t.*, s. 145.
[275] Meral, *a.g.t.*, s. 150.
[276] Andrew Hold, *The World of the Crusades: A Daily Life Encyclopedia*, Abc-clio, Greenwood, 2019, s. 55.
[277] Cutler, *a.g.m.*, s. 108.

bilimsel faaliyetlerinin başında Kur'an-ı Kerim'i Latince'ye tercüme etmesi gelmektedir.

Toledolu Mark'a Kur'an-ı Kerim Latince'ye tercüme görevini tevdi eden din adamı o devirde Las Navas de Tolosa Savaşı'nda Muvahhidleri bozguna uğratan Haçlı ordusunun bir araya gelmesinde büyük pay sahibi olan Toledo Başpiskoposu Rodrigo Jimenez de Rada idi[278]. Onunla birlikte devrin bir diğer saygın din adamı Başdiyakoz Maurice da bu tercümeyi teşvik etti[279]. Toledolu Mark, 1210 yılında Kur'an-ı Kerim'i *Liber Alchorani* adıyla Arapça'dan Latince'ye tercüme etti. Bu eserin tercüme edilmesini talep eden Rodrigo Jimenez de Rada, Başdiyakoz Maurice ve tercüman Toledolu Mark, öyle görünüyor ki yaklaşık yarım asır önce Muhterem Peter himâyesinde Kettonlu Robert'tin gerçekleştirdiği ilk Latince Kur'an-ı Kerim tercümesinden haberdar değillerdi[280]. Bahsi geçen tercümenin girişinde Toledolu Mark bu görevi kendisine tevdi eden Rodrigo Jimenez de Rada'nın asıl niyetinin Müslümanların "sapkın" inançlarına karşı mücadele etmek ve onların gerçek inanca dönüşünü sağlamak olduğunu zikretmektedir[281]. Kimi araştırmacıların iddiası, genellikle her Arapça kelimenin bir Latince karşılığının yer aldığı bu tercümenin, orijinal Arapça Kur'an-ı Kerim metnine yakın olduğu yönündedir[282]. Ancak bahsi geçen tercümenin el yazmaları arasında birtakım farklılıklar olduğu düşünülmektedir.

Tercümenin giriş kısmında Toledolu Mark'ın İslâm dinine yönelik söylemleri İber Yarımadası'nda Müslümanların bölgeyi fethinden bu yana Hristiyan teologların sürdüregeldikleri İslâm karşıtı söylemlerle aynı paraleldedir. Latince tercümenin girişinde tercüman Toledolu Mark, Hz. Muhammed ve İslâm dinine dair şunları dile getirmektedir:

> *"Günahları için bir ceza olarak, kendisi ve takipçileri kuzeyden Akdeniz'e ve Hint Adaları'ndan batı bölgelerine kadar neredeyse tüm halkları sapkınlıklarına boyun eğdirdi. Bunu bazen aldatıcı vaazlarla, bazen de askeri*

[278] Nadia Petrus i Pons, "Marcos de Toledo y la Segunda Traduccion Latine del Coran", *Musulmanes y Cristanos en Hispania durante las Conquistas de los siglos XII y XIII*, (ed. M. Barceo), Barcelona, 2005, s. 88.
[279] Ulisse Cecini, "Main Features of Mark of Toledo's Latin Qur'an Translation", *al-Masaq*, c. XXV/III, 2013, s. 332. Gázquez, *a.g.e.*, s. 98.
[280] José Martínez Gázquez "Translations of Qur'an and Other Islamic Texts before Dante (Twelfth and Thirteenth Centuries), *Dante and Islam*, (ed. Jan M. Ziolkowski), Fordham University Press, New York, 2015, s. 74.
[281] Cecini, *a.g.m.*, s. 332.
[282] Cecini, *a.g.m.*, s. 335.

bozgunlarla yaptılar. Ne yazık ki bazıları zaten İsa Mesih'in inancını almış olan bu bölgeleri boyun eğdirmekle kalmadılar, aynı zamanda taraftarlarının ihaneti yoluyla İspanya'nın bazı bölgelerini işgal ettiler. Daha önce birçok rahibin Tanrı'ya ilahi itaat sunduğu birçok yerde, şimdilerde iğrenç ve suçlu (cani) insanlar Muhammed'e dua ediyorlar ve daha önce piskoposlar tarafından kutsanmış olan kiliseler şimdilerde kutsal olmayan (dinsiz) tapınaklara dönüştürüldü."[283]

Toledolu Mark'ın Kur'an-ı Kerim tercümesi Muhterem Peter'in himayesinde yapılan ilk Latince tercüme kadar yaygınlık kazanmasa da Ortaçağ'da yaşamış bazı önemli Hristiyan yazarlar üzerinde etkili oldu. Toledolu Mark'ın tercümesinin okuyucuları arasında devrin meşhur Dominiken keşişi Ricoldus de Monte Crucis de bulunuyordu. Nitekim Müslümanlar arasında bulunduğu süre zarfında Arapça öğrendiği düşünülen Ricoldus de Monte Crucis'in Müslümanlar hakkında önemli bir bilgi kaynağı olan *Contra Legem Saracenorum* adlı eserinde Toledolu Mark'ın tercümesinde de istifade ettiği bilinmektedir[284]. Ayrıca o yıllarda bu Latince tercümenin İtalya'daki Dominikenler arasında dolaşımda olduğuna dair kanaat mevcuttur[285].

Toledolu Mark, yapmış olduğu Latince tercümenin giriş kısmında ayrıca şunları dile getirmektedir:

"Ancak ben, bu faydalı çalışmada her ikisinin de adil yeminlerine ve isteklerine uymak isteyen aynı katedralin mütevazı kanonu Mark, kendimi yürekten ona adadım. Onların yasalarını ve isteklerini yerine getirmelerine yardımcı olmak için, Muhammed'in kitabını onların istekleri ve Hristiyan inancının çıkarlarına uygun olarak Arapça'dan Latince'ye tercüme ettim."[286]

Toledolu Mark'ın Kur'an-ı Kerim tercümesinin 1400 tarihli Mazarine nüshasının Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra dini bir lider olarak Muvahhid Devleti'nin kurucusu İbn Tûmert'in bir eserini de tercüme ettiği bilinmektedir. İyi bir dini tahsil

---

[283] Gázquez, "Translations.", s. 74. *"Contingit peccatis exigentibus quod tum per predicacionem eius fallacem, tum per bellicam cladem, tam ipse quam succesorres eius ab Acquilone usque ad mare Mediterraneum et ab Indiis usque ad occiduas partes omnes fere ad suam heresim coegit, proth dolor, non solum regiones has subiugauit, quarum quedam iam fidem susceperant Ihesu Christi, uerum etiam quasdam partes Yspanie per prodicionem sequaces eius occuparunt et in quibus olim multi sacerdotes diuinum Deo prestabant obsequium, nunc scelerati uiri exsecrabilis Mafometo supplicaciones impendunt, et ecclesie que condam per manus episcoporum fuerant consecrate, nunc in templa sunt redacte profana."*

[284] Thomas Burman, "Mark of Toledo", *Christian-Muslim Relation: A Bibliographical History*, c. IV, (ed. David Tomas, Alex Mallet), s. 153.

[285] Burman, "Mark", s. 153.

[286] Gázquez, "Translations", s. 75-76.

gören İbn Tumert, bilim öğrenmek maksadıyla Irak ve Hicaz gibi bölgelere seyahat edip Gazzâlî gibi önemli âlimlerle tanıştı. Onun dini öğretisinin esaslarını anlattığı *el-Akîde* adlı eserinin tercümesini de ihtiva ettiği nakledilmektedir [287] . Bu eser, *Tractatus Habentomi de Unio Dei* (İbn Tumert'in Tanrı'nın Tekliği Üzerine Risalesi) adıyla Arapça'dan Latince'ye tercüme edildi. Latince tercümenin yaklaşık olarak 1230 yılında Başdiyakoz Maurice'nin talebi üzerine yapıldığı tahmin edilmektedir[288]. Mezkûr eser Arapça'dan tercüme edildikten sonraki süreçte Latin Hristiyan âleminde yeterince tanınmadı. Bu Latince tercümede İbn Tûmert'in adı *Habentometi* olarak zikredilmektedir[289]. Toledolu Mark, bu eserin Latince'ye tercümesinde tıpkı daha önce tamamladığı Kur'an-ı Kerim tercümesinde olduğu gibi Müslümanların fikirlerine karşı mücadelede bu bilgilerin gerekliliğine atıfta bulunmaktadır.[290]

İslâm dininin İber Yarımadası'nın sınırları ötesinde daha yakından tanınmaya başladığı bir çağda yaşayan Toledolu Mark, Müslümanların kutsal kitabının yanı sıra İslâm literatüründe yer alan bir eseri de Avrupa'daki Latince okuyucu kitlesinin erişimine imkân sağlamış olması hasebiyle İslâm-Batı ilişkileri tarihinde özel bir yere sahiptir.

VIII-XIII. asırlar arasında İber Yarımadası'nda yaşayan ve kaleme aldıkları eserlerinde İslâm'a yönelik muhtelif görüşler ortaya koyan teolog, filozof ve yazarlar, sadece Hristiyan İspanya'da değil Ortaçağ Avrupası'nda İslâm algısının şekillenmesinde büyük bir rol oynadılar. Nitekim Avrupa'da Müslümanlarla siyasi, sosyal, dini ve kültürel temasları ilk kuranlar da bu insanlar oldu.

Sekizinci asırda Müslümanların Endülüs'ü fethetmesinden İslâm bilimlerinin Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine tercüme edildiği XIII. asra kadar devam eden süreçte bu bölümde faaliyetlerinden bahsedilen İber Yarımadası'nda yaşayan teolog, filozof ve yazarların İslâm tasavvurları birtakım farklılıklar olsa da pek çok ortak özelliğe sahipti. Onların İslâm karşıtı ideolojilerinin temelinde genel olarak bakıldığında İslâm dininin kökeni ve Hz. Muhammed'in faaliyetleri bulunmaktadır. Müslümanların Endülüs'ü fethini takip eden yıllarda İslâm'ın bölgedeki Hristiyanlar

[287] Burman, *Latince*, s. 179. Jose S. Gil, *La Escuela de Traductores de Toledo y Sus Colaboradores Judios*, Diputacion Provencial, Toledo, 1985, s. 54.
[288] Gázquez, "Translations", s. 73.
[289] Gázquez, "Translations", s. 73.
[290] Gázquez, "Translations", s. 76.

arasında hızlı bir şekilde yayılması bazı muhafazakâr Hristiyanları endişelendirmekle kalmayıp onları bu tehlikeli duruma karşı dindaşlarını korumak hususunda bazı önlemler almayı sevk etti. Nitekim bu Hristiyanlar, yeni bir tehdit olarak algılanan İslâm'a karşı bir savunma mekanizması geliştirmek adına birtakım fikirler serdetmeye başladılar. Böylece kendi bakış açılarına göre İslâm inancının temel yanlışlıklarını eserlerinde dile getirdiler.

Burada faaliyetlerinden ve İslâm tasavvurlarından bahsettiğimiz âlim, din adamı ve filozof yönleriyle öne çıkan bazı Hristiyanların İslâm ve Hz. Muhammed karşıtı bir görüş benimsemelerinde gerekçe olarak sundukları hususlar ana hatlarıyla şunlardır:

a) İslâm, yeni bir din değil Hristiyanlıktan sapma heretik bir mezhep; Hz. Muhammed ise Tanrı'nın elçisi değil, insanları yanlış yola davet eden bir aldatıcıdır.
b) Muhammed, insanları cennetin nimetleriyle cezbetmektedir.
c) Kur'an-ı Kerim, Tanrı'nın kelamı olmayıp Hz. Muhammed tarafından Yahudi hocalarının yardımıyla kaleme alınmıştır.

Hz. Muhammed'in insanları inançlarından uzaklaştıran bir aldatıcı olduğu yönündeki Hristiyan görüşünün İber Yarımadası'nda çok erken zamanlardan itibaren ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim IX. asırda Cordobalı Eulogius, İslâm'ı sapkın bir inanç, Hz. Muhammed'i ise deccalin öncüsü sahte bir peygamber olarak tanımlamaktaydı[291]. Sonraki asırlarda Lucas de Tuy gibi Hristiyanlar onu "kötü bir aldatıcı" olarak telakki etmekteydiler[292].

İber Yarımadası'nda yaşayan bahsi geçen bu Hristiyanlar, İslâm peygamberinin insanları dine davet ederken cennetin türlü güzelliklerinden bahsederek onları bu dine girmeye ikna ettiğini iddia etmektedirler. Örneğin Muhterem Peter, Hz. Muhammed'in Müslümanlara bal ve süt akan nehirlerin aktığı ve bakire kadınların bulunduğu cenneti vaat ettiğini zikretmektedir[293].

[291] Tolan, "Eulogius", s. 680.
[292] Lucas de Tuy, *a.g.e.*, (ed. Julio Puyol), s. 202.
[293] Peter the Venerable, *Summa*, s. 42-43.

Hristiyan âlimlerin bu dönemde İslâm eleştirilerinde kullandıkları temel argümanlardan birisi Kur'an-ı Kerim'in Tanrı kelamı olmadığıdır. Zira VIII-XIII. asırlar arasında yaşamış Hristiyanlar arasından Petrus Alfonsi, Hz. Muhammed'in vefatından sonra hayattayken yanında bulunan insanlar tarafından Kur'an-ı Kerim'e bazı eklemeler yapıldığını iddia etmektedir[294]. İlk Latince Kur'an-ı Kerim'in tercümesini yaptıran Muhterem Peter ve sonraki asırda yaşamış Başpiskopos Rodrigo Jimenez de Rada Hz. Muhammed'in Yahudi hocalarının olduğunu ve onun bu hocaların öğretileri doğrultusunda Kur'an-ı Kerim'i kaleme aldığını dile getirmektedirler[295]. Geç Ortaçağ'da İslâm-Batı ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan Ramon Llull ise *Doctrina Pueril* adlı eserinde Hz. Muhammed'in Kur'an-ı Kerim'i insanlara tebliğ ettiğini ve onun insanlara sonsuz nimetlere kavuşacaklarını vaat ettiğini zikretmektedir[296]. Katalan âlimin ayrıca Müslüman, Hristiyan ve Yahudi üç kişinin inançlarını bir kâfire tebliğ etmelerini anlatan *Llibre del Gentil e los Tres Savis* adlı edebi eseri de vardır. Burada Hz. Muhammed'in okuma yazma bilmediğini ve Kur'an-ı Kerim'in en güzel kitap olduğunu dile getiren Müslüman, İslâm peygamberinin böylesi bir kitabı yazmaya muktedir olamayacağını pagana hatırlatarak İslâm'ın kutsal kitabının Allah kelamı olduğuna işaret etmektedir[297].

İslâm ve Hristiyanlık, bir diğer deyişle Haç ve Hilal arasındaki mücadelenin ilk ortaya çıktığı coğrafyalardan birisi olan İber Yarımadası, aynı zamanda Avrupa'daki Hristiyanların nokta-i nazarında İslâm algısının büyük ölçüde şekillendiği bir coğrafya olarak dikkat çekmekteydi. XII. asra kadar İslâm dinine karşı kimi zaman gerçeklikten uzak bilgilerle saldırgan ve itham edici bir tavır benimsenirken Muhterem Peter'in başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere bazı İslâmî metinleri Latince'ye tercüme ettirmesi Hristiyanlara İslâm dinini doğrudan ana kaynakları üzerinden tanıma fırsatı sundu. XIII. asra gelindiğinde ise Ramon Llull gibi bazı Hristiyanlar Müslümanlara karşı Hristiyan inancının üstünlüğünü savunma mücadelesinde yeni fikirler ortaya atarak daha stratejist bir yaklaşımın benimsenmesini teşvik ettiler.

---

[294] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 160.
[295] Peter the Venerable, *Summa*, s. 40. Pick, *a.g.m.*, s. 226.
[296] Ramon Llull, *Doctrina Pueril*, (ed. Joan Santanach i Suñol), Patronat Ramon Llull, Palma de Mallorca, 2005, s. 182.
[297] Ramon Llull, *Llibre del Gentil e los Tres Savis*, (ter: Anthony Bonner), Princeton University Press, Princeton, 1993, 140-146.

İKİNCİ BÖLÜM: TOLEDO TERCÜMANLAR OKULU'NA KADAR ENDÜLÜS İLE AVRUPASI ARASINDAKİ İLK BİLİMSEL TEMASLAR

Etrafı Hristiyan devletlerle kuşatılmış olan Endülüs coğrafyasında yaklaşık sekiz asır süren İslâm hâkimiyeti devrinde toplumdaki Hristiyanlar Müslümanlarla beşeri ilişkiler geliştirirken Müslümanların VIII. asırda bölgeyi kontrol altına almalarını takip eden asırlarda Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki ilişkiler de yoğunluk kazandı. İki bölge arasında seyahat eden insanlar İber Yarımadası'nın Müslüman ve Hristiyan idaresi altındaki toprakların benzer ve farklı özelliklerini daha yakından görme imkânına sahip oldular.

Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki ilişkilerden başka Avrupalıların Endülüs'teki gelişmeleri takip etmeye başlamalarında devrin siyasi, sosyal, dini ve kültürel anlamda yeni bir sürecin başlamasında etkili oldu. Avrupalıların İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerinden haberdar olmalarını sağlayan etkenlerden arasında yarımadanın kuzeybatısında yer alan Santiago de Compostela'nın bir hac mekânı haline gelmesi ve İspanyol kralların Avrupa'nın diğer bölgelerindeki dindaşlarını bu hac mekânını ziyaret etme konusundaki teşvikleriydi. Nitekim Avrupa'nın farklı bölgelerinden Santiago de Compostela'ya hac ziyareti için gelen hacılar, böylece İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan mücadelesinin yanı sıra Endülüs Müslümanlarını daha yakından görüp onlar hakkında fikir edindiler.

Endülüs'ün Batı Hristiyan dünyası ile olan ilişkileri ilk zamanlarda büyük ölçüde Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki siyasi, sosyal ve kültürel temaslarla sınırlı kaldı. VIII-XI. asırlar arasında Endülüs Emevî Devleti'nin kuzeyde Kastilya-Leon Krallığı, doğuda Barselona Kontluğu ve Aragon Krallığı gibi Hristiyan devletlerle diplomatik temaslar sürdürdüğü bilinmektedir. X. asra gelindiğinde Avrupa'da başat bir siyasi ve askeri güç haline gelen Endülüs Emevî Devleti,

Pireneler'in ötesindeki Batılı devletlerin siyasi ve askeri müttefik olmak istedikleri bir siyasi teşekkül haline geldi.

Burada üzerinde durduğumuz siyasi, sosyal ve dini temaslar Endülüs'ün İber Yarımadası sınırlarının ötesindeki Avrupa topraklarıyla olan ilişkilerini geliştirmiş ve özellikle X. asırdan itibaren Avrupalıların Endülüs'teki bilimsel gelişmelere ilgi duymalarına imkân sağlamıştı. Endülüs Emevî Devleti'nin özellikle X. asırda Avrupalı devletlerle olan diplomatik ilişkileri Endülüs'teki bilim hayatında önemli gelişmelere olumlu anlamda etki etti. Ayrıca bu ilişkiler Endülüs'teki İslâm bilimlerinin Avrupa'da tanınmaya başlamasında önemli bir kanal işlevi gördü. Çalışmamızın bu bölümünde Endülüs Emevî Devleti'nin Avrupalı devletlerle olan diplomatik temaslarını ve bu temasların özelde Endülüs'te gelişen aklî ve naklî bilimlerin gelişimine genelde ise Endülüs'teki bilim hayatının canlanmasına ne gibi bir etkisi olduğunu ele alacağız.

2.1. ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ'NİN AVRUPALI DEVLETLERLE DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN ENDÜLÜS'TEKİ BİLİMSEL GELİŞMELERE KATKISI

Müslümanların 711 yılında fethettiği Endülüs coğrafyası, 756 yılına kadar siyasi olarak doğudaki Şam merkezli Emevî Devleti'ne bağlı bir bir bölge olarak varlığını sürdürdü. Abbâsîlerin Emevîleri tarih sahnesinden silmesiyle Ümeyye ailesinin bir mensubu olan I. Abdurrahman Abbâsî tehlikesinden kurtulmak için Suriye topraklarını terk ederek Endülüs'e gelmiş ve 756 yılında bağımsız Endülüs Emevî Devleti'ni kurmuştu. Devletin kuruluş yıllarında iç isyanlar ve diğer birtakım gaileler ortaya çıksa da Emevî emirleri bu isyanların ve gailelerin üstesinden gelerek Endülüs Emevî Devleti'ni devrin önemli bir siyasi güç haline getirdiler.

Müslümanlar Endülüs'ü fethederken bölgeyi yöneten Vizigot Devleti'ni ortadan kaldırınca Vizigot ailesine mensup az sayıda asilzade İber Yarımadası'nın kuzeyine göç etti. Müteakip asırlarda bu Hristiyanlar kendi aralarında organize olarak önemli bir güç haline gelmişler ve bu yıllarda bölgede Müslümanlara karşı mücadele edebilecek Hristiyan devletler ortaya çıkarmışlardı. Navarra Krallı, Kastilya-Leon Krallığı, Aragon Krallığı ve Barselona Kontluğu bu devletlerin en önemlileriydi. Endülüs Emevî Devleti'nin bu devletlerle askeri mücadelesi olduğu

gibi birtakım siyasi temaslar kurduğu da bilinmektedir. Endülüs Emevî Devleti'nin bahsi geçen devletlerin haricinde İber Yarımadası'nın ötesindeki Avrupalı devletlerle olan siyasi temasları da nispeten erken bir devirde başladı. Örneğin IX. asırda Endülüs Emevî hükümdarı II. Abdurrahman'ın Bizans İmparatorluğu ile siyasi temas kurduğu bilinmektedir. X. asırda ise Endülüs Emevî Halifeliği'nin önemli bir siyasi teşekkül haline gelmesi Batılı devletleri karmaşık güç dengeleri arasında Cordoba ile diplomatik yakınlaşma siyasetine sevk etti.

2.1.1. Bizans İmparatorluğu ile Diplomatik Temaslar ve Bizans İlmî Birikiminin Endülüs'e Taşınması

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkilerin seyrine baktığımızda ilk temasın 839 yılında İmparator Theophilus'un (829-842) II. Abdurrahman'a (822-852) elçilik heyeti göndermesiyle başladığını görülmektedir[298]. İslâm kaynakları imparatorun II. Abdurrahman'a hediyeler göndererek elçileri vasıtasıyla dostluğunu kazanmak istediğini ifade etmektedir[299]. Abbâsîlerin Bizans toprakları üzerine akınlarının yoğunlaştığı bir devirde Bizans elçilik heyetinin Endülüs'e gelmesinde Bizans İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu siyasi ve askeri durum ve II. Theophilus'un II. Abdurrahman nezdinde Abbâsilere karşı Endülüs Emevî Devleti'nin desteğini alma düşüncesinin en güçlü etken olduğu söylenebilir. Zira Makkâri'nin şu ifadeleri Bizans İmparatoru'nun niyetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

> *"Son zamanlarda el-Me'mûn ve el-Mu'tasım'ın orduları tarafından önemli ölçüde taciz edilen Yunan, Abdurrahman'dan Abbas'ın evinin ortak düşmanlarına karşı güçlerini birleştirmeyi talep etti. Bu amaçla Abdurrahman'ı atalarının Doğu'da hâkim olduğu devletin fethi için kışkırttı. Kendisine hitaben kaleme aldığı bir mektupta konuya daha kapsamlı değindi. Görüş ve niyetlerini izah etti."*[300]

İyi bir tahsil gören Bizans İmparatoru Theophilus, ilme ve sanata karşı ilgisi bulunan entelektüel bir hükümdar olarak göze çarpmaktaydı. Kendi ülkesi haricinde

[298] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 114; Eduardo Manzano Moreno, "Byzantium and al-Andalus in the Ninth Century", *Byzantium in the Ninth Century: Dear or Alive*, (ed. Leslie Brubaker), Routledge, New York, 1998, s. 220.
[299] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 115.
[300] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 115.

farklı coğrafyalardaki ilme ve kültüre merak duyan imparatorun hâkimiyet yılları birçok araştırmacı tarafından Arap/İslâm kültürünün imparatorluk topraklarında en büyük etki gösterdiği devirdi[301].

Avrupa'da güç dengelerinin büyük ölçüde değiştiği X. asra gelindiğinde Endülüs Emevî Devleti ve Bizans İmparatorluğu gerek siyasi gerekse askeri yönden devrin iki başat gücüydü. Bu iki devletin dışında Abbâsîler ve Fâtımîler de siyasi ve askeri anlamda İslâm dünyasındaki önemli devletlerdi. Endülüs Emevî Devleti'ne her yönden gönenç devrini yaşatan III. Abdurrahman 912-961 yıllarını kapsayan hâkimiyet yıllarında İber Yarımadası'ndaki Hristiyan devletlere önemli darbeler vurdu. Endülüs Emevî Devleti'ne en ihtişamlı günlerini yaşatan III. Abdurrahman'ın saltanat yıllarında devrin en büyük devletlerinin Endülüs'e elçiler göndermeleri esasen onun siyasi kudretine duyulan saygının bir nişanesidir. İslâm kaynakları bu devirde Kastilya Krallığı, Germen İmparatorluğu, Frank Krallığı ve Normanlar tarafından Endülüs'e elçiler gönderildiğini ve elçi gönderen devletlerin en şöhretlisinin VII. Konstantin yönetimindeki Bizans İmparatorluğu olduğunu zikretmektedir[302]. Endülüs Emevî Devleti'nin doğu siyasetinde ise Abbâsîler ve Fâtımîlere karşı bir strateji güdülüyordu. Kimi araştırmacılara göre Bizans İmparatorluğu ile Endülüs Emevî Devleti'nin diplomatik yakınlaşmasında ana etken Bizans'ın da benzer bir siyaset yürütüyor olmasıydı[303]. III. Abdurrahman, 929 yılında *en-Nâsır-Lidinillâh* ve *Emirü'l-Mü'minîn* unvanlarını alarak halifeliğini ilan etti[304].
III. Abdurrahman'ın Endülüs Emevî Halifeliği'ni kurması Fâtımîler ve Abbâsîlere karşı bir hareket olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Bizans İmparatorluğu da mücadele halinde olduğu Abbâsîler ve Fâtımîlere karşı Endülüs Emevî Devleti'yle müttefik olarak gücünü artırma niyetinde olduğu düşünülmektedir. Zira İbn İzârî *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eserinde VII. Konstantin'in III. Abdurrahman ile iyi ilişkiler kurmak için elçilik heyeti göndermek istediğini açık bir şekilde ifade etmektedir[305].

---

[301] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2011, s. 193.
[302] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 139-140.
[303] Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *TDVİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 153.
[304] İbnü'l-Faradî, *Tarihu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, (Tahkik: İbrahim el-Ebyârî,) c. I, 2.Baskı, Darü'l Kitabü'l Mısrî, Beyrut, 1989, s. 31.
[305] İbn İzârî, *a.g.e.*, c. II s. 215.

X. asırda siyasi konjonktür bu şekilde iken Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman ve Bizans İmparatoru VII. Konstantin arasında elçi teatisi başladı. İlk elçiyi hangi devletin gönderildiğine dair farklı rivayetler mevcuttur. İslâm kaynaklarının şehadetine göre ilk elçiyi gönderen VII. Konstantin oldu. İbn İzârî, Bizans elçilik heyetinin Cordoba'ya geldiği yıl olarak hicri 338 (m. 949) yılını zikretmektedir[306]. Makkarî ise hicri 335 (m. 947) yılında Bizans elçisinin Cordoba'ya ulaştığını ifade etmektedir[307].

Bizans'tan elçilik heyetinin Cordoba'ya geleceğini öğrenen III. Abdurrahman sarayda resmi hazırlıklar yapılmasını emretti. Halife, itimat ettiği adamlarından olan Yahya b. Muhammed'i elçilerin iyi bir şekilde karşılanması ve ağırlanması hususunda görevlendirdi. Elçilik heyeti kıyı şehri olan el-Meriyye'deki Beccane (Pechina) Limanı'nında karşılanarak görkemli bir geçit töreni ile Cordoba'ya getirildi[308]. Elçilerin Beccane'ye geldiklerini haber alan Halife onları olabildiğince gösterişli bir şekilde karşılayıp onurlandırmak niyetindeydi[309]. Bir festival günü Cordoba'ya giren elçiler halktan büyük bir kalabalık tarafından coşkuyla karşılandı[310].

Bizans elçi heyeti Cordoba'da hilafet sarayında karşılandı. Tüm ihtiyaçları karşılandıktan sonra elçiler Endülüs'ün güneyindeki Vâdil Kebîr Nehri'nin (Guadalquivir) doğu tarafından bulunan ve önceki hükümdarlardan Emir Hakem'e ait olan *Munyetü'n-Nâsır* adlı binaya yerleştirildiler[311]. Burada ikâmet ettikleri süre boyunca hiç kimsenin onları ziyaret etmesine izin verilmediği gibi on altı görevli de elçilerin güvenliğinden sorumluydu[312].

Halife'nin elçilerin geldiği gün büyük bir karşılama tertip ettiği ve hilafet sarayının tezyin edildiği devrin kaynaklarında zikredilmektedir[313]. III. Abdurrahman, Cordoba'daki saraya yerleştirilen altın tahta oturdu. Halifenin yanında oğulları,

---

[306] İbn İzârî, a.g.e., c. II, s. 215.
[307] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 137.
[308] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 140. Juan Signes Codoñer, "Bizancia y al-Andalus" *Bizancio y la Peninsula Iberica: de la Antigüedad Tardia a la Edad Moderna*, Madrid, 2004, 214.
[309] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 140.
[310] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 137.
[311] Makkarî, *a.g.e.*, c. II., s. 140.
[312] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 139-140.
[313] İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber Divanü'l-Mubteda' ve'l-Haber fi Eyyâmü'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve aman 'Asarahum min davi Sultânu'l-Ekber*, c. IV, (Tahkik: Halil Şüheda, Süheyl Zekker), Darü'l-Fikr, Beyrut, 2001, s. 183.

kardeşleri, amcaları, diğer akrabaları ile önde gelen devlet ricali bulunuyordu[314]. İbn Haldûn, bu karşılamada askerler ve vezirlerin de hazır bulunduğunu, ayrıca hilafet ve Allah'a şükür ifadelerinin kullandığını nakletmektedir[315]. Elçiler bu görkemli seremonide İmparator VII. Konstantin tarafından III. Abdurrahman'a hitaben kaleme alınmış mektubu takdim ettiler[316]. Mektupta *"Roma İmparatorluğu'nun iki büyük imparatoru Romanos ve Konstantinos'tan soyu asil, büyük meziyetlerin sahibi Endülüs Arapları hâkimi Abdurrahman'a"* şeklinde bir hitap yer alıyordu. Tarihçi el-Makkarî *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb* adlı eserinde Bizans elçilik heyetinin III. Abdurrahman'ın kudretini ve sarayındaki şatafatı gördüklerinde şaşkınlık yaşadıklarını ifade etmektedir[317]. Altın ve gümüşle süslenmiş yazıyla Yunanca olarak kaleme alınmış olan mektupta Mesih ve VII. Konstantin'in resimleri de bulunuyordu[318]. İbn Cülcül hicri 337 yılında Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserinin VII. Konstantin tarafından III. Abdurrahman'a hediye olarak gönderildiğini zikretmektedir[319]. İmparator buna ek olarak Halife III. Abdurrahman'a Hristiyan bir teolog olan Paulus Orosius'un (ö. 403) *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* adlı tarih alanındaki Latince eserini hediye etti[320]. Elçilerin hediyeleri takdim etmesinin akabinde edip ve şairlerin konuşmalarına geçildi. İslâm kaynakları III. Abdurrahman'ın töreni daha heybetli bir hale getirmek için hatip ve şairlerin de törene katılmasını ve halifeliği saltanatıyla birleştirdiği devletin azametini ifade edecek konuşmalar yapmasını emrettiğini zikretmektedir[321]. İlk konuşma yapacak olan hatip yaşadığı heyecanın etkisiyle bayılınca ondan sonra söz alan edip Ebû Ali el-Kâli de konuşamayınca Münzir b. Saîd el-Ballûtî etkili bir konuşma yaparak hazırunu mest etti[322]. Ballûtî hitabında şiir ve nesir türünü kullanarak Halife'yi memnun edince daha sonra onun tensibiyle Kurtuba Ulu Camii

[314] İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. IV, s. 183.
[315] İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. IV, s. 183.
[316] İbn İzârî, *a.g.e.*, c. II, s. 215.
[317] Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, c. I, (Tahkik: İhsan Abbas), Darü'l-Sadr, Beyrut, 1968, s. 367.
[318] Makkarî, *a.g.e.*, (Tahkik: İhsan Abbas), s. 367, İbn İzârî, *a.g.e.*, c. II, s. 215.
[319] İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hükemâ*, c. X, (Tahkik: Fuat Seyyid), Matbau'l-Mahat el-İlmî el Fransi, Kahire, 1955, s. 22.
[320] Sâid Abdullah Salih Beşerî, *el-Hayatu'l-İlmiyye fi Asri'l-Hilafe fi el-Endelüs*, Camiatü'l-Ümmu'l-Kurra, Mekke, 1997, s. 70.
[321] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 142.
[322] İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. IV, s. 183.

imamlığına tayin edilmişti[323]. Devrin kaynaklarında Ballûtî, III. Abdurrahman'ın saltanat yıllarında dini ilimler ve edebiyat sahasında önde gelen bir âlim olarak takdim edilmektedir[324].

Bizans elçi heyeti Cordoba'daki bu seremoniden sonra bir süre daha Endülüs'te misafir edildiler. Seremoni bittikten sonra heyet Hişam b. Huzeyl'in eşliğinde ülkelerine dönmek için uğurlandılar. İmparator VII. Konstantin'e takdim etmeleri için kendilerine verilen hediyenin yanı sıra Endülüs tarafının ittifak kurulması hususunda istekli olduğu da vurgulandı[325]. Elçiler, Endülüs başkentinde şahit oldukları teşrifât karşısında hayranlıklarını gizleyemeyip İstanbul'a döndüklerinde Endülüs hilafet sarayındaki karşılama töreni hakkında konuştular[326].

Endülüslü bir elçilik heyetinin İstanbul'a gittiğini bizzat VII. Konstantin kaleme aldığı *De Cerimoniis* adlı eserinde zikretmektedir[327]. VII. Konstantin'in ifadesine göre 24 Ocak'ta Endülüs elçilik heyeti başkentte *Magnaura Sarayı*'nda karşılanmıştır[328]. İmparator, Endülüs elçilik heyetinin geldiği yılı zikretmemiş olsa da heyetin 946 yahut 947 yılında İstanbul'a geldiğine dair iddialar mevcuttur. İtalyan Kralı II. Berenger'in elçisi sıfatıyla 17 Eylül 949 ile 31 Mart 950 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Liutprand *Antapodosis* adlı eserinde bu sarayın güzelliklerinden bahsederek VII. Konstantin'in İspanyol[329] elçilerini bu sarayda kabul ettiğini ifade etmektedir[330]. Magnaura Sarayı'ndaki görkemli karşılama ve görüşmeler sonrasında muhtemelen Altın Salon'a geçilerek elçilere ziyafet verildi. Endülüs elçilik heyeti bir süre Bizans başkentinde kaldıktan sonra beraberlerinde Yunanca ve Arapça bilen bir rahip olan Nicholas'ın da bulunduğu bir Bizans elçilik heyetiyle Endülüs'e gitti. Makkarî, Hişam b. Huzeyl'in kendisine verilen görevi sadakat içerisinde tamamlayarak iki yıl sonra Cordoba'ya geri döndüğünü zikretmektedir[331].

---

[323] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 143.
[324] Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmua*, s.136.
[325] Elsa Raquel Fernandes Cardoso, *Diplomacy and Oriental Influence in the Court of Cordoba (9th-10th Centuries)*, University of Lisbon Faculty of Arts, Yüksek Lisans Tezi, Lizbon, 2015, s 102.
[326] İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. IV, s. 183.
[327] Konstantin Porphyrogennetos, *De Cerimoniis*, (The Book of Ceremonies, çev. Ann Moffatt, Maxeme Tall), Leiden, 2012, s. 571.
[328] Konstantin Porphyrogennetos, *a.g.e.*, s. 571.
[329] Burada İspanya kelimesiyle ifade edilmek istenen Endülüs'tür.
[330] Liutprand of Cremona, *Antapodosis*, (The Works of Liudprand of Cremona, çev. F. A. Wright), Routledge, Londra, 1930, s. 207.
[331] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 138.

VII. Konstantin'in III. Abdurrahman'ın ilme olan merakı ve kitaplara olan düşkünlüğünden muttali olması muhtemeldir. Zira Dioscorides ve Orosius'un eserlerini ona hediye olarak göndermiş olması da onun gönlünü kazanarak dostluğunu elde etmeyi hedeflediği şeklinde yorumlanabilir. VII. Konstantin de tıpkı halife gibi idareciliğinin yanında ilme büyük merakı olan entelektüel bir hükümdardı. Ostrogorsky kendisini *"inceleme ve yazmak ihtirasını teşkil eden öğrenme hırsıyla dolu bir kitap dostu, tarihe karşı büyük ilgi duyan yorulmak bilmez bir araştırmacı"* olarak değerlendirmiştir[332]. İmparator tarafından Bizans yönetimi ve törenlerinin haricinde tıp, zooloji, tarih, hukuk ve çiftçilik gibi alanlar üzerine eserler kaleme alındı[333]. Tarih ve diplomasi konularını ihtiva eden *De Administrando Imperio* adlı eseri imparatorun ilmî birikimini gözler önüne sermektedir. Eser Türk tarihinin yanı sıra Hz. Muhammed, Hulefâ-i Râşidîn, Fatımîler, Ruslar ve Bulgarlar hakkında çok değerli malumatı ihtiva etmektedir[334]. İmparator oğlu Romanos'a ithaf ettiği eserinde üzerinde önemle durduğu konuları oğlu Romanos'un milletler arasındaki farkları bilmesi ve onlara karşı siyaseten nasıl bir tavır takınması gerektiğini öğrenmesi amacıyla kaleme aldığını zikretmektedir[335]. İmparator tarafından kaleme alınan bu eserin haricinde *De Cerimoniis* adlı devlet düzeni ve seremonilere dair bir kitabı bulunmaktadır.

Benzer şekilde III. Abdurrahman da ilme büyük merakı olan ve âlimleri himaye eden bir hükümdardı. Kasım b. Asbağ el-Beyyanî gibi devrin önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerde tahsil görüp hâkimiyet yıllarında da şairlere yakın oldu[336]. Edebiyata ilgi duyan hükümdarın bizzat şiirler kaleme aldığı bilinmektedir[337]. Farklı bilim dallarındaki kitapları toplamaya ve onları arşivlemeye önem veren III. Abdurrahman, sarayında himaye ettiği âlimlere büyük ihsanlarda bulunup onları önemli makamlara getirirdi.[338] Sarayında farklı milletlere mensup pek çok âlimi himaye eden III. Abdurrahman'ın icra-i saltanat yıllarında edebiyat sahasında İbn Abdürabbih ve Ebû Ali el-Kalî, tıp sahasında Zehrâvî ve

[332] Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 260.
[333] Sarton, *a.g.e.*, c. I, , s. 656.
[334] Konstantin Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*, (çev. J. H. Jenkins), Dumbarton Oaks Centre for Byzantine Studies Harvard University, Washington, 1967.
[335] Konstantin Porphyrogennetos, *a.g.e.*, s. 46-47.
[336] Beşerî, *Asri'l Hilafe fi el-Endelüs*, s. 69.
[337] Beşerî, *Asri'l Hilafe fi el-Endelüs*, s. 69.
[338] Beşerî, *Asri'l Hilafe fi el-Endelüs*, s. 70.

İslâmî ilimlerde ise Munzîr b. Said el-Ballutî ve Kasım b. Asbağ el-Beyyanî hükümdarın ihtiram ve ihsanlarıyla temayüz etmiş âlimlerdi[339].

İslâmın ilk asırlarında başta Endülüs olmak üzere bazı İslâm devletlerinin hükümdarları ilme büyük ilgi duyup değerli ilmî eserleri toplama konusunda ihtimam gösterdiler. Sâid el-Endelüsî, bu hükümdarlardan birisi olan Abbâsî Halifesi Me'mûn'un Bizans imparatorlarına hediyeler göndererek onlardan eski filozofların eserini talep ettiğini ve Eflatun, Aristoteles, Hipokrat, Galen, Öklid ve Batlamyus gibi birçok âlimin eserini bu şekilde topladığını zikretmektedir[340]. Batı'da ise Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem, 400 bin eserden oluşan devasa bir kütüphane kurdu. III. Abdurrahman'ı da İslâm tarihinde ilme merak duyan önde gelen hükümdarlardan biri olarak dikkat çekmektedir.

Endülüs'te daha önce tanınmayan Dioscorides ve Orosius'un bu iki eserinin muhteviyatı ve Bizans'tan Endülüs'e taşınan bilginin Endülüs bilim hayatına olan olumlu etkilerini tespiti son derece önemlidir.

2.1.1.1. Dioscorides'in De Materia Medica Adlı Eserinin Endülüs'e Girişi ve Etkileri

Pedianos Dioscorides yaklaşık M.S. 40 yılında günümüzde Tarsus yakınlarındaki Aravarza'da dünyaya geldi. İyi bir tabip olarak temayüz edip Roma ordusunda Anadolu, Yunanistan, Fransa ve İtalya gibi bölgelerde lejyonlara hizmet etti[341]. İbnü'n-Nedîm kendisine *ülkeler dolaşan seyyâh* dendiğini nakletmektedir[342]. Dioscorides, bir süre insanlardan uzaklaşıp dağlarda bitkiler üzerine çalışmalar yaptı[343]. Uzun çalışmalarının neticesinde kendisinden sonraki birçok hekim tarafından kullanılacak olan *De Materia Medica (el-Haşaiş)* adlı eserini kaleme aldı.

İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist* adlı eserinde Dioscorides'in *el-Haşaiş* adlı eserinin beş makaleden oluştuğunu, hayvanlar ve zehirlere dair olan iki makalenin de esere eklendiğini zikretmektedir[344]. İbn Cülcül bu eserin Abbasi Halifesi el-Mütevekkil

[339] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 150. Beşerî, *Asri'l Hilafe fi el-Endelüs*, s. 70.
[340] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 136.
[341] Pedianus Dioscorides, *De Materia Medica*, IBIDIS Press, Johannesburg, 2000, s. xx.
[342] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 690.
[343] İbn Cülcül, *a.g.e.*, s. 23.
[344] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 690.

devrinde Medinetüs-Selam'da (Bağdat) Yunanca'dan Arapça'ya Stephan b. Basil tarafından tercüme edildiğini zikretmektedir[345]. Yine onun ifadesine göre Stephan bu kitaptaki terimlerin Yunanca muadillerini bilmediği için Arapça adları esere dahil etmedi[346]. Dioscorides'in eserinin Endülüs'e ulaşmasından sonra tabip İbn Cülcül başta olmak üzere birçok âlim bu esere ilgi gösterdi. Endülüslü meşhur botanik âlimi İbnü'l-Baytâr da Dioscorides'in eserine dair çalışmalar yapanlardandı. İbnü'l-Baytâr eserini kaleme almasındaki amacını ifade ederken Dioscorides'in beş kitabında bulunan her şeyin kendi kitabında da olması gerektiğini vurguladı.

VII. Konstantin'in Halife III. Abdurrahman'a yukarıda bahsi geçen Dioscorides ve Orosius'un iki ilmî eserinin yanında bir mektup gönderdiği de bilinmektedir. İbn Cülcül, imparatorun III. Abdurrahman'a hitaben kaleme aldığı mektubundan şu sözleri nakletmektedir:

> *"Yunancaya iyice aşina olmuş ve bu ilaçların kökenini iyi tanıyan bir tercümanın yoksa Dioscorides'ten tam olarak istifade edemezsin. Eğer ülkende bu özelliklere sahip birisi varsa, ah kral, bu kitaptan gerçekten istifade edeceksin. Orosius'un kitabına dair ise Latin devletlerinde orijinal dillerinden okuyanlar var ve eğer dilersen (onlar) Arapça'ya tercüme ederler."*[347]

İbn Cülcül, imparatorun bu mektubunu naklettikten sonra Endülüs'te Yunanca bilen ve Dioscorides'in eserini tercüme edebilecek kimsenin olmadığını vurgulayarak eserin Yunanca'dan Arapça'ya tercüme süreci hakkında şunları ifade etmektedir:

> *"Cordoba Hristiyanları arasında Eski İyonca olan Yunanca'yı okuyup anlayan kimse yoktu. Maalesef Dioscorides'in kitabı Abdurrahman en-Nasır'ın kütüphanesinde Arapça'ya tercüme edilmeden kaldı. Endülüs'teydi fakat buradakiler Bağdat'ta tercüme edilmiş olan Esteban'ın tercümesinden okuyorlardır. Nasır, Roma kralına kendisine Latince ve Yunanca bilen birilerini göndermesini rica ederek kölelerine öğretmelerini ve böylece kölelerin tercümana dönüşeceklerini kaleme aldı. Böylece Roma İmparatoru kendisine Nicolas isimli rahibi gönderdi. Nicolas 340 (951) yılında Cordoba'ya geldi. Cordoba'da bu yıllarda Dioscorides'in tıp terimlerinin Arapça tam karşılığını bulmakla uğraşan tıpçılar vardı. Bu tıpçılar arasında en ilginç olanı Yahudi Hasday b. Şaprut idi. Nicolas, Hasday için en değerli ve özel kişilerden oldu. Bu şekilde Hasday, Dioscorides'in henüz tercüme edilmemiş olan tıbbi*

[345] İbn Cülcül, *a.g.e.*, s. 22.
[346] İbn Cülcül, *a.g.e.*, s. 22.
[347] İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hûkemâ*, Müessesetü'l-Risale, (Tahkik: Fuad Seyyid), Beyrut, 1985, s. 21-23.Vernet, *a.g.e.*, s. 84.

kelimelerini tanımış oldu. Cordoba'da bitkilerin karışımlarını belirleyerek tiryakiyi ilk üreten kişi oldu."[348]

Dioscorides'in eserinde yer alan ilaç adlarının Arapça muadillerini tespit etmek o dönemde zor bir işti. İbn Cülcül, eserdeki ilaç adlarının Arapça'daki doğru karşılıklarını bulmak için uğraşan Endülüslü âlimlerin gayreti hakkında şunları zikretmektedir:

"Bu dönemde Cordoba'da bahsettiğimiz kitapta adı geçen ilaçların isimlerinin karşılığını bulmaya çalışan diğer tıpçılar da vardı. Bunlar arasında es-Seyyar olarak tanınan Muhammed de vardı. Diğerleri; el-Basbasî, İbizali olarak da anılan Ebu Osman el-Yazzar, tıpçı Muhammed bin Said, Abdurrahman bin İshak el-Heysem ve Sicilyalı Ebu Abdullah es-Sakilli Yunanca konuşup ilaçların yapısını tanıyordu. Saydığımız bütün bu tabipler rahip Nicolas'ın çağdaşıydı ve hepsini Mustansır'ın krallığı döneminden tanıyordu. Bu dönemde ben de kendisinin arkadaşıydım. Halifeliğin ilk dönemlerinde Nicolas vardı. Bu tabiplerin yaptığı çalışmalar sayesinde Dioscorides'in kitaplarındaki ilaç isimleri Cordoba'da ve tüm Endülüs'te tanınmaya başladı ve var olan şüpheler de ortadan kalktı. Fazla önemi bulunmayan yalnız bir sayı hariç; büyük ihtimalle 10 sayısı, ilaçların özelliklerini ve her ismin hatasız nasıl telaffuz edildiğini Nicolas biliyordu[349].

Dioscorides'in eserinin Arapça'ya tercümesinde Hasday b. Şaprut'un yanında bir Müslüman uzman ve bir Hristiyan keşişin bulunduğu yönünde bir iddia mevcuttur[350]. Kesin olarak bilinen ise eser İmparator tarafından gönderilen Nicolas ve Endülüs'ün önde gelen âlimlerinin yardımıyla Arapça'ya tercüme edildi.

Bağdat ve Cordoba'da iki farklı zamanda Arapça'ya tercüme edilen Dioscorides'in eseri ilgili tercümelerin İslâm dünyasındaki bilim çevrelerinde tanınmasıyla önemli bir etki yarattı. İslâm dünyasındaki tıp alanında çalışan ve Dioscorides'in eserini kullanıp ondan istifade eden âlimler ve eserleri şunlardır:

İbn Cülcül, İbn Sînâ, Ali b. Rıdvan, İbn Vâfid el-Endelüsî, Şerîf İdrîsî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî, İbnü'l-İbrî, Seyyah Abdüllatif el-Bağdadî, Ebu'l-Abbas b. er-Rumîyye, İbnü'l-Baytâr, Davud el-Antakî. Bu âlimlerden İbn Cülcül, İbn Vâfid, Şerîf İdrîsî, Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî, İbnü'l-Baytâr hayatlarının büyük bölümünde Endülüs'te yaşadılar.

---

348 İbn Cülcül, *a.g.e.*, (Tahkik: Fuad Seyyid), s. 21-23. Vernet, *a.g.e.*, s. 84-85.
349 İbn Cülcül, *a.g.e.*, (Tahkik: Fuad Seyyid), s. 21-23. Vernet, *a.g.e.*, s. 84-85.
350 Maud Kozodoy, "The Jewish Physician in Medieval Iberia", *The Jew in Medieval Iberia* (ed. Jonathan Ray), Academic Studies Press, Boston, 2012, s. 105.

Tıp sahasında Endülüs'ün önde gelen tabiplerinden olan *İbn Cülcül* (ö. 994) İslâm kaynaklarının şehadetine göre mantık, astronomi ve felsefî ilimleri bilen bir âlimdi[351]. *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hûkemâ* adlı eserinde eski devirlerden başlayarak kendi devrine kadar yaşamış olan tıp sahasında Arapça eserler vermiş önde gelen tabiplerin hayatına dair malumat vermektedir. Bu eserinde Dioscorides'in De Materia Medica adlı çalışmasının muhteviyatından bahsetmektedir. Ayrıca *Tefsîru Esmâi'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyüskûrîdis* adlı eserinde Dioscorides'in eserine değinmiş ve eserin Endülüs'e gelişini anlatmaktadır.

İbn Semcun (ö. 1002) adıyla bilinen Ebubekir Hamid İbn Semcun, Endülüs'te yetişti ve hayatının sonuna kadar burada bilimsel faaliyetlerini sürdürdü. *Edviyetül Müfrede*'sinde tıbbi bitkiler üzerine kaleme aldıklarında Dioscorides'ten istifade etti[352].

Endülüs'te önde gelen hekim ve eczacılarından *İbn Vâfid* (ö. 1075) adıyla maruf olan Ebû'l Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülkebir b. Yahyâ b. Vâfid b. Muhammed el-Lahmî, Dioscorides'in eserindeki ilaçlara dair malumatı derleyerek eserini kaleme aldı[353]. *Kitabü'l-Edviyeti'l-Müfrede* adlı eserini yaklaşık yirmi yıllık bir çalışmanın sonucunda hazırlayan İbn Vâfid bu eserde Dioscorides'in müfred (basit) ilaçlara dair verdiği malumatı bir araya getirdi[354].

Cordoba yakınlarındaki dünyaya gelen *Ahmed. b. Muhammed el-Gâfikî* (ö. 1165) , tıp ve botanik alanında temayüz eden bir âlimdi. İspanya ve Afrika'dan bitkiler toplayan Endülüslü hekim, onlara Arapça, Latince ve Berberice adlar verdi[355]. Kaleme aldığı *el-Edviyetü'l-Müfrede* adlı eseri XIII. asırda yaşamış Süryânî tabip Ebü'l-Ferec (İbnü'l-İbrî/Barhebraeus) tarafından özetlenerek Süryaniceye tercüme edildi[356]. XIII. asır Endülüs'ünün en büyük botanik âlimlerinden İbnü'l-

[351] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 204.
[352] Toufic Fahd, "Botany and Agriculture", *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, (ed. Roshdi Rashed), New York, 1996, c. III, s. 818.
[353] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 206.
[354] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 206.
[355] Sarton, *a.g.e.*, c. II-I, s. 424.
[356]Ebü'l Ferec, *Abû'l Farac Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1945, s. 31.

Baytâr eserlerinde el-Gâfikî'ye sık sık atıflar yaptı[357]. Eser, Magister G. Filius tarafından 1258 yılında Arapça'dan Latinceye tercüme edildi[358].

Septe şehrinde dünyaya gelen ve Cordoba'da tahsilini tamamlayan *Şerif İdrîsî* (ö. 1165) daha sonra Sicilya'ya gitmiş ve Norman Kralları II. Roger ve Guillaume tarafından itibar görerek onların hizmetinde bulunmuştu. George Sarton, Şerîf İdrîsî'ye atfedilen ve Dioscorides'in Materia Medica adlı eserine dair iddiaların bulunduğu yazmanın İstanbul'da bulunduğunu ifade etmektedir[359]. Şerîf İdrîsî *el-Câmi li sifat eştaati'n-nebat* adlı eserinde bitkileri önce Arapça olarak tanımlamış, ardından klasik Yunanca, Bizans Yunancası, Sanskritçe, Türkçe, Kürtçe ve Berberice ifade etmişti[360]. Buradaki Yunanca terimlerin İdrîsî'nin Norman sarayında bulunan Bizanslı tabiplerle istişare etmesi sonucunda eklendiğine dair iddia mevcuttur[361]. İdrîsî'nin eserinde Dioscorides'ten bahsettiği ve onun tıp sahasındaki şöhretini vurguladığı ifade edilmektedir[362].

Aşşâb (botanikçi) lakabıyla bilinen *İbnü'r-Rûmiyye* (ö. 1239) İşbiliye'de dünyaya geldi. Endülüs, Mısır, Irak ve Hicaz bölgelerinde bilimsel faaliyetler sürdürerek ilm-i nebât sahasında kendisini geliştirdi[363]. Bu alanda kaleme aldığı *Tefsiru'l-Esma el-Edviye el-Müfrede min Kitab Dioscorides* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır.

Endülüs'te botanik ve tarım üzerine yaptığı bilimsel çalışmalarla büyük şöhret kazanan *İbnü'l-Baytâr* (ö. 1248) uzun yıllar boyunca daha önceden keşfedilmemiş olan birçok bitki üzerine derinlemesine araştırmalar yaptı[364]. Eserini hazırlamak için Mısır ve Yunanistan'ı gezerek bitkiler üzerine analizler gerçekleştirdi. Kütübî (ö. 1363), *Fevatü'l-Vefeyât* adlı eserinde İbnü'l Baytâr'ın nebâtat ilminde bilgisini derinleştirmek için Anadolu'ya seyahat ettiğini

---

[357] George Sarton, *Introduction to the History of Science*, c. II-I, Carnegie Institution of Washington, Baltimore, 1931, s. 424.
[358] Arslan Terzioğlu, "Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî", *TDVİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 282.
[359] Sarton, *a.g.e.*, c. II-I, s. 410.
[360] Russell Hopley, "The Translation of Nature: Al-Sharif al-Idrisi on the Plant Life of the Western Mediterranean", *Translating the Middle Ages*, (ed. Karen L. Fresco, Charles D. Wright), New York, 2012, Routledge, s. 25.
[361] Hopley, *a.g.m.*, s. 25.
[362] Hopley, *a.g.m.*, s. 26.
[363] M. Yaşar Kandemir, "İbnü'r-Rûmiyye", *TDVİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, s. 188.
[364] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 151.

zikretmektedir[365]. İbnü'l Baytâr *el-Camiu'l-Edviye el-Müfrede* adlı eserini kendisinden yıllar önce Cordoba'da Arapça'ya tercüme edilmiş olan Dioscorides'in eserine dayalı olarak hazırladı[366]. Zira kendisiyle Şam'da karşılaşmış olan İbn Ebû Useybia, İbnü'l Baytâr'ın Bizans topraklarında birtakım ilmî çalışmalar yapıp burada yaşayan bazı âlimleriyle tanıştığını zikretmektedir[367]. İbnü'l-Baytâr eserini hazırlarken Dioscorides'in yanı sıra Galen (Câlînûs) ve Gâfikî'den istifade etti[368].

Kimi araştırmacıların Dioscorides'in eserinin VII. Konstantin tarafından Cordoba'ya gönderilmesinden sonra Endülüs'te tıp faaliyetlerinin başladığı yönündeki iddiaları gerçek dışıdır. Zira İslâm kaynaklarında Endülüs'te daha eski dönemlerde tıp bilimiyle uğraşan âlimlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Örneğin Sâid el-Endelüsî, Endülüs Emevî Emiri Muhammed b. Abdurrahman el-Evsat (852-886) adıyla da bilinen II. Abdurrahman devrinde tıp bilimiyle uğraşan el-Harrânî ve Hamd b. Ebâ adlı iki âlim hakkında mâlumat vermektedir[369]. Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman devrinde Hristiyan bir tabibin oğlu olan Yahyâ b. İshak adlı âlim İslâm inancını benimseyerek halife nezdinde itibar kazanıp vezirlik makamına yükseltildi. Tıp ilminde mahîr bir pratisyen tabip olan Yahyâ b. İshak, Romalıların yöntemlerini kullanarak beş kitaptan oluşan *Künnâş (mecmua)* kaleme aldı[370]. Dioscorides'in De Materia Medica adlı eserinin Endülüs'e gelişi buradaki Yunan botaniği çalışmaların başlangıcı olduğu ve daha sonra Yunan botaniğinin Endülüs üzerinden Avrupa'ya yayıldığı düşünülmektedir[371].

2.1.1.2. Palulus Orosius'un Libri Septem Adversus Paganos Adlı Eserinin Endülüs'e Girişi ve Etkileri

Hristiyan bir teolog olan Paulus Orosius (ö. 403) *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* adlı ilk dünya tarihinin yazarıdır. Latince olarak kaleme alınan bu eser, eski çağlardan başlayarak Roma İmparatorluğu'nun yanı sıra Gotlar, Hunlar ve

[365] Kütübî, *Fevâtü'l Vefayât ve'z-zeyl aleyhâ*, c. II, (Tahkik: İhsan Abbas), Darü'l-Sadr, Beyrut, 1973, s. 160.
[366] Campbell, *a.g.e.*, s. 101.
[367] İbn Ebû Useybia, *a.g.e.*, s. 601.
[368] İbn Ebû Useybia, *a.g.e.*, s. 601. Kütübî, *a.g.e.*, s. 160.
[369] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 196.
[370] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 197-198.
[371] Codoñer, *a.g.m.*, s. 224.

muhtelif barbar devletler hakkında tarihi malumat vermektedir [372]. Eser Hristiyan dünyadaki bilim çevrelerinde ilgi görmüş ve Batı İslâm dünyasına girişi de Endülüs üzerinden olmuştu. Nitekim VII. Konstantin'in III. Abdurrahman'a hediye olarak gönderdiği eserler arasında bu eserin bulunması dikkat çekicidir. İbn Ebû Useybia, Orosius'un eserinin imparatordan halifeye gönderilmesi hakkında şunları ifade etmektedir:

> *"Bu kitapla birlikte Romanos çağlar hakkında haberler, ilk kralların hikâyeleri ve ahlakî dersler içeren usta hikâye anlatıcısı Orosio'nun takdire şayan Roma tarihi eserini gönderdi."*[373]

Bizans İmparatoru tarafından Endülüs'e gönderilen Orosius'un bu eseri ülkenin önde gelen âlimlerinden muhaddis, fakih ve tarihçi olan Kâsım b. Asbağ (ö. 951) tarafından Endülüslü bir âlimin de yardımıyla Arapça'ya tercüme edildi[374]. Kimi araştırmacılar bu eserin tercümanı olarak Kâsım b. Asbağ'ın yanında Velid b. Hayzürân'ın adını da zikretmektedir[375]. İbn Haldûn Orosius'un Rum bir tarihçi olduğunu ve eserinin Cordoba şehrinde Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem için Kasım b. Asbağ ve Hristiyan bir hâkim tarafından tercüme edildiğini ifade etmektedir[376]. Buna ek olarak eserinin tercümesi hakkında şu malumatı vermektedir:

> *"Orosius'un kayıtları kabul edilebilirdir. Çünkü onu Cordoba'da Halife için tercüme eden iki şöhretli Müslümandı ve onlar eseri derlediler."*[377]

Bu tercümeden sonra Endülüs'teki bilim çevrelerinde tanınmaya başlayan Orosius'un eseri tarih ve coğrafya sahasında çalışan Endülüslü bazı âlimlerin kaynak olarak kullandıkları bir çalışma haline geldiği görülmektedir[378]. Bu eserden istifade eden âlimlerden birisi de Sevillalı Isidore ve Heron gibi Latin kaynaklarını da ilk kez kullanan ilk Müslüman müellif olarak bilinen İbn Cülcül'dür[379]. İbn Haldun da Vizigotlardan bahsederken Orosius'un adını zikretmektedir[380].

---

[372] Paulus Orosius, *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* (*The Seven Books of History Against the Pagans)*, (çev. Roy J. Deferrari), The Catholic University of America Press, Washington, 1981.
[373] Christys, *a.g.e.*, s. 135.
[374] M. Bahaüddin Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", *İSTEM*, sayı XIV, 2009, s. 64.
[375] Vernet, *a.g.e.*, s. 89.
[376] İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. II, s. 101.
[377] Christys, *a.g.e.*, s. 139.
[378] Varol, *a.g.m.*, s. 64.
[379] Karlığa, "İbn Cülcül", s. 403.
[380] König, *a.g.e.*, s. 173.

Erken dönem Endülüs tarihçilerinden olan Ahmed b. Muhammed Râzî'nin de Orosius'un bu eserine ilgi gösterdiği tahmin edilmektedir. Zira kendisi o dönemde İspanyolların kullandığı Roman dilinin lehçesini ve Latince'yi bildiğinden *Ahbâru Mülûki'il-Endelüs* adlı eserinin İslâm öncesi İspanya tarihiyle alakalı bölümünde bu eserden istifade etmiş olması kuvvetle muhtemeldir[381].

Orosius'un eserinin Latince'den Arapça'ya tercüme edilmesi Endülüs'te Müslüman âlimlerin yanı sıra İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyan âlimler için de önemli sonuçlar doğurdu. Zira bu eserin Arapça'ya tercüme edilmesiyle bilhassa Latince bilmeyen Endülüs Hristiyanlarının İber Yarımadası'nın İslâm fethi öncesindeki tarihine olan mesafelerinin de önemli derecede azalttığı düşünülmektedir[382].

Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında kültürel ilişkilerde iki bölge arasında kitap gönderilmesinin yanı sıra elçiler yoluyla sanat alanında da bazı değişimlerin yaşandığına dair iddialar mevcuttur[383]. Zira bu devirde Kurtuba Ulu Camii'nin mihrabının yanı sıra ince işçilik gerektiren Kur'an-ı Kerim bezemelerinin Bizans ustalarınca yapıldığı bilinmektedir[384]. Makkarî, III. Abdurrahman devrinde inşa edilen Medînetüzzehrâ Sarayı'nın yapımına 936 yılında başlandığını ve bu sarayın yapımında kullanılmak üzere Bizans İmparatoru tarafından 140 adet sütunun Cordoba'ya gönderildiğini zikretmektedir[385].

III. Abdurrahman'ın halefi II. Hakem el-Müstansır devrinde Kurtuba Ulu Camii'nin mihrap süslenmesi için Bizans İmparatorluğu'ndan mozaik ustalarının talep edildiği bilinmektedir. İbn İzârî II. Hakem'in Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas'a (963-969) mektup yazarak kendisinden mozaik sanatında mahir ustalar ve cami yapımında kullanılmak üzere mozaikler talep ettiğini zikretmektedir[386]. Halifenin elçileri bu ustaların ve malzemelerin temini için İstanbul'a gitti. İmparator II. Hakem'in bu talebi üzerine mozaik ustaları ve mozaikler göndermekle kalmamış yaklaşık 1600 kilo ağırlığında birkaç çuval altın da elçiler vasıtasıyla halifeye hediye

[381] Mehmet Özdemir, "Ahmed b. Muhammed Râzî", *TDVİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 478.
[382] Christys, *a.g.e.*, s. 136.
[383] Codoñer, *a.g.m.*, s. 231.
[384] John Fleming, Hugh Honour, *Dünya Sanat Tarihi*, (çev. Hakan Abacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 346.
[385] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 234.
[386] İbn İzârî, *a.g.e.*, s. 237-238.

olarak göndermişti[387]. Bu ustalar tarafından Şam'da bulunan Emevîler'e ait caminin mozaiklerine benzer şekilde Endülüs'teki Kurtuba Ulu Camii'ye de mozaikler döşendi[388]. İbn İzârî'nin bahsettiği Şam'daki cami Emevî Camii idi[389]. Bahsi geçen Bizans ustalarının aynı zamanda Endülüs'te bazı öğrenciler yetiştirdikleri ifade edilmektedir[390]. Hatta II. Hakem'in bu ustalar tarafından çırak ve yardımcı olarak yetiştirilmesi için köleler görevlendirdiği bilinmektedir. Bu köleler zamanla sanatlarında öylesine mahir oldular ki ustalarından bile daha iyi bir seviyeye ulaştılar[391]. Ayrıca Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in Bizans İmparatorluğu'ndan felsefi eserler talep ettiğine dair iddialar bulunsa da kaynaklarda bu hususta bir malumata rastlanmamaktadır[392].

Endülüs coğrafyası İslâm fethi öncesinde antik dönemden tevarüs eden kısıtlı bir ilmî birikime sahipti. Roma İmparatorluğu ve son olarak Vizigotlar devrinde siyasi kargaşa ve dini/mezhepsel ayrışmaların da etkisiyle birtakım âlimin gayretlerine rağmen bilim hayatında önemli bir gelişme kaydedilemediği bilinmektedir. Endülüs tarihçilerinden Sâid el-Endelüsî *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eserinde İslâm fethinden önceki Endülüs'ü "hikmetten yoksun" olarak tasvir etmektedir[393]. Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethini takip eden asırlarda bu coğrafyada zamanla bilim hayatında canlanma meydana geldi. Bilhassa VIII. ve IX. asırlarda Endülüs'ten Hicaz'a gerçekleştirilen hac ziyareti neticesinde Endülüslü âlimler Maşrık (Doğu İslâm toprakları) bölgesindeki âlimlerle temasa geçmeye başladılar. Mezkûr âlimler gerek hac yolculuğu güzergâhında konaklanan mekânlarda gerekse Hicaz'da İslâm âleminin muhtelif coğrafyalarından âlimlerle ilmî sohbetler ederek fikir alışverişinde bulunmuşlar ve farklı bilim sahalarındaki bilgilerini derinleştirmişlerdi. Hac ziyaretlerinin haricinde sadece ilim öğrenmek amacıyla yapılan rihleler de önemli bir yere sahipti. Endülüslü öğrenci ve âlimlerin doğuya gerçekleştirdikleri rihleler sayesinde Endülüs coğrafyası Mısır, Fas, Hicaz,

[387] Marianne Barrucand, Achim Bednorz, *Moorish Architecture in Andalusia*, Taschen, Köln, 1992, s. 84.
[388] İbn İzârî, *a.g.e.*, s. 237-238.
[389] Jerrilynn D. Dodds, *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1992, s. 22.
[390] Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, 14. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 261.
[391] Barrucand, Bednorz, *a.g.e.*, s. 84.
[392] Jakub Sypianski, "Arabo-Byzantine Relations in the 9th and 10th Centuries as an Area of Cultural Rivalry", *Byzantium and Arab World, Encounter of Civilization*, Selanik, 2004, s. 467.
[393] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 166.

Suriye ve Irak gibi bölgelerdeki ilmî birikiminden beslenmeye başladı. Bu bölgelere giden Endülüslü öğrenciler aldıkları dersler sayesinde kendilerini geliştirdiler. Endülüslü âlimler de bu bölgelere yaptıkları rihlelerle bilgilerini derinleştirmekle kalmayıp buradaki muhtelif sahalarda kaleme alınmış ilmî eserleri beraberlerinde Endülüs'e getirmişlerdi. Bu kitapların gelişi Endülüs'te ilmî literatürün zenginleşmesine katkı sağlamakla kalmayıp yeni bilim dallarının ortaya çıkışına zemin hazırladı. Endülüs'ten Maşrık topraklarına yapılan rihleler daha sonraki asırlarda da devam etti. Örneğin, İbnü'l-Baytâr'ın birçok Endülüslü âlimin yaptığı gibi Mağrib, Mısır ve Anadolu gibi muhtelif coğrafyalara rihle gerçekleştirdiği bilinmektedir. Fetihten sonraki asırlarda Endülüs'ten Maşrık yönüne devam eden rihleler bilhassa X. ve XI. asırlarda Endülüs'ün önemli bir bilim havzası haline gelmesiyle Maşrık'tan Endülüs yönüne yapılmaya başladı.

Avrupa ile Endülüs'ün ilk ilmî ve kültürel teması IX. asır ya da daha önceki bir devre dayanırken Bizans coğrafyasının Endülüs ile bu yönde bir temasının ancak X. asırda başlamasında iki bölgenin birbirine olan uzaklığın etkili olduğunu söylenebilir. Ayrıca Endülüs'teki birikimden istifade etmek için buraya heyetler gönderen Avrupalı devletlerle Bizans İmparatorluğu'nun bilimsel hayattaki gelişimini mukayese etmek durumun izahı için elzemdir. Zira IX. ve X. asırlara gelindiğinde Bizans İmparatorluğu büyük bir devlet tecrübesine sahip olmasının yanında bilim hayatında muhtelif sahalarda gelişim kaydetmişti. Belki de bu gelişiminin de etkisiyle Bizans, Endülüs'e elçilik heyeti gönderen bahsi geçen devletler/coğrafyalar kadar Endülüs ilmî birikiminden istifade etmek amacıyla girişimde bulunmadı.

Endülüs ile Bizans arasında kültürel ilişkilerin büyük ölçüde III. Abdurrahman ile VII. Konstantin arasında gerçekleşen elçi teatisi sayesinde başladığı görülmektedir. Kaynaklarda iki coğrafya arasındaki kültürel temasın daha erken devirlere dayandığına dair herhangi bir malumat ya da karineye ulaşamamız mümkün olmadı. Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu'nun kültürel ilişkilerinin bu iki hükümdar devrinde başlamasının bir tesadüf olmadığı aşikârdır. Zira III. Abdurrahman, sekiz asırlık Endülüs tarihinde ilme en büyük ilgi ve hürmeti gösteren hükümdarların birisiydi. Bizzat ilimle uğraşıp sarayında âlimleri himaye edip onlara ihsanlarda bulunmaktaydı. Benzer şekilde VII. Konstantin de Bizans

tarihinin entelektüel yönüyle temayüz eden imparatorları arasında özel bir yere sahipti. Farklı bilim dallarına olan ilgisi ve kaleme aldığı eserler onun ilmî derinliğini göstermektedir. VII. Konstantin'in III. Abdurrahman'a elçilik heyeti vasıtasıyla Dioscorides ve Orosius'un eserlerini hediye olarak göndermiş olması Endülüs Emevî halifesinin ilme olan ilgi ve merakından haberdar olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Kaynaklarda böyle bir malumatla karşılaşmamış olsak da imparatorun halifenin bu ilgi ve merakını bilerek onun gönlünü kazanmak için böyle bir işe tevessül etmiş olması muhtemeldir.

İmparatorluğun kuruluşundan sonraki asırlarda Bizans toprakları ilmî yönden önemli bir gelişim kaydetmişti. V. ve VI. asırlarda Bizans idaresindeki İskenderiye, Atina, Antakya ve Rodos gibi merkezlerdeki okullar Yunan bilimlerinin Suriye, İran ve Ermeni topraklarına yayılmasına katkı sağladı[394]. Müslümanların 641 yılında İskenderiye şehrini ele geçirmesiyle buradaki âlimlerin Bizans başkentine göç etmeleriyle İstanbul'un imparatorluğun en büyük kültür merkezi haline geldiği düşünülmektedir[395]. Endülüs ile kültürel temasın başladığı dönemde Bizans İmparatorluğu başta başkent İstanbul olmak üzere önemli bir bilim havzasıydı. Endülüs-Bizans kültürel ilişkilerin başladığı X. asır ve sonrasında Bizans'ın Endülüs üzerinde baskın etkisini görülmektedir. Bizans başkentinden Cordoba'ya gönderilen bilimsel eserler daha sonraki süreçte bilhassa Endülüs'te tıp, botanik ve tarih sahasında kaleme alınan yeni çalışmalara kaynaklık etti. Ayrıca Bizans tarafından gönderilen usta sanatkârlar Endülüs mimarisine ve tezyin sanatına yeni bir stil kazandırdı.

2.1.2. Kutsal Roma İmparatorluğu ile Diplomatik Temaslar ve Kültürel Alışveriş

Endülüs Emevî Devleti'nin siyasi ve askeri başarılarının etkisiyle IX. asırdan itibaren İslâm dünyasında ve Avrupa'da önemli bir siyasi güç olarak öne çıkması Batılı devletlerin dikkatini çekti. X. asra gelindiğinde Cordoba merkezli Endülüs

[394] Anne Tihon, "Conclusion", *A Companion to Byzantine Science*, (ed. Stavros Lazaris), 2020, Leiden, Boston, s. 497.
[395] Alain Touwaide, "Medicine and Pharmacy", *A Companion to Byzantine Science*, (ed. Stavros Lazaris), 2020, Leiden, Boston, s. 369.

Emevî Halifeliği, Bizans İmparatorluğu ile birlikte Avrupa'da en güçlü siyasi teşekkülü haline geldi.

Endülüs Emevî Devleti'nin Bizans İmparatorluğu'ndan başka VIII. asır gibi erken bir devirde Avrupa'da bir diğer önemli güç olarak dikkat çeken Franklarla de siyasi ve askeri temas kurduğu görünmektedir. Nitekim Endülüs'ten kuzeydoğu yönünde devam ederek 732 yılında Paris yakınlarına ulaşan Endülüs Müslümanlarının Fransa'daki ilerleyişini durduranlar da Franklar oldu. Kel Charles ve Pepin'in saltanat yıllarında Endülüs Emevî Devleti, Frankların iç işlerine müdahale edecek kadar nüfuz sahibiydi[396]. Daha sonraki süreçte Frank kökenli Karolenj Hanedanı'na mensup Kral Şarlman 778 yılında Endülüs şehirlerinden Zaragoza'ya askeri sefer düzenledi.[397]

X. asra gelindiğinde Avrupa'da önemli bir siyasi figür olarak tebarüz eden Kutsal Roma İmparatoru I. Otto devletinin istikbali için büyük gayretler sarf ediyordu. Onun siyasi ilişkiler geliştirdiği devletlerden birisi de III. Abdurrahman'ın idaresindeki Endülüs Emevî Devleti idi. Nitekim Kutsal Roma İmparatorluğu tarafından Cordoba'ya gönderilen Gorzeli John'un 953 yılında buraya ulaşıp bir süre Endülüs başkentinde ikâmet ettiği bilinmektedir. Onun Cordoba'da kaldığı süre hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte üç yıl burada bulunduğu yönünde iddialar mevcuttur[398]. Bir din adamı olan St-Arnoullu Jean, Gorzeli John'un 978 yılında hayatını kaleme aldığı *Vita Iohannis* adlı eserinde onun Cordoba'ya elçi olarak gittiği seyahat hakkında birtakım malumata yer vermektedir[399]. Bu elçilik ziyareti sırasında imparatorun İslâm'a karşı sert ifadelerin yer aldığı bir mektubu Halife'ye teslim etmek üzere John'a teslim ettiği düşünülse de bu konu ithilaflıdır. Aynı devirde Cordoba'ya gelen Bizans elçilik heyetinin bizzat III. Abdurrahman ile görüştüğü bilinse de Gorzeli John, Halife ile yüz yüze gelmeyip o yıllarda Emevî sarayında bir diplomat olarak temayüz eden Yahudi Hasday b. Şaprut ile

[396] Abdurrahman A. Hacci, "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks during the Umayyad Period", *Islamic Studies*, c. XXX, 1991, s. 247.
[397] Barton Sholod, *Charlemagne in Spain: The Cultural Legacy of Roncesvalles*, Librairie, Cenevre, 1966, s. 223.
[398] Penelope Nash, "The Ottonian Turn Their Gaze West to the Court of al-Andalus", *JAEMA*, C. XII, 2016, s. 56.
[399] Courtney Luckhardt, "Diplomacy between Emperors and Caliphs in the Tenth Century", *Medieval Worlds*, c. VIII, 2018, s. 93.

görüşebildi[400]. Bu görüşmede Endülüs'te yaşayan Johannes adlı Mozarap bir din adamının da hazır bulunduğu bilinmektedir[401]. Görüşmeler sırasında Hasday b. Şaprut'un onun görevinin niteliğini ve beraberinde getirdiği mektubun muhteviyatını öğrendiğini bunun yanı sıra John'a Halife'ye karşı nasıl bir tutum sergilemesi gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir[402]. III. Abdurrahman'ın da bu elçilik teatisinde devrin önemli âlimi Mozarap kökenli Recemundus'u I. Otto'nun sarayına elçi olarak gönderdiği bilinmektedir. Bu Mozarap'ın III. Abdurrahman'ı temsilen elçi olarak 956 yılında I. Otto'nun huzuruna ulaştığı kabul edilmektedir[403]. O, bahsi geçen seyahatinde Cremonalı Liutprand adlı rahip ile tanışmış ve zamanla ikilinin samimiyetleri gelişmişti. Recemundus tarafından ikna edilen Liutprand *Antapodosis* adlı eserini kaleme alarak çalışmasını bu Mozarap diplomata ithaf etti[404]. Bu eserin başında Liutprand, Elvira Piskoposu olduğunu söylediği Recemundus'tan tazimle bahsetmektedir[405].

Endülüs Emevî Devleti ile Kutsal Roma İmparatorluğu arasında diplomatik ilişkiler bağlamında yapılan bu elçi teatisinin arkasında devrin iki güçlü devletinin bazı siyasi hedefler olduğu tahmin edilebilir. Mezkûr diplomatik ilişkilerin gelişmesinde iki devletin dostluk ve ittifak kurma arayışının yanı sıra Endülüs Emevîlerinin bazı Müslüman korsanlarla ilgili yaşadıkları sorunlar temel saik olarak görülmektedir[406].

Bu iki devlet arasındaki ilişkilerin III. Abdurrahman'ın vefatından sonra da devam ettiği görülmektedir. İbn Kerdebûs'un verdiği bilgilere göre X. yüzyılın sonu yahut XI. yüzyıl başlarında I. Otto'nun torunu III. Otto, elçilik heyetini hediyelerle ve barış temennisiyle Cordoba'ya gönderdi[407].

---

[400] Luckhardt, *a.g.m.*, s. 95.
[401] Luckhardt, *a.g.m.*, s. 95.
[402] Michael Frassetto, "John of St. Arnoul", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, c. II, (ed. David Tomas, Alex Mallet), Brill, Leiden, Boston, 2010, s. 476.
[403] Christys, *a.g.e.*, s. 113.
[404] Birsel Küçüksipahioğlu, "Bizans'a Elçi Olarak Gelen Cremona Piskoposu Liutprant'ın İstanbul İzlenimlerine Bir Bakış", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXXIV, İstanbul, 2009, s. 160.
[405] Liutprand of Cremona, *a.g.e.*, s. 31.
[406] Natalie Dawn Levin, "Empire and Caliphate in the Life of John of Gorze", *Medieval Sicily, al-Andalus and the Maghrib*, (ed. Nicola Carpentieri, Carol Symes), ACR Humanites Press, Croydon, 2020, s. 40. Christys, *a.g.e.*, s. 109.
[407] Nash, *a.g.m.*, s. 62.

III. Abdurrahman devrinde Kutsal Roma İmparatorluğu ile gerçekleştirilen diplomatik ilişkilerin iki bölge arasında bilimsel temasların başlamasına katkı sağlayıp sağlamadığını tespit etmek güç görünmektedir. Aynı devirde Bizans ile geliştirilen siyasi temasların Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in elçileri vasıtasıyla III. Abdurrahman'a hediye olarak gönderdiği bilimsel eserlerin daha sonraki süreçte Endülüs'teki bilim literatürüne katkıları yukarıda bilhassa Ortaçağ'ın Arapça tabakat-teracim ve bilimsel risaleleri ışığında ortaya koymaya gayret edildi. Benzer temas ve etkilerin Kutsal Roma İmparatorluğu ile yaşanan elçi teatisinde ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Gorze'li John'un üç yıl gibi uzun bir süre Cordoba'da ikâmet ettiği iddiasının gerçek olduğunu kabul edersek onun seçkin âlimlere ve zengin kütüphaneleri sayesinde ilmî bakımdan ikbal çağını yaşayan Endülüs'teki ilmî ve kültürel çalışmalardan muttali olması daha makul bir ihtimal olarak öne çıkacaktır. Buna ek olarak onun çok yönlü bir âlim ve Endülüs sarayında nüfuz kazanmış Yahudi bir diplomat olan Hasday b. Şaprut ile temas kurmuş olması İslâm bilimleriyle tanışmasını kolaylaştırabilecek bir gelişmedir. Zira Hasday b. Şaprut, Yahudi teolojisiyle ilgili yaptığı bilimsel çalışmalara ek olarak Dioscorides'in De Materia Medica adlı eserinin Cordoba'da Yunanca'dan Arapça'ya tercüme eden tercüme ekibinin içinde yer aldı. Ayrıca devrin kaynaklara göre III. Abdurrahman'ın özel hekimliğini yapan Hasday b. Şaprut, başta Endülüs'te yaşayan Yahudiler olmak üzere dindaşlarının bilimsel alanda gelişim göstermesi için üstün bir gayret sarf etti[408]. Onun uzun bir süre Cordoba'da kalan Gorzeli John ile temaslarında İslâm bilimleri hakkında ilmî sohbetler yaptıkları göz önünde bulundurulmalıdır.

2.1.2.1. Kutsal Roma İmparatorluğu Elçisi Gorzeli John'un İslâm Bilimlerine Yönelik Faaliyetleri

Gorzeli John, Lorriane bölgesinde yaşayan bir din adamı iken bir süre sonra bu devirde gerçekleşen manastır reformunun da önde gelen figürlerinden birisi oldu. John'un önemli katkı sağladığı bahsi geçen bu reformların zaman içerisinde bir kültürel aydınlanma sürecine dönüştüğü yönünde görüşler mevcuttur[409]. Yine onun

[408] İbn Ebû Useybia, *a.g.e.*, s. 494. Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 217.
[409] James Westfall Thompson, "The Introduction of Arabic Science into the Lorriane in the Tenth Century", *ISIS*, c. XII, 1929, s. 189. Gorze Reformu hakkında ayrıca bknz: John Nightingale,

yapmış olduğu seyahatlerin sonucunda yaşadığı bölgenin entelektüel gelişimine katkı sağlayacak birtakım faaliyetler yürüttüğü de iddia edilmektedir. Örneğin onun İtalya seyahatinin dönüşünde Aristo'nun *Kategoriler* ve Porphyrios'un bu esere bir giriş mahiyetinde kaleme aldığı *Îsâgûcî* adlı eserlerini Gorze şehrine beraberinde getirmesi bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir[410]. Saul K. Padover, Endülüs'te yaklaşık üç yıl kalan Gorzeli John'un burada Arapça öğrendiğini ve Almanya'ya geri dönüşünde önemli sayıda Arapça bilimsel eseri beraberinde götürdüğünü ileri sürmektedir[411].

Recemundus'un diplomatik elçilik misyonuyla Kutsal Roma İmparatorluğu'na giderek bir süre orada ikâmet etmesi de tıpkı Gorzeli John'un Endülüs tecrübesi gibi iki bölge arasındaki kültürel temasları canlandırmış olabilir. St-Arnoullu Jean, Gorzeli John'un hayatını ele aldığı eserinde bir süre Gorze şehrinde bulunan ve Arapça ile Latince bilen bu Endülüslü elçi hakkında inanç bakımından "en Ortodoks" ifadesine yer vermektedir[412]. James Westfall Thompson ise Gorzeli John'un Arapça bildiği düşüncesine mesafeli durarak bu rahibin Endülüs'te yaşayan ve Latince bilen Yahudilerden Arapça bilgi birikimini edinmiş olabileceğini iddiasını ortaya atmaktadır[413].

2.2. İSLÂM VE BATI MEDENİYETLERİ ARASINDA KÜLTÜR ELÇİLİĞİ YAPAN İLK AVRUPALI ÂLİMLER

Yaklaşık sekiz asır İslâm idaresi altında kalan Endülüs coğrafyası, Ortaçağ Avrupası'nda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin seyrini belirleyen bölgelerin başında gelmekteydi. VIII. asırdan itibaren Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki siyasi, sosyal ve kültürel temaslar kesintisiz devam ederken özellikle X. asırdan itibaren Endülüs Emevî Devleti'nin kıtanın başat siyasi gücü haline gelmesiyle Endülüs'ün yarımada sınırlarının ötesindeki Avrupa ülkeleriyle olan ilişkileri de gelişmeye başladı. X. asırda Endülüs Emevî Devleti'nin Bizans İmparatorluğu ve Kutsal Roma

---

Monasteries and Patrons in the Gorze Reform: Lotharingia c. 850-1000, Oxford University Press, New York, 2001.

[410] Thompson, *a.g.m.*, s. 189.

[411] Saul K. Padover, "Muslim Libraries", *The Medieval Library*, (ed. James Westfall Thompson), Hafner Publishing Company, New York, 1923, s. 363.

[412] Luckhardt, *a.g.m.*, s. 103.

[413] Thompson, *a.g.m.*, s. 190.

İmparatorluğu gibi devrin en güçlü devletleriyle kurduğu diplomatik ilişkiler daha önce bahsettiğimiz şekilde hem Endülüs'teki ilmî birikimin zenginleşmesi hem de Batılı devletlerin elçileri vasıtasıyla İslâm bilimlerinin Avrupa'daki bilim çevrelerinde tanınır hale gelmesi gibi çok önemli iki sonuç doğurdu. Nitekim Endülüs ile Avrupa'nın farklı bölgelerindeki devletler arasında gerçekleşen elçi teatileri sayesinde daha önce Endülüslü Müslüman âlimler arasında tanınmayıp Batı bilim geleneğinde yaygın olarak bilinen bilimsel eserlerin Endülüs'e taşınma ve buna müteakiben bu eserlerin İslâm bilim çevrelerindeki resepsiyon süreci başladı.

İslâm bilimlerinin X. asırda ilk kez Pireneler'in ötesinde Avrupa'nın muhtelif bölgelerinde tanınmaya başlamasında tek etken Endülüs Emevî Devleti'nin Avrupalı devletlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı yaşanan kültürel gelişmeler değildi. Tıp, astronomi, astroloji, botanik, matematik, felsefe, coğrafya, tarih ve edebiyat gibi bilim dallarında yetişmiş seçkin âlimleri, Hristiyan dünyasında tanınmayan antik dünyanın bilim mirası olan eserlerin yanı sıra İslâm dünyasındaki bilimsel eserlerin mahfuz bulunduğu zengin kütüphaneleri ve âlimleri himaye eden hükümdarlarıyla Endülüs coğrafyası, bu dönemde ilmî yönden Avrupa'dan çok daha ileri bir seviyedeydi. X. asırda Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in kütüphanesinde 400 bin kitap bulunurken aynı yıllarda Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinin çok daha az sayıda esere ev sahipliği yapması bu durumu tasdik eden örneklerden sadece biridir. Bahsi geçen diplomatik temaslarla bölgeye gelen elçilerin yanı sıra Endülüs'te neşvünema bulup tedricen Hristiyan İspanya'da da tanınmaya başlayan ve daha önce Latin Hristiyan dünyasında bilinmeyen İslâm bilimlerinin ana membaı olan İber Yarımadası'nın yolunu tutan Avrupalı âlimler de vardı. Nitekim Ortaçağ kaynaklarında bu âlimlerden bazılarının yaşadıkları coğrafyanın ilmî yönden kendilerini beslemekte yetersiz olmasını bahane ederek İber Yarımadası'nı ziyaret ettiklerine dair atıflar mevcuttur. Yeni bilgi kaynağı arayışında olan Batılı entelektüellerin İslâm bilimlerinin Avrupa'da mayalandığı ana merkez olan İber Yarımadası'na ziyaretleri, münferit bilimsel faaliyetler olmanın ötesinde İslâm ve Batı bilim geleneği, başka bir deyişle Endülüs ve Avrupa arasında daha sonraki asırlarda mütemadiyen devam edecek olan yoğun bilgi aktarım sürecinin de nüvesini teşkil etmek etmekteydi.

İber Yarımadası sınırlarının ötesinde Avrupa'dan bölgeye gelerek İslâm bilimleri hakkında bilgi sahibi olan ve bu yeni bilgi kaynağından beslenen ilk Batılı âlimin kim olduğu ve İslâm bilimlerinin Ortaçağ Latin Hristiyan dünyasında tanınma sürecinin ne zaman ve nerede başladığını tam olarak ispat etmek güçtür. Ancak Ortaçağ'ın tarihi kaynakları ışığında tespit edilebildiği kadarıyla İslâm bilimlerini ilk olarak Avrupa'daki bilim çevrelerine yeni bilgi kaynağı şeklinde sunarak bu süreci başlatanlar X. asırda yaşamış birkaç Avrupalı entelektüeldi.

Avrupa'da tanınmayan bu yeni bilgi kaynağının izini süren âlimlerden biri, belki de ilki İslâm bilimlerinin İber Yarımadası sınırlarının ötesindeki Avrupa topraklarında tanınma sürecinde çok kilit bir figür olarak öne çıkan Aurillaclı Gerbert idi.

2.2.1. Aurillaclı Gerbert (ö. 1003)

Aurillaclı Gerbert, İber Yarımadası'nda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yoğunlaştığı X. asrın ortalarında Fransa'da dünyaya geldi. Gerbert ile aynı çağda yaşayan Fransız tarihçi Ademar de Chabannes onun Aurillac şehrinde yaşayan Akitanya ulusuna mensup olduğunu zikretmektedir[414]. Anne ve babası küçük yaşlardan itibaren onun iyi bir tahsil görmesi hususunda özel bir ihtimam gösterip bu doğrultuda genç Gerbert'i Aurillac şehrindeki St. Geraud (Gerald) Manastırı'na gönderdi[415]. Bölgenin önemli kültür merkezlerinden birisi olan bu müessesede sıkı bir eğitim ve öğretime tabi tutulan Aurillaclı Gerbert zamanla kendisini başta astronomi ve matematik olmak üzere farklı disiplinlerde geliştirerek seçkin bir âlim olma yolunda önemli bir gelişim gösterdi. Önce Ravenna Başpiskoposu olup ardından 999 yılında II. Silvester adıyla Papalık tacını giyen Aurillaclı Gerbert, daha ziyade bilimsel faaliyetleriyle öne çıktı[416].

St. Geraud Manastırı'nda gördüğü tahsil sırasında çalışkanlığı ve keskin zekâsıyla diğer öğrenciler arasında öne çıkan Gerbert, manastırın başrahibinin gözüne girdi. Barselona Kontu II. Borrell'in 967 yılında şehre gelip manastırı ziyaret etmesi o sırada bu müessesede bulunan Gerbert'in hayatında önemli bir dönüm

[414] Ademar de Chabannes, *Chronique*, (Tahkik: Jules Chavanon), Paris, 1897, s. 154.
[415] Ademar de Chabannes, *a.g.e.*, s. 154.
[416] Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan Allah'ın Güneşi*, (çev. Servet Sezgin), Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 65.

noktası oldu. Kont, manastırı ziyareti sırasında başrahip ile farklı konular üzerine konuşarak fikir teatisinde bulundular. Gerbert'in daha sonraki yıllarda öğrencisi olan Fransız tarihçi Saint-Remili Richer (ö. 1000) kontun bu ziyareti ve Gerbert'in bu ziyaretle geleceğinin nasıl şekillendiğini şu sözlerle dile getirmektedir:

> *"Gençliğinde çalışmalarına daha derinden bağlıyken, İspanya yakınının dükü Borrell ibadet etmek için Saint Gerald Manastırı'na geldi. O, rahip tarafından sıcak karşılandı ve bir süre konuştuktan sonra başrahip ona İspanya'da Liberal Sanatlar'da tamamen yetkin olan adamların olup olmadığını sordu. Borrell (bu tür adamların) var olduğunu onayladığında başrahip ondan öğrencilerinden birisini almasını ve bu konuda eğitilmesi için beraberinde götürmesini istedi. Kont, ondan istenenleri reddetmedi ama bu talebe cömertçe uydu. Ve kardeşlerinin onayıyla Gerbert'i aldı ve onu eğitimi için Piskopos Hatto'ya emanet etti."*[417]

Saint-Remili Richer'in aktardığı Borrell'in bu ziyareti sonrasında Gerbert, onunla birlikte Trivium ve Quadrivium disiplinlerini ihtiva eden Liberal Sanatlar alanında âlimlere ev sahipliği yapan Katalonya'nın yolunu tuttu. Barselona Kontu'nun nezaretinde Katalonya bölgesindeki Vic şehrine gelen Gerbert, şehrin piskoposu Hatto'ya (Ato, Hato) emanet edildi. Piskoposun himayesinde başta matematik olmak üzere farklı bilimlerde tahsil gören Gerbert, 967-970 yılları arasında Katalonya bölgesinde ikâmet etti. İngiliz tarihçi Malmesburyli William, Fransız âlimin Katalonya bölgesinde kaldığı süre zarfında aritmetik, geometri, müzik ve astronomi alanında kendisini geliştirdiğini zikretmektedir[418].

İngiliz tarihçi Malmesburyli William, Aurillaclı Gerbert'in II. Borrell ile birlikte Trivium ve Quadrivium eğitimi almak üzere Katalonya'ya gittiğini ifade eden Saint-Remili Richer'den farklı olarak onun İber Yarımadası'nı ziyaretinin sebebi olarak İslâm bilimlerine duyduğu ilgiye işaret etmektedir. Nitekim o, Fransız rahibin İspanya seyahatine dair şunları zikretmektedir:

> *"Gece vakti İspanya'ya kaçtı. Özellikle Sarazenler'den astroloji ve bu tanımın diğer bilimlerini öğrenmeyi hedefledi."*[419]

---

[417] Richer of Saint Remi, *Histories*, (çev. Justin Lake), c. II, Harvard University Press, Londra, 2011, s. 63.
[418] William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum*, (çev. John Allen Giles), Henry G. Bohn, Londra, 1947, s. 173.
[419] William of Malmesbury, *a.g.e.*, s. 172.

Saint-Remili Richer, Aurillaclı Gerbert'in Müslümanlarla olan temasına dair herhangi bir bilgi vermemesine rağmen Ordericus Vitalis'in onun Sarazenler'den eğitim almak için İber Yarımadası'na geldiğine dair ifadeler yer vermesi dikkat çekicidir.

Aurillaclı Gerbert'in İber Yarımadası'nda bulunduğu yıllarda özellikle Endülüs şehirlerinde gelişen İslâm bilimleriyle tanıştığı ve bu bilimleri Batı Hristiyan dünyasına taşıyan ilk Avrupalı entelektüellerden birisi olduğuna dair bilim çevrelerinde yaygın bir kanaat mevcuttur. Aurillaclı Gerbert'in dört yıllık Katalonya serüveninde bölgede bulunan Santa Maria de Ripoll Manastırı'nın kütüphanesinde bir süre bilimsel çalışmalar sürdürdüğü ve İslâm bilimlerine dair eserleri de burada tanıdığı yönünde görüşler serdedilmektedir. Bir Benedikten manastırı olarak 888 yılında inşa edilen Santa Maria de Ripoll'un özel kütüphanesinde bulunan bazı materyaller bu görüşleri destekler niteliktedir. Bu kütüphane Terencio, Vergilius, Horacio, Lucano, Marcial ve Prudencio gibi pek çok âlimin eserlerininin yanı sıra Trivium ve Quadrivium bilimlerinde birçok bilimsel yazmayı ihtiva ediyordu[420] . Ayrıca kütüphanede Arapça haşiyelerin yer aldığı bazı bilimsel metinlerin bulunduğu yönünde iddialar da mevcuttur[421].

Entelektüel birikim ve tecessüs sahibi bir âlim olan Aurillaclı Gerbert'in bilim ve kültür hayatı bakımından çok da parlak olmayan Katalonya bölgesinde dört yıl gibi uzun bir süre bilimsel faaliyetlerini sürdürdüğü yönündeki iddialara şüpheyle yaklaşmak gerekmektedir. Zira Katalonya bölgesindeki kütüphaneler ve kültür merkezleri yeni bilgi arayışı halinde olan Fransız âlimin dört yıl bölgede kalmasını sağlayacak kadar zengin değildi. Kimi araştırmacılar tarafından Katalonya bölgesinin bu yıllarda Avrupalı âlimleri cezbedecek seviyeden uzak olduğu yönünde görüş beyan edilmektedir[422]. Ancak aynı yıllarda Endülüs toprakları Cordoba, Sevilla, Toledo ve Granada gibi önemli kültür merkezleri farklı bilim dallarında seçkin âlimlere ve antik dünyanın yanı sıra İslâm coğrafyasında telif edilmiş önemli bilimsel eserlerin yer aldığı zengin kütüphanelere ev sahipliği yapıyordu.

---

[420] Bodelon, *a.g.e.*, s. 71.

[421] Elly Truitt, "Celestical Divination and Arabic Science in Twelfth Century England: The History of Gerbert of Aurillac's Talking Head", *Journal of the History of the History of Ideas*, c. LXXIII, n. 2, 2012, s. 206.

[422] Ramon Menendez Pidal, "España y la Introduccion de la Ciencia Arabe en Occidente", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*, c. III, s. 1955, s. 14.

Endülüs bilim havzasında gelişen İslâm bilimlerinin İber Yarımadası'nın sınırları ötesindeki Avrupa topraklarında taşınmasında Aurillaclı Gerbert'e özel bir rol atfedilmektedir. Fransız entelektüelin bu dört yıllık süre zarfında Endülüs'e gidip Müslüman âlimlerle ve İslâm bilimleriyle tanışmış olabileceği yönünde birtakım iddialar mevcuttur. Nitekim Ortaçağ'da kaleme alınan iki kroniğin Aurillaclı Gerbert'in İber Yarımadası'nda bulunduğu dört yılda Katalonya bölgesinden ayrılıp bir süre İslâm idaresi altındaki Endülüs'te bilimsel faaliyetlerini sürdürdüğüne işaret eden anekdotlar ihtiva etmesi bu iddiaları doğrular niteliktedir. Bu kayıtlardan ilki Fransız tarihçi Ademar de Chabannes'in *Chronique* adlı eserinde yer almaktadır. Ademar de Chabannes, Aurillaclı Gerbert'in o devirde insanların bilimsel araştırmalar yaptıkları Cordoba şehrini ziyaret ettiğini açık bir şekilde dile getirmektedir[423]. Gerbert'in çağdaşı olan Fransız bir tarihçinin Cordoba hakkında bilgi sahibi olması o devirde Cordoba'nın İber Yarımadası sınırlarının ötesindeki entelektüeller tarafından da tanındığını göstermesi bakımından önemlidir[424].

Aurillaclı Gerbert'in İber Yarımadası seyahati sırasında Endülüs coğrafyası ve Müslüman âlimlerle olan muhtemel temaslarına dair kayıtların bulunduğu bir diğer eser Malmesburyli William'ın *Gestra Regum Anglorum*'dur. Eserde Fransız âlimin İspanya seyahati sırasında bir Müslüman (Sarazen) âlim ile tanıştığı ve zamanla onun saygısını kazanıp bir süre evinde misafiri olduğu anlatılmaktadır. Aurillaclı Gerbert'in buradaki misafirliği sırasında Müslüman âlimin kütüphanesindeki kitaplardan bazılarını kendisinden ödünç alarak bu eserlerdeki bilgilerden istifade ettiği zikredilmektedir. Anlatıya göre Müslüman âlim, kütüphanesinden "tüm sanatını ihtiva eden" bir eseri tüm ısrarlarına rağmen Fransız misafirine ödünç vermeyi kabul etmemiş ve bu durum Aurillaclı Gerbert de çareyi bu kitabı alıp kaçmakta bulmuştu[425].

Malmesburyli William'ın kayıtlarının doğru olduğunu kabul edecek olursak Aurillaclı Gerbert'in evinde misafir kaldığı Müslüman âlimin hangi şehirde yaşadığı sorusu akla gelmektedir. Onun seyahatini gerçekleştirdiği X. asırda İber Yarımadası'nın büyük bir kısmı İslâm hâkimiyeti altında olup buradaki Müslümanlar da ekseriyetle İslâm hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşamayı tercih ediyordu. Aynı

[423] Ademar de Chabannes, *a.g.e.*, s. 154.
[424] Pidal, *a.g.m.*, s. 14.
[425] William of Malmesbury, *a.g.e.*, s. 174.

devirde Katalonya bölgesi söz konusu olduğunda bölgede çok az sayıda Müslümanın yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Aurillaclı Gerbert'in evinde kaldığı bu Müslüman âlimin onun ilgi duyduğu bilim dallarında kaleme alınmış bilimsel eserlerin bulunduğu zengin kütüphanelere ve seçkin âlimlere ev sahipliği yapan Endülüs bölgesindeki şehirlerinden birinde yaşamış olması daha muhtemeldir.[426]

Aurillaclı Gerbert'in çağdaşı olan Ademar de Chabannes ile XII. asırda yaşamış Malmesburyli William'ın kayıtları Fransız âlimin İber Yarımadası ziyareti sırasında bilimsel çalışmalar yürütmek amacıyla Endülüs'ü ziyaret ettiği ya da en azından İslâm bilimleri hakkında belli kanallar aracılığıyla bilgi sahibi olduğuna delalet etmektedir. Buna ek olarak bilhassa astronomi ve matematik gibi bilimlerde tükenmek bilmez bir enerjiyle çalışmalarını sürdüren bu Batılı entelektüelin İber Yarımadası'ndan ayrıldıktan sonra devam ettiği bilimsel faaliyetler, onun İslâm bilimlerine olan ilgisini gözler önüne sermektedir. Aurillaclı Gerbert, 970 yılında Katalonya'daki bilimsel çalışmalarına son verip Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etti. Ayrıca ilerleyen yıllarda İber Yarımadası'nda tanıştığı bazı âlimlerle olan temasını da sürdürdü.

Aurillaclı Gerbert'in hususi mektupları onun İslâm bilimleriyle olan ilişkisini ortaya koyması açısından önemli ayrıntılar içermektedir. Fransız entelektüelin hususi mektuplarından onun farklı milletlerden âlimlerle bilimsel konulardaki fikir alışverişi halinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu mektuplarından birinde Fransız âlimin Galya bölgesine döndükten sonra Katalonya bölgesinde yaşayan *Barselonalı Lupitus (Llobet)* adlı âlime hitaben kaleme aldığı bilinmektedir. Bu din adamının Barselona Katedrali'nin başdiyakozu olduğu ve 997 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir[427]. Aurillaclı Gerbert'in mektupta ondan tercüme edilmiş bir astroloji kitabının nüshasını istediği görülmektedir[428]. Aurillaclı Gerbert'in Lupitus ile mektuplaşması sayesinde Müslüman bir âlim olan Yusuf (ö. 984) hakkında bilgi sahibi olduğu düşünülmektedir[429]. Bu Müslüman âlimin Arapça'nın yanı sıra Latince bildiği ve bir süre Endülüs'te yaşayıp daha sonra İber Yarımadası'nın kuzeyine göç ettiğine dair

[426] Enes Şanal, "İslâm ve Batı Medeniyetleri Arasındaki İlk Bilimsel Temaslar: Aurillaclı Gerbert'in İspanya Seyahati (967-970)", *Doğu Batı Dergisi*, sayı 98, Ankara, 2021, s. 160-161.
[427] Thomas Freudenhammer, "Lupitus of Barcelona", *Sudhoff Archiv*, no: 104-2, 2020, s. 141.
[428] Gerbert de Aurillac, *Epistolae Gerberti*, *(Lettres de Gerbert)*, (ed. Julien Havet), Alphonse Picard, Paris, 1889, s. 19.
[429] Vernet, *a.g.e.*, s. 124.

bir iddia mevcuttur[430]. Aurillaclı Gerbert, Rheims'te bulunduğu bir dönemde Rahip Aurillaclı Gerard'a hitaben kaleme aldığı mektubunda bahsi geçen Yusuf adlı âlim tarafından kaleme alınan *De Multiplicatione et divisione numerorum* adlı çarpma ve bölme işlemlerini konu edinen eserin nüshasını talep etti[431]. Fuat Sezgin, Gerbert'in Aurillaclı Gerald adlı âlimden bahsi geçen eseri talep etmesinde yola çıkarak Arap rakamlarının bu yıllarda Fransa'nın güneyindeki bilim çevrelerine ulaşmış olabileceğini ileri sürmektedir[432].

Santa Maria de Ripoll Manastırı'nın kütüphanesinde bulunan bazı bilimsel eserlerin Barselona Kontu II. Borrell'in erkek kardeşi olan Miro Bonfill'in imzasını taşıdığı düşünülmektedir. Aurillaclı Gerbert'in bahsi geçen âlimle birtakım ilişkilerinin olduğu yönünde iddialar mevcuttur[433].

İngiliz tarihçi Malmesburyli William'ın ifadesine göre daha önce Avrupa'da bilinmeyen abaküsü Sarazenler'den (Müslümanlar) öğrenip Batı dünyasına tanıtan Fransız âlim Aurillaclı Gerbert'ti[434]. Ayrıca onun Ortaçağ Batı bilim çevrelerinde gubâr rakamlarını ilk izah eden âlim olduğu düşünülmektedir[435]. Gerbert'in gubâr rakamları hakkında edindiği bilgilerin Hristiyanlar arasında bilinmediği ve dolayısıyla Arapça bilimsel metinlerden başka bir kaynakta yer almasının mümkün olmadığı da iddia edilmektedir[436].

Aurillaclı Gerbert, İspanya seyahatinden sonraki yıllarda astronomi ve geometri üzerine araştırmalar yaparak bu alanlarda bilimsel eserler telif etti. Fransız âlimin usturlabın kullanımını anlatan *De utilitatibus astroloabii (De Mensura astrolabii)* ve *Geometria* adlı eserleri bulunmaktadır[437]. Aurillaclı Gerbert'in Paris'te hocalık yaptığı yıllarda abaküs üzerine verdiği derslerin notları Bernelinus adlı öğrencisi tarafından bir araya getirildi[438]. Nicolaus Bubnov ve Julio Samsó'nun

[430] Nash, "The Ottonians", s. 57-58.
[431] Gerbert de Aurillac, *Gerberti Opera Mathematica*, (ed. Nicolaus Bubnov), R. Friedlander & Sohn, Hildesheim, Berolini, 1899, s. 101.
[432] Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, c. I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2008, s. 134.
[433] Pierre Riche, *Gerberto: el Papa del año Mil*, Nerea, 1990, Madrid, s. 24.
[434] William of Malmesbury, *a.g.e.*, s. 174.
[435] Sarton, *a.g.e.*, c. I, s. 649.
[436] Roland Allen, "Gerbert, Pope Silvester II", *The English Historical Review*, c. VII, no: XXVIII, 1892, s. 627.
[437] Sezgin, *a.g.e.*, s. 135.
[438] Sarton, *age.*, s. 714.

başını çektiği bazı araştırmacılar Aurillaclı Gerbert'in bu eserlerini tetkik etti. Fransız âlime atfedilen usturlap enstrümanına dair bu eser sonraki asırda Almanya ve Fransa'nın farklı bölgelerinde usturlabın yapılışı ve kullanılışına dair açıklamalar içeren ve Arapça eserlerden türetilerek hazırlanan bazı Latince risalelerin hazırlandığı bilinmektedir[439].

İspanya seyahatinden sonraki yıllarda Aurillaclı Gerbert'in Avrupa'nın farklı bilim merkezlerinde eğitim-öğretim faaliyetleriyle meşgul olup çok sayıda öğrenci yetiştirdiği görülmektedir. Öğrencilerinden birisi olan Saint-Remili Richer, Aurillaclı Gerbert'in yetiştirdiği öğrenciler ve onun Avrupa'nın farklı bölgelerindeki bilim çevrelerinde tanınırlığına dair şunları dile getirmektedir:

> *"Gerbert, çalışmalarını muazzam bir enerjiyle sürdürdü ve öğrencilerinin sayısı her geçen gün arttı. Büyük bir öğretmen olarak şöhreti sadece Galya'ya taşınmakla kalmadı aynı zamanda Almanya halkları arasında dolaştı. Alpleri aştı ve Tiren ve Adriyatik Denizlerine kadar İtalya'ya yayıldı."*[440]

Astronomi ve matematik gibi disiplinlerde derin bilgi birikimine sahip Fransız entelektüel olan Aurillaclı Gerbert'in yetiştirdiği öğrenciler arasında o devrin önemli figürleri arasında girecek birtakım âlimler de mevcuttu. Nitekim Malmesburyli Fransız Gerbert'in Fransa Kralı Hugh Capet'in oğlu ve Kutsal Roma İmparatoru I. Otto'nun oğlu II. Otto gibi seçkin sınıftan öğrencilerinin olduğunu dile getirmektedir[441]. Ordericus Vitalis de Fransız âlimin öğrencileri arasında Kral Robert, Sens Piskoposu Leotheric, Auxerre Piskoposu Remi, Haimon ve Hubold gibi entelektüellerin adını saymaktadır[442]. Fransız âlimin rahle-i tedrisinden geçen öğrencilerden birisi de sonraki yıllarda Avrupa'daki bilim merkezlerinden bilhassa astronomi biliminde gerçekleştirdiği faaliyetlerle adından söz ettiren Chartresli Fulbert idi.

Cordoba, Sevilla, Toledo ve Granada gibi Endülüs şehirlerinin ilmî ve kültürel yönden geliştiği ve İslâm bilimlerinin İber Yarımadası'nın sınırlarının ötesindeki Avrupa topraklarında tanınmaya başlayacağı bir devirde bilimsel

---

[439] Bruce Stansfield Eastwood, "Astronomy in Christian Latin Europe: c. 500-c. 1150", *J.H.A.*, c. XXVIII, 1997, s. 253.
[440] Richer of Saint Remi, *a.g.e.*, s. 85.
[441] William of Malmesbury, *a.g.e.*, s. 175.
[442] Ordericus Vitalis, *a.g.e.*, c. I, s. 144.

faaliyetler sürdürmek üzere İber Yarımadası'nı ziyaret eden Aurillaclı Gerbert, burada geçirdiği dört yılda ilmî yönden çok büyük kazanımlar elde etti. Onun daha önce Batı'da tanınmayan bilgi birikimini Batı'ya taşıdığı düşünülmektedir[443]. Bu süre zarfında Fransız âlimin Katalonya bölgesinde Vic ve Ripoll gibi bilim merkezlerinde faaliyetlerde bulunduğu bilinse de onun Endülüs'e gidip gitmediği ya da İslâm bilimleriyle doğrudan ya da dolaylı yoldan tanışıklığı olup olmadığının tespit edilmesi elzemdir. Ademar de Chabannes'in Fransız âlimin Cordoba'yı ziyaret ettiği ve Malmesburyli William'ın ise Müslüman bir âlimin evinde misafir kalıp kütüphanesindeki eserlerden istifade ettiği yönündeki kayıtları onun Endülüs'te bir süre bulunduğu yönünde kuvvetli delillerdir. Benzer şekilde Aurillaclı Gerbert'in İber Yarımadası'ndan ayrıldıktan sonra bazı âlimlere hitaben kaleme aldığı mektuplar, onun İslâm bilimlerine aşina olduğunu göstermesi bakımından çok değerli vesikalardır. İslâm bilimlerinin Hristiyan İspanya'yı aşarak Batı Hristiyan dünyasındaki bilim çevrelerinde tanınma sürecinde Aurillaclı Gerbert, özellikle İber Yarımadası'ndaki bilimsel faaliyetleri sayesinde öncü bir figür olarak öne çıkmaktadır. İslâm bilimlerinin özellikle XII-XIII. asırlarda başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'nın muhtelif şehirlerinde Arapça'dan Batı dillerine yapılan tercümeler vasıtasıyla Avrupa'ya taşındığı bilinmektedir. Bu taşıma sürecinin ne zaman, nerede ve ne şekilde başladığı hususunda görüş birliği bulunmamaktadır. Kanaatimize göre Aurillaclı Gerbert, İslâm bilimlerinin İber Yarımadası'nın ötesindeki Avrupa topraklarına taşınma sürecine katkı sağlayan alan ilk Avrupalı âlimdi.

2.2.2. Chartresli Fulbert (ö. 1028)

Doğu ve Batı İslâm dünyasında farklı zamanlarda kaleme alınmış bilimsel eserlerin aşamalı olarak muhtelif kanallar vasıtasıyla Endülüs'e taşınması, bölgede aklî ve naklî bilimlerin gelişimine büyük bir katkı sağladı. Endülüs'ün ilmî ve kültürel yönden ikbal çağını yaşadığı X. asırdan itibaren İslâm bilimleri Avrupalı âlimler arasında merak uyandırmaya başladı. Bu devre kadar sadece bahusus Endülüs olmak üzere İber Yarımadası'ndaki Hristiyan ve Yahudiler arasında tanınan İslâm

[443] José Martínez Gázquez, *The Attitude of the Medieval Latin Translators Towards the Arabic Sciences*, Micrologus' Library, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2016, s. 16-17.

bilimleri, X. asırda gerek Endülüs Emevî Devleti'nin Batılı devletlerle olan diplomatik temasları gerekse Aurillaclı Gerbert örneğinde görüldüğü gibi bazı âlimlerin bireysel ilgi ve gayretleri sonucunda Avrupa'nın farklı ülkelerindeki bilim çevrelerinde rağbet gördü. İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecininin erken yıllarında önemli role sahip âlimlerden birisi de Chartresli Fulbert idi.

Yaklaşık olarak 960 yılında dünyaya gözlerini açan Chartresli Fulbert, genç yaşlarda Rheims Okulu'nu ziyaret ederek devrin Trivium ve Quadrivium bilimlerinde şöhret kazanmış gözde âlimi Aurillaclı Gerbert'in öğrencisi oldu [444]. Astronomi, hukuk ve tıp gibi bilim dallarında kendisini yetiştiren Fulbert, 990'lara gelindiğinde Chartres'teki katedral okulunda dersler vermeye başladı[445]. Chartresli Fulbert astronomi, aritmetik ve tıp alanlarında daha sonraki süreçte Avrupa'nın önemli entelektüelleri arasında anılacak olan St. Emmeramlı Hartwic, Angersli Bernard ve Tourslu Berengar gibi entelektüellere hocalık yaptı[446].

Chartres Okulu'ndaki bilimsel faaliyetlerinin yanında Chartresli Fulbert'in özellikle X. asırdan itibaren Avrupa'da sınırlı sayıda Hristiyan âlim tarafından bilinen Arapça bilimsel metinlerden haberdar olduğu tahmin edilmektedir[447]. Onun astronomi alanında bilhassa usturlap hakkında bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Chartresli Fulbert, usturlabın parçalarının adlarının Latince ve Arapça karşılıklarını bir arada izah ettiği bir sözlük kaleme aldı[448]. Kimi araştırmacılara göre Chartresli Fulbert'in üstün gayretleri sonucunda Chartres şehri, başta matematik alanında olmak üzere İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde başlıca merkezlerden biri olarak öne çıktı[449]. İslâm bilimlerine yönelik bir ilgisinin olduğunu bildiğimiz Chartresli Fulbert'in bazı öğrencileri Arapça yıldız adlarını öğrenerek bu alanda önemli bilimsel faaliyetler yürüttüler[450].

---

[444] Mark Zier, "Fulbert of Chartres", *Medieval France: An Encyclopedia*, (ed. William W. Kibler, Grover A. Zinn, Lawrence Earp, John Bell Henneman), Routledge, New York, 1995, s. 377.
[445] Eduard Jeauneau, *Rethinking the School of Chartres*, University of Toronto Press, Toronto, 2009, s. 29.
[446] Paul Saenger, *Space Between Worlds: The Origins of Silent Reading*, Stanford University Press, California, 1997, s. 168-169.
[447] Saenger, *a.g.e.*, s. 165.
[448] Stephen C. McCluskey, *Astronomies and Cultures in Early Medieval Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 177.
[449] Philip Ball, *Universe of Stone: Chartres Catedral and the Triumph of the Medieval Mind*, Vintage Books, Londra, 2009, s. 106.
[450] Ball, *a.g.e.*, s. 106.

2.2.3. Reichenaulu Hermann (ö. 1054)

İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecinin ilk safhasında adından bahsedilmesi gereken Avrupalı âlimlerden birisi Reichenau şehrinde yaşayan Reichenaulu Hermann'dır. Ortaçağ'da kaleme alınmış Latince tarihi metinlerde kendi adından ziyade "Contractus" lakabıyla anılıyordu[451]. 1013 yılında dünyaya gelen Reichenaulu Hermann, Kluni keşişi Berno devrinde manastırda iyi bir eğitim aldı. Gençliğinde Almanya'daki Benedikten manastırı olan Reichenau Manastırı'nda rahip olarak faaliyetlerde bulundu. Matematik, astronomi ve müzik disiplinlerinde çalışarak kendisini çok yönlü bir âlim olarak yetiştirdi. Manastırda iyi bir tahsil gören Hermann, sahip olduğu bilgi birikimi sayesinde Avrupa'daki entelektüel çevrelerde saygı gördü. Dini görevlerinin yanı sıra birtakım eğitim faaliyetlerinde yer alarak çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Hermann'ın öğrencilerinden birisi olan Berthold von Reichenau, kaleme aldığı kroniğinde hocasının eğitim-öğretim ve bilimsel faaliyetlerine dair malumata yer vermektedir. Onun aktardığı anekdotlar Reichenaulu Hermann'ı bizzat tanıyıp öğrencisi olmuş bir âlimin gözlemlerine dayanması bakımından çok değerlidir. Zira o, Hermann'ın edebiyat ve teolojinin yanı sıra pek çok alandaki bilgi birikiminin ve bilgeliğinin şöhretini duyan pek çok öğrencinin kendisinden ders alabilmek için onun yanına gittiklerini zikretmektedir[452]. Kimi araştırmacılar tarafından XI. asırda Almanya'da din adamı olan Reichenaulu Bern ve onun öğrencisi Reichenaulu Hermann'ın entelektüel yönleriyle bölgenin gözde iki âlimi olduğunu vurgulanmaktadır[453].

Reichenaulu Hermann'ın İslâm bilimleriyle olan muhtemel temaslarını tespit edebilmek için onun eserlerinde kullandığı bilimsel malzemenin kökeninin izini sürmek yerinde olacaktır. Onun Arapça bilmediği ancak bilhassa astronomi alanında kaleme alınan Arapça bilimsel eserlerin Latince tercümelerine erişim sağladığı

[451] Lorenzo Martinez Angel, "Fue Hermann de Reichenau (s. XI.) traductor del Arabe? Su vida, por Bertholdus de Reichenau", *Estudios Humanisticos: Filologia*, c. XXVIII, 2006, s. 309.
[452] Berthold von Reichenau, *Chronicon*, (Eleventh-Century Germany, çev. Ian Stuart Robinson), Manchester University Press, New York, 2008, s. 108. Jürgen Hamel, "Hermann the Lame", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, (ed. Thomas Hockey), Springer, New York, 2007, s. 489.
[453] Ian Stuart Robinson, *Eleventh Century Germany*, Manchester University Press, New York, 2008, s. 1.

tahmin edilmektedir[454]. X. asırda İber Yarımadası'ndaki önemli kültür merkezlerinden olan ve yürütülen bilimsel çalışmaların etkisiyle İslâm bilimlerinin Batı Avrupa'daki resepsiyon sürecinde önemli bir köprü olarak görebileceğimiz Santa Maria de Ripoll Manastırı'nda Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmiş el yazmalarının bulunduğu bilinmektedir. Reichenaulu Hermann'ın mezkûr el yazmalarından istifade ettiği bugün pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir[455].

Yaşadığı çağda bilimsel çalışmaları sayesinde çağdaşı olan âlimleri gölgede bırakan Reichenaulu Hermann'ın pek çok bilim dalına ilgi duyduğu görülmektedir. Öğrencisi Berthold von Reichenau, onun muhtelif bilimlerde yürüttüğü bilimsel çalışmalar hakkında şu değerli ifadeleri aktarmaktadır:

> *"...Ayın tutulmasını hesaplamak için en güvenilir kuralları da geliştirdi. Ayrıca yöntem ve düzene göre şekil ve diyagramlarla geometri üzerine bir eser kaleme aldı ki bu, sanatın incelenmesinde kesinlikle çok yararlıydı, çünkü eski zamanlarda hiç kimse bu alanda bu kadar derin bir bilgi ve kavrayışa sahip değildi."*[456]

Çağının ötesinde bir bilgeliğe sahip olan Reichenaulu Hermann o vakte kadar Hristiyan Batı'da bilinmeyen disiplinlerdeki bilgi ve teoriler üzerine çalıştı. Onun özel ilgi alanları arasında astronomik aletler, müzik estrümanları ve saatler vardı. Berthold von Reichenau hocasının bu aletler ve enstrümanlar hakkındaki bilgi seviyesini şöyle dile getirmektedir:

> *"Saatler, müzik enstrümanları ve mekanik aletler yapımında hiç kimse ona denk değildi. Zayıflığının izin verdiği ölçüde, daima bu faaliyetlerle ve anlatılması uzun sürecek aynı türden birçok faaliyetle meşgul oldu."*[457]

Astronomi bilimi üzerine kampsamlı araştırmalar yapan Reichenaulu Hermann'ın bu alanda iki çalışması olduğu bilinmektedir. Astronomik bir alet olan usturlabın yapımı ve kullanımını izah ettiği *De Mensura Astrolabii* ve *De Utilitatibus Astrolabii* adlı eserleri kaleme alıp Avrupa'da astronomi literatürüne önemli bir zenginlik katan Reichenaulu Hermann, usturlap, silindirik güneş saati ve kadran gibi

---

[454] Mary Catherine Welborn, "Lotharingia as a Center of Arabic and Scientific Influence in the Eleventh Century", *ISIS*, c. XVI/II, 1931, s. 195.
[455] Hamel, *a.g.m.*, s. 489.
[456] Berthold von Reichenau, *a.g.e.*, s. 109.
[457] Berthold von Reichenau, *a.g.e.*, s. 110.

astronomik aletlerin Batı'da tanınmasında büyük bir rol üstlendi[458]. Eserlerinde Arapça astronomik terimlerin Latince tercümeli muadillerini kullanan Reichenaulu Hermann, İslâmî astronomik modellere dayalı güneş saati tanımına da yer vermektedir[459]. Mary Catherine Welborn, bu eserlerin hazırlanmasında Hermann'ın ana kaynak olarak Maşallah'ın De Constructione Astrolabii ve De Utilitate Astroloabii adlı çalışmalarını referans almış olabileceğini tahmin edilmektedir[460].

Reichenaulu Hermann, "filozofların oyunu" olarak da bilinen matematiksel bir oyun olan ve Ptagoras, Boethius ya da Aurillaclı Gerbert tarafından bulunduğu düşünülen *rithmomachia* hakkında bir eser kaleme aldı ki bu eserin Ortaçağ Avrupası'nda alanında hazırlanmış ilk orijinal kitap olduğu iddia edilmektedir[461].

Endülüs ile Avrupalı devletlerin siyasi temaslarının bu iki bölge arasında birtakım bilimsel gelişmeleri de olumlu yönde etkilediği görülmektedir. X. asırda Endülüs Emevî Devleti'nin ikbal çağında I. Otto tarafından 953-954 yıllarında III. Abdurrahman'a elçi olarak Cordoba'ya gönderilen Gorzeli John'un ülkesine dönerken önemli sayıda Arapça yazmayı da bereberinde ülkesine getirdiği tahmin edilmektedir. José Martínez Gázquez, bu Arapça bilimsel eserlerden birisinin usturlap hakkındaki risalesinin yazımında Reichenaulu Hermann'a ilham vermiş olabileceğini ileri sürmektedir[462].

Reichenaulu Hermann'ın İslâm bilimleriyle olan teması ve bu bilgi birikiminden istifade ettiği pek çok araştırmacı tarafından fikir birliğiyle kabul edilmektedir. Justo Perez de Urbel ve Garcia M. Colombas gibi araştırmacılar onun Arapça bildiğini ileri sürmektedirler[463]. Ancak kanaatimize göre bu iddianın doğruluğu tartışmalıdır. Zira Hermann'ın Santa Maria de Ripoll Manastırı'nda yer alan Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmiş metinlerden istifade ettiği kabul edilirse onun neden doğrudan Arapça metinlere ulaşmadığı sorusu akla gelecektir. Bu bağlamda Hristiyan âlimin Arapça bildiği yönündeki iddianın onun Arapça kaynaklardan edindiği tahmin edilen bilgilerden yola çıkarak ortaya atılmış olması muhtemeldir.

---

[458] Hamel, *a.g.m.*, s. 489.
[459] Hamel, *a.g.m.*, s. 489.
[460] Welborn, *a.g.m.*, s. 195.
[461] Vernet, *a.g.e.*, 131.
[462] Gázquez, *a.g.e.*, s. 17.
[463] Angel, *a.g.m.*, s. 309.

Haç ve Hilal'in mücadele sahası olan ve Hristiyanlarla Müslümanların bir arada yaşam sürdüğü İber Yarımadası'nın ötesindeki Avrupa topraklarında yaşayan Batılı entelektüellerin İslâm bilimleriyle olan temas süreci, kabaca X. asrın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden Aurillaclı Gerbet ile başlayıp Chartresli Fulbert ve Reichenaulu Hermann ile devam etti. X-XI. asırlarda bahsi geçen âlimlerin bilimsel faaliyetleri Endülüs'te gelişen bilhassa astronomi ve matematik bilimlerindeki yeniliklerin Fransa ve Almanya gibi Avrupa ülkelerinde tanınmasına zemin hazırladı. Aurillaclı Gerbert, İber Yarımadası'ndan ayrıldıktan sonra Katalonya bölgesiyle olan irtibatını bazı âlimlerle mektuplaşmaları sayesinde sürdürmekle kalmayıp orada derinlik kazandırdığı bilgi birikimiyle Avrupa'nın muhtelif bilim merkezlerinde öğrenciler yetiştirdi. Yukarıda bahsettiğimiz âlimler öğrenci yetiştirmekle kalmayıp İber Yarımadası'ndaki İslâm bilgi birikiminden mülhem olduğu düşünülen bazı bilimsel eserler telif ettiler. X-XI. asırlarda faaliyet gösteren Aurillaclı Gerbert, Chartresli Fulbert ve Reichenaulu Hermann gibi Batılı entelektüeller, Endülüs'teki bilimsel eserlerin Arapça'dan Latince, Kastilyaca, Katalanca ve İbranice'ye yoğun olarak tercüme edildiği XII-XIII. asırlarda gerçekleşen İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinin öncüsü oldular.

Endülüs merkezli İslâm Medeniyeti ile Batı medeniyetleri arasında elçilik görevi üstlenen burada bilimsel faaliyetlerinden bahsettiğimiz öncü Hristiyan âlimlerden başka İslâm bilimlerinin Avrupa'ya aktarım sürecinde öneme sahip bazı bilimsel metinler de mevcuttur. İber Yarımadası'nda İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki bilimsel temasların yoğunlaşmaya başladığı yıllara ait olduğu tahmin edilen *Codex Vigilaus* adlı külliyat bu temasların ne kadar erken bir devre dayandığına işaret etmektedir. Bu vesika, İslâm bilimlerinin Batı'ya taşınma sürecinin çok erken yıllarda başlamış olabileceğini göstermesi bakımından büyük önemi haizdir. Codex Vigilanus adıyla bilinen ve Madrid Escorial'de mahfuz olan bu vesika kimi araştırmacılara göre 880 kimi araştırmacılara göre 976 yılına tarihlendirilmektedir[464]. Bahsi geçen el yazmalarının İber Yarımadası'nın

[464] Claude Brezinski, Gerard Meurant, Michela Redivo-Zaglia, *A Journey through the History of Numerical Linear Algebra,* Siam, Philadelphia, 2023, s. 42. Chris Lowney, *A Vanished World: Muslims, Christians, and Jews in Medieval Iberia*, Oxford University Press, New York, s. 72.

kuzeyindeki manastırlarda kefşedildiği tahmin edilmektedir[465]. Ryan Szpiech, bu külliyatın yarımadanın kuzeyinde bulunan San Martin de Albelda Manastırı'nda faaliyet gösteren keşişler tarafından derlendiğini ileri sürmektedir [466]. Eser, Keşiş Vigila'nın adına izafeten Codex Vigilanus adıyla maruftu. Bu külliyatın Arap rakamlarını ihtiva eden ilk Latince kaynak olduğu yönünde görüşler mevcuttur[467].

[465] Menso Folkerts, Barnabas Hughes, "The Latin Mathematics of Medieval Europe", *Sourcebook in the Mathematics of Medieval Europe and North Africa*, (ed. Victor J. Katz), Princeton University Press, Princeton, 2016, s. 20.

[466] Ryan Szpiech, "From Mesopotamia to Madrid: The Legacy of Ancient and Medieval Science in Early Modern Spain", *Science on Stage in Early Modern Spain*, Universtiy of Toronto Press, Toronto, 2019, s. 43.

[467] Szpiech, "From Mesopotamia", s. 48. Paul Kunitzsch, "The Transmission of Hindu-Arabic Numerals Reconsidered", *The Entreprise of Science in Islam: New Perspectives*, (ed. Jan P. Hojendijk, Abdelhamid I. Sabra), The MIT Press, Londra, 2003, s. 3-21.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TOLEDO TERCÜMANLAR OKULU'NUN FAALİYETLERİ VE BU FAALİYETLERİN AVRUPA'YA İLMÎ ETKİLERİ

Toledo İber Yarımadası'nın Müslümanlarca fethedilmesinden önce de bölgenin en önemli şehirlerinden birisiydi. M.S. 193 yılında Roma idaresi altına giren şehir, 418 yılında Vizigotlar tarafından ele geçirilmiş ve VI. yüzyılda Kral Leovigild tarafından başkent ilan edilmesiyle yarımadanın siyasi ve dini merkezi haline gelmişti. 711 yılında Müslümanların Endülüs'e ayak basmalarından kısa bir süre sonra İslâm hâkimiyeti altına giren Toledo, müteakip asırlarda yarımadada ilmî ve kültürel gelişimin en yoğun şekilde yaşandığı yerlerden biri haline geldi. İslâmî dönemde aklî ve naklî bilimlerde büyük gelişimin görüldüğü şehir, VIII. asırdan itibaren eğitim kurumları ve kütüphaneleri sayesinde yarımadanın en önemli şehirlerinden birisi haline geldi. Bu gelişim şehrin 1085 yılındaki Hristiyanların eline geçmesine kadar mütemadiyen devam etti.

3.1. TOLEDO ŞEHRİNİN HRİSTİYANLAR TARAFINDAN ELE GEÇİRİLİŞİ VE ŞEHİRDEKİ İSLÂM BİLİM MİRASI

Tarihi milattan önceki yıllara dayanan İspanya'nın kadîm şehri Toledo köklü mazisinde çok sayıda topluluk ve devlete ev sahipliği yaptı. M.Ö. 1100'lü yıllarda İber Yarımadası'nda Finike ve Yunan kolonilerinin kuruldu. Şehir, Romalılar devrinde *Toletum* adıyla maruftu. Himyerî (ö. 1327) Toledo adının "Tolazo" kelimesinden geldiğini ve şehrin stratejik konumu ve zaptedilemez özelliğine atıfta bulunduğunu zikretmektedir[468]. Şehir, M.S. 193 yılında Roma İmparatorluğu topraklarına katıldı. Muhtelif barbar kavimlerin istilaları sebebiyle İber Yarımadası'nda uzunca bir süre kargaşa ve siyasi istikrarsızlık egemen oldu. Süevler ve Vandallar'ın kısa süren hâkimiyet yıllarını takip eden süreçte Gotların batı kısmını temsil eden Vizigotlar 415 yılında İber Yarımadası'nın büyük bir kısmını kontrol

[468] İbn Abdülmün'im Himyerî, *er-Ravzû'l-Mi'târ fî Haberi'l Aktâr*, (Tahkik: İhsan Abbas), Mektebetü'l-Lübnan, Beyrut, 1975, s. 395.

altına aldı. XIII. asrın önde gelen İspanyol tarihçisi Rodrigo Jimenez de Rada, Gotların kökenine dair önemli bilgiler aktarmaktadır[469]. Vizigot Kralı Leovigilt (ö. 586) devrinde Toledo Gotların başkenti haline gelince bölge siyasi ve kültürel yönden de büyük önem kazanmaya başladı. Daha ziyade dini yönüyle öne çıkan bu şehirde IV. ve V. asırlarda kilise konsilleri toplandı.

Ortaçağ'da yaşamış bazı Müslüman tarihçilerin eserlerinde Toledo şehrinin en eski devirleri hakkında birtakım malumata yer verilmektedirler. Makkarî, Toledo şehrinin etrafı ağaçlarla çevrili yüksek bir bölgede yer aldığını, son Vizigot Kralı Rodercik'in ve Mülûkü't-Tavâif devrinde ise Zünnûnîler'in başkenti olduğunu zikretmektedir[470]. Sâid el-Endülüsî de Toledo şehrinin İspanya'nın en eski şehirlerinden biri olduğunu ve Gotların burayı merkez edinerek üç yüz yıl bölgeyi buradan yönettiklerini nakletmektedir[471]. Endülüs'te yetişen ilk büyük Müslüman tarihçilerinden İbnü'l Kûtiyye ise Got krallarının dört İncil'in mahfuz bulunduğu bir sandığın da yer aldığı bir tapınağa sahip olduklarını naklederek Vizigotlar devrinde dinin idareciler nezdindeki önemini işaret etmektedir[472]. 527 yılında gerçekleştirilen II. Toledo Konsili'nde istişare edilen konular çerçevesinde İspanya'nın tüm piskoposluk bölgelerinde okullar kurulması yönünde bir karar verildi[473]. Vizigotlar devrinde dini bir merkez olarak şöhret kazanan Toledo şehri, kilise ve çevresinde gelişen eğitim-öğretim faaliyetleriyle zamanla bilim ve kültür hayatında da büyük bir gelişme kaydetti.

Ortaçağ İslâm kaynaklarında Toledo'nun ilmî yönden gelişmiş bir şehir olduğuna yönelik atıflar yer alırken Endülüs'ün kuzeyindeki Hristiyan İspanyası'na ait bazı kronikler de benzer bir şekilde şehrin bu yönüne dikkat çekmektedir. IX-X. asra tarihlenen ve Asturias bölgesinde kaleme alınan *Crónica Albeldense* adlı eserin İspanya şehirlerinin hangi yönleriyle öne çıktığının anlatıldığı bölümünde Toledo, öğrenme ve bilgiyle şöhret kazanmış bir şehir olarak tasvir edilmektedir[474]. Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki ilmî ve kültürel etkileşimin henüz kısıtlı olduğu bir

[469] Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus*, s. 20.
[470] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 161-162.
[471] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 166.
[472] İbnü'l Kûtiyye, *a.g.e.*, s. 51.
[473] Gil, *a.g.e.*, s. 22.
[474] Patrick Harris, "Prestige to Power: Toledo's Cathedral Chapter and Assimilated Identity", *A Companion to Medieval Toledo*, (ed. Yasmine Beale-Rivaya, Jason Busic), Leiden, 2018, s. 37.

dönemde Müslümanların elinde bulunan Toledo şehrinin Müslüman ve Hristiyan kaynaklarında da aynı yönüyle tasvir edilmesi oldukça dikkat çekicidir.

Endülüs Emevî Devleti'nin 756-1031 yılları arasındaki hükümranlık yıllarında önemli âlimlerin yetiştiği ve bilim hayatında gözle görülür bir canlanmanın yaşandığı Toledo şehrindeki ilmî ve kültürel gelişmeler Mülûkü't-Tavâif devrinde daha da yoğunluk kazandı.

3.1.1. Mülûkü't-Tavâif Devrindeki (1031-1090) Bilimsel Gelişmeler

İspanya'nın fethinden sonraki asırlarda Toledo şehri farklı bilim sahalarında faaliyet gösteren âlimlere ev sahipliği yaptı. Toledo şehri zamanla Endülüs'ün Ortaçağ İslâm dünyasının önemli bir bilim havzası haline gelmesine katkı sağladı. Şehrin ilmî yönden gelişimi Müluku't-Tavaif devrinde doruk noktaya ulaştı. XI. asırda Toledo şehrinin başta astronomi olmak üzere pek çok bilim dalında gösterdiği gelişim özellikle vurgulanmaktadır[475]. Zünnûnî Emirliği'nin idari merkezi olan şehir bilhassa Emir Yahya el-Me'mûn'un (1043-1075) üstün gayretleriyle farklı dinlere mensup âlimler için bir cazibe merkezi haline geldi. Nitekim el-Me'mûn'un ilmî himayesi sayesinde Toledo, zengin kütüphaneleri ve muhtelif konularda eser veren âlimleriyle Avrupa'nın parlak kültür merkezlerinden biri olarak öne çıktı.

Endülüs Emevîleri devrinde III. Abdurrahman ve II. Hakem gibi hükümdarların âlimleri himaye ederek topraklarındaki bilimsel faaliyetleri teşvik etmeleri Endülüs'ün parlak bir ilim beldesi haline gelmesine zemin hazırladı. XI. asırda Mülûkü't-Tavâif devrinde ise farklı şehirlerde hüküm süren bazı emirler saraylarında ve emirliklerine bağlı topraklarda faaliyet gösteren âlimleri ilmî yönden teşvik ediyorlardı. Zira bu hükümdarlardan Zünnûnî Emiri Yahya el-Me'mûn, yaklaşık sekiz asırlık İslâm hâkimiyeti devrinde Endülüs'ün en dikkat çeken ilim hâmisi idarecilerden birisiydi. Emirin çağdaşı olan Sâid el-Endelüsî, farklı şehirlerde hâkimiyetini sürdüren emirler arasında Yahya el-Me'mûn'dan en büyük Müslüman emir olarak bahsetmektedir[476].

[475] Eloisa Llavero Ruis, "La Escuela Cientifica Toledana del Siglo XI", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos en Madrid*, c. XXX, Madrid, 1988, s. 274.
[476] Sâid el-Endelüsi, *a.g.e.*, s. 168.

Emir Yahya el-Me'mûn idari merkezi olan Toledo şehrini ilmî ve kültürel yönden parlak bir merkez haline getirmek için üstün gayret sarf etti. Makkarî, *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib* adlı eserinde Emir Me'mûn'un kendi çağının en büyük mimarlarını, matematikçilerini ve ressamlarını Toledo şehrine getirmek için gayret gösterdiğini ve kendilerine büyük ihsanlarda bulunduğu çok sayıda sanatçıyı sarayında istihdam ettiğini nakletmektedir[477].

Zünnûnî Emiri el-Me'mûn'un üstün gayretleriyle Toledo'da neşvünema bulan aklî naklî bilimler arasında astronomiye özellikle değinmek yerinde olacaktır. Astronomi alanına ilgi duyan emir, şehrin önde gelen astronomlarının müşterek bilimsel faaliyetlerde bulunduğu astronomik gözlem heyetinin kurulmasını teşvik etti[478]. İslâmî ilimlerin yanı sıra astronomi gibi bilim sahalarında İbnü'z-Zerkâlî'nin de aralarında bulunduğu pek çok âlim Toledo şehrinde yaşadı. Şehrin Hristiyanların eline geçmesinin şafağında Toledo'da yaşayan Sâid el-Endelüsî de burada adı zikredilmeye değer âlimlerdendi. Nitekim o, farklı milletlerin bilim geleneklerinden bahsettiği *Tabâkatü'l-Ümem* adlı eserinin yanında *Kitâbü İslâhi Harekâti'n-Nücûm* adlı yıldızların hareketlerine dair bir eser kaleme aldı[479].

İslâm hâkimiyetinin son asırlarında Toledo şehrinde astronomi biliminin yanında botanik biliminde de büyük bir gelişme görüldü. Bu şehirde sahada yetişmiş en büyük botanistler İbn Vâfid ve İbn Bassâl idi. Her iki âlim de Zünnûnî Emiri el-Me'mûn'un sarayında ilmî faaliyetlerde bulunmalarının yanında "bustânü'n-nâûre" adıyla maruf olan emirin özel bahçesinin bakımından sorumluydular[480]. Ayrıca mezkûr âlimlerin gayretleriyle şehrin farklı bölgelerinde botanik bahçelerinin kurulduğu görülmektedir[481]. Sâid el-Endülüsî çağdaşı olan Toledolu âlimlerden Ebûl Hasan Ali b. Halef b. Ahmer es-Saydalanî, Ebu İshak İbrahim b. Yahyâ el-Nakkâş, Ebu Mervan Abdullah b. Halef el-İsticî, Ebu Cafer Ahmed b. Yûsuf b. Gâlib el-Timlâki, Îsâ b. Ahmed el-Kâsım ve İbrahim b. Said es-Süleyhî el-Usturlabî'nin adlarını zikretmektedir[482]. Bunların yanı sıra Toledo şehrinde aynı devirde faaliyet

[477] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 239.
[478] Muammer Dizer, "İbnü'z-Zerkâle", *TDVİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, s. 243.
[479] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 10.
[480] Cumhur Ersin Adıgüzel, "Zünnûnîler", *TDVİA*, c. XXXXIV, İstanbul, 2013, s. 577.
[481] Michelle Hamilton, "Al-Ma'mun of Toledo: A Warrior in the Palace Garden", *A Companion to Medieval Toledo*, (ed. Yasmine Beale-Rivaya, Jason Busic), Leiden, 2018, s. 15.
[482] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 190.

gösteren âlimler arasında el-Vakkaşî, İbn Bagunis, İbn Zehebî ve Ebu'l-Hasan'ın adlarına yer verilmektedir[483].

711 yılında İber Yarımadası'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinin hemen akabinde yarımadanın kuzeyinde bir grup Hristiyan, kaybetmiş oldukları topraklarını Müslümanlardan geri almak amacıyla Reconquista Hareketi'ni başlattı. İslâm hâkimiyetinin ilk asırlarında müspet bir başarı sağlayamayan Hristiyanlar, 1085 yılında Toledo şehrini ele geçirerek bu hareketin ilk büyük zaferini kazandılar. Eski Vizigot başkenti ve Müslümanların en önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri olan Toledo şehrinin ele geçirilmesi, sadece İspanya tarihinde değil Avrupa bilim ve düşünce tarihinde de çok önemli sonuçlar doğurdu. Şehrin Hristiyanlarca ele geçirilmesinin üzerinden yarım asır dahi geçmeden burada faaliyetlerine başlayan Toledo Tercümanlar Okulu'nda Arapça'dan Latinceye tercüme edilen bilimsel eserlerin Avrupa'ya taşınması bu yeni sürecin en önemli sonucu olarak dikkat çekmektedir. XII. asrın sonuna gelindiğinde İslâm âlimleri tarafından kaleme alınmış Arapça eserlerden istifade etmek için Avrupa'nın farklı bölgelerinden gelen tercümanların da etkisiyle Toledo şehrinin, Tarragona, Vich ve Barselona gibi yarımadanın kültürel zenginliğe sahip şehirlerinden daha büyük bir bilim merkezi haline geldiği görülmektedir[484]. Modern İspanyol tarihçiliğinin öncülerinden Menendez Pidal bu devirdeki Toledo şehrini *"gizemli bilimlerin ve okültist felsefenin metropolü"*, *"tercümanlar endüstrisinin büyük atölyesi"* ve *"Doğu'nun bilimsel ticaret pazarı"* olarak değerlendirmektedir[485].

Toledo şehri, İslâmî devirde çok sayıda hükümdar ve devlet adamının kurmuş olduğu kütüphanelere ev sahipliği yaptı. Bazı mütecessis Müslüman hükümdarlar sadece âlimleri himaye edip kütüphaneler kurmakla kalmıyor bizzat ilimle de iştigal ediyorlardı. Bu resmi kütüphanelerin haricinde ilim erbabı âlimlerin kurduğu ve zengin el yazmalarının mahfuz bulunduğu hususi kütüphaneler de mevcuttu. Örneğin

[483] Rafael Ramon Guerrero, "La Filosofia en la Corte de al-Ma'mun de Toledo", *Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos*: *Seccion Arabe-Islam*, c. XXXII, 1984, s. 176.
[484] Procter, *a.g.e.*, s. 19.
[485] Juan Jose Fernandez Delgado, "Alfonso X el Sabio, Creador de la Prosa Castellana", *Toletum Boletin de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Historicas de Toledo*, no: 58, 2011, s. 96.

Toledo ahalisinden Hanaşi'nin Doğu'dan çok sayıda kitabı Endülüs'e getiren bir kitap koleksiyoneri bilinmektedir[486].

İslâm idaresi altındaki Toledo'da Müslümanların haricinde gayrimüslim âlimler de faaliyet göstererek çok dinli ve çok kültürlü bir yapıya sahip Endülüs medeni birikiminin zenginleşmesine katkı sağladılar. Bu âlimlerden birisi tıp ve felsefede vukuflu bir Yahudi olan İshak b. Kasdar idi[487].

Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedildiği VIII. asrın ilk çeyreğinden Kastilya Krallığı tarafından zapt edildiği 1085 yılına kadar İslâm idaresi altında kalan Toledo şehri bu uzun tarihi süreçte çok dinli ve milletli yapısıyla kendine özgü sentez kültürü bünyesinde barındırıyordu. XI. asırdan itibaren güç kazanan Kastilya Krallığı, Endülüs'te her şehrin farklı Müslüman idareciler tarafından yönetildiği ve bu idareciler arasında zaman zaman mücadelelerin yaşandığı bir dönemde gözünü Toledo'ya dikti. Toledo şehrine siyasi ve kültürel yönden en ihtişamlı yıllarını yaşayan Zünnûnî Emiri el-Me'mûn'un 1075 yılındaki vefatı, emirliğin eski kudretini büyük ölçüde kaybetmesine sebep oldu. Ayrıca Kastilya Krallığı'nın da müdahil olduğu tahta mücadeleleri emirliğin sonunu hazırladı. Kastilya Kralı VI. Alfonso, jeostratejik önemi haiz olan bu şehri dokuz ay gibi uzun bir süre muhasara altında tuttu.

VI. Alfonso'nun Toledo'yu ele geçirme isteği uzun bir planın parçası olarak görülmektedir. Zira tarihi kayıtlar kralın şehrin durumunu yakından takip ettiğine ve şehir hakkında bilgi sahibi olduğuna işaret etmektedir[488]. Dokuz aylık zorlu bir muhasaranın ardından Toledo şehri 8 Mayıs 1085 tarihinde Hristiyanların eline geçti[489]. Yaklaşık olarak XIII. asırda kaleme alınan *Crónica de los Reyes de Castilla* adlı kronik muzaffer kralın şehri ele geçirdikten sonra burada meskûn bulunan Müslümanlara evlerini ve mülklerini koruma güvencesi verdiğini zikretmektedir[490]. *"Fuero"* adıyla bilinen bu imtiyazla VI. Alfonso Müslümanların cami ve

---

[486] Arnald Steiger, "Tradicion y Fuentes Islamicas en la Obra de Alfonso el Sabio*", Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*, c. III, 1955, s. 15. Gil, *a.g.e.*, s. 23.

[487] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 218.

[488] Müellifi Meçhul, *Crónica Latina de los Reyes de Castilla*, Cadiz, Servicio de Publicaciones de la Universitad de Cadiz, 1984, s. 2.

[489] Abraham ben Solomon de Torrutiel, *Sefer ha-Kabbalah*, (İsp. çev Jaime Bages Tarrida), Revista del Centro de Estudios Historicos, c. III-IV, Granada, 1922, s. 273. Müellifi Meçhul, *Crónica Latina*, s. 2.

[490] Müellifi Meçhul, *Crónica Latina*, s. 2.

mescitlerinin korunacağının sözünü veriyordu[491]. Ortaçağ İspanyası'nın yetiştirdiği en büyük tarihçilerden Rodrigo Jimenez de Rada ise kralın Müslümanlara verdiği hürriyetlere daha ayrıntılı bir şekilde değinmektedir. Onun aktardığı kayıtlara göre Müslümanlar evlerini, topraklarını ve sahip oldukları her şeyi koruyabileceklerdi. Ayrıca Müslümanlar şehirdeki ulu camilerinde ebediyen ibadet edebileceklerdi[492]. Toledo şehrinin ele geçirilişinden sonraki süreçte yaşananlara İslâm kaynaklarında da yer verilmektedir. Zira İbn Bessâm (ö. 1147), *ez-Zahire*'sinde VI. Alfonso'nun şehri ele geçirdikten sonra şehrin yönetimini güven duyduğu Sisnando Davidez'e verdiği zikretmektedir[493]. Bu Hristiyan bir süre Endülüs'te yaşayan, Batalyevs'in Müslüman emirine hizmet eden ve derin bir Arapça bilgisine sahip Mozarap kökenli bir diplomattı[494]. Kastilya Kralı VI. Alfonso, şehri ele geçirdikten sonra Müslümanlara vermiş olduğu sözü tutmadı. Şehirdeki Ulu Camii kiliseye dönüştürüldü. Toledo şehrinin ilk başpiskoposluk görevi ise Bernard de Sedirac'a tevdi edildi[495].

Toledo şehrinin 1085 yılında Kastilya Krallığı topraklarına katılması İspanya tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Şehri ele geçiren muzaffer kral VI. Alfonso *"iki dinin imparatoru"* unvanı aldı[496]. John Esten Keller, VI. Alfonso'nun Toledo şehrini ele geçirdiğinde Müslümanların şehirdeki eğitim kurumlarının önemini idrak ettiğini ve bu kurumların varlığını sürdürmesine razı olduğunu iddia etmektedir[497]. Endülüslü tarihçi Makkarî'nin *"bilimlerin ambarı"* olarak tasvir ettiği Toledo şehrinin Hristiyanların eline geçmesi zengin ve jeostratejik bir şehrin Kastilya topraklarına katılmasının yanında İslâm ilmî birikiminin Kastilya Krallığı uhdesinde Hristiyan Avrupa'da tanınmasına da ön ayak oluyordu.

Toledo şehrinin Kastilya topraklarına katıldığı dönemde şehirde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bir arada bulunuyordu. Hristiyan kontrolünün sağlanmasıyla şehre Kastilya'nın diğer bölgelerinden yeni yerleşimciler

[491] Catlos, *Latin*, s.
[492] Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus*, s. 248.
[493] Catlos, *Latin*, s. 21.
[494] Catlos, *Latin*, s. 21.
[495] Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus*, s. 249.
[496] Julio Valdeon Baruque, *El Reino de Castilla en la Edad Media*, Ediciones Moreton, Bilbao, 1968, s. 33.
[497] John Esten Keller, *Alfonso X, El Sabio*, Twayne Publishers, New York, 1967, s. 134-135.

ve bir grup Fransız gelirken buradaki Mozarap nüfus ise genel nüfusun önemli bir kısmını teşkil ediyordu[498].

İslâm kaynaklarında muhtelif yönleriyle tasvir edilen Toledo şehrinin 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından ele geçirilmesi, Reconquista hareketinin o zamana kadarki tarihinde en büyük askeri başarısıydı. Coğrafi konumu ve tarihi geçmişiyle Endülüs Müslümanlarının en önemli şehirlerinden biri olan Toledo'ya yerleşen Hristiyanlar, burada yaklaşık dört asır boyunca İslâm idaresi altında mayalanan yüksek İslâm kültür birikiminin varlığını fark ettiler. Şehirde Müslümanlardan kalan bilimsel el yazmalarının değeri zaman içerisinde Hristiyanlar tarafından anlaşılınca özellikle kilise mensupları bu eserlerin tercüme edilmesi gerektiğine kanaat getirdiler. Bu düşünce doğrultusunda şehrin ele geçirilişinden kısa bir süre sonra Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın riyasetinde şehirde tercüme faaliyetleri başlatıldı.

Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun Toledo şehrini kraliyet topraklarına katması sadece yarımadanın siyasi tarihi açısından bir dönüm noktası olmakla birlikte buradaki demografik ve kültürel yapının da köklü bir şekilde değişmesine zemin hazırladı. Şehirde yaşayan Müslümanların önemli bir kısmı güneyde İslâm hâkimiyetinin devam ettiği bölgelere göç etmeye başlarken bir grup Müslüman ise Hristiyan tebaası olarak şehirde yaşamaya devam etti. Toledo Müslümanlarının şehrin Kastilya Krallığı topraklarına katılmasından sonraki süreçte de belirli bir mahalleden ziyade Hristiyanlar arasında yaşadıkları düşünülmektedir [499] . Toledo şehrinde kalmayı tercih eden Müslümanlar arasında astroloji, tıp ve benzeri bilim dallarında faaliyet gösteren bazı âlimlerin var olabileceği tahmin edilmektedir[500].

Şehrin 1085 yılındaki düşüşünden yaklaşık otuz yıl sonra kaleme alınmış Toledo şehrinin ele geçirilişiyle ilgili en eski Arapça tarihi kayıt olan İbn Bessâm eş-Şenterinî'nin *Zahire* adlı eserinde VI. Alfonso'nun Kastilya ordusuna Müslümanların camiden çıkarılmasını ve caminin kıblesinin tahrip edilmesini emrettiği zikredilmektedir[501]. Şehrin ele geçirişini müteakiben Papa II. Urban, kilisenin

[498] Michael A. Ryan, "Slavery and Identity in Mozarabic Toledo: 1201-1320", *Medievalia*, c. XII, 1995, s. 25.
[499] Palencia, *Los Mozarabes*, s. 152.
[500] Burnett, "Communities", s. 20.
[501] Nickson, *a.g.e.*, s. 37.

kaybetmiş olduğu tüm hakları yeniden sağlamak için 1088 yılında buraya ilk imtiyazı verdi[502]. Bu imtiyaz sayesinde kilise İber Yarımadası'nın en önemli kilisesi oldu[503]. Benzer bir imtiyaz da şehri ele geçiren muzaffer komutan VI. Alfonso tarafından verildi. Onun verdiği imtiyazda Toledo şehrinin Müslümanlardan alınışıyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

> *"Şehir Tanrı'nın gizli yargısıyla 376 yıl boyunca, genelde Mesih'in adına küfreden Moriskolar tarafından işgal edildi. Mucizevi bir dizi olayla Tanrı, ailem Kral Ferdinand ve Kraliçe Sancho'dan sonra bana imparatorluk barışını bahşetti… Atalarımızın Tanrı'ya taptığı yerde lanetli Muhammed'in adı telaffuz ediliyordu. Savaşlardan ve düşmanın sayısız ölümünden sonra kalabalık şehirleri ve güçlü kaleleleri Tanrı'nın lütfuyla ele geçirdim."*[504]

Toledo'nun 1085 yılında Kastilya topraklarına katılması, Endülüs'ün en büyük şehirlerinden birinin Hristiyan idaresi altına girmesinin de ötesinde İslâm ve Batı Medeniyetleri arasındaki etkileşim sürecinde çok önemli bir sürecin başlangıcı anlamı taşıyordu.

3.1.2. Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın Tercüme Faaliyetlerini Teşviki ve Arapça'dan Latince'ye Tercüme Faaliyetlerinin Başlaması

Araştırmacılar XII-XIII. asırlarda Arapça'dan Batı dillerine tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü Toledo Tercümanlar Okulu (Escuela Traductores de Toledo) adlı bir olgudan bahsediyorlarsa mevcut belgeler ışığında böyle bir müstakil müessese ya da tercüme merkezinin varlığı doğrulanabilmiş değildir[505]. "Toledo Tercümanlar Okulu", Ortaçağ'a ait bir ifade olmayıp XIX. asrın ilk çeyreği gibi geç bir dönemde araştırmacılar tarafından kullanılmaya başlanmış bir tabirdir. Bu tabiri ilk kez kullanan Fransız tarihçi ve oryantalist Amable Jourdain (ö. 1818), *Recherhces critiques sur l'age et l'origine des traductions d'Aristote et sur les commentaires grecs ou arabes employes par les docteurs scholastiques* adlı eserinde Toledo'da şehrin başpiskoposu Raymond de Sauvetat öncülüğünde tercüme faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yere "College de Traducteurs" (Tercümanlar Okulu) adıyla atıfta

[502] Harris, *a.g.e.*, s. 38.
[503] Nickson, *a.g.e.*, s. 37
[504] Harris, *a.g.e.*, s. 42.
[505] Angel Gonzalez Palencia, *El Arzobispo Don Raimundo de Toledo*, Editorial Labor, Barcelona, 1942, s. 118.

bulunmaktadır[506]. Amable Jourdain'in eserini kaleme almasını takip eden süreçte klasizmin Alman temsilcisi Valentin Rose (ö. 1916) tarafından "Tercümanlar Okulu" ve "Toledo Tercümanlar Okulu" (Escuela Traductores de Toledo) şeklinde bir kullanıma başlanmıştır[507]. Ernest Renan'ın (ö. 1892) *Averroes et l'Averroisme* ve Marcelino Menendez Pelayo'nun (ö. 1912) *Historia de los heterodoxos españoles* adlı eserlerinde Toledo'daki tercüme faaliyetlerine atıflarının Jourdain'in bu ifadesinin birer tekrarı olduğu görülmektedir[508].

Bilim tarihçileri, XII. asrın ilk çeyreğinde Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın teşvikiyle başlayıp XIII. asrın ortalarına kadar devam eden Arapça'dan Batı dillerine tercüme faaliyetlerine *Toledo Tercüman Okulu* başlığı altında atıfta bulunsalar da böyle bir okulun resmi olarak var olduğuna dair elimizde tarihi bir kanıt bulunmaması bu kullanımın geçerliliğini sorgulatmaktadır. Bu devirde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri üzerine uzun yıllar çalışmalar yürüten Julio Sezar Santoyo, bu süreçte tercüme faaliyetlerinde yer alan tercümanların Toledo dışında İber Yarımadası'nın diğer şehirlerinde de faaliyet gösterdiğini vurgulayarak Toledo Tercümanlar Okulu adlı bir müessesenin hiçbir zaman var olmadığını iddia etmektedir.[509]

Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetleri üzerine çalışan bilim tarihçilerinin önemli bir kısmı tarafından İber Yarımadası'nın diğer şehirlerinde Arapça'dan başta Latince olmak üzere Batı dillerine yapılan tercümeleri de Toledo Tercümanlar Okulu'nun çalışmaları kapsamında değerlendirmektedir. Ancak bu kullanım Toledo şehrinde herhangi bir tercüme faaliyetinde yer almayıp Barselona, Pamplona ve İber Yarımadası'nın diğer şehirlerinde Arapça'da Batı dillerine tercümeler yapan tercümanları kapsamaktan uzaktır. XII-XIII. asırlarda İber Yarımadası'nda gerçekleştirilen tercümelerin genel özelliklerini göz önünde bulundurarak vardığımız

---

[506] Amable Jourdain, *Recherhces critiques sur l'age et l'origine des traductions d'Aristote et sur les commentaires grecs ou arabes employes par les docteurs scholastiques*, Joubert, Paris, 1843, s. 108.
[507] Alexander Fidora, "La Escuela de traductores", *La Catedral Primada de Toledo: dieciocho siglos de historia*, (ed. Ramon Gonzalvez Ruis), Promecal Publicaciones, Burgos, 2010, s. 480. Marietta Gargatagli, "La historia de la escuela de traductores de Toledo", *Quaderns: Revista de traduccio*, no: IV, 1999, s. 9. Jean Delisle, Judith Woodsworth, *Translators through History*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 2012, s. 122. Jose Manuel Nieto Soria, Illuminado Sanz Sancho, *La epoca medieval: iglesia y cultura*, Ediciones Istmo, Madrid, 2002, s. 310.
[508] Gargatagli, *a.g.m.*, s. 9.
[509] Paulo Velez Leon, "Sobre la Nocion, Significado e Importancia de la Escuela de Toledo", *Disputatio: Philosophical Research Bulletin*, c. VI, no: VII, 2017, s. 559.

sonuca göre "Toledo Tercümanlar Okulu" ifadesi, tercüme çalışmalarının yürütüldüğü bir bina yahut bir müesseseden ziyade XII-XIII. asırlar arasında ekseriyeti Toledo'da olmak üzere İber Yarımadası'nda yer alan şehirlerde birbirinden habersiz ve bazen de birbirinden haber ve işbirliği içinde Arapça'dan Batı dillerine tercümeler gerçekleştiren Avrupalı âlimlerin faaliyetlerine işaret etmektedir.

XII. asırda Arapça'dan Latince'ye tercüme faaliyetlerinin başlamasına zemin hazırlayan en önemli siyasi olay hiç şüphesiz Toledo şehrinin 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından ele geçirilmesi oldu. Toledo'da Hristiyan idaresi kurulduktan sonra şehrin ilk başpiskoposu olarak Bernard de Sedirac seçildi[510]. Bu din adamı daha önceleri Kluni Tarikatı'na bağlı olup Sagahun Başrahibi olarak hizmet etmiş ve önemli dini faaliyetlerde bulunmuştu[511]. 1086 yılından 1125 yılına kadar Toledo Başpiskoposluğu görevini icra eden Bernard'ın ilk işi kilise reformunu hazırlamak oldu[512]. Başpiskopos ayrıca büyük bir gayret göstererek şehirde Kluni Tarikatı'na bağlı manastırlar kurdu[513]. Onun ölümünden sonra yerine Raymond de Sauvetat geçti.

Yaşadığı çağda İber Yarımadası'nın önemli din adamlarından birisi olarak göze çarpan Raymond de Sauvetat Fransa'da doğdu[514]. Küçük yaşlardan itibaren iyi tahsil gören bu din adamı, kilise mensubu olmasının yanında farklı bilim dallarında faaliyet gösteren bir âlim olarak da tanınıyordu[515]. 1125 ile 1252 yılları arasında Toledo Başpiskoposluğu görevini icra eden Raymond de Sauvetat, İslâm ve Hristiyan dünyasının birbirini yoğun olarak tanımaya başladığı bir devirde faaliyet gösterdi. Onun Bernard de Sedirac'ın başlatmış olduğu kilise reformunu devam ettirme eğiliminde olduğu düşünülmektedir[516].

Raymond de Sauvetat'ın başpiskoposluğundan sonra 1152 ile 1166 yılları arasında Toledo Başpiskoposluğu görevini icra eden Castellmoronlu John şehrin

---

[510] Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus*, s. 249. Hitchcock, *a.g.e.*, s. 79.
[511] Barton Sholod, *Charlemagne in Spain: the Cultural Legacy of Roncesvalles*, Librairie Droz Geneve, 1966, s. 73.
[512] Constant J. Mews, "The Schools and Intellectual Renewal in the Twelfth Century: A Social Approach", *A Companion to Twelfth-Century Schools*, (ed. Cedrid Giraud), Brill, Leiden-Boston, 2020, s. 20.
[513] Burnett, "Communities.", s. 10.
[514] Mona Baker, *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, Londra, New York, 2005, s. 562.
[515] Keller, *a.g.e.*, s. 135.
[516] Mews, *a.g.m.*, s. 20.

üçüncü başpiskoposu olarak bilinmektedir. Onun devrinde Toledo merkezli olmak üzere bilimsel tercümelerin devam ettiği görülmektedir[517]. Bu yıllarda da tıpkı Raymond de Sauvetat devrinde olduğu gibi kilise ve din adamları bilimsel eserlerin telif ve Arapça'dan Latince'ye tercüme sürecinde âlimleri teşvik edip hâmi rolü üstleniyorlardı. Nitekim Dominicus Gundissalinus ile verimli bir işbirliği içinde tercüme faaliyetlerinde bulunan Yahudi Abraham İbn Daud, üzerine çalıştığı bilimsel metinlerden İbn Sînâ'nın *Kitabu'l-Şifâ* adlı eserinin tercümesini Başpiskopos John'a ithaf ederken tercümesinin başında şu ifadelere yer vermekteydi:

> *"Toledo'nun en saygıdeğer başpiskoposu ve İspanya'nın başpiskoposu olan John'a İsrailî (Yahudi) filozof Avendauth, kendisine olan borcun bilincinde olarak hürmetlerini sunar. Buna binaen efendim, İbn Sînâ'nın ruh ile ilgili kitabını tercüme etme emrinizi uygulamaya çalıştım. Böylelikle Arapça'dan tercüme edilmiş olan kitap, benim öncülüğümde her bir kelimeyi yerel dile tercüme ettim. Ve Başdiyakoz Dominicus [518] kelimeleri Latince'ye tercüme etti."*[519]

Toledo'nun parlak bir bilim merkezi olarak kazandığı şöhret, şehrin Hristiyanların eline geçmesinden sonra Latin Avrupa'da daha geniş çevrelere yayılmaya başladı. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin asırlar boyunca müşterek olarak bilimsel faaliyetlerde bulunmaları şehrin kültürlerarası aktarım sürecinde belirleyici bir rol oynadı. Öyle ki Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetleri XII. asrın ilk çeyreğinde Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın üstün gayretleriyle başlayıp XIII. asrın son çeyreğinde X. Alfonso devrinde sona erdiyse de daha sonraki yıllarda bile şehirdeki İslâm ilmî birikimine ve şehrin kültürel gelişmişliğine atıfta bulunan Avrupalı âlimler mevcuttu. Örneğin tarihçi ve şair Helinand de Froidmont (ö. 1230), nekromansi çalışmalarıyla şöhret kazanan bu şehri din adamlarının şeytanî çalışmalar için tercih ettikleri bir merkez olarak görmektedir[520]. Katalan filozof Ramon Llull'un (ö. 1315) eserleri üzerine çalışan XIV. asrın önemli âlimlerinden Thomas le Myesier (1325) Toledo'yu doğudan bilgi

[517] Mews, *a.g.m.*, s. 20.
[518] Burada bahsi geçen âlim, o yıllarda Segovia Başdiyakozu olarak hizmet ettiği bilinen Dominicus Gundissalinus'tur.
[519] Charles Burnett, "The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century", *Science in Context*, c. XIV-I-II, 2001, s. 252.
[520] Gázquez, *a.g.e.*, s. 165.

aramak için gelen âlimlerin buluştuğu bilgelik, hoşgörü ve anlayışın var olduğu bir şehir olarak tasvir etmektedir[521].

3.1.3. Toledo Tercümanlar Okulu'nda Uygulanan Tercüme Teknikleri

İber Yarımadası, Ortaçağ boyunca Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında siyasi, sosyal, dini ve kültürel sahada en yoğun etkileşimin yaşandığı coğrafyaların başında gelmektedir. Karşılıklı hoşgörü ve anlayışa dayalı bu sembiyoz[522], bilim ve kültür hayatında verimli sonuçlar doğurdu. Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetlerine başlamasından önce dahi Endülüs coğrafyası Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin gayretleriyle güçlü bir kültür merkezi olarak tebarüz etti. Farklı dini ve etnik mensubiyetleri olan bu âlimler bireysel olarak bilimsel faaliyetlerini sürdürebildikleri gibi bilimsel işbirliği sayesinde müşterek bilimsel faaliyetleri de yürütebiliyorlardı. Zira XII-XIII. asırlarda Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine gerçekleştirilen yoğun tercüme faaliyetlerinden çok daha önceki yıllarda bile Endülüs'te bu türden bilimsel işbirliğinin bazı örneklerine şahitlik etmekteyiz. İslâm hâkimiyeti altındaki Endülüs'te farklı dinlere ve bilim geleneklerine sahip âlimlerin bilim hayatında yaptıkları işbirliğine Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserinin Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilme süreci iyi bir örnektir. Bu tercümenin gerçekleşmesinde Yahudi Hasday b. Şaprut'un yanı sıra bir Müslüman ve bir Hristiyanın ortaklaşa çalıştığını düşünülmektedir[523].

Başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'nın farklı şehirlerinde Arapça'dan Batı dillerine yapılan tercümelerde izlenen yöntem dönemsel olarak bazı farklılıklar dikkat çekse de ekseriyetle benzerlik arz etmektedir. Bu tercümelerde izlenen yöntemlerden birinin Arapça metnin ilk olarak bir Müslüman ya da Arapça'yı bilen gayrimüslim bir âlim tarafından Kastilyaca'ya; daha sonra ise Latince'ye tercüme edilmesi olduğu düşünülmektedir[524]. XII ve XIII. asırda Arapça'dan Latince ve diğer Avrupa dillerine yapılan tercümelerinde genel olarak izlenen yöntemi tespit

[521] Gázquez, *a.g.e.*, s. 155.
[522] Bu tabir "ortak yaşama" anlamına gelen İngilizce kökenli *symbiosis* kelimesinden türetilmiştir. Ancak Ortaçağ İspanya'sında farklı dini ve etnik toplulukların bir arada yaşamını ifade ederken daha ziyade bu bölgedeki birlikteliğe özel bir atıfta bulunan *convivencia* mefhumu kullanılmaktadır. Ayrıca bknz: Enes Şanal, *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2018.
[523] Kozodoy, *a.g.m.*, s. 105.
[524] Taha, *Dirasat.*, s. 216.

edebilmek için Toledo Tercümanlar Okulu'nun ilk devrinin üretken tercümanları Abraham İbn Daud ve Dominicus Gundissalinus'un ortak gerçekleştirdikleri tercüme faaliyetlerini tetkik etmek yerinde olacaktır. Abraham İbn Daud, İber Yarımadası'nda bir süreliğine Müslümanlarla birlikte yaşamış ve İslâm kültürüne aşina olmuş Yahudi âlimlerden birisiydi. Müslümanlar arasında öğrendiği Arapça'nın yanı sıra yarımadanın yerel dili olan Roman diline hâkimdi. Ancak bu Yahudi âlim XII. asırda Arapça bilimsel metinlerin ağırlıklı olarak tercüme edildiği Latince'yi bilmiyordu[525]. Grubun Hristiyan İspanyol olan diğer üyesi Dominicus Gundissalinus ise Latince ve Roman dilini biliyor ancak Arapça bilmiyordu. Bu durumda Abraham İbn Daud, Arapça metni Roman diline tercüme etmekle; Dominicus Gundissalinus ise bu tercümeyi Latince'ye aktarmakla sorumluydu[526]. Burada bahsedilen Roman dilinin eski İspanyolca olduğu bilinmektedir[527]. Tercüme sürecinde Yahudi tercümanın yaptığı tercümenin sözlü olduğu, bu sözlü tercümenin görevli birisi tarafından yazıya aktarıldığı ve son olarak bu aktarımın da Dominicus Gundissalinus tarafından bir aracı vasıtasıyla Latince yazıya dökülmesi tercih edildiği görülmektedir[528].

Toledo Tercümanlar Okulu'nun ilk devrinin bu iki önemli tercümanının izlediği yöntem XIII. asırda da yarımadada Arapça'dan Batı dillerine tercüme yapan çok sayıda tercüman tarafından benimsenmiş ve tatbik edilmişti. Özellikle Arapça'dan Latince'ye yapılan tercümelerde Arapça bilen Yahudilerin katkıları da göz ardı edilemeyecek kadar önemliydi. Örneğin bir süre Toledo şehrinde yaşadığı bilinen İber Yarımadası'ndaki tercümeler çağının parlak temsilcilerinden Michael Scot adlı Hristiyan âlimin Bitrûcî'nin *De Sphaera* adlı eserinin tercümesinde Abuteus ve Andres adlı iki Yahudi'den yardım aldığı görülmektedir[529]. Benzer şekilde Katalonya bölgesinde pozitif bilimlerdeki ustalığıyla şöhret kazanan Yahudi

[525] Diez, *a.g.m.*, s. 26.
[526] Josep Puig Montada, "The Transmission and Reception of Arabic Philosophy in Christian Spain (Until 1200)", *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*, (ed. Charles Edwin Butterworth, Blake Andree Kessel), Brill, Leiden, 1994, s. 12; Haik, *a.g.t.*, s. 382.
[527] Livingston, *a.g.e.* s. 147.
[528] Diez, *a.g.m.*, s. 26.
[529] Diez, *a.g.m.*, s. 27.

Abraham bar Hiyya'nın da Tivolili Plato'ya Arapça'dan Latince'ye yapmış olduğu tercümelerde büyük destek vermesi bu işbirliğine iyi bir örnektir[530].

Toledo şehri merkez olmak üzere XII. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak yaklaşık bir buçuk asırlık yoğun bir tercüme hareketinin yaşandığı İber Yarımadası'nda 1252 ile 1284 yılları arasını kapsayan Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso devri, Arapça'dan Latince'ye tercümeler devrinden pek çok yönüyle ayrılmaktadır. Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetleri Arapça'dan Latince'ye yapılan tercümeleri kapsarken Bilge Alfonso'nun kültürel himâyesinde yapılan bilimsel faaliyetler büyük ölçüde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercümelerden ibaretti. Kralın hâkimiyet yıllarında teşvik ettiği bu tercümelerde yöntem bakımından bir süre Toledo Tercümanlar Okulu'nun üyelerinin yöntemlerini takip edilmiş olsa da bazen bu yönelimde birtakım değişimler görüldü. Kastilya sarayında X. Alfonso'nun gözetiminde gerçekleştirilen tercümelerde izlenen yöntem aşağı yukarı aynı şekildeydi. Genellikle Yahudi tercümanların Arapça metni Kastilyaca'ya sözlü olarak tercüme ettikleri, daha sonra ise Hristiyan âlimlerin ise metni düzenledikleri düşünülmektedir[531]. Bu yıllarda sarayın gözde Yahudi âlimi Yehuda b. Moses'in yanı sıra Fernando de Toledo'nun müstakil olarak tercüme ettiği eserler olduysa da iki kişilik ekiplerin yaptığı tercümelerde eski yönteme başvurulduğu durumlar da mevcuttu[532].

Bilimsel bir metnin bir dilden diğerine tercüme edilmesi teknik ve edebî bakımdan birçok zorluğu beraberinde getiriyordu. Hele ki bu metin edebî derinliği olan Arapça olarak kaleme alınmışsa onun Latince ve diğer Batı dillerine tercümesi bir kat daha zorlaşıyordu. Esasen XII ve XIII. asırlarda İber Yarımadası'nda yaşayan bazı Hristiyan ve Yahudi âlimler Arapça bir bilimsel metnin başka dile aktarılmasının ya da farklı dilleri anlamanın zorluğunun farkındaydılar. Endülüslü Yahudi filozof ve filolog Moses b. Ezra (ö. 1138) bahsi geçen âlimlerden birisiydi. Zira Yahudi âlim bu durumu yaşadığı bir olay üzerine şu sözlerle aktarmaktadır:

> *"Çocukken doğduğum ülkede tanınmış bilge âlimlerden[533] birisi kendisine Allah'ın on emrini Arapça olarak saymamı istedi. Niyetini anladım ve*

[530] Diez, *a.g.m.*, s. 27.
[531] Alvar, *a.g.e.*, s. 120.
[532] Diez, *a.g.m.*, s. 31.
[533] Moses b. Ezra tarafından metinde bahsedilen Müslüman bir âlimdir.

kendisinden Kur'an'ın ilk ayetini Latince okumasını rica ettim (bu dili konuşabiliyor ve iyi tanıyordu). Böylece Müslüman âlim Kur'an'ın ilk ayetini Latince'ye tercüme etmeye başladı. Fakat okuyuşu eksikti ve aslının güzelliğini bozdu. Bunun üzerine isteğimin sebebini anladı ve benden Allah'ın on emrini okumamı tekrar istemedi."[534]

Arapça'dan Batı dillerine yapılan tercüme sırasında yaşanan en büyük sorunlardan birisi tercümanların Arapça'yı bilse de İslâm bilim ve kültürünü yeterince tanımaması olduğunu anlaşılmaktadır[535]. Kanaatimize göre bir diğer önemli sorun ise Arapça bilip tercüme edilecek olan bilimsel metne dair terminolojiyi ve literatürü bilmemektir. Bu bağlamda gösterilebilecek belki de en ilginç örnek Kur'an-ı Kerim'in XII ve XIII. asırda Latince'ye tercüme edilirken yaşanan sorunlardır. Örneğin Muhterem Peter'in tercüme ekibinde yer alan tercümanların Kur'an-ı Kerim'i Latince'ye aktarırken Ebabil kuşunu bilmedikleri için bu ifadeyi yanlış bir şekilde tercüme ettikleri görülmektedir[536].

Arapça'dan Batı dillerine tercüme yapılırken karşılaşılan sorunlara ek olarak İber Yarımadası'nda Müslümanlar tarafından kaleme alınan eserlerin Hristiyan ve Yahudiler tarafından farklı yollarla suiistimal edildiğine dair bulgular mevcuttur. XII. asırda Endülüs'te yaşamış olan İbn Abdûn, bu dönemde Sevilla şehrinde yaşayan Müslümanların Hristiyanlar ve Yahudilere kitap satışının yasak olduğunu dile getirmektedir. İbn Abdûn'a göre başta piskoposlar olmak üzere bahsi geçen gayrimüslimlerin Müslümanlar tarafından telif edilmiş bilimsel eserleri kendilerine aitmiş gibi kitapların üzerine adlarını yazmaları bu yasağın ana sebebiydi[537]. Nitekim önceki asırda İtalya'da yaşayan Constantinus Africanus, ele geçirdiği Arapça eserlerden intihaller yapıp mezkûr eserleri kendisinin kaleme aldığını ileri sürerek bu türden hilelere tevessül etmesiyle marûf bir Hristiyandı.

[534] Moses b. Ezra, *a.g.e.*, s. 49.
[535] Vernet, *a.g.e.*, s. 102.
[536] Burman, *Latince*, s. 61.
[537] İbn Abdûn, *Risale fi'l Kadâ ve'l-Hisbe*, (İsp. çev. Emilio Garcia Gomez, E. Levi Provencal, Sevilla a Comienzos del Siglo XII), Biblioteca de Temas Sevillanos, Sevilla, 1981, s. 172-173. Gázquez, *a.g.e.*, s. 141.

3.2. TOLEDO TERCÜMANLAR OKULU'NDA BİLİMSEL FAALİYETLERE KATILAN AVRUPALI ÂLİMLER

Vizigotlar devrinde İber Yarımadası'nın dini ve kültürel açıdan önemli şehirlerinden birisi olan Toledo, VIII. asırda Müslümanlar tarafından ele geçirildikten sonraki yıllarda tıp, felsefe, astronomi, matematik, tarih, edebiyat ve dini ilimlerde çok sayıda Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlime ev sahipliği yaparak Endülüs'ün en gözde bilim merkezlerinden biri haline geldi. VIII-X. asırlar arasında Endülüs Emevî başkenti Cordoba'nın gölgesinde kalan şehirde XI. asırda Mülûkü't-Tavâif devrinde Zünnûnîler idaresi altında bilim hayatında ciddi bir gelişim görüldü. Şehrin 1085 yılında Kastilya-Leon Krallığı topraklarına katılması İber Yarımadası'nın siyasi haritasının yanında İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki bilimsel etkileşim sürecinde büyük değişimleri beraberinde getirdi.

XI. asra gelindiğinde şehir, zengin kütüphaneleri ve seçkin âlimleri ile Avrupa'nın en parlak bilim merkezlerinden birisi haline geldi. Şehrin 1085 yılında Hristiyan idaresi altına girmesi buradaki İslâm bilim mirasının Hristiyanlara erişimini kolaylaştırdı. Bu yeni bilgi kaynağından istifade etmek konusunda son derece istekli görünen Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat, Avrupa'nın farklı bölgelerinden entellektüelleri buradaki Arapça bilimsel eserlerin Latince'ye tercüme etmeleri için şehre davet etti[538]. Başpiskoposun davet ve teşvikleri sonucunda İngiltere, Fransa, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinden âlimler şehre akın etmeye başladılar. Yeni bilgi kaynaklarına susamış olan bu Hristiyan âlimler sadece geldikleri İber Yarımadası'nda Arapça, Yunanca ve İbranice el yazmalarına ulaşmakla kalmıyorlar aynı zamanda bölgede yaşayan ve bu dillere hâkim olan çok sayıda entelektüelle temasa geçebilmek için büyük bir fırsat yakalamış oluyorlardı[539]. Bu da bahsi geçen Avrupa menşeli âlimlerin Arapça bilimsel metinleri Latince'ye tercüme edebilmelerini kolaylaştırıyordu.

Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın çağrısından sonra Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden seçkin Hristiyan âlimler bu çağrıya kulak verip o vakte kadar Latin Batı dünyasında tanınmayan Müslümanların Arapça bilimsel eserlerinin yanı

[538] Americo Castro, *The Spaniards*, University of California Press, Los Angeles, Londra, 1971, s. 520.
[539] Belen Bistue, *Collaborative Translation and Multi-Version Texts in Early Modern Europe*, Ashgate, Burlington, 2013, s. 23.

sıra antik dünyanın bilim mirasını da kapsayan çok sayıda metne ulaşmak için Toledo'ya akın etti. Bahsi geçen âlimler Toledo'nun yanı sıra İber Yarımadası'nın Hristiyan idaresi altındaki diğer bölgelerinde de bilimsel faaliyetlerini sürdürdüler. Bu faaliyetler ağırlıklı olarak Arapça bilimsel metinlerin Latince ve diğer Batı dillerine tercümesini kapsıyordu. Avrupa'nın farklı bölgelerinden yarımadaya gelen bu âlimlerden bazıları ise buradaki tercüme faaliyetlerinin yanı sıra birtakım bilimsel eserler de telif ettiler. Burada XII. ve XIII. asırlarda Hristiyan Batı'da bilinmeyen bu eserlerden istifade etmek amacıyla Toledo'ya gelen Avrupalı âlimlerin ve tercümanların İber Yarımadası'nda İslâm bilimlerinin Avrupa'ya aktarım sürecindeki faaliyetlerini ayrı başlıklar halinde ele alacağız.

3.2.1. Sevillalı John (ö. 1142-1146)

XII. asırda Toledo Tercümanlar Okulu ile ilişkilendirilen tercümanların bir kısmı İber Yarımadası'nda yaşamaktaydı. Bunlardan birisi olan Sevillalı John'un aslen Yahudi olduğu daha sonraki yıllarda ise Hristiyanlık inancını benimsediği ileri sürülmektedir[540]. Johannes Hispalensis adıyla da bilinen John'un Arapça'yı iyi bildiği düşünülmektedir[541]. Muhtelif bilim dallarına meraklı olduğu bilinse de o, esasen astronomi bilimine büyük ilgi duyuyordu.

Toledo Tercümanlar Okulu'nun üretken tercümanlarından birisi olan Sevillalı John astronomi, astroloji, felsefe, tıp ve aritmetik gibi muhtelif alanlarda Müslüman âlimlerce kaleme alınmış yaklaşık yirmi eseri Arapça'dan Latince'ye tercüme etti[542]. Onun Arapça'dan tercüme ettiği bilimsel eserler şunlardır:

1. Pseudo Aristotelico - Secretum Secretorum
2. Maşallah - Epistola Messahallah in Rebus Eclipsis Lune
3. Maşallah - De Mensura Astrolabii
4. Maşallah - Liber Messahallah de Interrogatione Cognitionis
5. Maşallah - Libellus Interpretationum quem puto esse
6. Maşallah - De Revolutionibus Annorum Mundi

---

[540] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 139.

[541] Charles Burnett, "The Roads of Cordoba and Seville", *Mapping Knowledge: Cross-Pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, (ed. Charles Burnett, Pedro Mantas-España), CNERU, Cordoba, 2014, s. 147. Lynn Thorndike, "John of Seville", *Speculum*, 1959, c. XXXIV-I, s. 22.

[542] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 139.

7. Maşallah - De Receptione Planetarum
8. Numerus Mensium/Liber Alphragani in Scientia Astrorum
9. Kustâ b. Lûkâ - De Differentia inter animam et spritum
10. Liber Albohali de Nativitatibus
11. Ömer b. Ferruhân Taberî - De Nativitatibus et Interrogationibus
12. Ebû Ma'şer - De Magnis Coniunctionibus et Annorum Revolutionibus
13. Ebû Ma'şer - Introductiorum Maius in Magisterium Scientie Astrorum
14. Ebû Ma'şer – Flores Astrologiae
15. Ebû Cafer b. Yusuf b. Dâya - Comen al Centiloquium de Ptolomeo
16. Ebûl Hasan el-Sabît - De Imaginibus Astronomicis
17. Ali el-Kabisî - Liber Introductorius Alkabucii ad Magisterium iudiciorum astrorum
18. Ebû-l Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Mecritî - De Astrolabio
19. İbn Ebû Rical - De Electionibus
20. Sehl b. Bişr - De Electionibus
21. Sehl b. Bişr - Liber Temporum İbnü'z-Zerkâlî - Canones Arzachelis (Toledo Zîci)
22. Sâbit b. Kurre yahut İbnü'z-Zerkâlî - De Motu Octave Spere
23. İbnü'z-Zerkâlî – Canones Arzachelis (Tuleytlula Zici)
24. Bettânî - Centiloquium[543].

XII. asrın ilk çeyreğinde Toledo'da Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine tercüme faaliyetlerinin başladığı sürecin ilk önemli temsilcisi olan Sevillalı John, İber Yarımadası'nın yerlisi bir âlim olarak İslâm dünyasında telif edilmiş bilimsel eserlerin Batı'ya tanıtılmasına önemli bir katkı sağladı.

3.2.2. Abraham bar Hiyya (ö. 1145)

X. asırdan sonra İslâm ve Batı dünyası arasında "köprü" rolü üstlenen İber Yarımadası'ndaki Yahudiler, sadece İslâm bilimlerinin tercümeler yoluyla Avrupa'da tanınmasını sağlamakla kalmıyorlar bunun yanında tıp, astronomi, felsefe ve teoloji gibi çeşitli bilim dallarında kaleme aldıkları eserlerde İslâm bilim geleneği sürdürürek bu geleneğin Avrupa'da kök salmasına zemin hazırlıyorlardı. Abraham

[543] Serafin Vegas Gonzalez, *La Escuela Traductores de Toledo en la Historia del Pensamiento*, Imprenta Serrano, Toledo, 1997, s. 56-57.

bar Hiyya, XII. asır İspanyası'nda farklı bilim dallarındaki yetkinliğiyle öne çıkan seçkin Yahudilerden birisiydi.

"Savasorda" adıyla da maruf olan Abraham bar Hiyya, Ortaçağ'da Barselona bölgesinde yetişen belki de en büyük Yahudi âlimdi. Savasorda adı, İslâm şehirlerinde asayişi sağlamakla görevli olan kişilere verilen unvan olan Arapça kökenli "Sâhibü'ş-Şurta" kelimesinden gelmekteydi[544]. İddiaya göre bu unvan sarayında hizmet ettiği bir kral tarafından ona saygınlık nişanesi olarak bahşedildi[545]. Matematik, astronomi, astroloji ve felsefe üzerine çalışıp bu alanlarda eserler verdi. Onun Barselona şehrinin haricinde Müslüman Hûdiler devrinde Zaragoza şehrinde tahsil gördüğü yönünde iddialar mevcuttur[546]. Yahudi âlimin ayrıca bir süre de Provans bölgesinde bulunduğu bilinmektedir. Her nerede olursa olsun onun Arapça ile olan yakınlığına bakılarak bir süre Arapça konuşulan bir çevrede yaşadığı tahmin edilmektedir[547].

Endülüs'te yaşayıp Arapça bilimsel eserler kaleme alan dindaşlarından farklı olarak Abraham bar Hiyya bilim dili olarak İbranice eser telif etmeyi tercih etti. Ortaçağ'da Yahudiler bilim dili olarak bilhassa Endülüs'te Arapça'yı, diğer bölgelerde ise Arapça ya da farklı dilleri tercih edebiliyorlardı. Araştırmacılar tarafından Ortaçağ'da Yahudiler arasında İbranice'nin bir bilim dili olmasında Abraham bar Hiyya'ya öncü bir rol atfediliyordu[548]. Bununla birlikte onun İslâm astroloji ve astronomisi hakkında bilgileri dindaşlarıyla tanıştıran ilk âlim olduğu da düşünülmektedir[549]. Yaygın görüşe göre Abraham bar Hiyya, Yahudi bilim tarihinde

---

[544] Tony Levi, "Hebrew Mathematics in the Middle Ages: An Assessment", *Tradition, Transmission, Transformation: Proceeding of Two Conferences on Pre-Modern Science held at the University of Oklahoma*, (F. Jamil Ragep, Sally P. Ragep, Steven Livesey), Brill, Leiden, 1996, s. 73. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

[545] Mercedes Rubio, "The First Hebrew Encyclopedia of Science: Abraham bar Hiyya's Yesodei Ha-Tevunah U-Migdal Ha-Emunah", *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, (ed. Steven Harvey), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2000, s. 140.

[546] Tony Levy, "Abraham bar Hiyya", *Encyclopaedia of Science, Technology, and Medicine in non-Western Cultures*, (ed. Helaine Selin), c. I, Springer, New York, 2008, s. 5. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 206. Rubio, *a.g.m.*, s. 140.

[547] Rubio, *a.g.m.*, s. 140.

[548] Sela, *a.g.e.*, s. 96. Rubio, *a.g.m.*, s. 141.

[549] Mariano Gomez-Aranda, "The Connection Between Muslims and Jews in the Field of Science in the Middle Ages", *Encounters of the Children of Abraham from Ancient to Modern Times*, (ed. Antti Laato, Pekka Lindqvist), Brill, Leiden, 2010, s. 247. Beşerî, *Asri'l-Mülûkü't-Tavâif*, s. 544. Gad Freudenthal, "The Assimilation of Greco-Arabic Learning by Medieval Jewish Culture", *Science in Medieval Jewish Cultures*, (ed. Gad Freudenthal), Cambridge University Press, New York, 2011, s. 14-15.

Abraham b. Ezra ile birlikte İber Yarımadası'ndaki Yahudiler arasında astronomi bilimine dair çalışmaları başlatan âlim olarak kabul edilmektedir[550]. Provans bölgesinde yaşayan Yahudi topluluğunun liderlerinin talebi üzerine Abraham bar Hiyya'nın bazı bilimsel eserleri bu bölgeye getirerek Arapça'dan İbranice'ye tercüme ettiği yönünde iddialar mevcuttur[551]. Bir diğer iddia ise onun Araplar'ın bilim alanındaki başarılarını Fransa'da Arapça bilmeyen Yahudiler arasında tanıtmak istemesidir[552].

Doğrudan bir eserin tercümanı olarak anılmasa da Abraham bar Hiyya'nın Arapça'dan Latince'ye yapılan bilimsel tercümelerde Tivolili Plato ve diğer tercümanlara yardımcı olduğu düşünülmektedir[553]. Julio Samsó, Abraham bar Hiyya ve Tivolili Plato'nun Hûdî emirleri tarafından kurulan Zaragoza'daki zengin kütüphanenin yazmalarına erişimi olduğunu iddia etmektedir[554].

Abraham bar Hiyya'nın İslâm bilim literatürüne büyük ölçüde aşina olduğu görülmektedir. Müslüman âlimler tarafından coğrafi bir terim olarak kullanılan "iklim" tabiri İbranice'ye "aklim" olarak geçmiş ve Abraham bar Hiyya de bu tabiri eserlerinde kullanmayı tercih etmişti[555]. Benzer şekilde Abraham bar Hiyya, Arapça kökenli "merkez" terimini "merkaz" şeklinde İbranice'ye aktardı[556].

Başta astronomi ve matematik gibi bilimler olmak üzere farklı konularda bilimsel eserler kaleme alan Abraham bar Hiyya'nın bu çalışmalarında Müslümanların ilmî birikiminden istifade edip etmediği irdelenmeye değer bir husustur. Onun matematik, astronomi, optik ve müziğe dair konuları ele aldığı *Yesodey ha-Tevuna u-Migdal ha-Emuna* adlı eserinin hazırlanışında Arapça eserlerden istifade ettiği yönünde iddialar mevcuttur[557]. Julio Samsó, Abraham bar Hiyya'nın astronomi tabloları üzerine verdiği bilgilerin büyük ölçüde Bettânî'nin

[550] Bernard R. Goldstein, "Astronomy among Jews in the Middle Ages", *Science in Medieval Jewish Culture*, (ed. Gad Freudenthal), Cambridge University Press, New York, 2011, s. 139.
[551] Planas, Forcano, *a.g.e.*, s. 132-133.
[552] Rubio, *a.g.m.*, s. 152.
[553] Hannu Töyryla, *Abraham bar Hiyya on Time, History, Exile and Redemption: An Analysis of Megillat ha-Megalleh*, Brill, Leiden, 2014, s. 20. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 207. Vallicrosa, *Estudios.*, s. 221.
[554] Samsó, "Bridge", s. 114.
[555] Sela, *a.g.e.*, s. 107.
[556] Goldstein, *"Astronomy among"*, s. 139.
[557] Levi, "Hebrew", s. 73.

Zîc'ine dayandığını ileri sürmektedir[558]. Benzer şekilde Ferganî'den sonra ilk kez Batlamyus sistemini bu İbranice eserden ele alındığı yönünde görüşler mevcuttur[559].

Abraham bar Hiyya, aklî bilimlerdeki üstün bilgisi, kaleme aldığı eserlerin daha sonraki yıllarda bilim çevrelerinde bıraktığı etkinin yanında Avrupa'da İslâm bilimlerinin resepsiyon sürecinin şafağında bu bilimlere duyduğu ilgi sebebiyle de dikkate değer bir âlimdir. Nitekim o, kaleme aldığı eserlerde değindiği konular vasıtasıyla İslâm bilimlerinin özellikle Avrupa'da yaşayan Yahudiler arasında tanınma sürecini hızlandırdı. Juan Vernet, Abraham bar Hiyya'yı Fransa'nın güneyindeki Yahudiler için İslâm bilimlerini tercüme eden ilk kişi olarak takdim etmektedir[560].

3.2.3. Tivolili Plato (ö. 1145)

Arapça'dan Latince'ye yapılan tercümeler vasıtasıyla gerçekleşen İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde aktif role sahip tercümanlardan bir diğeri de İtalyan asıllı Tivolili Plato'dur. Matematik, astronomi ve astroloji gibi disiplinler üzerine çalışan bu âlim Arapça ve İbranice bilimsel metinler üzerine çalıştı[561]. Bahsi geçen İtalyan, aynı zamanda bir tercüman olarak da İber Yarımadası'nda bulunduğu süre zarfında Arapça'dan Latince'ye eserler tercüme etmekle meşgul oldu. O, yaklaşık olarak 1134 ile 1145 yılları arasında Barselona şehrinde yaşadı.

Tivolili Plato'nun imzasını taşıyan Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen eserler şunlardır:

1. el-İmranî - De Electionibus Horarum
2. Yahyâ b. Gâlib Hayyât - De Nativitatibus/De Judiciis Nativitatum (Kitabü'l-Mevâlîd)
3. Almansoris Judicia seu Propositiones/Centum Propositiones (müellifi tam olarak tespit edilememiş astroloji konularını ihtiva eden bir eser)

[558] Julio Samsó, "The Astronomical Background of Abraham Bar Hiyya's Astrological History", *Convivencia and Medieval Spain*, (ed. Mark T. Abate), Palgrave, Cham, 2019, s. 381.
[559] Fuentes, *a.g.e.*, s. 430.
[560] Fuentes, *a.g.e.*, s. 432.
[561] Gázquez, *a.g.e.*, s. 78.

4. Batlamyus - Quadripartitum (İbrahim b. Salt'ın Arapça versiyonundan tercüme)
5. Bettânî - De Motu Stellarum
6. İbnü'l-Hasîb - De Revolutionibus Nativitatum
7. İbnü'l-Saffâr - Liber Abulcasim de Operibus Astrolabiae
8. Alfakini Arabici fili Quaestiones Geomanticae
9. Huneyn b. İshak (muhtemelen) - Aeneas de Pulsibus et Urinis

Tivolili Plato'nun İslâm bilimlerinin Latince okuyan âlimlere aktarmasının yanında Yahudi bilimlerinin Avrupa'da tanınmasına da yardımcı oldu. Nitekim o, bilhassa pozitif bilimlerde öncü çalışmalara sahip olan devrin seçkin Yahudi âlimi Abraham bar Hiyya ile işbirliği içindeydi[562]. Bahsi geçen Yahudi âlimin matematiksel hesaplamalar üzerine kaleme aldığı eseri İtalyan âlim tarafından *Liber Embadarum* adıyla İbranice'den Latince'ye tercüme edildi[563].

3.2.4. Bathlı Abelard (ö. 1150)

Ortaçağ İngilteresi'nde yetişmiş en büyük filozoflardan olan Bathlı Abelard 1080 yılında İngiltere'nin Bath şehrinde dünyaya geldi. Felsefe, matematik ve metafizik gibi konulara ilgi duyarak bu alanlarda kendisini yetiştiren İngiliz âlim, İngiltere'de Norman sarayında himaye edilerek bilimsel çalışmalarını burada icra etmeye başladı[564]. Bir süre Fransa topraklarında yer alan Laon'daki katedral okulunda hocalık yaptı[565]. Bilgiyi arama ve öğrenme tutkusuna sahip olan bu âlim Anadolu, Yunanistan, Sicilya ve İspanya'ya seyahat ederek bu bölgelerde bilimsel araştırmalarda bulundu. Fuat Sezgin, Robert Grosseteste (ö. 1253) ve Roger Bacon (ö. 1292) ile birlikte İslâm bilimlerinin özümseme sürecinin en önemli üç İngiliz âlimden birisi olduğunu işaret ettiği Bathlı Abelard'ın Doğu'ya yaptığı seyahetinde

[562] Freely, *a.g.e.*, s. 137. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 177. Livingston, *a.g.e.* s. 147.
[563] Jose Chabas, "Interaction between Jewish and Christian Astronomers in the Iberian Peninsula", *Science in Medieval Jewish Culture*, (ed. Gad Freudental), Cambridge University Press, New York, 2011, s. 148.
[564] Jeremiah Hackett, "Abelard of Bath", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. None), Blackwell Publishing, Cornwall, 2002, s. 86.
[565] John Willinsky, *The Intellectual Properties of Learning: A Prehistory of Saint Jerome to John Locke*, The University of Chicago Press, Chicago, 2017, s. 146.

Türkiye topraklarda Tarsus ve Antakya'da bir süre kalmış olabileceğini dile getirmektedir[566].

İngiliz âlim Avrupalı çağdaşlarının ekseriyetinden farklı olarak zaman içerisinde XII. asrın ilk yarısında İber Yarımadası'nın ötesindeki bilim çevrelerinde rağbet gören İslâm bilimlerine ilgi duymaya başladı. Bathlı Abelard'ın İslâm bilimlerine yönelik merakının ne zaman ve ne şekilde başladığı tam olarak bilinmese de bu süreç hakkında bazı görüşler mevcuttur. Jack Goody, İspanya'nın Huesca şehrinde dünyaya gelen ve Endülüs bilim havzasında yetişten Petrus Alfonsi'nin İngiltere'ye gidip burada bazı âlimlerle tanıştığını ve burada Bathlı Abelard ile temasa geçerek onu ülke dışındaki Arapça eserleri tetkik etmeye ikna ettiğini ileri sürmektedir[567]. Benzer şekilde Petrus Alfonsi'nin Harezmî'nin astronomik tabloları üzerine yaptığı tetkikler sonucunda kaleme aldığı risalenin Bathlı Abelard için bir ilham kaynağı olduğu da tahmin edilmektedir[568].

XII. asırda Toledo'ya gelerek burada bilimsel çalışmalar yürüten seçkin entelektüellerden olan İngiliz Bathlı Abelard, Arapça'dan Latince'ye gerçekleştirdiği tercümeler sayesinde bu asrın en büyük tercümanlardan birisi olarak şöhret kazandı. Onun Müslümanların bilimsel eserlerine yönelik çalışmaları İslâm bilimlerinin İngiltere'deki entelektüel çevrelerce ilk kez tanınmasında doğrudan etkili oldu.

Muhtelif bilim dallarında Latince'den Arapça'ya yaptığı tercümelerle bilinen Bathlı Abelard'ın bununla birlikte *Quaestiones Naturales* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. Bu çalışma meteoroloji ve doğa bilimlerine dair 76 sorudan mürekkep olup Platon'un diyaloglarına benzer bir tarzda hazırlandı[569]. Yeğeninin sorduğu bilimsel sorular ve Bathlı Abelard'ın bu sorulara karşılık verdiği cevaplardan oluşan eserde insanlar, hayvanlar ve bitkilerin yaratılışı ile doğa olaylarına dair çok çeşitli konulara değinilmektedir[570]. Bu eserinde Bathlı Abelard, İslâm bilimleriyle olan teması hakkında ipuçları içeren birtakım ifadelere yer vermektedir. Eserinde Sarazenlerin (Müslümanlar) görüşlerini tespit ve tetkik ettiğini zikreden Abelard,

[566] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 138.
[567] Goody, *a.g.e.*, s. 156.
[568] Taton, *a.g.e.*, s. 636.
[569] Hackett, *a.g.m.*, s. 86.
[570] Abelard of Bath, *Quaestiones Naturales*, (Dodi Ve-Nechdi, Hermann Gollancz), Oxford University Press, Londra, 1920, s. 85-161.

buradaki ifadeleriyle İslâm düşüncesi ve Arap dilini öğrenme konusunda gayret sarf ettiğine delalet etmektedir[571]. Eserin hazırlanmasında izlenen yöntem ve yaklaşımın onun bir süre ikâmet ettiği düşünülen Antakya'daki Arapça öğreniminin bir özeti mahiyetinde olduğu tahmin edilmektedir[572].

Jeremiah Hackett, onun mezkûr eserinin daha sonraki yıllarda Avrupa'nın belli başlı okullarında temel bir eser olarak kullanıldığı ve Chartres Okulu'nun önde gelen figürlerinden Fransız skolastik filozof Guillaume de Conches'in *Dragmaticon* ve *Philosophia* adlı eserlerinde bunun izlerinin görüldüğünü ileri sürmektedir[573].

Felsefe alanında *De Eodem et Diverso* adlı eseri kaleme alan Bathlı Abelard'ın Bath şehrinde bulunduğu süre zarfında usturlap üzerine bir risale hazırladığı da düşünülmektedir[574]. Usturlap hakkında değerli bilgiler ihtiva eden bu eserinde Bathlı Abelard, Araplardan öğrendiği bilgileri Latince kaleme alacağını ifade etmektedir[575]. Ancak telif ettiği eserlerin yanında Ortaçağ'ın en büyük âlimlerinden birisi olma şöhretini büyük ölçüde Arapça'dan Latince'ye yapmış olduğu bilimsel eser tercümelerine borçludur.

Bathlı Abelard'ın Arapça bilimsel eserlere hangi yollarla eriştiğine dair birtakım görüşler mevcuttur. Onun İber Yarımadası'na gelmesinden kısa bir süre önce Mülûkü'-t-Tavâif devrinde Zaragoza şehri bilimsel bir canlanma devri yaşamış ve bilhassa Hûdî Emiri el-Mûtemen devrinde gerek saray kütüphanesi gerek Zaragoza'da faaliyet gösteren seçkin âlimlerin varlığıyla önemli bir kültür merkezi haline gelmişti. Julio Samsó, onun Arapça eserlere nasıl ulaştığı konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Nitekim o, Müslümanlarla uzun bir süre yaşayıp İslâm bilimleriyle meşgul olan Petrus Alfonsi'nin bahsi geçen kütüphaneden istifade ederek Mesleme b. Ahmed el-Mecritî ve Harezmî gibi âlimlerin eserlerini Bathlı Abelard'a ulaştırmış olabileceğini ileri sürmektedir[576]. Julio Samsó ile benzer

[571] Abelard of Bath, *a.g.e.*, s. 92.
[572] Iftikhar H. Malik, *Curating Lived Islam in the Muslim World*, Routledge, New York, 2021, s. 23.
[573] Hackett, *a.g.m.*, s. 86.
[574] Palencia, *El Arzobispo*, s. 150-152.
[575] Charles Burnett, "Abelard of Bath and the Arabs", *Arabic into Latin in the Middle Ages: the Translators and Their Intellectual and Social Context*, Ashgate, Burlington, 2009, s. 90.
[576] Samsó, "Bridge", s. 114.

düşünceleri benimseyen Pedro Mantas-España da Petrus Alfonsi'nin bazı bilimsel metinleri ve becerileri Bathlı Abelard'a aktarmış olabileceğini vurgulamaktadır[577].

İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde bir taşıyıcı olarak öne çıkan Bathlı Abelard'ın bilimsel eserleri Arapça'dan Latince'ye yalnız başına mı yoksa tıpkı Dominicus Gundissalinus ve Cremonalı Gerard gibi Arapça bilen Mozarap ya da Yahudi bir âlimle ile mi işbirliği yaparak mı tercüme ettiği önemli bir sorudur. Onun Arapça bilgisinin ne düzeyde olduğu da tartışmalıdır. Kimi araştırmacılar tarafından onun Sicilya ya da doğudaki kutsal topraklarda Arapça öğrendiği iddia edilmektedir[578]. *Quaestiones Naturales* adlı eserinde Müslüman âlimlere ve Arapça bilimsel eserlere atıfta bulunması İngiliz âlimin Arapça bildiği yönündeki görüşü destekler niteliktedir.

Bathlı Abelard tarafından Arapça'dan Latince'ye yapılmış olan tercümeler Latin Avrupa dünyasındaki okuyucular tarafından ilgi gördü. Çağdaşı bir tercüman olan Dalmaçyalı Hermann'ın onun Öklid'in *Elementler* adlı eserinin tercümesini edindiğinden bahsetmektedir[579]. Harezmî tarafından hazırlanan ve Mesleme b. Ahmed el-Mecritî tarafından düzenlenen astronomi tabloları tercüme ederek Hristiyan dünyasında nasıl kullanılacağı bilinmeyen astronomi tablolar hakkında değerli malumat sunmaktadır[580].

Bathlı Abelard, XII. asırda Toledo merkez olmak üzere İber Yarımadası'nda görülen Arapça'dan Latince'ye tercüme hareketinde önemli bir tercüman olarak öne çıkarak Petrus Alfonsi'nin başarılı bir takipçisi olarak İngiltere'de yaşayan âlimler arasında İslâm bilimlerinin tanıtıcısı olarak dikkat çekmektedir. Bu yönüyle o, XIII. asırda yaşayan Robert Grosseteste ve Roger Bacon gibi Ortaçağ'ın seçkin İngiliz düşünürlerine öncülük etti.

---

[577] Pedro Mantas-España, "Was Abelard of Bath in Spain?", *Mapping Knowledge: Cross-Pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, (ed. Charles Burnett, Pedro Mantas-España), CNERU, Cordoba, 2014, s. 207.

[578] Kritzeck, *a.g.e.*, s. 5

[579] España, *a.g.m.*, s. 205. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 167.

[580] A. Y. Al-Hassan, "Transmission of Islamic Science to the West", *Science and Technology in Islam*, c. IV, (ed. Makbul Ahmed, A. Z. İskender), Unesco Pulishing, Beyrut, 2001, s. 137.

3.2.5. Santallalı Hugo (ö. 1151)

Hugo Sanccellensis, Sanctallensis, Sandaliensis gibi adlarla da anılan Santallalı Hugo İber Yarımadası'nın kuzeybatı bölgesinde yer alan Santalla'da dünyaya geldi. Astroloji ve kimya gibi bilim dallarında kendisini geliştiren bu Hristiyan âlim farklı bilimsel faaliyetlerin yanı sıra 1119 ile 1151 yılları arasında Tarragona Piskoposluğu görevini icra eden Miguel'in himayesinde Müslüman âlimlerin çalışmalarını Arapça'dan Latince'ye tercüme etti[581]. Tarragona Piskoposu Miguel'in astronomi ve astrolojiye büyük bir ilgi duyduğu bilinmektedir[582]. XII. asırda Toledo Tercümanlar Okulu'nun üyelerinin büyük çoğunluğundan farklı olarak o hiç Toledo'da bilimsel faaliytlerde bulunmayıp Tarragona'da çalıştı[583]. Onun Arapça'dan tercüme ettiği eserler şunlardır:

1. Ebû Reyhan el-Bîrûnî'nin Ferganî'nin astronomiye dair çalışması üzerine yaptığı yorum
2. Aristoteles - Liber de Aristotelis
3. Maşallah - De Nativitatibus
4. Maşallah - Liber Ymbrium
5. Geomansi üzerine bir risale
6. Spatulamansi üzerine iki risale
7. Liber Apollonii de Principalibus Rerum Causis
8. Batlamyus - Centiloquium
9. Emerald Tabloları adıyla maruf olan kimya alanındaki metinlerin ilk Latince versiyonu
10. İbn Mutanna'nın Harezmî'nin astronomik tabloları üzerine yorumu[584].

Santallalı Hugo'nun Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen bu eserlerden sonuncusunun önsözünde yer verdiği bir ifadesi onun İslâm bilimlerine hangi kanalla eriştiğini tespit edebilmek adına son derece dikkat çekicidir. Nitekim o, burada Tarragona Başpiskoposu Miguel'in himayesinde tercüme ettiği eserin aslında

[581] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 174.
[582] Gázquez, *a.g.e.*, s. 55.
[583] Hayek, *a.g.m.*, s. 128.
[584] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 113.

Rueda'daki özel kütüphanede bulunan bir yorum olduğunu zikretmektedir[585]. Michael'in bu kütüphanenin yanı sıra Zaragoza'daki Hûdîler'in Arapça eserler bakımından zengin olan kütüphanesine erişim sağlaması Santallalı Hugo'nun İslâm bilimleriyle bu vasıtayla tanışmış olabileceğini göstermektedir. Onun bu kütüphaneye erişimi olsun ya da olmasın XII. asırda İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecinde önemli bir figür olduğu tarihi bir gerçektir.

3.2.6. Kettonlu (Chesterlı) Robert (ö. 1157)

XII. asırda İslâm bilimlerinin başta İber Yarımadası toprakları olmak üzere Hristiyan Avrupa'da tanınma sürecinde en önemli tercümanlardan birisi de Kettonlu Robert idi. Chesterlı Robert adıyla da bilinen bu İngiliz entelektüel, İngiltere'de bulunduğu yıllarda farklı bilim dallarında tahsil görerek kendisini geliştirdi. Buradaki faaliyetleri sırasında İber Yarımadası'nda antik bilimlerde kaleme alınmış eserlerin yanı sıra İslâm bilimlerine dair önemli bir birikimin olduğunu öğrenince bilhassa astronomi ve geometri alanındaki bilimsel eserleri tercüme etmek niyetiyle yarımadanın doğusunda yer alan Ebro Vadisi'ne seyahat etti.[586] İngiliz âlimin İber Yarımadası'na seyahat etmesinin altında yatan sebeplerden birinin de Arapça öğrenme isteği olduğu yönünde görüşler mevcuttur[587].

Kettonlu Robert, 1143-1157 yılları arasında bir süre Pamplona Başdiyakozu olarak dini faaliyetlerde bulundu[588]. Ebro Vadisi'nde bilimsel faaliyetlerle meşgul olduğu bir sırada Kluni Tarikatı'nın ünlü üstadı Muhterem Peter ile tanıştı. Muhterem Peter, Kettonlu Robert'i Dalmaçyalı Hermann ile birlikte Kur'an-ı Kerim'i Arapça'dan Latince'ye tercüme etmeye memur etti. Bu ikilinin ortaklaşa olarak 1147 yılında *Lex Mahumet pseudo-prophete* başlığıyla gerçekleştirdikleri tercüme Kur'an-ı Kerim'in ilk Latince tercümesi olma özelliğine sahiptir. Kettonlu Robert, Kur'an-ı Kerim'i Latince'ye tercüme ederken ekseriyetle ana metne bağlı kalmakla birlikte bazen Müslüman müfessirlerin kaleme aldığı tefsirlerinden etkilendi. Nitekim onun Hac Sûresi'ni tercüme ederken Kur'an-ı Kerim'de

[585] Samsó, "Bridge", s. 113.
[586] Gázquez, "Translations", s. 71.
[587] Hanne, *a.g.m.*, s. 71.
[588] Charles, Burnett, "Hermann of Carinthia", *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 387. Charles Homer Haskins, *Studies in the History of Medieval Science*, Oxford University Press, Londra, 1924.s. 120.

bulunmayan ve müfessirlerin bu kısmı izah ederken kullandıkları ifadelere metinde yer verdiği görülmektedir[589].

Kettonlu Robert'in Latince Kur'an-ı Kerim'i daha sonraki asırlarda gerek İber Yarımadası gerek Avrupa'nın muhtelif yerlerinde yaşayan çok sayıda Hristiyan teolog tarafından kaynak olarak kullanıldı. XVI. asra gelindiğinde Arapça bilen ve İslâm dini hakkında fikir sahibi olan Theodorus Bibliander (ö. 1564) adlı âlim, tıpkı XII. asırda Muhterem Peter'in Müslümanların dinlerini daha iyi öğrenip onların inancına karşı Hristiyanlık inancını savunmak amacıyla İslâm'ın kutsal kitabını Latince'ye tercüme ettirdiği gibi Kur'an-ı Kerim'in baskısını Muhterem Peter'in metnine sadık kalarak yaptı[590]. Ancak bu tercüme, Kur'an-ı Kerim'in orijinal Arapça metninden birtakım farklılıklar arz ediyordu. Zira Kur'an-ı Kerim 114 sûreden oluşurken Kettonlu Robert'in tercümesi 123 bölüme ayrılmaktadır[591].

Kettonlu Robert, İber Yarımadası'nda bilimsel faaliyetlerini sürdürdüğü yıllarda Kur'an-ı Kerim'i Arapça'dan Latince'ye tercüme etmekle kalmayıp İslâm dünyasında kaleme alınmış bilimsel eserlere yöneldi. Onun Kur'an-ı Kerim dışında İslâm dinine yönelik bazı eserlerin tercümesiyle de meşgul olduğu görünmektedir. Nitekim o, anonim bir Arapça kroniği *Chronica mendosa et ridicula Sarracenorum* adıyla Latince'ye tercüme etti[592]. Eserde dünyanın yaratılışı, Hz. Muhammed de dahil olmak üzere peygamberlerin hayatlarının yanı sıra Emevî Halifesi I. Yezid (680-683) devrine kadar halifelerin tarihine yer verilmektedir[593].

XII. asrın üretken tercümanlarından Kettonlu Robert İslâm dinine dair bahsi geçen eserlere ek olarak Harezmî'nin *Kitâbu'l-Muhtasar fi hisâbi'l-cebr ve'l mukâbele* adlı eserini 1145 yılında Liber Algebrae et Almucabola başlığıyla Latince'ye tercüme etti. Harezmî tarafından cebir tabirinin ilk kez bir bilim dalı anlamında kullanıldığı bu eser Cremonalı Gerard tarafından da Latince'ye tercüme edildi.[594]

Kettonlu Robert XII. asra kadar büyük ölçüde Batılı âlimlerin Hristiyan inancını savunmak adına İslâm'a yönelik saldırgan ve mesnetsiz yaklaşımlarından

[589] Burman, *Latince*, s. 60.
[590] Kürşat Demirci, "Theodorus Bibliander", *TDVİA*, ek: I, İstanbul, 2000, s. 194.
[591] Gázquez, "Translations", s. 72.
[592] Pons, "The Glosses", s. 285.
[593] Palma, Hernández, "Robert of Ketton", s. 516.
[594] İhsan Fazlıoğlu, "Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî" *TDVİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 225.

farklı olarak bu dinin kutsal metnini Avrupalılar için erişilebilir kılarak Ortaçağ Hristiyan dünyasında İslâm dini ve kültürünün kaynaklarına dayalı olarak tanınmasına katkı sağladı.

3.2.7. Dalmaçyalı (Karintiyalı) Hermann (ö. 1160)

Hırvatistan topraklarında dünyaya gelen Carintiyalı Hermann, Hermannus Dalmata ya da Secundus adlarıyla da maruf olan filozof ve astrolog Dalmaçyalı Hermann'ın hayatı hakkında bildiklerimiz büyük ölçüde onun Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği eserlerin girişinde yer alan bilgilere dayanmaktadır [595]. Dalmaçyalı Hermann, erken yaşlarında Chartreslı Theodoric'in öğrencisi olarak bir süre Chartres ve Paris'te tahsiline devam etti[596]. Fransa'daki tahsilinden sonra 1138 ile 1142 yılları arasında bilimsel faaliyetlerini İber Yarımadası'nda sürdürdü. Arapça'dan Latince'ye tercümeleriyle şöhret kazanan Dalmaçyalı Hermann tarafından yapılan tercümeler tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır:

1. Salih b. Bişr - Zaelis Fatidica/Pronostica/Liber Sextus Astronomie
2. Harezmî - Astronomik Tablolar (belirsiz)
3. Ebû'l Ma'şer - Albumasaris Alabachi (Kitabu'l-Makdal ila İlm ahkâmu'n-Nücûm)
4. De Generatione Muhamet et Nutritura eius
5. Doctrina Mahumet (Abdullah b. Selam adlı Yahudi ile Hz. Muhammed arasındaki bir diyalog)
6. Batlamyus - Planisphaerium (Mesleme b. Ahmed el-Mecritî tarafından yapılan Arapça tercümeden)

Dalmaçyalı Hermann'ın tercüme ettiği bu eserlerin yanında *De Essentiis* adlı astronomi ve coğrafya disiplinlerinde muhtelif konularını ihtiva eden orijinal bir çalışması da mevcuttu. İslâm dini ve Hz. Muhammed hakkındaki iki eserin tercümesini İber Yarımadası'nda Leon bölgesinde gerçekleştiren Dalmaçyalı Hermann, Endülüslü Mesleme el-Mecritî'nin Arapça versiyonu üzerinden Latince'ye aktardığı Batlamyus'un eserinin tercümesini ise Touluse şehrinde tamamladığı

[595] Tatjana Paic-Vukic, "Hermann the Dalmatian's Purported Role in the Translation of the Quran into Latin", *Coll. Antropol*, no: 42, 2008, s. 277.
[596] Palencia, *El Arzobispo*, s. 143. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 173.

görülmektedir[597]. Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği bahsi geçen eserlerin yanında *De Essentiis* adlı telif bir eser kaleme alan Dalmaçyalı Hermann'ın bu eserini hazırlarken doğrudan Arapça ya da Arapça'dan tercüme edilmiş çalışmalardan istifade ettiği tahmin edilmektedir[598].

Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği eserlerle Toledo Tercümanlar Okulu'nun çalışkan tercüman üyelerinden birisi olarak göze çarpan Dalmaçyalı Hermann, bir tercüman olarak kazandığı şöhreti büyük ölçüde Chesterli Robert ile birlikte Kur'an-ı Kerim'i Latince'ye tercüme etmesine borçludur. Aynı zamanda o, Arapça'dan tercüme ettiği teolojik metinler aracılığıyla Ortaçağ Avrupası'ndaki Hz. Muhammed algısının şekillenmesinde de önemli bir rol üstlendi.

3.2.8. Abraham b. Ezra (ö. 1167)

Zaragoza merkezli Hûdî Emirliği sınırlarında bulunan Tudela şehrinde dünyaya gelen Abraham b. Ezra, İslâm hâkimiyeti altındaki Endülüs'te yaşayan Yahudi âlimler arasında Yahudi bilim geleneğine sağladığı katkılar bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu Yahudi âlim matematik, astronomi, felsefe, gramatik ve şiir alanlarında kendisini çok yönlü olarak geliştirdi[599]. Bir süre Endülüs'te yaşadıktan sonra 1140'lı yılında buradan ayrılıp Fransa, İtalya ve İngiltere gibi ülkelere giderek buralarda bilimsel faaliyetlerde bulundu[600].

Astronomi biliminin İber Yarımadası'ndaki Yahudiler arasında tanınmasını sağlayan öncü figürlerden birisi olan Abraham b. Ezra'nın bu alanda Müslümanlarca kaleme alınmış eserlerden haberdar olduğu görülmektedir. Örneğin İbn Mutanna'nın (X. yy) Harezmî'nin tabloları üzerine Arapça yorumunun İbranice kayıp bir tercümesi onunla ilişkilendirilmektedir[601]. Bu eserin yanında Abraham b. Ezra'nın

[597] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 174.
[598] Charles Burnett, "A Group of Arabic-Latin Translators Working in Northern Spain in the Mid-12th Century", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no: I, 1977 s. 64.
[599] Vallicrosa, *Estudios*, s. 289.
[600] Shlomo Sela, "Abraham Ibn Ezra as the Translator of Astrological and Astronomical Texts from Arabic into Hebrew", *Medieval Encounters*, c. XXV, 2019, s. 345.
[601] Goldstein, "Astronomy among", s. 139.

Maşallah'ın yıldızlar ve gezegenler üzerine kaleme aldığı Epistola de Rebus Eclipsium adıyla bilinen eseri İbranice'ye tercüme ettiği düşünülmektedir[602].

Yaşadığı çağın en önde gelen Yahudi âlimleri arasında sayılan Abraham b. Ezra'nın bilimsel eserleri kaleme almasındaki ana motivasyonun İslâm bilimlerini ve bilhassa Endülüs'te yeni bir boyut kazanan Batlamyus biliminin astroloji ve astronomi alanındaki karakteristiğini aktarmak olduğu yönünde iddialar mevcuttur[603]. Başta astronomi olmak üzere çeşitli bilim sahalarında eser telif eden Yahudi âlim, Arapça'dan İbranice'ye yaptığı tercümeler sayesinde de İslâm ilmî birikiminin Yahudiler arasında tanınmasında aktif rol oynadı. Abraham b. Ezra, bir süre Endülüs'te de yaşayan Faslı dindaşı Judan b. Hayyuc'un gramer üzerine telif ettiği üç kitabını 1140 yılında Roma şehrinde bulunduğu dönemde Arapça'dan İbranice'ye tercüme etti[604]. Maşallah'ın astronomiye dair iki risalesinin tercümesi de onun tarafından İbranice'ye aktarılarak Yahudi âlimlerin bu eserlere doğrudan ulaşmalarına imkân sağladı.

Abraham b. Ezra tercüme faaliyetlerinin yanı sıra pek çok konuda bilimsel eser kaleme aldı. Onun, astronomi, matematik ve felsefe gibi çeşitli alanlarda elli sekiz eser kaleme aldığı tahmin edilmektedir. Matematik alanında *Sefer Ha-Ehad* ve *Sefer Ha-Mispar* adlı eserleri meşhurdur. Onun *Reshit Hokhmah* adlı eserinde İslâm astronomisi etkisinin bulunduğu görülmektedir. Benzer şekilde onun felsefe alanında kaleme aldığı *Hayy ben Mekitz* adlı çalışmasında İbn Sînâ'nın Hayy b. Yakzân'ının etkisi olduğu düşünülmektedir[605].

Reshit Hokhmah adlı eserinin ana kaynakları arasında Ebû Ma'şer'in *Kitabû'l-Medhalü'l Kebîr alâ ilm ahkâmû'n-Nücûm* adlı astronomik eserinin de bulunduğu düşünülmektedir[606]. Abraham b. Ezra'nın İbranice ve Latince kaleme

[602] Bernard R. Goldstein, "Astronomy and Astrology in the Works of Abraham Ibn Ezra", *Arabic Science and Philosophy*, c. VI, 1996, s. 9.
[603] Sholomo Sela, "Encyclopedic Aspects of Ibn Ezra's Scientific Corpus", *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, (ed. Steven Harvey), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2000, , s. 168.
[604] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 187.
[605] Freely, *a.g.e.*, s. 75.
[606] Sela, "Abraham Ibn Ezra as", s. 348.

aldığı eserlerinden bazıları daha sonra Fransızca gibi Avrupa dillerine tercüme edildi[607].

Pek çok araştırmacı Abraham b. Ezra'nın İslâm bilimlerinin Avrupa Yahudileri arasında tanınmasında önemli bir taşıyıcı olduğu düşüncesinde birleşmektedir[608]. Bununla birlikte Juan Vernet, Abraham b. Ezra'nın İslâm bilimlerinin İbranice olarak Yahudilere taşımasının yanı sıra bu birikimi Hristiyanlara Latince olarak aktardığını dile getirmektedir[609]. İngiltere seyahati kapsamında bir süre Londra şehrinde ikâmet eden Abraham b. Ezra'nın burada bilimsel faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Nitekim o, İbn Mutanna'nın (X. yy) Harezmî'nin tabloları üzerine Arapça yorumunu Londra'da İbranice'ye tercüme etmekle kalmayıp astronomi sahasında takvimsel bir risalenin yanı sıra *Iggeret ha-Shabbat* adlı İbranice eserini telif etti[610].

Endülüs bilim havzasında yetişen seçkin Yahudilerden olan Abraham b. Ezra, gerek Arapça'dan İbranice'ye yaptığı tercümeler gerekse İslâmî etkilerin görüldüğü İbranice olarak kaleme aldığı eserler sayesinde Avrupalı Yahudilerin Müslümanların bilim geleneklerini yakından tanımalarına önemli bir katkı sağladı.

3.2.9. Abraham İbn Daud (Avendauth) (ö. 1180)

Toledo Tercümanlar Okulu'nun ilk yıllarında faaliyet gösteren Yahudi âlimlerden birisi olan Abraham İbn Daud'un kimliğiyle ilgili araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Yahudi geleneğine bağlı bir eğitim gören Abraham İbn Daud dini ilimler alanında kendisini iyi bir âlim olarak yetiştirdi. Yahudiliği savunmak amacıyla Judeo-Arapça olarak kaleme aldığı *el-Akidetü'r-Rafi'a* adlı eserinin yanında Yahudi tarihi ve kültürü hakkında çok değerli bilgiler ihtiva eden *Sefer Ha-Kabala* adlı telif eserleri mevcuttur.

---

[607] Renate Smithuis, "Abraham Ibn Ezra's Astrological Works in Hebrew and Latin: New Discoveries and Exhaustive Listing", *Aleph: Historical Studies in Science and Judaism*, c. VI, 2006, s. 244.

[608] Josefina Rodriguez Arribas, "Significance of the Equinoxes in Abraham Ibn Ezra's Cosmology", *Helmantica*, CLXXV, 2007, s. 91. (91-116) Goldstein, "Works of Abraham", s. 11.

[609] Fuentes, *a.g.e.*, s. 456.

[610] David Juste, Carlos Steel, Shlomo Sela, C. Philipp E. Nothaft, Charles Burnett, "A New Discovered Treatise by Abraham Ibn Ezra and Two Treaties Attributed to Al-Kindi in a Latin Translation by Henry Bate", *Mediterranea: International Journal on the Transfer of Knowledge*, c. V, Cordoba University Press, Cordoba, 2020, s. 200.

Abraham İbn Daud, kaleme aldığı bahsi geçen iki eserinin yanı sıra tercüman olarak da bilimsel faaliyetlerde bulundu. Daha önce Arapça'dan Latince'ye yaptığı tercümelerle öne çıkan Dominicus Gundissalinus ile tercüme faaliyetlerinde nasıl bir işbirliği yaptığından bahsettiğimiz Avendauth'un Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği bilimsel eserler şunlardır:

1. İbn Sînâ - Şifâ adlı eserinin önsözü
2. Isaguci'nin birinci kitabının 2-11 ve 13-14. bölümleri
3. Isaguci'nin birinci kitabının 12. bölümü
4. Libri Naturales'in üçüncü kitabı (Muhtemelen Dominicus Gundissalinus ile birlikte)
5. Libri Naturales'in altıncı kitabı (Dominicus Gundissalinus ile birlikte)
6. De Coelo et Mundo (Muhtemelen Dominicus Gundissalinus ile birlikte)[611]

3.2.10. Cremonalı Gerard (ö. 1187)

VIII-XI. asırlar arasında Müslüman idaresi altında kalan Toledo şehrinin Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından 1085 yılında ele geçirilmesini takip eden yıllarda bir bilim ve kültür merkezi olarak gösterdiği gelişim, XII. asırda bazı Batılı entellektüeller nazarında şehri Avrupa'da en gözde mekânlarından biri olarak kabul edilmesini sağladı. XII. asrın ilk yarısından itibaren Fransa, İtalya, İngiltere ve Almanya başta olmak üzere Avrupa'nın muhtelif bölgelerinde yaşayan Hristiyan âlimler daha önce karşılaşmadıkları İslâm bilimlerinin Hristiyan Avrupa'daki membası olarak niteleyebileceğimiz Toledo şehrine gelip bu mirastan istifade etmek için adeta birbirleriyle yarıştılar. Yeni bilginin arayışında olan bu âlim seyyahlar arasında belki de en önemlisi Cremonalı Gerard (Gerardus Cremonensis) idi. Zira o Arapça'dan Latince'ye yapmış olduğu tercümeler sayesinde "tercümanların başı" adıyla anılmaktadır. 1114 yılında İtalya'nın Cremona şehrinde dünyaya gelen Cremonalı Gerard, gençliğinde iyi bir tahsil gördü. Bilimsel faaliyetlerini bir süre İtalya'da sürdüren İtalyan âlim, Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın çağrısına kulak veren diğer Avrupalı çağdaşlarının yaptığı gibi yeni bilgi

[611] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 61-62.

kaynaklarına ulaşmak için İber Yarımadası'ndaki İslâm bilimlerinin ana merkezi konumunda bulunan Toledo şehrinin yolunu tuttu.

Cremonalı Gerard'ın 1187'de vefat etmesinden sonra öğrencileri tarafından kaleme alınan *Vita Girardi Cremonensis* adlı eserde onun hayatından bahsedilmektedir. Eserde İtalyan tercümanın Toledo'ya geliş sebebi ve şehirde iştirak ettiği bilimsel faaliyetler hakkında şu değerli bilgilere yer verilmektedir:

> *"Latinler arasında bulamadığı Almagest'in aşkı için, farklı disiplinler hakkında Arapça kitapların bolluğunu gördüğü ve Latinler arasında bildiği sefalete üzüldüğü Toledo'ya geldi ve Arap dilini öğrendi."*[612]

Cremonalı Gerard, metinde aktarıldığı gibi başta Batlamyus'un Almagest'i olmak üzere Latin Hristiyan dünyasındaki bilim çevrelerinde tanınmayan ve Endülüs'teki Müslümanlar tarafından yakınen bilinen bilimsel eserlere ulaşmak üzere Toledo'nun yolunu tuttu. Vita Girardi Cremonensis'in yazarları tarafından onun Arapça bilimsel metinleri okuduğu ve farklı bilim dallarındaki kitapları en açık ve anlaşılır bir şekilde Latince'ye tercüme ettiği zikredilmektedir[613]. Kimi araştırmacılar İtalyan âlimin Arapça öğrendiği yönünde görüşe sahip olsalar da onun Arapça'dan Latince'ye yaptığı tercümelerde Arapça bilen Hristiyanlarla işbirliği yaptığı görüşü daha ağır basmaktadır[614].

Cremonalı Gerard'ın Toledo şehrine ne zaman geldiği ve burada bulunduğu süre zarfında yaptıklarına dair tarihi kayıtlarda tafsilatlı bilgiye sahip olmasak da Toledo Katedrali Arşivi'nde yer alan vesikalarda adının "Magister Girardus" olarak zikredildiği bilinmektedir[615]. İtalyan âlim muhtemelen vefat ettiği 1187 yılına kadar Toledo şehrinde ikâmet etti[616]. Onun Toledo şehrinde bulunduğu yıllarda Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği eserler hakkında bilgi sahibiyiz. Cremonalı Gerard'ın Toledo'ya geldiğinde Arapça'ya ne kadar aşina olduğuna dair kayıtlar bulunmasa da onun buradaki Mozaraplarla temas kurduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

---

612 José Martínez Gázquez, *La ignorancia y negligencia de los latinos ante la riqueza de los estudios árabes*, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 2007, s. 48-49. Fidora, "La Escuela", s. 484.

613 Gázquez, *La ignorancia*, s. 48-49. Fidora, "La Escuela", s. 484.

614 Andre Clot, *Müslüman İspanya: 8-15. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, (çev. Güllü Yıldız), İstanbul, 2021, s. 211.

615 Gonzales, *a.g.e.*, s. 66.

616 Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 142.

Mozaraplar, İslâm bilimsel mirasının tercümeler yoluyla Avrupa'ya aktarımında çok önemli fonksiyona sahiplerdi. Özellikle Arapça'dan Latince'ye tercümelerin yapıldığı XII. asırda bahsi geçen Mozaraplar Latince bilen Avrupalı âlimlere Arapça'dan Latince'ye yaptıkları tercümeler sırasında yardımcı oldular. Bu Mozaraplardan birisi de Galippus (Galib) olup, bazı eserlerin Arapça'dan Latince'ye tercümesinde Cremonalı Gerard ile işbirliği yaptı[617].

Toledo şehrinde bulunduğu süre zarfında tıp, astronomi, geometri ve felsefe gibi muhtelif konularda Müslüman âlimlerce kaleme alınmış eserlere ilgi duyan Cremonalı Gerard tarafından Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen eserler tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır:

1. Fârâbî - De Syllogismo
2. Fârâbî - De Scientis
3. Fârâbî - De Ortu Scientarum
4. Abdülmesih b. İshak el-Kindî - Risale fi el-Akl
5. Abdülmesih b. İshak el-Kindî - Liber de Somno et Visione
6. Abdülmesih b. İshak el-Kindî - De Quinque Essentiis
7. Abdülmesih b. İshak el-Kindî - De Gradibus
8. Neyrîzî - Commentarium de los Elementos de Euclides
9. Ebû Osman/Muhammed b. Abdulbaki - Liber Iudei Super Decimum Euclidis
10. İshak b. Huneyn - Data de Euclides
11. Ahmed b. Yusuf - De Similibus Arcubus
12. Ahmed b. Yusuf - Liber Hameti de Proportione et Proportionalitate
13. Sâbit b. Kurre - Liber Thebit de Figura Alchata
14. Beni Musa Kardeşler - Liber Trium Fratrum
15. Ebubekir el-Hasan - De Practica Geometria
16. Harezmî - Liber Alchoarismo de iebra et Almucabala
17. Ebû Kâmil (muhtemelen) - Liber qui Secundum Arabes Vocatur Algebra et Almucabala

[617] Unai Ramos Fernandez, "Arabismos en el Capitulo de la Carne de la Version Latina de Gerardo de Cremona del Qanun fi't-Tıbb de Ibn Sina", *Al-Andalus Magreb*, no: 29, 2022, s. 5. Burnett, "Communities", s. 13. Campbell, *a.g.e.*, s. 144.

18. el-Ferganî - De Aggregationibus scientiae stellarum et de Principiis Coelestium Motuum
19. İshak b. Huneyn ve Kustâ b. Lukâ - De Sphaera mota
20. Sâbit b. Kurre - Liber thebit de expositione nominum Almagesti
21. Sâbit b. Kurre - Liber thebit de motu ascensionis et recensionis
22. Câbir b. Eflah - Gebri de Astronomia libri IX in quibus Ptolomeum emendavit
23. İbn Muâz Ceyhanî (muhtemelen) - Liber Tabularum iahen cum regulis suis
24. İbnü'z-Zerkâlî - Canones Arzachelis
25. Arib b. Sa'd - Liber Anohe
26. Sâbit b. Kurre - Liber Charastonis
27. İbnü'l-Heysem - De Crepusculis et Nubium ascensionibus
28. Abdülmesih b. İshak el-Kindî - De Gradibus Medicinarum/De Medicinarum compositarum gradibus investigandis
29. Yuhannâ b. Masâveyh - Aphorismus
30. Yahyâ b. Sarabiyun (Serapion) - Practica Iohannis Serapionis dicta Breviarium
31. er-Razî - Liber Albubatri Rasis qui dicitur Almansorius
32. er-Razî - Liber Divisionum
33. er-Razî - Liber Introductorius in medicina parvus
34. er-Razî - De iuncturarum aegritudinibus
35. er-Razî - De Aluminibus et Salis
36. er-Razî - De Luminus Luminum et perfecti magisterii
37. Ebûl Kasım Zehrâvî - Liber Azaragui de Cirurgia
38. İbnü'l-Vafîd - De Medicinis et cibis Simplicibus/De Simplicium Medicinarum Virtutibus/Kitabü'l Edviyeti'l-Müfrede
39. Ali b. Rıdvan - Commentarius in artem parvam
40. İbn Sînâ - Canon Avicenna/el-Kânûn fi't-Tıb
41. Mâşallah - De Orbe/De Scientia Motus Orbis
42. Câbir b. Hayyân - Liber Divinitatis[618]

[618] Gonzales, *a.g.e.*, s. 65-74.

Cremonalı Gerard'ın bu eserlere ek olarak orijinal dili Yunanca olup Arapça versiyonları başta Endülüs olmak üzere İslâm dünyasında dolaşımda olan eserler de dahil toplamda 71 eseri Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği bilinmektedir[619]. Ekseriyetle Doğu İslâm dünyasında yaşayıp muhtelif bilimlerde çalışmalar yürütmüş Müslüman âlimlerin eserini Latince'ye tercüme ettiğini bildiğimiz Cremonalı Gerard'ın üretken bir tercüman olmasının yanında tercümenin niteliği konusunda da titiz bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. İtalyan âlimin yaptığı tercümeler gösterdiği ihtimamı anlamak için çağdaşları olan hem Dominicus Gundissalinus hem de Cremonalı Gerard tarafından tercüme edilen Fârâbî'nin *De Scientiis* adlı eserinin iki versiyonunu karşılaştırmak gerekmektedir. Mezkûr eserin tercüme aşamasında Dominicus Gundissalinus'un bazı ifadeleri atlayarak orijinal Arapça metni tam olarak tercüme etmediği görülmektedir. Buna karşılık Cremonalı Gerard'ın tercümesinin Arapça metne sadık ve eksiksiz bir şekilde olması dikkat çekicidir[620].

İtalyan âlimin tercüme ettiği eserlerin listesine baktığımızda o dönemde Toledo'ya gelen diğer tercümanların da tanıdığı Fârâbî ve İbn Sînâ gibi âlimlerin yanında İran'da yaşamış ve Batı'da çok da tanınmayan Müslüman astronom ve matematikçi Neyrîzî'nin Öklid'in Elementler adlı eserine yaptığı yorumunu tercüme etmesi, esasında Toledo'daki Hristiyan tercümanların ne kadar zengin bir Arapça kaynak havuzuna sahip olduğunu göstermektedir[621].

Cremonalı Gerard'ın Arapça'dan Latince'ye yaptığı bilimsel tercümelere dair daha sonraki süreçte yaşamış bazı âlimlerin yaptığı değerlendirmeler de dikkat çekicidir. Ortaçağ'ın önemli tarihçilerinden Hartmann Schedel, kaleme aldığı kroniğinde İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıb* adlı eserinin Cremonalı Gerard tarafından gerçekleştirilen Latince tercümesi hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

---

619 Norman Kretzmann, Antony Kenny, Jan Pinborg, *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 58.

620 Manuel Alonso Alonso, "Traducciones de Arcediano Domingo Gundisalvo", *Islamic Philosophy*: *Dominicus Gundissalinus (12th c.) and the Transmission of Arabic Philosophical Thought to the West*, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt, 2000, s. 116.

621 Neyrîzî, *Şerhü'l-Kitâbi Öklîdis fi'l Usûl*, (Latinceye çev. Cremonalı Gerard), Brill, Danvers, 2003, xi.

"Kânûn beş kitaptır. Birincisi ve ikincisi psikoloji, pataloji ve hijyene dairdir. Üçüncü ve dördüncüsü hastalığın tedavi yöntemlerini ele alır. Beşincisi ilaçların bileşimini ve hazırlanmasını açıklar ve Avicenna'nın şahsi gözlemlerini içermektedir. Cremonalı Gerard tarafından kötü bir tercüme yapıldı ancak bu tercüme Louvain ve Montpellier Üniversitelerinde hala kullanıldığı 1650 yılına kadar standart ders kitabı olarak kaldı."[622]

İtalyan âlim Cremonalı Gerard, XII. ve XIII. asırlarda faaliyetlerini sürdüren Toledo Tercümanlar Okulu'nun tercüme ettiği bilimsel eserlerin niceliği bakımından en üretken tercümanı olmasının yanı sıra Ortaçağ İslâm dünyasında kaleme alınmış en önemli bilimsel metinleri tercüme ederek bu eserlerin modern Batı dünyasına aktarılmasını sağlamıştır. İbn Sînâ'nın el-Kânûn ve Fârâbî'nin İhsâû'l-ulûm gibi Ortaçağ İslâm dünyasında kaleme alınıp Avrupa'daki bilim çevrelerinde en geniş yankıyı uyandıran eserlerin tercümesinde onun imzası bulunmaktadır. Tüm bu faaliyetleri Cremonalı Gerard'ı XII. asırda İslâm bilimlerinin Avrupa'ya aktarımın sürecinin en önemli tercümanı yapıyordu.

3.2.11. Dominicus Gundissalinus (ö. 1190)

Segovia Başdiyakozu Dominicus Gundissalinus'nun hayatının ilk yılları hakkında kapsamlı bilgi olmasa da yaklaşık olarak 1110 ile 1190 yılları arasında yaşadığı bilinmektedir[623]. Onun XII. asrın ortalarında Toledo'da bilimsel faaliyetlerine başladığı tahmin edilmektedir[624]. Charles Burnett, hayatı hakkında kapsamlı bilgi sahibi olmadığımız bu âlimin 1162-1181 yılları arasında Toledo şehrinde yaşadığı tespitinde bulunmaktadır[625]. 1181 tarihli katedral vesikalarında Dominicus Gundissalinus adının zikredildiği bilinmektedir[626]. Fransız okullarında tahsil gördüğü tahmin edilen Dominicus Gundissalinus, pskiloji ve kozmoloji gibi alanlara ilgi duymaktaydı. Charles Burnett, onun bu ilgisinin daha sonraki yıllarda

[622] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 558.
[623] Martin Borysek, "Ibn Daud and Gundisalvi: Exploration of an Intellectual Kinship in the Context of Twelfth-Century Toledo", *Marginalia*, 2012, s. 13.
[624] Alexander Fidora, "Religious Diversity and the Philosophical Translations of Twelfth-Century Toledo", *Communities of Learning: Networks and the Shaping of Intellectual Identity in Europe: 1100-1500*, (ed. Constant J. Mews, John N. Crossley), Brespols, Turnhout, 2011, s. 20.
[625] Burnett, "Communities", s. 16.
[626] Samsó, "Andalus, Bridge", s. 120.

Arapça'dan bilimsel eserleri Latince'ye tercüme etmesinde temel itici güç olduğunu vurgulamaktadır[627].

Bir din adamı olmasının yanı sıra başta felsefe olmak üzere çeşitli bilimsel konular üzerinde derin bir bilgi sahibi olan Dominicus Gundissalinus'un farklı disiplinlerde eserler üretti. Onun imzasını taşıyan *De Divisione Philosophiae*, *De Immortalitate Animae*, *De Processione Mundi*, *De Unitate* ve *De Anima* adlı beş telif eser bulunmaktadır[628].

Dominicus Gundissalinus, De Divisione Philosophiae gibi eserler kaleme almasının yanında İber Yarımadası'nda Arapça eserlerin Latince'ye tercüme sürecinde de önemli bir rol üstlendi. Bu üretken tercüman, Toledolu John'un himayesinde farklı dallara ait bilimsel eserleri Arapça'dan Latince'ye tercüme etti[629]. Ayrıca o, Arapça'dan yapmış olduğu tercümelerin de etkisiyle Avrupa'da görülen yeni skolastisizmin gerçek öncüsü olarak değerlendirmektedir [630] . Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği eserler arasında Fârâbî'nin bilimlerin tasnifi, Kindî'nin epistomolojik tezleri ve İbn Sînâ'nın Metafizik ve De Anima adlı eserleri bulunmaktadır [631] . Dominicus Gundissalinus'un XII. asırda İber Yarımadası'nda bulunduğu süre zarfında Arapça'dan Latince tercüme ettiği İslâm bilimsel eserler şunlardır:

1. İbn Sînâ - Summa Avicenne de Convenientia et Differentia Scientiarum (İbn Sînâ'nın Mantık üzerine kaleme aldığı risalesinin beşinci bölümünün kısmi tercümesidir.)
2. İbn Sînâ - Libri Naturales del Shifa de Avicenna (İbn Sînâ'nın Kitâbü'ş-Şifâ adlı eserinin üçüncü bölümüdür)
3. İbn Sînâ - De Anima de Avicenna (Kitabu'n-Nefs)
4. İbn Sînâ - Liber Avicenna de Philosophia Prima sive de scientia divina (Metafizik)
5. De Coelo et Mundo (Genellikle İbn Sînâ'ya atfedilir.)

[627] Burnett, "Coherence", s. 252.
[628] Gil, *a.g.e.*, s. 39.
[629] Gázquez, *a.g.e.*, s. 88.
[630] Bodelon, *a.g.e.*, s. 89.
[631] Fidora, "Religious", s. 20.

6. Fârâbî - Catalogus Scientiarum/De Scientiis (İhsâû'l-ulûm/İlimlerin Tasnifi)[632]
7. Fârâbî - De Ortu Scientiarum
8. Fârâbî - De Intellectu (Risale fi el-Akl)
9. Fârâbî - Fontes Questionum
10. Abdülmesih b. İshak el-Kindî - De Intellectu (Risalet fi el-Akl)
11. Gazzâlî - Summa Theorice Philosophie (Makâsidü'l-felâsife)[633].

Dominicus Gundissalinus, bilimsel eserlerin Arapça'dan Latince'ye aktarılma işinde bazen Yahudi âlim Avehdauth ile işbirliği içinde çalıştı. Toledo şehrinde doğan Avendauth, bir süre amcası Baruch İbn Albalia'dan Yunan felsefesi ile Rabbanî gelenek ve kutsal metinler üzerine dersler aldı. Çocuk yaşlarda iyi derecede Arapça öğrendi. Bir süre Cordoba şehrinde yaşayıp Endülüs'ü kontrol altına alan Muvahhidlerin hoşgörüsüzlüğü sebebiyle şehirden ayrılıp Hristiyan idaresi altındaki Toledo'ya yerleşti[634]. Bu Yahudi âlimin Arapça olarak kaleme aldığı ve iki kez İbranice'ye tercüme edildiği bilinen *el-'Akide el-Rafia* adlı bir eseri mevcuttur[635]. Ayrıca Yahudi tarihi ve kültürüne dair zengin bir kaynak olan *Sefer ha-Kabbalah* adlı bir diğer çalışması da bilinmektedir. Arap dilinde vukifiyeti sayesinde Toledo Başpiskoposu'nun yanında Arapça uzmanı olarak çalıştı. Buradaki hizmeti sırasında Abraham İbn Daud'un İbn Sînâ'nın *Kitâbü'ş-Şifâ* adlı eser eserinin ilk bölümlerini tercüme edip bu tercümeyi başpiskoposa teslim ettiği düşünülmektedir[636] Toledo'da bir süre ilmî faaliyetlerde bulunan bu âlimin kimliği tartışmalıdır. Alexander Fidora, 1160'lı yıllarda *Sefer Ha-Kabala* ve *Emunah Ramah* adlı eserleri kaleme alan

[632] Fârâbî'nin mezkûr eserinin birisi Dominicus Gundissalinus diğeri ise Cremonalı Gerard'a atfedilen iki farklı Latince tercümesinin olduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Manuel Alonso Alonso, "Traducciones de Arcediano Domingo Gundisalvo", *Islamic Philosophy*, c. MXVIII, (Dominicus Gundissalinus (12th c.) and the Transmission of Arabic Philosophical Thought to the West, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt, 2000, s. 109-152.

[633] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 63-64.

[634] Fidora, "Religious", s. 20.

[635] Manuel Alonso Alonso, "Las Fuentes Literarias de Domingo Gundisalvo: El 'De Processione Mundi' de Gundisalvo, y el 'Kal-'Aqida al-Rafi'a' de İbrahim İbn Dawud", *Islamic Philosophy*: *Dominicus Gundissalinus (12th c.) and the Transmission of Arabic Philosophical Thought to the West*, c.XXVIII, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University, Frankfurt, 2000, s. 161.

[636] Burnett, "Communities", s. 17.

Abraham İbn Daud ile Avendauth adıyla bilinen Yahudinin aynı kişi olduğunu ileri sürmektedir[637].

Hristiyan ve Yahudi âlimin tercüme sırasında yaptıkları işbirliğinin genel özelliği Arapça metnin Abraham İbn Daud tarafından Roman diline tercüme edilmesi ve Roman dilindeki metnin daha sonra Dominicus Gundissalinus tarafından Latince'ye kazandırılması şeklindeydi. İbn Sînâ'nın Aristo'nun De Anima adlı eseri üzerine yaptığı yorumun tercümesinde bu metodun izlendiği görülmektedir[638]. Büyük Türk filozofu Fârâbî'nin İhsâü'l-Ulûm adlı bilimlerin tasnifine dair eseri Dominicus Gundissalinus tarafından tercüme edilen bir diğer eserdi. Bu eser daha önce Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye tercüme edildi. Gundissalinus bu tercümede Cremonalı Gerard'ın tercümesinden istifade etti[639]. Onun tercüme ettiği bir diğer eser ise Gazzâlî'nin Makâsidü'l-felâsife adlı eseridir. Manuel Alonso Alonso, bu tercümenin Hristiyanlar tarafından rahatlıkla anlaşılabilir ve dolayısıyla başarılı bir tercüme olduğu görüşündedir[640]. Bu tercüme sayesinde Gazzâlî Hristiyan Batı dünyasında tanınmaya başlamış ve eser Latince'ye tercüme edildikten sonra bazı Hristiyan filozofların ilgisini çekmişti. Bahsi geçen Hristiyanlar tarafından kaleme alınan çalışmalarda bu esere çok sayıda atıf yapıldığı görülmektedir.

Dominicus Gundissalinus'un Arapça'dan Latince'ye yapmış olduğu tercümelerde tek işbirlikçisi Abraham İbn Daud değildi. Johannes Hispalensis adıyla da anılan Sevillalı John onun bu aktarım sürecinde ortak çalıştığı bir diğer tercümandı. Gazzâlî'nin eserinin tercümesinde Dominicus Gundissalinus'un işbirliği yaptığı âlim de Yahudi filozof İbn Cebirol'un Yenbû'ul-Hayât adlı eserini Fons Vitae adıyla Latince'ye kazandıran Sevillalı John idi[641]. George Sarton, Dominicus Gundissalinus'un İbn Sînâ'nın Şifâ adlı eserini tercüme ederken Solomon adında bir başka tercümandan yardım almış olmasının muhtemel olduğunu ileri sürmektedir[642].

Dominicus Gundissalinus'un bir tercüman olarak İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecine sağladığı katkının yanı sıra filozof olarak kaleme aldığı bilimsel eserlerdeki İslâm bilimlerinden mülhem olan fikirleri de üzerinde

[637] Fidora, "Religious", s. 20.
[638] Gázquez, *a.g.e.*, s. 89.
[639] Burnett, "Communities", s. 16.
[640] Alonso, "Traducciones", s. 146.
[641] Burnett, "Communities", s. 16.
[642] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 172.

durulmaya değerdir. Zira onun mantık, geometri, astronomi ve astroloji gibi disiplinlerde edindiği bazı fikirleri Müslüman âlimlerden ilham ettiği yönünde yaygın bir kanaat mevcuttur[643].

Dominicus Gundissalinus'un XII. asrın en büyük Hristiyan filozoflarından biri olarak kazandığı şöhreti büyük ölçüde bilimlerin tasnifine dair konuları ele aldığı *De Divisione Philosophiae* adlı eserine borçludur. Bahsi geçen eserinde Arap biliminin etkisinin yoğun bir şekilde görüldüğü yaygın olarak kabul edilmektedir[644]. Ortaçağ İslâm dünyasında Fârâbî, Harezmî, Kindî, Şemseddin Umulî, Fahreddin Razî ve İbn Haldûn gibi farklı coğrafyalarda yaşamış Müslüman âlimler bilimlerin tasnifine ilişkin önemli eserler verdiler[645]. Çok sayıda araştırmacı Dominicus Gundissalinus'un bu eseri kaleme alırken tercümanı olduğu Fârâbî'nin İhsâü'l-Ulûm'unda yer alan içerik ve metodu izlediği hususunda fikir birliği içindedir. Alexander Fidora'nın tespitine göre Dominicus Gundissalinus'un pek çoğu İhsâü'l-Ulûm'da adı geçen Müslüman âlimlere atıf yaptığı bu eserinin yaklaşık olarak yüzde 40'ı alıntıdır[646]. Yine onun iddiasına göre, Ortaçağ Latin dünyasının Arapların tasnifinden etkilenişi Dominicus Gundissalinus'un Arapça'dan Latince'ye yapmış olduğu tercümeler sayesindedir[647]. Fuat Sezgin ise bu Hristiyan filozofun mezkûr eserini hazırlarken Fârâbî'nin yanı sıra İbn Sînâ ve Gazzalî gibi Müslüman âlimlerden istifade ettiğini dile getirirken bu müelliflerin adlarını belirtmeyi tercih etmediği görülmektedir[648].

Dominicus Gundissalinus, *De Divisione Philosophiae* adlı eserinde bilimlerin tasnifine dair şu bilgilere yer vermektedir:

> *"Tasnif'in ilk kısmı, ilk ve en düşük olan fizik ya da doğa bilimi olarak adlandırılır. İkinci kısma matematik (mathematica) veya disiplin bilimi*

[643] Palencia, *El Arzobispo*, s. 141.
[644] Gázquez, *a.g.e.*, s. 88.
[645] Juan Martos Quesada, "Islam y Ciencia en al-Andalus", *The Revista de Ciencias de las Religiones Anejos*, c. XVI, 2006, s. 84.
[646] Alexander Fidora, "The Arabic Influence on the Classification of Philosophy in the Latin West: The Case of the Introductions to Philosophy, *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, s. 192.
[647] Fidora, "The Arabic", s. 191.
[648] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 141.

(disciplina) denir ve orta kısımdır. Üçüncü bölüm teoloji (theologia), birinci bilim (scientia prima) ya da metafizik (metaphysica) olarak adlandırılır."[649]

Provanslı Arnulf ve Thomas Aquinas gibi filozoflar tarafından bilimlerin tasnifinde öncü bir çalışma hazırlayan Dominicus Gundissalinus'un fikirlerinden ilham aldıkları düşünülmektedir[650]. Sarton ise, Michael Scot, Albertus Magnus ve Robert Kilwardby gibi çağdaşı olan Avrupalı düşünürlerin eserlerinde Dominicus Gundissalinus'un bilimlerin tasnifinin izlerine rastlanmasının mümkün olduğunu vurgulamaktadır[651].

Dominicus Gundissalinus'un Müslüman filozofların eserlerinde Ortaçağ Hristiyan Avrupası'nda bilinmeyen yeni bilgi ve fikirlerin değerinin farkında olduğu, Abraham İbn Daud ile birlikte üzerine çalıştığı İbn Sînâ'nın De Anima adlı eserinin tercümesinin önsözünde yer alan şu ifadelerden net bir şekilde görülmektedir:

"...Ruhla ilgili filozoflar arasında bulabildiğim tüm rasyonel söylemleri tek bir incelemede toplamaya çalıştım. Bu nedenle şimdiye kadar Latinler tarafından ihmal edilmiş olan ve sadece Yunanca ve Arapça arşivlerde gizlenen bu çalışma, ruhları için çok çalışan inananların ruh hakkında bilmeleri gereken her şeyi sadece inançla değil akılla da öğrenmeleri için şimdi Latinler'e verilmektedir."[652]

Arapça'dan Latince'ye bilimsel eserler aktaran bir tercüman ve İslâm bilim ve felsefesinden etkilenen bir filozof olan Dominicus Gundissalinus, çağdaşı olan Batılı filozoflardan farklı olarak yeni bilgi kaynağı olarak Arapça bilimsel metinlere yönelmiş ve Batı Hristiyan dünyasında bilinmeyen çok sayıda düşünceyi Avrupa ile tanıştırmıştır. Birçok araştırmacı, İslâm ve Yahudi felsefesinin Hristiyan dünyasında tanınma sürecinde de Domicinus Gundissalinus'a öncü bir rol atfetmektedir[653]. Bahsi geçen özellikleriyle o, Ortaçağ Avrupa Felsefesi'nin gelişim sürecinde yenilikçi bir filozof ve İslâm bilimlerinin Batı dünyasında tanınma sürecinde öncü bir taşıyıcı idi.

---

649 Dominicus Gundissalinus, *De Divisione Philosophiae*, (ed. Alexander Fidora, Dorothee Werner), Herders Bibliothek der Philosophie des Mittelalters, c. XI, Freiburg, 2007, s. 68. Alexander Fidora, "Dominicus Gundissalinus and the Introduction of Metaphysics into the Latin West", *The Review of Metaphysics*, c. LXVI/IV, 2013, s. 696.

650 Fidora, "The Arabic", s. 206-207.

651 Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 172.

652 İbn Sînâ, *De Anima*, (Latince'ye ter: Dominicus Gundissalinus), (*Medieval Studies*, c. 2-1), 1940, s. 31.

653 Palencia, *El Arzobispo*, s. 142-143.

3.2.12. Morleyli Daniel (ö. 1210)

İngiltere'nin Morley/Norfolk bölgesinde dünyaya gelen Morleyli Daniel, felsefe ve astronomi gibi bilimlere merak duyarak Oxford ve Paris gibi çağının önde gelen eğitim merkezlerinde tahsil gördü[654]. Bir süre İngiltere ve Fransa'da bilimsel faaliyetlerini sürdüren İngiliz âlim yeni bilgi kaynaklarının izini sürmekte ısrarcı bir karaktere sahipti. Bu yönüyle o, yaşadığı çağda sadece İngiltere'de değil Avrupa'da saygın bir âlim olarak öne çıktı.

Morleyli Daniel, *Philosophia*, diğer adıyla *Liber de Naturis Inferiorum et Superiorum* adlı eserinde kendi hayatına dair önemli anekdotlara yer vermektedir. Bilgiye ulaşma arzusuyla İngiltere'den yola çıkarak Paris'e giden Morleyli Daniel, buradaki hocaların kibirleri ve eksiklikleri sebebiyle büyük bir hayal kırıklığına uğrayıp daha sonra çevresinden Toledo'da Quadrivium bilimlerinin geliştiğini duyup bu şehre gittiğini zikretmektedir[655]. Endülüs'te yaşayan Arapların dünyadaki en bilge insanlar olduğu yönündeki şayialar, onun İspanya'ya seyahat etmesi için yeterli oldu[656]. Başlangıçta İngiltere'de yaşayan ve sonrasında bilgi arayışı ile Fransa'ya giden Morleyli Daniel'in İspanya serüvenine dair sarf ettiği şu sözler dikkat çekicidir:

> *"Dünyanın en bilge filozoflarının derslerine katılabilmek için tüm hızımla koştum. Ama sonunda arkadaşlarım tarafından İspanya'dan dönmeye davet edildim ve değerli bir kitap koleksiyonu ile İngiltere'ye döndüm. Bu nedenle bu bölümlerde Liberal Sanatlar'ın disiplininin susturulduğu ve Aristo ile Platon'un unutulmaya terk edildiği söylendiğinde çok üzülmüştüm ve Romalılar arasında yalnız bir Yunanlı olarak kalmamak için bu tür çalışmaların geliştiğini duyduğum bir yere yola çıktım. Ama yoldayken beni geleneklerine göre nazikçe karşılayan ve geldiğim için tebrik eden efendim ve manevi babam Norwich Piskoposu John ile tanıştım. Ve efendim, arkadaş toplantısında olduğu gibi, Toledo'nun harikaları ve çalışmaları üzerine beni yeterince sorguladığında, konuşmasını astronomiye çevirdi ve süper göksel cisimlerin hareketleri hakkında araştırma yaptı. Ve ayrıca bana bir zorunluluk yasasıyla üstün bedenlere itaat eden sublunar cisimler hakkında sorular sordu. Bununla birlikte*

---

[654] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 385.

[655] Daniel de Morley, *Philosophia*, (ed. Gregor Maurach, *Mittellateinisches Jahrbuck*), Köln, 1979, s. 212. Verbit, *a.g.e.*, s. 157. Gázquez, *a.g.e.*, s. 93. Alejandro Jarcia Aviles, "Imagenes Magicas: La Obra Astromagica de Alfonso X y su Fortuna en la Europa Bajomedieval", *Alfonso X: Aportaciones de un rey Castellano a la Construccion de Europa*, (ed. Carlos Estapa Diez, Miguel Angel Ladero Quesada, Julio Valdeon Baruque, Manuel Gonzales Jimenez, Emilio Mitre Fernandez, Antonio Perez Martin, Alejandro Garcia Aviles, Miguel Rodriguez Llopis), Region de Murcia, Murcia, 1997, s. 137.

[656] Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science*, c. II, Colombia University Press, New York, 1923, s. 172.

zaman, onun araştırmalarını tatmin etmeme izin vermediğinden bu risalenin hazırlanmasını o yönetti."[657]

Morleyli Daniel'in Toledo'da ne kadar süre ikâmet ettiği tam olarak tespit edilemese de yaklaşık olarak 1175-1189 yılları arasında bu şehirde bulunduğu tahmin edilmektedir[658]. Onun bu süre zarfında Toledo'da Cremonalı Gerard ile birlikte çalıştığı düşünülmektedir[659]. Bu yıllarda Cremonalı Gerard'ın *Almagest*'i Galippus adlı bir Mozarap âlimin yardımıyla tercüme ettiği bilinmektedir[660]. Morleyli Daniel, bahsi geçen Mozarap ile dünyanın doğası üzerine bizzat bir bilimsel sohbette bulunduğunu tahmin edilmektedir[661]. Benzer şekilde onun Toledo şehrinde bulunduğu süre zarfında Cremonalı Gerard ile astrolojinin geçerliliği üzerine bir münazara yaptığı da ileri sürülmektedir[662].

Morleyli Daniel bir süre İber Yarımadası'nda kaldıktan bir süre sonra beraberinde bir miktar kitapla İngiltere'ye döndü. Bu kitapların listesi hakkında net bir bilgiye sahip olmasak da bahsi geçen bilimsel eserlerin önemli bir kısmının Toledo'da tercüme edilen eserler olması muhtemeldir. Zira Morleyli Daniel'in İngiltere'ye dönüşünde Batı geleneğini zenginleştiren bazı Arapça kitapları beraberinde bölgeye getirdiğini iddia eden araştırmacılar da mevcuttur[663]. Charles Homer Haskins, Morleyli Daniel'in Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmiş astronomi ve matematik alanındaki eserlerin yanında *Pretiosa Multitutdo librorum* adlı eseri İngiltere'ye götürmüş olabileceğini ileri sürmektedir[664]. Nitekim onun *Philosophia* adlı eserinde "doctrina Arabum" yani Arap öğretisinin taşıdığı zikredilmektedir[665].

---

[657] Charles Singer, "Daniel of Morley: an English Philosopher of the XIIth Century", *ISIS*, c. III/II, 1920, s. 264-265.
[658] Theodore Silverstein, "Daniel of Morley, English Cosmogonist and Student of Arabic Science", *Medieval Studies*, c. X, 1948, s. 179.
[659] Lynn Thorndike, "Daniel of Morley", *The English Historical Review*, c. XXXVII, n. 148, 1922, s. 540.
[660] Gázquez, *a.g.e.*, s. 94.
[661] Burnett, "Communities", s. 13.
[662] Irene Caiazzo, "Teaching The Quadrivium in the 12th-Century Schools", *A Companion to Twelfth-Century Schools*, (ed. Cedrid Giraud), Brill, Leiden-Boston, 2020, s. 185.
[663] Jonathan Lyons, *Islam Through Western Eyes: From the Crusades to the War on Terrorism*, Colombia University Press, New York, 2014, s. 81.
[664] Haskins, *Studies*, s. 127.
[665] Daniel de Morley, *a.g.e.*, s. 212. Verbit, *a.g.e.*, s. 157.

Bu yıllarda İngiltere'de Platon ve Aristo gibi filozoflar unutulmaya yüz tutarken Trivium ve Quadrivium sanatları da ilgi görmüyordu[666]. Yakın ilişkiler kurduğu Norwich Piskoposu John'u efendisi ve manevi babası olarak görüyordu. Zira astronomi sahasına ilgili görünen John'un bu alanda üstün bir bilgiye sahip olan Morleyli Daniel'e bazı astronomi konular ve İber Yarımadası'nda gerçekleştirdiği bilimsel faaliyetleri sorduğu ve bu sorulara verdiği cevapların üzerine ondan astronomi üzerine bir risale yazmasını emrettiği bilinmektedir[667].

Morleyli Daniel *Philosophia* adlı eserinde nihai olarak niyetinin yeni bilgiyi elde etmek olduğunu açık bir şekilde dile getirmektedir[668]. *Liber de Naturis Inferiorum et Superiorum* adıyla da bilinen eserini hazırlarken istifade ettiği kaynaklar tetkik edildiğinde Morleyli Daniel'in İspanya seyahatinin onu bilimsel anlamda ne ölçüde beslediğini görülecektir. Onun bir kısmı Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen eserler olmak üzere toplam on beş farklı bilimsel esere atıfta bulunduğu görülmektedir. Burada kullanılan tercümelerden en az dördünün Cremonalı Gerard'ın imzasını taşıdığı görülmektedir[669]. Eserdeki astronomi bilimine dair bilgilerin önemli bir kısmının başta Fârâbî, Ebû Ma'şer ve Ferganî olmak üzere bazı Müslüman âlimlerin bilgilerine dayandığı tahmin edilmektedir[670].

Bilhassa astronomi biliminde kazandığı derin bilgi birikimiyle İngiltere'deki bilim çevrelerinde şöhret kazanan Morleyli Daniel kendi zamanına kadar Hristiyanlar arasında kabul gören bazı bilimsel teorilere karşı çıkarak İslâm âlimlerinin eserlerinden mülhem olması muhtemel fikirleri de dile getirmekteydi. Onun çalışmalarında istifade ettiği İslâmî kaynaklarından şu ana kadar üç tanesi tespit edilebilmiştir. Bunlardan ilki Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye *Rudimenta Astronomica* adıyla tercüme edilen Müslüman astronom Ferganî'nin eseridir[671]. Bununla birlikte Latin yazarlar tarafından en çok atıfta bulunulan Müslüman âlimlerden olan Fârâbî'nin Latince tercümesi *De Ortu Scientiarum* başlığıyla bilinen *Kitâbû'l Merâtibu'l-ulum* adlı eseri de Morleyli Daniel'in başvurduğu yapıtlardan

[666] Silverstein, *a.g.m.*, s. 179.
[667] Silverstein, *a.g.m.*, s. 179. Thorndike, *a.g.e.*, s. 173.
[668] Gázquez, *a.g.e.*, s. 93.
[669] Silverstein, *a.g.m.*, s. 180.
[670] Haskins, *Studies*, s. 127. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 385.
[671] Silverstein, *a.g.m.*, s. 183.

biriydi[672]. Üçüncü ve son eser ise onun çalışmasında "Albalachi filius" adıyla bahsettiği Ebu Ma'şer'in *Maius Introductorium* adlı eseridir[673].

Morleyli Daniel'in yaşadığı dönem İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki bilimsel etkileşimin en yoğun olarak görüldüğü çağa tekaddüm ediyordu. Zira bu dönemde Avrupalı entellektüeller İslâm bilimsel mirasına ev sahipliği yapan Endülüs şehirlerinin Hristiyan dindaşlarının eline geçmesiyle daha önce aşina olmadıkları bu mirastan istifade etmek amacıyla başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'ndaki şehirlere akın ettiler. Hiç şüphesiz bu entelektüeller arasında İngiltere'den yarımadaya gelenler de vardı. Bununla birlikte İspanya topraklarından İngiltere'yi ziyaret eden Yahudi bilginlerin de olduğu bilinmektedir[674]. Bahsi geçen Yahudilerin İber Yarımadası'nda var olan İslâm bilimlerinden haberdar olup bu bilimlerin İngiltere ya da Avrupa'nın diğer bölgelerinde tanınmasına katkı sağlamış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Morleyli Daniel, bu süreçte İslâm bilimlerinin İngiltere'de tanınmasına katkı sağlayan seçkin âlimler arasındaydı.

3.2.13. Toledolu Mark (ö. 1216)

Hristiyan İspanya ve Avrupa'da İslâm dini ve kültürünün daha yakından tanındığı XIII. asırda yaşayan Toledolu Mark İslâm-Batı ilişkileri tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Zira ilk kez XII. asırda Muhterem Peter himayesinde Latince'ye tercüme edilen Kur'an-ı Kerim, Toledolu Mark tarafından ikinci kez tercüme edildi. Bu tercümeyle yetinmeyen Mark, İslâm teolojisine dair bazı eserleri de Latin okuyucuya aktarmaya niyetlendi. Onun ayrıca Muvahhid Devleti'ni kuran İbn Tûmert'in öğretisinin esaslarını anlattığı *el-Akîde* adlı eserinin tercüme ettiği de nakledilmektedir[675]. *Tractatus Habentomi de Unio Dei (İbn Tumert'in Tanrı'nın Tekliği Üzerine Risalesi)* adıyla Latince'ye tercüme edildi. Bahsi geçen tercümenin yaklaşık olarak 1230 yılında Başdiyakoz Maurice'nin talebi üzerine yaptırıldığı tahmin edilmektedir[676]. Toledolu Mark, İslâm dünyasında Müslüman âlimlerin muhtelif bilim dallarında kaleme aldıkları Arapça eserleri Latince'ye tercüme ederek

[672] Silverstein, *a.g.m.*, s. 183.
[673] Silverstein, *a.g.m.*, s. 185.
[674] Haskins, *Studies*, s. 127.
[675] Burman, *Latince*, s. 179. Gil, *a.g.e.*, s. 54.
[676] Gázquez, "Translations", s. 73.

özellikle Avrupa'daki dindaşlarının Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere İslâm dini üzerine temel metinlerine ulaşabilmelerine katkı sağladı. Ayrıca Toledolu âlim, antik dünyanın önemli âlimlerinin daha önce Arapça'ya tercüme edilen ve Latin Batı dünyasında henüz bilinmeyen eserleri de Latince'ye tercüme ederek Hristiyan bilim geleneğinde önemli bir görev üstlendi.

Hristiyanlık inancına sadık bir din adamı ve üretken bir âlim olan Toledolu Mark tarafından Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen bilimsel eserler şunlardır:

1. Liber Alchorani (Kur'an-ı Kerim)
2. İbn Tumert - Tractatus Habentomi de Unio Dei
3. Hipokrat - De Aere aquis locis (IX. asırda Huneyn b. İshak tarafından Arapça'ya tercüme edildi.)
4. De Tactu pulsus
5. De Utilitate pulsus
6. De Motu membrorum
7. De Motibus liquidis[677].

Toledolu Mark'ın yaptığı diğer tercümelerin yanında Kur'an-ı Kerim'in tercümesi kelime ve cümle sırasının yanı sıra söz dizimi bakımından Arapça orijinal metinle uyumlu bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir[678]. Diğer bilim dallarında kaleme alınmış eserlerin yanı sıra Kur'an-ı Kerim ve İslâm literatüründen tercümeler yapan Toledolu Mark, XIII. asırda Avrupalı entelektüellerin Müslümanların dini metinlerine doğrudan erişebilmeleri için önemli bir hizmet etmiş oldu.

3.2.14. Alfred Sareshel (Alfredus Anglicus) (ö. 1220)

XII ve XIII. asırlarda Arapça'dan Latince'ye gerçekleştirilen yoğun tercüme faaliyetlerinde İspanyol, Fransız, Alman ve İngilizler başta olmak üzere pek çok milletten âlimin tercüman ve yazar olarak İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecine katkı sağladığı görülmektedir. Bahsi geçen entelektüel topluluk içersinde İngiliz âlimlerin bilhassa tercüman olarak gösterdikleri gayretler göz ardı edilmeyecek kadar önemliydi. İber Yarımadası'na gelip burada çalışmalar yürüten İngiliz tercümanlardan birisi de Alfred de Sareshel'di. Alfredus

[677] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 75-79.
[678] Cecini, "The Main Features", s. 333.

Philosophus/Anglicus, Alvred, Alphiatus, Sarawel, Sarchel, Serechel gibi adlarla da bilinen bu İngiliz âlimin eserlerinde bazı İspanyolca kökenli kelimelere yer vermesi ve Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen bilimsel eserlerden bahsetmesi onun İber Yarımadası'nda bir süre ikamet ettiği yönündeki iddiayı güçlendirmektedir[679]. Bununla birlikte Alfred de Sareshel, bir eserinde Salomon Avenraza adlı bir İspanyol Yahudisi'nden kendi hocası olarak bahsetmektedir[680]. Aktardığı bu anekdot İngiliz âlimin İber Yarımadası'nda bir süre bulunmuş olabileceği yönündeki iddiayı destekler niteliktedir.

Alfred de Sareshel sadece İslâm dünyasında Müslüman âlimler tarafından kaleme alınan bilimsel eserleri değil aynı zamanda antik dünyanın bilim geleneğine ait eserlerin Arapça versiyonlarını da Hristiyan Batı dünyasındaki Latince okuyucuya sundu. İngiliz âlim tarafından Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen eserler şunlardır:

1. İbn Sînâ - Avicennae Mineralia (Kitabü'ş-Şifâ'nın kimya bilimine dair bölümü)
2. Nicolaos Damascenos - De Vegetabilibus/De Plantis (Daha önce Huneyn b. İshak tarafından IX. asırda Arapça'ya tercüme edildi.)[681].

Alfred de Sareshel tercüme ettiği eserlerin yanında felsefe ve metafizik gibi konularda eserler telif etti. George Sarton, Alfred'in 1211 yılında tamamladığı ve çağının seçkin teoloğu Alexander Neckam'a ithaf ettiği *De Motu Cordis* adlı eserinde Müslüman âlimlerin eserlerinden de istifade ettiğini ileri sürmektedir[682]. Onun bu eserinde yer alan tıp bilgisinin kaynakları arasında İslâm tıp eserlerinin de olduğu yönünde iddilar mevcuttur[683].

---

679 Alfred de Sareshel, *Alfredi Commentarius in IV Libros Metheororum Aristotelis*, (Commentary on the Metheora of Aristotle, çev. James K. Otte), Brill, Leiden, 1988, s. 8.

680 Alfred de Sareshel, *a.g.e.*, s. 8. Marie-Therese Alverny, "Translations and Translators", *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, (ed. Robert L. Benson, Giles Constable, Carol D. Lanham), University of Toronto Press, Toronto, 1992, s. 454.

681 Gonzalez, *a.g.e.*, s. 74.

682 Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 561.

683 Crombie, *a.g.e.*, s. 41.

3.2.15. Yehuda el-Harizî (ö. 1230)

Toledo şehrinde 1170 yılında dünyaya geldiği tahmin edilen Yehuda el-Harizî, bir süre Toledo, Barselona ve Fransa'nın güneyinde bilimsel faaliyetlerde bulundu. Bir âlim olarak farklı bilimlere ilgi duymakla kalmayıp Kuzey İspanya ve Güney Fransa'da Arapça bilimsel metinleri Avrupa'daki Yahudi toplulukların nüfuzlu hamilerin ve farklı bilimlerde uzmanlaşmış âlimlerinin talepleri üzerine İbranice'den Arapça'ya tercüme etmekle meşgul oldu. Yehuda el-Harizî, Huneyn b. İshak tarafından kaleme alınan *Kitabu'l Adâbû'l Felâsife* eserinin yanı sıra Müslüman edip Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî'nin türünün öncü çalışması olan *Makâmât* adlı eserini Arapça'dan İbranice'ye tercüme etti[684]. Yahudi âlim ayrıca Mûsâ b. Meymûn'un *Delâletü'l-Hâirîn* adlı eserini de Arapça'dan İbranice'ye aktardı. İslâm bilim havzasında üretilen bu iki eseri tercüme etmesinin yanında İbranice eserler de telif etti. Nitekim onun edebi bir çalışma olan *Sefer Tahkemoni* adlı eserini el-Harîrî'nin Makâmât adlı eserinden esinlenerek İbranice olarak kaleme aldığı düşünülmektedir[685].

Yehuda el-Harizî'nin Arapça'dan İbranice'ye tercüme ettiği eserler şunlardır:

1. Moses b. Ezra - Makalatü'l-Hadika fi manâ el-Magaz ve'l-Hakika ('Arugat ha-Bosem)
2. Ali b. Rıdvan - Igeret 'ali ha-İshmeeli
3. Huneyn b. İshak - Kitabu'l Adâbû'l Felâsife (Musre ha-Philosophim)
4. Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed Harîrî - Makâmât

Yehuda Harîzî'nin Abbâsîler devrinin meşhur tercüman ve âlimi Huneyn b. İshak'ın edebi eserinin yanı sıra Mısır'da Fâtımîler devrinde yaşamış önde gelen hekimi Ali b. Rıdvan ile İslâm dünyasının önemli ediplerinden Harîrî'nin eserlerini İbranice'ye tercüme etmesi Avrupa'daki Yahudilerin İslâm bilimlerini doğrudan ana dillerinde tanımalarına imkân sağladı.

---

[684] Rina Drory, "Literary Contacts and Where to Find Them: On Arabic Literary Models in Medieval Jewish Literature", *Poetics Today*, c. XIV/VI, s. 284. (277-302) Fuentes, *a.g.e.*, s. 547.
[685] Drory, "Literary", s. 284. Metlitzki, *a.g.e.*, s. 107.

3.2.16. Michael Scot (ö. 1232)

Gençliğinde iyi bir tahsil gören Michael Scot Oxford, Paris, Bologna ve Palermo gibi kendi devrinin Avrupa'daki önemli bilim merkezlerinde bilimsel faaliyetlerini sürdürdü[686]. XII-XIII. asırlarda başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'nda gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerinde göze çarpan tercümanlardan olan Michael Scot farklı disiplinlerde aldığı eğitim sayesinde henüz gençlik yıllarında seçkin bir entelektüel olarak yetişti. Bu âlim Sicilya'da bulunduğu süre zarfında II. Frederick'in sarayında astrolog ve tabip olarak hizmet etti[687].

Michael Scot'un Avrupa'nın farklı şehirlerinde sürdürdüğü bilimsel faaliyetlerinde Toledo'nun özel bir yeri vardır[688]. Onun Toledo'da ikâmet ettiği günlerinde Arapça öğrendiği tahmin edilmektedir[689]. Michael Scot'un Toledo şehrinde bulunduğu süre zarfında İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün çalışmalarıyla ilk kez tanıştığı bilinmektedir[690]. Nitekim Michael Scot daha sonraki yıllarda bazı çalışmalarında "Averois" adıyla İbn Rüşd'e atıflarda bulundu[691]. Yine onun İslâm bilimlerinin farklı alanlarından ilhamlar aldığı yönünde düşünceler de mevcuttur. İbn Sînâ'nın *Abbreviato Avicenne de Animalibus* adıyla tercüme edilen eseri de Michael Scot imzası taşıyordu[692]. İbn Sînâ'nın Aristo'nun zoolojisine dair kaleme aldığı bu özeti Sicilya'da tercüme eden Michael Scot eseri Sicilya Kralı II. Frederick'e ithaf etti[693]. Michael Scot Bitruci'nin (Alpetragius) *Kitab fi Heye* adlı eserini 1217 yılında *De Motibus Celorum* adıyla Latince'ye tercüme etti[694].

Bir tercüman olarak Müslüman âlimlerin eserlerini Latince'ye aktaran Michael Scot, bunun yanı sıra farklı konularda eserler de kaleme aldı. Bu eserler arasında özel bir yere sahip olan *Liber Introductorius*, muhtelif astrolojik konuları

---

[686] Gillian Rosemary Evans, *A Short History of Medieval Christianity*, I. B. Tauris, Londra, 2017, s. 115.
[687] Denis Marck Smith, *Storia della Sicilia: Medievale e Moderna*, Editori Laterza, Bari, 1980, s. 80.
[688] J. Wood Brown, *The Life and Legend of Michael Scot*, Edinburg, 1897, s. 42.
[689] Willinsky, *a.g.e.*, s. 146.
[690] Alexander Fidora, "De Toledo a Sicilia: Una Nota Sobre los Traductores Miguel Escoto y Domingo Gundisalvo", *Versiones*, c. VII, 2005, s. 13.
[691] Dag Nikolaus Hasse, *Avicenna's De Anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul: 1160-1300*, The Warburg Institute, Londra, 2000, s. 29.
[692] Charles Burnett, *Arabic into Latin in the Middle Ages: The Translators and Their Intellectual and Social Context*, Ashgate, Burlington, 2009, s. .120.
[693] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 515.
[694] Dag Nikolaus Hasse, *Success and Suppression: Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance*, Harvard University Press, Londra, 2016, s. 339.

ihtiva etmektedir. Bu eser, *Liber Particularis, Liber Physiognomie* ve *Liber Quatuor Distinctionum* başlıklı üç alt bölümden oluşmaktadır[695]. Bilhassa astronomi alanında hazırladığı bilimsel metinlerde Müslüman âlimlerden istifade ettiği görülmektedir. Onun astronomi alanında Ferganî'nin bilgisinden, astroloji alanında Ebû Ma'şer'den istifade ettiği ve bunun yanı sıra Toledo Zîc'ini de kullandığı ileri sürülmektedir[696]. Kimi araştırmacılar tarafından mezkûr eserin Hristiyan Batı dünyasında Arapça astrolojik metinlerin tam anlamıyla uyarlandığı ilk eser olabileceği ileri sürülmektedir[697].

Sicilya Kralı II. Frederick'in hizmetinde bir süre bilimsel çalışmalarını sürdüren Michael Scot'un vefatına kadar muhtelif konularda bilimsel eserler telif ve tercüme ettiği görülmektedir. Arapça'dan İbranice'ye yapmış oldukları tercümelerle tanınan İbn Tibbon ailesinin bir üyesi olan Jacob Anatoli ile Michael Scot bir süre kralın himayesinde bilimsel çalışmalar sürdürdü[698]. İbn Tibbon ailesinin tercüman üyelerinin Endülüs'ün Granada şehrinden Avrupa'nın muhtelif bölgelerine göç ederek Arapça bilimsel eserleri İbranice'ye tercüme etmekle şöhret kazandıkları göz önünde bulundurulursa Michael Scot'un bu âlimle olan temasının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Hayatını büyük ölçüde tercüme ve telif faaliyetleriyle geçiren Michael Scot, İslâm bilimlerinin başta İtalya olmak üzere Avrupa ülkelerinde tanınmasında önemli bir taşıyıcı olarak hizmet etti.

3.2.17. Shem-Tov Ben Isaac de Tortoşa (ö. 1264)

Endülüs'ün Turtûşe (Tortoşa) şehrinde dünyaya gelen Shem-Tov ben Isaac de Tortoşa XIII. asırn önemli Yahudi tercümanlarından birisi olarak öne çıkmaktadır. İbn Rüşd'ün Aristo'nun *De Anima* adlı eserinin orta yorumunu 1255-1260 yılları arasında Arapça'dan İbranice'ye tercüme etti[699]. Arapça'dan İbranice'ye tercüme

[695] Charles Burnett, *Arabic into*, s. 117-119.
[696] Charles Homer Haskins, "Michael Scot and Frederick II", *ISIS*, c. IV/II, 1921, s. 263-264.
[697] Hasse, *Avicenna's*, s. 23.
[698] Marie-Therese d'Alverny, "Translations and Translators", *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, (Robert L. Benson, Giles Constable, Carol D. Lanham), University of Toronto Press, Toronto, 1999, s. 456.
[699] Steven Harvey, "The Introductions of Thirteenth-Century Arabic-to-Hebrew Translators of Philosophic and Scientific Texts", *Vehicles of Transmission, Translation, and Transformation in Medieval Textual Culture*, (ed. Robert Wisnovsky, Faith Wallis, Jamie C. Fumo, Carlos Fraenkel), Brepols, Turnhout, 2011, s. 230.

ettiği eserler arasında Endülüslü meşhur hekim Zehrâvî'nin *Sefer ha-Shimmush* başlığıyla bilinen *Kitabü't-Tasrîf*'i de mevcuttu [700] . Onun imzasını taşıyan Arapça'dan tercüme edilen eserlerden birisi de İbn Rüşd'ün tıp yorumuydu[701].

3.2.18. Herman el Aleman (ö. 1272)

Arapça'dan Latince'ye tercüme dalgasının yoğun bir şekilde devam ettiği bir süreçte faaliyet gösteren Herman el Aleman, Toledo Tercümanlar Okulu'nun Alman tercümanlarından birisiydi. Onun 1240 ile 1256 yılları arasında Toledo şehrinde bilimsel çalışmalarını sürdürdüğü tahmin edilmektedir[702]. Farklı bilim dallarında kendisini geliştiren bu âlimin Roger Bacon'un hocası olduğu yönünde görüşler vardır[703]. Herman el Aleman Toledo'da bulunduğu süreçte felsefe ağırlıklı olmak üzere Arapça'dan Latince'ye tercümeler yaptı. Batlamyus'un *Planisferio* adlı eserinin Arapça'dan Latince'ye tercümesinde Fransa'nın güneyindeki Languedoc bölgesinde bilimsel çalışmalar yürüten öğrencisi Rodolfo de Brujas ile işbirliği yaptığı düşünülmektedir[704]. Herman el Aleman'ın buna ek olarak Mesleme b. Ahmed el-Mecritî'ye atfedilen usturlap hakkındaki bir risaleyi Latince'ye tercüme ettiği düşünülse de Serafin Vegas Gonzalez gibi araştırmacılar tarafından hazırlanan tercüme ettiği eserlerin listesinde bu çalışmaya yer verilmemektedir[705]. Fârâbî'nin Aristo'nun *Retorik* adlı eseri için kaleme aldığı giriş de Herman el Aleman tarafından tercüme edildi[706].

---

[700] Carmen Caballero, "Las lenguas cientificas de las comunidades judias catalanas en la baja edad media" *El Saber i les Llengües Vernacles L'Epoca de Llull i Eiximenis*, (ed. Alexander Fidora, Lluis Cifuentes), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barselona, 2012, s. 338. Gerrit Bos, "Shem Tov Ben Isaac, Glossary of Botanical Terms, nos. 1-18", *The Jewish Quarterly Review*, c. XCII, 2001, s. 21.

[701] Fuentes, *a.g.e.*, s. 552.

[702] Klaus Reinhardt, Horacio Santiago-Otero, *Biblioteca Biblica Iberica Medieval*, C.S.I.C. Press, Madrid, 1986, s. 59.

[703] Campbell, *a.g.e.*, s. 146.

[704] Maria Victoria Veguin Casas, *Historia de las Matematicas en la Peninsula Iberica*, Editorial Reverte, Barcelona, 2011, 269.

[705] Casas, *a.g.e.*, s. 169. Gonzalez, *a.g.e.*, s. 81-82.

[706] Gázquez, *a.g.e.*, s. 110.

Herman el Aleman'ın Arapça'dan Latince'ye en az beş eser tercüme ettiği bilinmektedir[707]. Onun imzasını taşıyan ve Arapça'dan Latince'ye taşınan tercüme eserler şunlardır:

1. Liber Nichomachye Aristotilis Scilicet Ethicorum
2. Summa Quorundam Alexandrinorum
3. Aristoteles- Retorik
4. Didascalia in Rethoricam Aristotelis ex Glossa Alfarabii
5. Comentario Medio de Averroes de la Poetica de Aristoteles

3.2.19. Yehuda ben Solomon ha-Cohen (ö. 1274)

İslâm, Hristiyan ve Yahudi kültürünün canlı bir şekilde varlığını sürdürdüğü Toledo şehrinde dünyaya gelen Yehuda ben Solomon ha-Cohen, astronomi, matematik ve felsefe alanlarında bilimsel çalışmalar yürütmüş çağının seçkin bir Yahudi âlimiydi. *Midrash ha-Hokhmah* adlı eseri başta astronomi alanında olmak üzere çeşitli bilimlerde değerli bilgiyi ihtiva etmektedir. Bu eserde onun İbnü'l-Heysem, İbnü'z-Zerkâlî ve Câbir b. Eflah gibi Müslüman astronomların eserlerinden istifade ettiği düşünülmektedir[708].

3.2.20. Isaac Albalag (XIII. asır)

XIII. asrın ikinci yarısında İber Yarımadası'nın kuzeyinde muhtemelen Katalonya bölgesinde dünyaya gelen Isaac Albalag, bilhassa teoloji ve felsefe alanında kendisini yetiştirdi. Yahudi teolojisi ile Aristo fikirlerini uzlaştırmaya gayret gösteren bu âlimin aynı zamanda İbn Rüşd'e olan ilgisi onun düşüncesinin şekillenmesinde etkili oldu[709]. Zira o, XIII. asrın önde gelen Yahudi İbn Rüşdçüleri arasında yer alıyordu[710]. Benzer şekilde aynı asırda düşünceleri Hristiyan teologları

---

[707] Maurilio Perez Gonzalez, "Herman el Aleman, Traductor de la Escuela de Toledo", *Minerva: Revista de Filologia Clasica*, c. VI, 1992, s. 273.

[708] Sabine Arndt, *Yehuda ha-Cohen and the Emperor's Philosopher: Dynamics of Transmission at Cultural Crossroads*, University of Oxford, Doktora Tezi, 2016, Oxford, s. 27.

[709] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 877.

[710] Salvador Gomez Nogales, "Problemas Metafisicos en la España Musulmana Contemporanea de Averroes", *Die Metaphysik im Mittelalter: Ihr Ursprung und ihre Bedeutung*, (ed. Paul Wilpert, Willehad P. Eckert), Köln, 1961, s. 404. James T. Robinson, "Philosophy and Science in Medieval Jewish Commentaries on the Bible", *Science in Medieval Jewish Cultures*, (ed. Gad Freudental), Cambridge University Press, New York, 2011, s. 468.

derinden etkilemeye başlayan Gazzâlî'nin fikirlerine ilgi gösterdi. Gazzâlî'nin Makâsidü'l-felâsife adlı eserini 1292 yılında *Tiqqun ha-Filusufim* başlığıyla İbranice'ye tercüme etti. Bilindiği gibi bu eser, XII. ve XIII. asırlarda başta Dominicus Gundissalinus olmak üzere Hristiyan dünyasında bazı âlimlerce yakından tanınıyordu. Bununla birlikte Isaac Albalag, İbn Rüşd'ün Aristo fiziği üzerine kaleme aldığı *Telhis* adlı eserine İbranice bir yorum kaleme aldı[711]. Mûsâ b. Meymûn'un Arapça olarak kaleme aldığı *Mişne* adlı eserini İbranice'ye tercüme etti[712]. Yahudi âlimin bu tercümeleri İslâm düşüncesinin Yahudiler arasında daha geniş çevrelere ulaşmasına zemin hazırladı.

3.2.21. Abraham b. Samuel Halevi İbn Hasday (XIII. yy)

Barselona şehrinde dünyaya gelen Abraham b. Samuel Halevi İbn Hasday, XIII. asırda yaşamış olup Avrupalı Yahudi âlimlerin İslâm bilimlerini ana dilde öğrenebilmelerini yaygılaştırmaya yönelik aktif faaliyetlerde bulunan bir entelektüeldi. Bilimsel faaliyetleri arasında Arapça'dan İbranice'ye yapmış olduğu tercümeler dikkat çekmekteydi. Gazzâlî'nin ahlâk ve tasavvuf konularını ele aldığı *Mîzânü'l-amel* adlı eseri, Abraham ben Samuel Halevi İbn Hasday tarafından Arapça'dan İbranice'ye tercüme edildi[713]. Bu tercümanın Arapça olarak kaleme alınan Musa b. Meymûn'nun iki risalesinin yanı sıra Geç Ortaçağ Avrupası'nda popülerleşen *Barlaam & Josafat* adlı edebi eseri de İbranice'ye tercüme ettiği düşünülmektedir[714].

3.3. ESERLERİ BATI DİLLERİNE TERCÜME EDİLEN MÜSLÜMAN ÂLİMLERİN ORTAÇAĞ AVRUPASI'NA ETKİLERİ (XII-XIII. ASIRLAR)

Hz. Muhammed liderliğinde Medine merkezli kurulan İslâm devletinin sınırlarını çok kısa bir süre zarfında genişleten Müslümanlar, İslâm peygamberinin vefatının üzerinden bir asır dahi geçmeden Arap Yarımadası, Irak, Suriye, İran, Mısır, Fas ve Endülüs'ü kapsayan çok geniş bir coğrafyayı hâkimiyetleri altına

[711] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 878.
[712] Fuentes, *a.g.e.*, s. 552.
[713] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 492.
[714] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 492.

alarak bu bölgelerde üstün bir medeniyet kurdular. VII. asırdan itibaren Şam, Bağdat, Kahire, Tebriz, Semerkant ve Cordoba şehirleri bu medeniyetin en önemli bilim merkezleri olarak öne çıktılar. Eğitim ve öğretim faaliyetleri için bu coğrafyalar arasında seyahat eden Müslüman âlimler sayesinde İslâm dünyasında farklı bilim dallarında kaleme alınan eserler ve fikirler de İslâm bilim havzalarında dolaşıma girdi. Nitekim Endülüslü âlimlerin diğer Müslüman ülkelere gerçekleştirdikleri seyahatler ve doğu İslâm dünyasından gelen âlimlerin Endülüs'ü ziyaretleri, zaman içerisinde Endülüs'te zengin bir ilmî birikimin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Böylece tıp, astronomi, matematik, felsefe, coğrafya, tarih ve edebiyat gibi alanlarda Müslüman âlimlerce kaleme alınan eserler Endülüs'e ulaşıyor ve bahsi geçen âlimlerin düşünceleri Endülüs'teki bilim çevrelerinde önemli bir etki yaratıyordu.

Cordoba, Toledo, Sevilla ve Zaragoza gibi Endülüs şehirlerindeki kütüphaneler İslâm dünyasında yetişmiş âlimlerin eserlerinin yanı sıra Ortaçağ Avrupası'nda o devre kadar çalışmaları tanınmayan antik devirde yaşayan Batılı âlimlerin eserlerini de ihtiva ediyordu. Toledo başta olmak üzere Endülüs şehirlerinin Hristiyanların eline geçmesi, bahsi geçen kütüphanelerdeki eserlerin öncelikle Hristiyan İspanya'da daha sonra Avrupa'da tanınmasına zemin hazırladı. Avrupa'daki bilim çevrelerinde daha önce tanınmayan antik dönem âlimlerinin ve Müslüman âlimlerin eserlerine ulaşmak için İber Yarımadası'na gelen Avrupalı entelektüeller, Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine yaptıkları tercümeler aracılığıyla bu yeni bilgi birikiminin Hristiyan Avrupa'da tanınmasını sağladılar. XII-XIII. asırlarda eserleri Batı dillerine tercüme edilen âlimler arasında Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd, tercümelerini takip eden yıllarda Avrupa'daki bilim çevrelerinde bıraktıkları etki sebebiyle son derece önemlidir. Bu bağlamda Ortaçağ Avrupa bilim hayatında derin etki bırakan başlıca Müslüman âlimleri ve söz konusu etkileri ayrı başlıklar halinde ele almak yerinde olacaktır.

3.3.1. Fârâbî (ö. 950)

Türkistan'ın Fârâb şehrinde dünyaya gelen Ebû Nasır Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, Batı dünyasında *Alfarabius* adıyla bilinmektedir. Arap kaynakları, İslâm dünyasında seçkin bir âlim olarak öne çıkan

Fârâbî'den genel olarak şitayişle bahsetmektedir[715]. İbnü'n-Nedîm onu mantık ve antik bilimlerin öncüsü olarak tanımlamaktadır[716]. Siyaset bilimi, felsefe ve ahlak gibi konularda eserler veren Fârâbî'nin düşünceleri Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya; Türkistan'dan Anadolu'ya kadar İslâm dünyasının muhtelif bölgelerine yayıldı. XI. asırda yaşamış olan Sâid el-Endelüsî, Fârâbî'nin eserlerinin başta Bağdat olmak üzere doğu İslam topraklarında tanındığını ve Müslüman âlimlerin onun eserlerinden istifade ettiğini zikretmektedir.

İslâm dünyasındaki Müslüman âlimlerin eserlerine büyük ilgi gösterdiği Fârâbî, Ortaçağ'dan başlayıp günümüze kadar devam eden süreçte Batı düşünce tarihinde iz bırakmış en büyük Müslüman filozoflardan birisidir. Eserleri başta Latince olmak üzere Batı dillerine tercüme edilen Fârâbî'nin düşüncelerinin Avrupa'nın farklı şehirlerinden bilimsel faaliyetlerini yürüten âlimlere ulaşarak onları derin bir etki altında bıraktığı görülmektedir. Fârâbî'nin Avrupa'daki âlimler üzerindeki etkisi, ilk olarak İber Yarımadası'na gelerek burada eserlerini Arapça'dan Latince'ye tercüme eden Batılı tercümanlar üzerinde görüldü. XII. asırda Batı düşünce sisteminin gelişmesine önemli katkılar sağlayan Dominicus Gundissalinus, Fârâbî'nin *İhsâü'l-ulûm* adlı eserini Latince'ye tercüme eden âlim olarak şöhret kazandı. Hristiyan âlim, Arapça'dan Latince'ye yaptığı bu tercüme sayesinde Fârâbî'nin fikirlerinin Avrupa'da Latince okuyan bilim çevrelerine erişmesini sağlamakla kalmamış aynı zamanda kaleme aldığı eserlerinde de Müslüman âlimin fikirlerinden ilhamlar almıştı. Toledo Tercümanlar Okulu'nun önde gelen tercümanlarından olan Dominicus Gundissalinus'un başta bilimlerin tasnifi olmak üzere pek çok konuda Fârâbî etkisinde kaldığı sarih bir şekilde görülmektedir.

Fârâbî'nin bilimlerin tasnifi ve felsefi görüşleri Avrupa'ya ilk olarak Dominicus Gundissalinus'un telif ve tercüme faaliyetleri sayesinde tanıtıldı. Nitekim başta Albertus Magnus olmak üzere Paris'teki âlimler, Fârâbî'nin düşünceleriyle tanışmalarını Dominicus Gundissalinus'a borçlulardı. Alexander Fidora, Paris Üniversitesi'nin Sanatlar Fakültesi'ndeki mantık ve doğa felsefesi gibi konularda

[715] Maijid Fakhry, *Al-Farabi: His Life, Works and Ifluence*, Oneword, Oxford, 2002, s. 5.
[716] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 629.

Aristo külliyatının okumalarında Fârâbî ve Dominicus Gundissalinus'un bilimlerin tasnifi hususundaki çalışmalarının etkisinin görüldüğünü iddia etmektedir[717].

XIII. asırda Avrupa'nın önde gelen filozoflarından *Muhteşem Öğretmen (Doctor Mirabilis)* lakaplı Roger Bacon (ö. 1292), yaşadığı çağda İslâm bilimleri hakkında en geniş bilgiye sahip Batılı entelektüellerden birisiydi. Bu İngiliz filozof, Müslüman âlimler tarafından muhtelif konularda kaleme alınan bazı bilimsel eserlere aşinaydı. Bu âlimlerden birisi de Fârâbî idi. Roger Bacon'un en önemli çalışması olan *Opus Majus* adlı eseri başta felsefe olmak üzere pek çok bilim dalına dair bölümleri ihtiva etmekteydi. Roger Bacon'un İslâm bilimleriyle olan teması üzerinde durulması gereken bir husustur. Zira İslâm âlimlerinin bazılarını tanıyan bu filozofun Ortaçağ Avrupası'nda en büyük etki alanına sahip Müslüman âlimlerden İbn Sînâ ve İbn Rüşd'e karşı hayranlık beslediği yönünde iddialar mevcuttur[718]. Roger Bacon, *Opus Majus* adlı çalışmasında Fârâbî'nin eserlerinden doğrudan iktibaslara yer vermektedir[719]. Onun zihin dünyasında Latince konuşulan Hristiyan Batı'da Arapça öğrenilmesi önemli bir avantajdı[720]. Ayrıca bu İngiliz filozof, Arapça, İbranice ve Yunanca geleneğiyle zenginleştirilmiş bir Hristiyan inancı tasavvur ediyordu [721] . Roger Bacon'un fikir dünyasında Fârâbî, ahlakî değerler bakımından çağdaşlarına göre çok daha düşünceli ve hoşgörülü bir anlayışa sahip bir âlim olarak yer almaktaydı[722].

Ortaçağ Batı dünyasında Fârâbî'nin düşüncelerinden etkilenen bir diğer Hristiyan âlim Thomas Aquinas idi. Thomas Aquinas'ın eserlerinde yer alan bazı görüşleri, Fârâbî'nin görüşleriyle büyük ölçüde benzerlik göstermenin ötesinde bazen neredeyse doğrudan doğruya Fârâbî'den iktibas yapılmış gibi görünmektedir. İki filozofun Tanrı'nın varlığıyla ilgili şu ifadeleri bu durumu daha somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

> Fârâbî: *"Hakikat varlığı takip eder, yani hakikat ve varlık örtüşür. Fakat Tanrı en yüce varlıktır. O halde o, en yüce hakikattir. Hakikat; akıl ve nesnenin uygunluğudur. Fakat Tanrı'da akıl ve düşünce objesi bir ve aynıdır."*

---

[717] Fidora, "The Arabic Influence on the Classification", s. 208.
[718] Ted Honderich, *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, (ed. Ted Honderich), Oxford, 2005, s. 78.
[719] Roger Bacon, *a.g.e.*, s. 805.
[720] John Henry Bridges, *The Life & Works of Roger Bacon*, Williams & Norgate, Londra, 1914, s. 64.
[721] Bridges, *a.g.e.*, s. 127.
[722] Bridges, *a.g.e.*, s. 32.

Thomas Aquinas: *"Hakikat ve varlık birbirlerini karşılıklı takip ederler, çünkü hakikat var olanın var olduğunun ve var olmayanın var olmadığının söylenmesiyle ortaya çıkar. İmdi, Tanrı'nın varlığı ilk'tir ve en mükemmeldir. Bu sebepten O'nun hakikati ilk ve en yücedir de."*[723]

XII. ve XIII. asırlarda eserleri Latince ve diğer Batı dillerine tercüme edilen Fârâbî'nin şöhreti müteakip yıllarda Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde bulunan bilim ve kültür merkezlerine yayılma imkânı buldu. Onun farklı bilim dallarındaki fikirleri Avrupalı âlimler tarafından benimsenirken o devirde Hristiyanlarca kaleme alınmış tarih alanındaki eserlerde de onun bahsi geçen bilimlerdeki üstünlüğüne atıfta bulunulmaktadır. Hartmann Schedel'in imzasını taşıyan *Nuremberg Kroniği* bu türden eserlere veciz bir örnektir. 1440 yılında Nuremberg şehrinde dünyaya gelen Hartmann Schedel (ö. 1514) sadece Ortaçağ Alman tarihçiliğinin değil Ortaçağ Avrupası'nın önde gelen kronik yazarlarından biriydi. Başta tıp olmak üzere farklı bilimlerde kendisini geliştiren bu Alman âlim, Leipzig, Padua, Amberg ve Nördlingen şehirlerinde bilimsel faaliyetler sürdürürken Avrupa şehirlerinden en değerli el yazmalarını tedarik ederek kroniği için gerekli materyalin önemli bir kısmını da toplamış oluyordu[724]. Fârâbî, onun bu eserinde hakkında bilgi verdiği az sayıdaki Müslüman âlimdendi. Aynı devirde Hristiyanlar tarafından yazılıp Müslümanlar hakkında efsanevi ve bazen de yanlış bilgiler içeren Batı menşeli eserlerin aksine Hartmann Schedel'in Nuremberg Kroniği'nde Fârâbî'nin hayatı ve bilimsel faaliyetlerine dair aktardığı bilgiler büyük ölçüde tarihi gerçeklere dayanmaktadır. Aslen Türk olan ancak eserde "Arapların en iyi filozoflarından biri" olarak tanıtılan Fârâbî, Aristo'yu Araplar'a tanıtan ve fikirleriyle İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ü etkileyen bir âlim olarak takdim edilmektedir[725]. Fârâbî'nin faal akıl hakkındaki düşüncesini yorumlayan Hartmann Schedel onun Neo-Platon görüşlerinden esinlendiğine işaret etmektedir[726]. Ayrıca Fârâbî'nin felsefe, matematik, tıp ve müzik alanında eserler verdiğini ancak bu eserlerin çok azının kendi dönemine kadar ulaştığını zikretmektedir. Buradan eserlerinin Batı dillerine tercüme edilmesinden sonraki asırlarda da Fârâbî'nin Almanya'da yaşayan Hartmann

[723] Robert Hammond, *Farabi Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*, (çev. Uluğ Nutku, Gülnihal Küken), Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 167.
[724] Jonathan Green, "Hartmann Schedel", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Tomas, John Chesworth), c. VII, Brill, Leiden, Boston, 2015, s. 41.
[725] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 500.
[726] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 500.

Schedel örneğinde görüldüğü gibi Avrupa'nın pek çok bölgesinde tanındığını söyleyebiliriz.

Hristiyan/Batı düşüncesinin gelişiminde Fârâbî felsefesinin de etkisi modern araştırmacılar tarafından fikir birliğiyle kabul edilmektedir. Aynı dönemde Yahudi dünyasında da entelektüel bir atılım süreci yaşanırken Yahudî entelektüeller Müslüman âlimlerin fikirlerine yönelip onlardan istifade etme yolunu seçmişlerdi. Yahudilerin bu yıllarda eserlerine ilgi gösterdiği âlimlerden birisi de Fârâbî oldu. Fârâbî, Ortaçağ Yahudileri arasında *Abi Yesha'* adıyla biliniyordu[727]. Ortaçağ'da Avrupa'daki Hristiyan bilim çevrelerinde Fârâbî'nin eserleri yaygın olarak bilinirken bazı Yahudi entelektüellerin de bu Müslüman âlime aşina oldukları görülmektedir. Endülüs'te yetişen önemli filozoflardan Moses b. Ezra, , *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Mudakara* adlı eserinde Fârâbî ve onun *İhsaü'l Ulûm*'undan bahsetmektedir[728]. Yahudi felsefesinin en seçkin temsilcisi olan Musa b. Meymûn, Fârâbî'yi tanıdığı en iyi mantık âlimi olarak tanıtırken onun mantık bilimindeki araştırmalarının kusursuz bir mükemmellikte olduğunu dile getirmektedir[729]. Yahudi filozof *Delâletü'l-Hâirîn* adlı felsefi eserinde Fârâbî'ye birçok atıf yapıp onun faal akıl ve diğer birçok konudaki görüşünün doğruluğunu tasdik etmektedir[730].

3.3.2. İbn Sînâ (ö. 1037)

Tıp, felsefe, ilahiyat ve mûsikî gibi alanlarda eserler veren İbn Sînâ'nın düşünceleri henüz hayattayken İslâm idaresi altındaki geniş coğrafyalarda tanınmaya başladı. XII. asırda Toledo merkezli olarak başlatılan Arapça'dan Latince'ye tercüme hareketi, başta İbn Sînâ olmak üzere Müslüman âlimlerin eserlerinin Batı'da alımlama sürecini başlattı. Vefatından sonra eserlerinin Batı dillerine tercüme edilmesiyle İbn Sînâ'nın fikirleri Avrupalı âlimler tarafından benimsenip zamanla rağbet gördü. Onun Batı'da tanınmaya başlaması büyük ölçüde *Kitâbü'ş-Şifâ* adlı

[727] James T. Robinson, "Al-Farabi, Avicenna, and Averroes in Hebrew: Remarks on the Indirect Transmission of Arabic-Islamic Philosophy in Medieval Judaism", *The Muslim, Christian, and Jewish Heritage: Philosophical and Theological Explorations in the Abrahamic Traditions*, (ed. Irfan Omer, Richard Taylor), Marquette University Press, Milwaukee, 2012, s. 61.

[728] Moses b. Ezra, *a.g.e.*, s. 101-147.

[729] Deborah L. Black, "Alfarabi", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. None), Blackwell Publishing, Cornwall, 2002, s. 109.

[730] Musa b. Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, (çev. Shlomo Pines), c. I, The University of Chicago Press, Chicago, Londra, 1963, s. 299.

eserinin belli bölümlerinin Yahudi tercüman Abraham İbn Daud tarafından Latince'ye tercüme edilmesiyle ilintilidir. Toledo Tercümanlar Okulu'nun en üretken ve meşhur tercümanı Cremonalı Gerard'ın başta *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eseri olmak üzere İbn Sînâ'nın eserlerini Latince'ye tercüme ederek entelektüel çevrenin erişimine sunmasıyla İbn Sînâ fikirleri farklı ülkelerde yaşayan Avrupalı âlimleri tıp ve felsefe gibi alanlarda yoğun bir şekilde etkisi altına aldı.

Avrupa'nın farklı bölgelerinden Toledo'ya akın edip buradaki İslâm ilmî birikiminden istifade etmek isteyen Avrupalı âlimler İbn Sînâ'nın eserlerinin Latince tercümelerini inceleyecek ve bu eserlerden edindikleri bilgileri yaşadıkları coğrafyalara giderken beraberinde götüreceklerdi. Toledo'da Arapça'dan Latince'ye yapılan tercümeler sayesinde İbn Sînâ'nın eserleri Avrupa'da daha geniş bir okuyucu kitlesine erişirken çalışmalarının müteakip yıllarda diğer dillere tercüme edilmesiyle onun görüşleri evrensellik kazandı. İbn Sînâ'nın *Urcûze fi't-Tıbb* adlı eserinin Fransa'nın güneyindeki Lunel bölgesinde tercüme faaliyetleri yürüten İbn Tibbon ailesinin bir müntesibi olan Moses İbn Tibbon tarafından Arapça'dan İbranice'ye tercüme edilmesi onun tıp alanındaki görüşlerinin Ortaçağ Yahudileri arasında benimsenmesine zemin hazırladı. XII-XIII. asırlarda yoğun olarak görülen Arapça'dan Latince'ye tercüme faaliyetleri XIV. asrın ilk çeyreğinde de Toledo dışındaki merkezlerde devam etti. Katalan âlim Arnau de Vilanova, İbn Sînâ'nın eserlerine büyük bir ilgi gösterip onun *Ahkâmü'l-edviyeti'l-Kalbiyye* adlı eserini 1306 yılında Barselona'da *De Viribus Cordis* başlığıyla Arapça'dan Latince'ye tercüme etti.

Averroizm akımında olduğu gibi Latin İbn Sînâcılığı da İbn Sînâ'nın eserlerinin Latince'ye tercüme edilmesiyle Avrupa'da başlayan bir düşünce hareketidir. Bu hareketin dikkat çeken üyelerinden birisi de onun bazı eserlerini Latince'ye tercüme eden ve kaleme aldığı eserlerden kendisinden ilhamlar alan Dominicus Gundissalinus'tur. Nitekim o, *De Processione* adlı çalışmasında bilhassa kozmogoniye dair kısımlarda İbn Sînâ'nın fikirlerine başvurmakla kalmayıp *De Immortalitate*'sinde ise ruh anlayışı konusunda onun *Kitabü'n-Nefs* adlı eserinde serdettiği görüşler doğrultusunda bir çerçeve çizdi[731]. Bunlara ek olarak De Anima

[731] Karlığa, "İbn Sînâ", s. 350.

adlı çalışmasında İbn Sînâ'ya ait argümanları tahlil eden Dominicus Gundissalinus, ilk ruhun varlığına dair ondan iktibaslar yapmaktadır[732].

İbn Sînâ'nın bazı eserlerinin tercümanı olarak göze çarpan Michael Scot, Arapça'dan Latince'ye tercüme yapmakla iktifa etmeyip kaleme aldığı eserlerde de onun görüşlerine yer verdi. İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* adlı eserinin hayvanlara dair bölümünü *Abbreviatio Avicennae Animalibus* başlığıyla tercüme eden Michael Scot, İbn Sînâ etkisinin İtalya'ya uzanmasında başat bir rol oynadı.

İngiliz filozof Alfred Sareshel, İslâm bilimlerinin İngiltere'ye taşınmasında ilk aktörlerden birisi olarak öne çıkarken İbn Sînâ'nın eserlerinin başta İngiltere olmak üzere Avrupa'da tanınmasına da hizmet etti. İbn Sînâ'nın Hristiyan dünyasında tanınmasını sağlayan en meşhur eserlerinden olan eş-Şifâ'nın bir kısmının tercümesi olduğu düşünülen *Liber de Congelatis* adlı eser, mezkûr İngiliz filozofla ilişkilendirilmektedir[733]. Bu âlim Arapça'dan Latince'ye yaptığı tercümelere ek olarak *De Motu Cordis* adıyla bir eser kaleme alarak bu eserinde İbn Sînâ'nın geliştirdiği Yeni-Eflatuncu sudur düşücesini de mercek altına aldı[734].

İbn Sînâ'nın eserlerini Latince'ye tercüme eden Hristiyanlar arasında *Armengaud de Blase*'ye de ayrı bir parantez açmak yerinde olacaktır. Onun İbn Sînâ'ya ait olan *el-Urcûze fi't-Tıb* adlı eserini Latince'ye tercüme ettiği bilinmektedir.

İbn Sînâcı düşüncelerin İber Yarımadası ve ötesinde taşındığı süreçte Paris Piskoposu Guillaume d'Augvergne adlı âlimin faaliyetleri de görmezden gelinemeyecek kadar değerlidir. Bu din adamı başta İbn Sînâ olmak üzere Müslüman filozofların fikirlerine karşı sert bir muhalefet göstererek İbn Sînâ'nın madde teorisi ve kozmogonisini reddetti[735].

XIII. asrın önemli filozoflarından Romalı Giles de İbn Sînâ'nın bilhassa felsefi fikirlerini ele almaktadır. *Errores Philosophorum* adlı eserinde İbn Sînâ'ya ait olduğunu ifade ettiği Tanrı'nın sûdur merkezli yaratma anlayışı, mutluluğu elde

[732] Amelie Marie Goichon, *İbn Sînâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri*, (çev. İsmail Yakıt), Doğuş Yayınları, İstanbul, 1986, s. 117.
[733] Goichon, *a.g.e.*, s. 116.
[734] Karlığa, "İbn Sînâ", s. 350.
[735] Goichon, *a.g.e.*, s. 121.

etmenin yolları ve nübüvvet konusundaki düşünceleriyle ilgili yorumlarda bulunup onlardan bazılarını tenkit etmektedir[736].

İbn Sînâ etkisinin açık bir şekilde görüldüğü Avrupalı düşünürlerden bir diğeri ise Gentli Henry adlı filozoftu. Bu filozof bir süre Paris Üniversitesi Teoloji Fakültesi'nde bilimsel çalışmalarını yürüttü. Onun *Quodlibeta* ve *Summa (Quaestiones Ordinariae)* adlı eserlerinde İbn Sînâ'nın Metafizik adlı çalışmasından izler taşıdığı görülmektedir[737].

Ortaçağ Batı düşüncesinin gelişim sürecinde kendisine öncü bir rol atfedilen Albertus Magnus'un felsefi çalışmalarında istifade ettiği Müslüman filozoflar arasında İbn Sînâ da bulunuyordu. Dag Nikolaus Hasse, Albertus Magnus'un ruh teorisinde İbn Sînâ'dan bazı ilhamlar olduğunu ileri sürmektedir[738]. Nitekim onun, felsefe, gemoloji gibi muhtelif alanlarda kaleme aldığı eserlerde İbn Sînâ'dan pek çok alıntı yaptığı görülmektedir.

Thomas Aquinas**,** İbn Sînâ'nın eserlerinin Latince ve diğer Batı dillerine tercüme edilmesinden sonra Hristiyan Latin dünyasında onun fikirlerini en baskın şekilde yansıtan filozoflardan birisi oldu. Thomas Aquinas'ın eserlerinde hakikate dair yapmış olduğu tanım İbn Sînâ'nın "Her şeyin hakikati kendisine uygun varlık" olduğu yönündeki düşüncesiyle örtüşmektedir[739].

XIII. asrın önde gelen filozofu Ramon Martí'nin İbn Sînâ'nın düşüncelerine aşina olduğu tahmin edilmektedir. Zira İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât ve en-Necât* adlı eserleri onun devrinde Latince'ye tercüme edilmemiş olsa da Katalan filozofun bu eserlerin bazı bölümlerine *Pugio Fidei* adlı çalışmasında yer verdiği görülmektedir[740].

Modern bilimin öncü figürlerinden birisi olarak telakki edilen Roger Bacon'un *Opus Majus* adlı eserini hazırlarken İbn Sînâ'yı taklit ettiği yönünde

---

[736] Giles of Rome, *Errores Philosophorum*, (çev. Özcan Akdağ), Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 53-54.
[737] Jules Janssens, "Henry of Ghent and Avicenna", *A Companion to Henry of Ghent*, (ed. Gordon A. Wilson), Brill, Leiden, Boston, 2011, s. 63.
[738] Dag Nikolaus Hasse, "The Early Albertus Magnus and his Arabic Sources on the Theory of the Soul", *Vivarium*, c. XLVI, 2008, s. 234.
[739] Goichon, *a.g.e.*, s. 137.
[740] Karlığa, "İbn Sînâ", s. 349.

iddialar mevcuttur[741]. Benzer bir şekilde İbn Sînâ'nın düşünce dünyasının Roger Bacon'un çağdaşı olan Jean Duns Scot (ö. 1308) üzerinde de etkili olduğu iddia edilmektedir. Saint Bonaventura, Alain de Lille, Thomas d'York ve Ulrich de Strasbourg adlı öncü figürlerin de İbn Sînâ'nın birtakım fikirlerinden haberdar oldukları tahmin edilmektedir. İbn Sînâ'nın Hristiyan Batı felsefesinin gelişimindeki katkıları daha ziyade bilgi teorisi ve varlık doktrini üzerine oldu.

İbn Sînâ'nın bir tabip ve filozof olarak kazandığı şöhret, büyük ölçüde İber Yarımadası'nda Arapça'dan Batı dillerine yapılan tercüme faaliyetleriyle peyderpey arttı. Eserleri ağırlıklı olarak XII. asırda Latince'ye tercüme edilen İbn Sînâ'nın fikirleri Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde yaşayan ve o vakte kadar onun sunduğu bilgilerden mahrum olan Hristiyan ve Yahudi âlimlerin ilgisini çekti. Geç Ortaçağ'a gelindiğinde İbn Sînâ, Batılı entellektüellerin tazim edip eserlerinden sık sık alıntılar yaptığı bir âlimdi. XV. asrın önde gelen tarihçilerinden Hartmann Schedel'in Nuremberg Kroniği'nde hakkında verdiği bilgiler İbn Sînâ'nın bu asırda Avrupa'da ne denli tanınan bir âlim olduğunu göstermesi bakımından dikkati caliptir.

İbn Sînâ'nın düşünceleri Ortaçağ Avrupası'nda sadece Hristiyanlar arasında değil aynı zamanda Yahudi bilim çevrelerinde de rağbet gördü. Avrupa'nın farklı bölgelerinde yaşayan Yahudi âlimler de İbn Sînâ'nın fikirleriyle tanıştıktan sonra onun düşüncelerinin etkisinde kaldılar. Bahsi geçen bu Yahudiler daha ziyade teolog ya da filozof olarak İbn Sînâ'nın eserlerinden haberdar olup fikirlerini tanıyarak ona yakınlık duydular. İbn Sînâ'nın eserlerinin başta Latince olmak üzere Batı dillerine tercüme edilmeye başlandığı süreçte İber Yarımadası'ndaki bazı Yahudiler İbn Sînâ'nın eserlerinden ve fikirlerinden zaten haberdarlardı. Zira bir kısmı Endülüs'te İslâm hâkimiyeti altında yaşayan bu Yahudiler Arapça biliyorlar ve Müslümanların kütüphanelerinde mahfuz olan Arapça yazmalara erişim sağlayabiliyorlardı.

Ortaçağ Yahudi tarihinin en büyük âlimi olan Mûsâ b. Meymûn, kendisine büyük bir saygınlık kazandıran *Delâletü'l-Hâirîn* adlı çalışmasında İbn Sînâ'nın adını doğrudan zikretmemiş olsa da bazı araştırmacılar onun bu eserinin felsefi anlamda Müslüman âlimden birtakım ilhamlar aldığı yönünde görüş

[741] Hamid Naseem Rafiabadi, *Emerging from Darkness: Ghazzali's Impact on the Western Philosophers*, Sarup & Sons, New Delhi, 2002, s. 172.

bildirmektedirler [742] . Bununla birlikte Musa b. Meymûn, Fransa'nın güneyinde Arapça'dan İbranice'ye kazandırdıkları bilimsel eserler sayesinde şöhret kazanan İbn Tibbon ailesinin önemli üyesi Samuel İbn Tibbon'a hitaben kaleme aldığı mektubunda İbn Sînâ ve eserleri hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

> *"İbn Sînâ'nın kitapları ince bir dikkat ve ince bir araştırmayı kanıtlasa da Fârâbî'nin kitapları gibi değildiler. Yine de onun eserleri faydalıdır ve o da sözlerini incelememiz ve eserlerini araştırmamız gereken bir yazardır."*[743]

Musa b. Meymûn'un bu ifadeleri İbn Sînâ'nın eserlerini dikkatli bir şekilde okuduğunu ve o eserlerde yer alan bazı görüşlere katılmadığına işaret etmektedir.

Ortaçağ'da Yahudiler arasında İbn Sînâ etkisinin bariz bir şekilde görüldüğü bir diğer Yahudi düşünür İbn Kammuna idi. İbn Sînâ'nın *el-İşaret ve'l-Tenbihat* adlı eseri üzerine bir yorum kaleme alan bu Yahudi âlimin kozmoloji ve psikoloji alanındaki düşüncelerinin İbn Sînâ'nın kaleme aldığı eserlerdeki bilgilerle önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir[744].

İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudiler arasında İbn Sînâ'yı ve eserlerini tanıyan başka Yahudi âlimler de mevcuttu. İbn Sînâ'nın vefatından yaklaşık bir asır sonra yaşayan ve tercümeler çağının ilk yıllarında Yehuda Halevi'nin İbn Sînâ'nın görüşlerine aşina olduğu görülmektedir. Nitekim Harry A. Wolfson ve David H. Bannet'in son yıllarda iki metni karşılaştırarak yaptıkları araştırmalar Yehuda Halevi'nin meşhur eseri *Kitabu'l-Kuzari*'de İbn Sînâ'nın *Risale fi el-Nefs* adlı çalışmasından istifade ettiği göstermektedir[745].

XII. asır gibi erken bir dönemde İbn Sînâ'nın fikirlerinden muttali olduğu tahmin edilen bir diğer Yahudi de Arapça'dan Latince'ye bilimsel eserlerin tercümesinde Dominicus Gundissalinus ile ortak çalışan Abraham İbn Daud idi. Onun imzasını taşıyan *el-Akîde el-Rafîa* adlı eser dini konuları ele almaktadır. Arapça olarak kaleme alınan bu eserin orijinali günümüze ulaşmamış olsa da iki İbranice tercümesi korunabilmiştir. Kimi araştırmacılar tarafından onun bu eseri

---

[742] Gad Freudenthal, Mauro Zonta, "The Reception of Avicenna in Jewish Cultures, East and West", *Interpreting Avicenna: Critical Essays*, (ed. Peter Adamson), Cambridge University Press, New York, 2013, s. 217.
[743] Freudental, Zonta, *a.g.m.*, s. 216.
[744] Freudenthal, Zonta, *a.g.m.*, s. 220.
[745] Freudental, Zonta, *a.g.m.*, s. 220.

kaleme alırken İbn Sînâ'nın *en-Necât* adlı eserinden ilham aldığını ileri sürülmektedir[746].

XII. asırda İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudiler arasında yaygınlık kazanan İbn Sînâ etkisi, XIII. asırda daha geniş entelektüel çevrelere yayılarak devam etti. Sevilla şehrinde yaşayan ve Musa b. Lavî el-İşbilî olarak da bilinen Moses b. Yusuf Halevi adlı Yahudi âlimin *Makale el-İlahiyye* adlı küçük risalesinde İbn Sînâ'nın metafizik üzerine savunduğu ilmî görüşleri benimsediği düşünülmektedir[747].

İber Yarımadası menşeli Yahudilerin haricinde Avrupa'da da İbn Sînâ düşüncelerini benimseyen birtakım Yahudi âlim de mevcuttu. Fransa'nın güneyindeki Provans bölgesinde yaşadığı düşünülen Shem Tov İbn Falaqera bahsi geçen Yahudi âlimler arasındaydı. XIII. asırda faaliyet gösteren ve İslâm bilimlerine yönelik ilgisi bulunan bu Yahudi filozofun eserlerinde İbn Sînâ'nın el-Şifâ ve en-Necât gibi yapıtlarının yanında tababet alanındaki çalışmalarından da istifade ettiği düşünülmektedir[748]. Buna ek olarak Yahudi âlimin Sefer Ha-Nefesh adlı eserinde en-Necat ve el-Şifâ'dan alınmış pek çok görüşe yer verdiği ileri sürülmektedir[749]. *Reshid Hokhmah* adlı eserinde yer alan bilimlerin tasnifine dair bölümün Fârâbî'nin İhsâû'l-ulûm adlı eserinin muhtasar bir tercümesi olduğu yönünde iddialar da dile getirilmektedir[750].

Toledo şehrinin yerlisi olan bir ailenin müntesibi olan Hayyim İsraeli (ö. 1327) de İbn Sînâ'nın eserleri hakkında malumata sahip bir Yahudiydi. Zira onun bir eserinde kullandığı kaynaklar arasında eş-Şifâ da bulunuyordu[751]. Telif ettiği bilimsel eserlerin yanında Hayyim İsraeli, bir tercüman olarak İslâm bilimlerine ilgi göstermiş ve İbn Sînâ'nın Urcuze fi't-tıb adlı eserini İbranice'ye tercüme ederek bu eserin Yahudiler arasında şöhret kazanmasını sağlamıştı.

İbn Sînâ'nın Ortaçağ Yahudi Edebiyatı'ndaki muhtemel etkileri de üzerine durulması gereken bir diğer önemli husustur. Nitekim İbn Sînâ'nın Hayy b.

---

[746] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 221.
[747] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 222.
[748] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 222-223.
[749] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 233.
[750] Steven Harvey, "Shem-Tov Falaquera, A Paragon of an Epigone, and the Epigone's Importance for the Study of Jewish Intellectual History", *Studia Rosenthaliana*, c. XL, 2007-2008, s. 67.
[751] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 235.

Yakzân'ının Ortaçağ Avrupası'nda yaşayan Yahudiler arasında bilindiği düşünülmektedir. Endülüs menşeli Yahudi âlim Abraham b. Ezra'nın *Hay ben Mekitz* adlı eserinde yer alan bazı bölümlerin önemli ölçüde İbn Sînâ'nın bu eserinin bir kopyası olduğu tahmin edilmektedir[752].

İbn Sînâ, sadece felsefi görüşleriyle değil ona Batı dünyasında asıl şöhretini kazandıran tıp alanındaki yetkinliğiyle de Ortaçağ'da Batı dünyasında yaşayan Avrupalı âlimler üzerinde etkili oldu. İslâm tıp tarihinin en büyük tabibi olan İbn Sînâ bu alanda kaleme aldığı eserlerlerle Avrupa'da tıp biliminin gelişimine doğrudan katkı sağladı. Musa b. Meymûn, tıp alanında kaleme aldığı bazı çalışmalarında İbn Sînâ'nın *Kitabu'l-Edviyetü'l-Kalbiyye* adlı eserine atıfta bulunmaktadır[753]. Onun eserlerinin Batı bilim çevrelerinde tanındığı yıllarda İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudi âlim Yehuda Halevi, *Kitabu'l-Kuzari* adlı eserinde İbn Sînâ'nın *Risale fi Nefs'*inden istifade etmesi Müslüman âlimin XII. asır gibi erken bir devirde Endülüs'teki Yahudiler tarafından tanındığını göstermesi bakımından son derece önemlidir[754].

İbn Sînâ'nın el-Kânûn adlı eseri 1279 yılında Natan He-Meati tarafından ilk kez İbranice'ye tercüme edilirken bu tercümeyi daha sonraki asırlarda Zerahiah ben Isaac Shealtiel ve Yosef Lorqui'nin İbranice tercümeleri takip etti[755].

İbn Sînâ'nın Avrupa'da bir hekim olarak şöhret kazanmasında Katalan âlim Arnau de Vilanova'nın özel bir yere sahip olduğu görülmektedir. Kimi araştırmacılar tarafından devrin önde gelen bilim merkezlerinden Paris, Montpellier, Barselona ve Roma gibi şehirlerde tıp bilgisini derinleştiren Katalan hekimin tıp alanında kaleme aldığı eserlerle Avrupa tıbbının gelişmesinde öncü bir rol oynadığı ifade edilmektedir[756]. Onun yaşadığı çağda Aragon topraklarındaki Yahudi ve Hristiyan tabiplerin Arapça tıp metinlerine erişimi olduğu bilinmektedir[757] . Arnau de

---

[752] Aaron Hughes, "A Case of Twelfth-Century Plagiarism? Abraham Ibn Ezra's 'Hay ben Meqitz' and Avicenna' 'Hayy İbn Yaqzân", *Journal of Jewish Studies*, c. 54-4, 2004, s. 311.

[753] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 219.

[754] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 230.

[755] Lola Ferre, "Avicenna Hebraico: La Traduccion del Canon de Medicina?", *MEAH*, c. LII, 2003, *s.* 169.

[756] Luis Garcia Ballester, "Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios medicos en Montpellier (1309): El Hipocrates latino y la introduccion del nuevo Galeno", *Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustradam*, c. II, 1982, s. 96-98.

[757] Ballester, "Las Influencias" , s. 81.

Vilanova'nın tıp alanına sağladığı katkı sadece eser telif etmek ve tıp mesleğini icra etmekle sınırlı kalmayıp İslâm tıp geleneğine ait eserlerin Hristiyan dünyaya tanıtılmasında da önemli bir taşıyıcı rol üstlendi. Nitekim onun İbn Sînâ'nın *el-Edviyetü'l-Kalbiyye* adlı eserini *De Viribus Cordis* adıyla Latince'ye tercüme ettiği bilinmektedir[758].

Bir hekim olarak İbn Sînâ tıp alanında kazandığı şöhreti büyük ölçüde el-Kânûn fi't-Tıb adlı eserine borçludur. Bu eser, Salernolu Roger ve Parmalı Roland gibi İtalyan kökenli hekim ve cerrahların ilgisini çekti[759]. Bolonya şehrinin yerlisi olan hekim Theodorich'in tıp alanında kaleme aldığı *Chirurgia* adlı eserinde narkoz, anestezi ve sargı gibi konularda İbn Sînâ'nın yöntemlerini kullandığı bilinmektedir[760].

İbn Sînâ'nın tıp alanındaki mirasının Avrupa'daki yayılışına daha geniş perspektiften baktığımızda onun eserlerinin Avrupa'daki üniversitelerin müfredatında ne ölçüde yer aldığını incelemek yerinde olacaktır. Papalığın merkezi Avignon'a taşındığı dönemde papalık sarayında Papa V. Clemens riyasetinde 1309 yılında bir araya gelen Avrupalı hekimler el-Kânûn fi't-Tıb adlı eserin özellikle birinci, üçüncü ve dördüncü kitaplarının Batı'daki üniversitelerde ders kitabı olarak okutulması hususunda görüş birliğine vardılar[761]. İbn Sînâ'nın bu eseri XVII. asra kadar Avrupa'daki üniversitelerin pek çoğunda ders müfredatlarındaki yerini korudu.

İbn Sînâ tıp alanında çağını aşan bilgi ve tecrübesi ve felsefi fikirleriyle Ortaçağ Avrupası'nda en derin etkileri yaratmış Müslüman âlimlerin başında geliyordu. Onun düşüncelerinin ve eserlerinin etkisi tıp ve felsefe alanlarıyla sınırlı kalmadı. Müslüman âlimin Avrupalı âlimleri etkilediği alanlardan birisi de gemolojiydi. Değerli taşlar üzerine kapsamlı araştırmalar yapan İbn Sînâ'nın gemoloji alanındaki bilgi birikiminin XIII. asrın seçkin Batılı entelektüellerden birisi Albertus Magnus üzerinde derin etkileri olduğu görülmektedir. Daha ziyade felsefi

[758] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 896.
[759] Alistair Cameron Crombie, "Ortaçağ Bilim Geleneği Üzerine İbn Sînâ'nın Etkisi", *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, (ed. Aydın Sayılı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 29.
[760] Arslan Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya Tesirleri, *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, (ed. Aydın Sayılı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 53.
[761] Terzioğlu, "İbn Sînâ", s. 64.

düşünceleriyle önce çıkan bu filozof, değerli taşların özelliklerini ele aldığı *De Mineralibus* adlı eserinde İbn Sînâ'ya doğrudan atıflar yapmaktadır[762].

Muhtelif bilim dallarında kaleme aldığı eserleriyle Ortaçağ Yahudi âlimleri arasında ilgi gören İbn Sînâ, Yahudi felsefesi ve tıbbının gelişmesine katkı sağladı. Eserlerinden el-Kânûn fi't-Tıb yedi, Urcuze fi't-tıb dört, Kitabu'l-Edviyetü'l-Kalbiyye iki ve el-Kânûn es-Sağîr iki farklı zamanda Arapça'dan İbranice'ye tercüme edilmesinden de anlaşılacağı üzere İbn Sînâ'nın eserlerinin Ortaçağ Yahudileri arasındaki resepsiyon süreci aşamalı olarak gerçekleşti.

İbn Sînâ'nın hayatına dair bazı anekdotlar aktaran Alman tarihçi Hartman Schedel, kroniğinde onun eserleri hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. O, İbn Sînâ'nın tıp bilimindeki mahirliği söz konusu olduğunda onu sadece İslâm tarihinin değil tıp tarihinin en şöhretli tabibi olarak tanıtmaktadır[763]. İbn Sînâ'nın yüze yakın eseri olduğunu dile getiren Hartmann Schedel, onun en önemli çalışması olarak gördüğü el-Kânûn fi't-Tıb adlı eserinden konularına göre tasnif ederek bahsedip takip ettiği özgün yöntemler sebebiyle İbn Sînâ'yı methetmektedir[764].

İbn Sînâ'nın eserlerinin XII-XIII. asırlarda gerçekleştirilen tercümeler yoluyla Avrupa'daki resepsiyon sürecini Batılı âlimlerin onun fikirlerinden etkilenmesiyle yeni bir süreç takip etti. İbn Sînâ'nın ilmî mirası onun fikirlerinden etkilenen âlimlerin eserlerinin yanı sıra eserlerinin Avrupa'daki üniversitelerin müfredatlarında yaşatılmaya devam etti. Hartmann Schedel, Fransa'nın güneyinde 1220 yılında kurulan ve tıp alanında yürütülen yoğun bilimsel çalışmalarıyla maruf olan Montpellier Üniversitesi'nin tıp bilimindeki müfredatında İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıb adlı eserinin 1650 yılına kadar ders kitabı olarak okutulduğunu zikretmektedir[765]. Mezkûr eser, aynı devre kadar Belçika'daki Louvain Üniversitesi'nde de ders kitabı olarak kullanıldı.

Tıp, felsefe, leksikoloji, gemoloji, edebiyat ve teoloji gibi bilim dallarında eserler veren İbn Sînâ, İslâm dünyasında yetişmiş en büyük âlimlerden birisi olmasının yanında Ortaçağ Batı düşüncesinin gelişim sürecinde etkili olmuş

[762] Albertus Magnus, *De Mineralibus*, (çev. Dorothy Wyckoff), Oxford University Press, Oxford, 1967, s. 9-13.
[763] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 557.
[764] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 557.
[765] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 557.

Müslümanlardan birisi olarak öne çıkmaktadır. O, bilhassa tıp ve felsefe alanındaki düşünceleriyle Batılı âlimleri etkilemiş ve eserleri asırlar boyunca başta üniversiteler olmak üzere Avrupa'daki bilim çevrelerinde tetkik edilmişti. Doğu İslâm dünyasında yaşayan İbn Sînâ'nın eserleri Endülüs üzerinden önce Hristiyan İspanya ardından ise Fransa, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerine taşınarak önemli bir etki yarattı.

3.3.3. İbn Rüşd

Felsefe, tıp, fıkıh, kelam ve hadis gibi pek çok alanda ihtisas sahibi bir entelektüel olan İbn Rüşd, yaşadığı çağda velut bir âlim olarak dikkat çekti. Başta felsefe olmak üzere muhtelif bilim dallarında kaleme aldığı orijinal eserlerle Ortaçağ İslâm dünyasında yetişen en seçkin âlimlerin başında gelen İbn Rüşd'ün eserleri ve fikirleri henüz hayatta iken Endülüs'ten Doğu İslâm dünyasının en uzak diyarlarına kadar çok geniş coğrafyalara yayılmaya başladı. İbn Rüşd, kadılık gibi görevler icra ettiği Cordoba ve Sevilla'da bir süre yaşadıktan sonra Marakeş'te bulundu. Marakeş yıllarında Muvahhid Hükümdarı Ebû Yâ'kûb Yusuf İbn Abdülmümin, devrin seçkin filozofu İbn Tufeyl'den Aristo'nun eserlerinin ve fikirlerinin daha iyi anlaşılması için onun eserlerine şerhler hazırlamasını istedi[766]. Ancak İbn Tufeyl'in bu iş için İbn Rüşd'ü tavsiye etmesiyle o Aristo eserlerine yönelik büyük beğeni toplayan şerhlerini telif etti[767]. İbn Rüşd'ün eserleri ve başta Aristo olmak üzere çalışmaları daha önce Batılı entelektüeller tarafından yeterince tanınmayan âlimlerin eserlerine yaptığı yorumları XII. asrın ilk çeyreğinden itibaren Toledo şehrinde Arapça'dan Latince'ye ve diğer Batı dillerine tercümelerin yapıldığı devirde tanınmaya başladı.

İbn Rüşd'ün fikirleri eserlerini yazmasından kısa bir süre sonra Avrupa'nın muhtelif yerlerindeki bilim çevrelerinde geniş bir yankı uyandırdı. Kimi Hristiyan filozoflar onun düşüncelerine eserlerinde yer verirken birtakım Avrupalı teologlar onun fikirlerinin yanlışlığını vurgulayıp dindaşlarını bu fikirlerden uzaklaştırmak için gayret sarf ettiler. Bu düşüncelerin en yüksek sesle yankılandığı yerlerden birisi de teoloji alanında yapılan çalışmalarla öne çıkan Paris Üniversitesi idi.

---

[766] Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, el-Mektebetü'l-Asriyye, (Tahkik: Salihüddin el-Havvarî), Beyrut, 2006, 179.

[767] İbn Beşkûval, *Kitabü's-Sıla fi Târîhi E'immeti'l-Endelüs*, c. IV, (Tahkik: Celal Esyuti), Beyrut, 2008, s. 64.

İbn Rüşd'ün eserlerinin ve fikirlerinin Batı'da tanınmasını sağlayanlar, ilk olarak eserlerini tercüme eden tercümanlar olsa da zamanla görüşleri Avrupa'da yayıldıktan sonra Batılı entelektüeller arasında Müslüman filozofun eserlerdeki fikirleri benimseyen ya da karşı çıkanlar oldu. İbn Rüşd'ün Avrupa'daki kültür merkezlerinde tanınmasını sağlayan âlimlerin başında onun eserlerinin bir kısmını Latince'ye tercüme eden Michael Scot gelmektedir. Nitekim Michael Scot, İbn Rüşd'ün Aristo'nun eserlerine yaptığı şerhlerin yanında onun bazı eserlerini de Latince'ye ederek sadece Aristo'nun fikirlerinin değil İbn Rüşd'ün de Avrupa'da tanınmasında rol oynadı. Toledo Tercümanlar Okulu'nun üretken tercümanlarından Herman el-Aleman ve Wilhelm de Luna da İbn Rüşd'ün Aristo üzerine yaptığı yorumları Latince'ye taşınmasında rol üstlenen diğer tercümanlardı.[768]

Birçok araştırmacı tarafından Ortaçağ İslâm dünyasında yetişen en büyük filozof olarak telakki edilen İbn Rüşd'ün fikirleri eserlerinin Batı dillerine tercüme edilmesinden çok kısa bir süre sonra Avrupa'da geniş yankı buldu. XIII. asır Avrupası'nda ortaya çıkan ve Latin İbn Rüşdcülüğü adıyla maruf olan fikir hareketi, İbn Rüşd görüşlerini benimseyenlerin yanı sıra reddedenlerin de ortak düşünceleriyle gelişti. İbn Rüşd'ün görüşlerinden istifade eden ve bu görüşleri kabul eden Avrupalı filozoflar Averroist (İbn Rüşdçü) olarak tanımlandı. Vansteenberghen, bahsi geçen bu Latin Averroistler'i "Heteredoks Aristocu" olarak tanımladı[769].

İbn Rüşd'ün felsefi görüşlerinden etkilenen ya da onun eserlerinde yer verdiği argümanlara şiddetle karşı çıkan Batılı âlimler, kaleme aldıkları eserlerinde bazen Müslüman filozofa karşı sert eleştiriler sundular. Ortaçağ Avrupası'nda İbn Rüşd'ün eserlerinin tanınmaya başladığı tercümeler çağından itibaren onun fikirlerinin etkisi altında kalan Avrupalı âlimlere değinmek yerinde olacaktır.

Tercümeler çağının en verimli dönemi olan XIII. asırdan itibaren İbn Rüşd'ün eserleri tercümeler vasıtasıyla Avrupa'daki Latince okuyucuya erişme imkânı bulduğunda filozofun düşünceleri bilim çevrelerinde faaliyetlerini sürdüren âlimler üzerinde önemli bir etki yarattı. Onun fikirlerine ilgi duyan ilk Batılı âlimler arasında

---

[768] Daniel G. König, "Sociolinguistic Infrastructures", *Connected Stories: Contacts, Traditions and Transmissions in Premodern Mediterranean Islam*, (ed. Mohamed Meouak, Cristina de Puente), De Gruyter, Berlin-Bostlon, 2022, s. 45.

[769] Georges C. Anawati, "Philosophy, Theology, and Mysticism", *The Legacy of Islam*, (ed. Joseph Schacht, C. E. Bosworth), Clarendon Press, İkinci Baskı, Oxford, 1974, s. 385.

Albertus Magnus gelmekteydi. *Doctor Universitalis* lakabıyla şöhret kazanan Albertus Magnus, 1206 yılında dünyaya geldi. Almanya'nın muhtelif şehirlerinin yanı sıra Strasburg ve Ratisbon gibi şehirlerde tahsil gördükten sonra 1223 yılında Dominiken Tarikatı'na intisap etti [770] . Alman tarihçi Hartmann Schedel, onun astronomi, coğrafya, tıp, biyoloji ve matematik gibi bilimlere ilgi duyduğunu ve onda Arapça ögelerinin mevcut olduğunu zikretmektedir [771] . Köln şehrinde bir okul kurulması görevi kendisine tevdi edildiğinde en meşhur öğrencisi olan Thomas Aquinas da Köln şehrinde ona katıldı[772]. Onun *De Mineralibus* adlı eserinde verdiği bilgilerden İbn Cülcül ve İbn Sînâ gibi Müslüman âlimlerin çalışmalarından haberdar olduğu anlaşılmaktadır[773]. Albertus Magnus'un kaleme aldığı eserlere baktığımızda onun İbn Rüşd görüşlerinden istifade ettiğini görmekteyiz[774]. Ancak o, Batı düşünce tarihinde eserlerinde İbn Rüşd'e yönelik yönelttiği tenkitler sebebiyle İbn Rüşd karşıtı filozoflardan biri bilinmektedir.[775]

Papa IV. Alexander Albertus Magnus'tan o yıllarda görüşleri Hristiyan âlimler arasında popüler hale gelen İbn Rüşd'ün düşüncelerine karşı bir risale hazırlamasını talep etti. Bunun üzerine Albertus Magnus, İbn Rüşd'ün düşüncelerine karşı eleştirilerin yer aldığı savunma mahiyetinde bulunan risalesini kaleme aldı[776]. Albertus Magnus 1256 yılında kaleme aldığı *De Unitate Intellectus Contra Averroem* adlı bu eserinde İbn Rüşd'ün fikirlerini ortaya koyduğu argümanlarıyla çürütmeye gayret etti[777]. *De Homine* adlı eserinde ise İbn Rüşd'ten *Commentator (Şarih*) adıyla bahsedip çoğulculuk fikrini savunduğu için onu tenkit etti[778]. Ona göre İbn Rüşd Platon'dan ziyade Aristo'nun görüşlerine daha yakın bir yerdeydi. Albertus

[770] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 592.
[771] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 592.
[772] Mechthild Dreyer, "Albertus Magnus", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. None), Blackwell Publishing, Cornwall, 2002, s. 92.
[773] Albertus Magnus, *a.g.e.*, s. 161.
[774] Hasse, "The Early" s. 234.
[775] Majid Fakhry, *Averroes: His Life, Work and Influence*, Oneworld, Oxford, 2008, s. 134.
[776] Markus Führer, "Albert the Great and Mysctical Epistemology", *A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy and the Sciences*, (ed. Irven Resnick), Brill, 2012, 147.
[777] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 592.
[778] Hasse, "The Early", s. 246.

Magnus'un zihin dünyasında İbn Rüşd'ün düşünceleri dine aykırı ve bilimsel anlamda mesnetsiz bir yapıya sahipti[779].

XII. ve XIII. asırlarda yoğunluk kazanan Arapça'dan Latince, Kastilyaca, Katalanca, Fransızca ve İbranice gibi dillere yapılan bilimsel tercümeler sayesinde İslâm filozoflarının düşünceleri Avrupa'nın farklı bölgelerinde yaşayan Hristiyan entelektüeller tarafından tanınmaya başladı. Ekseriyetle kilise mensubu din adamları olmak üzere bazı gruplar bu İslâm filozoflarının fikirlerine karşı çıkarken bu fikirleri benimseyenler de oldu. İbn Rüşd'ün fikirlerine yer veren bir diğer Avrupalı filozof da Albertus Magnus'un öğrencisi *Thomas Aquinas* idi. Ortaçağ Avrupa düşüncesinin gelişmesinde büyük hizmetleri olan Thomas Aquias da Müslümanların önde gelen filozoflarından İbn Rüşd'ün fikirlerine ilgi gösterdi.

"Doctor Ancelicus" lakabıyla maruf olan Thomas Aquinas, 1125 yılında İtalya'da dünyaya geldi. XIII. asırda felsefe ve Hristiyan teolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla çığır açan Thomas Aquinas, İtalya'daki Monte Cassino Manastırı'nda başladığı eğitimine daha sonraları Trivium ve Quadrivium alanlarında çalışarak devam etti. 1239 yılında başladığı Napoli Üniversitesi'nden gördüğü beş yıllık eğitim sonrasında ayrılarak Avrupa'da devrin önemli dini oluşumlarından olan Dominiken Tarikatı'na intisap etti[780]. Hristiyan teolojisi, Trivium ve Quadrivium üzerine edindiği bilgiler sayesinde seçkin bir âlim olarak temayüz eden, Thomas Aquinas, Yunan ve Latin geleneğinin yanı sıra İslâm bilimlerinden de istifade etti[781].

Thomas Aquinas, yaşadığı dönemde Avrupa'da taraftar bulan İbn Rüşd'ün fikirlerine karşı cephe almayı tercih etti. Devrin kaynakları, onun bu yıllarda İbn Rüşdcülük akımının önde gelen temsilcilerinden olan Siger de Brabant ve diğer âlimlere yönelik sert bir muhalefet sergilediğine delalet etmektedir[782]. İbn Rüşd karşıtı Batılı âlimler arasında başı çeken entelektüellerden olan Thomas Aquinas onun görüşlerini çürütmek için *Summa Contra Gentiles (Summa Philosophica)* adlı

[779] Muammer İskenderoğlu, "Daçyalı Boethius ve Brabantlı Siger: İlk İbn Rüşdçüler ve 'Aykırı' Görüşleri", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu: İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*, c. I, Sivas, 2009, s. 425-439.
[780] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 594.
[781] Richard C. Taylor, "Aquinas and the Arabic Philosophical Tradition", *American Catholic Philosophical Quarterly*, c. LXXXVIII, 2014, s. 191.
[782] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 595.

teolojik argümanlarını ortaya koyduğu eserini kaleme aldı[783]. Bu eserinde İbn Rüşd'ün yanı sıra İbn Bâcce gibi Endülüs menşeli filozoflara yönelik eleştirilere de yer verdi[784].

Thomas Aquinas, en önemli eserlerinin başında gelen *Summa Theologiae* adlı eserinde ise sadece klasik Hristiyan kaynaklarını kullanmakla yetinmeyip bazı Müslüman âlimlerin eserlerinden alınan bilgilere de başvurduğu görülmektedir. Onun bu eserinde doğrudan ya da dolaylı olarak ulaştığı Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzalî ve İbn Rüşd gibi Müslüman âlimlerin eserlerine ve fikirlerine atıfta bulunduğu düşünülmektedir. [785] İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük düşüncesi üzerine önemli çalışmalara sahip olan Ernest Renan, Thomas Aquinas'ın uygulamada neredeyse her şeyini İbn Rüşd'e borçlu olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir[786].

Thomas Aquinas'ın eserlerde yer verdiği görüşlerinde Müslüman âlimler arasında belki de en çok İbn Sînâ'dan etkilendiği görülmektedir. İbn Sînâ'nın daha önce Latince'ye tercüme edilerek Hristiyan dünyasında ilgi gören Kitâbü'ş-Şifâ'sının onu çok etkileyen eser olduğu düşünülmektedir[787]. Etienne Gilson'un iddiası ise Thomas Aquinas'ın "doğruluk" ve "yaratılış" tanımlarını İbn Sînâ'dan aldığı yönündedir[788].

Tıpkı hocası Albertus Magnus gibi Thomas Aquinas da İbn Rüşdcü görüşleri tenkit eden önemli bir teologtu. 1270 yılında kaleme aldığı *De Unitate Intellectus Contra Averroistas* adlı eserinde İbn Rüşd'ün farklı konulardaki düşüncelerini izah ederek bunları tafsilatlı bir şekilde tenkit etmektedir.

Ortaçağ'ın önemli tarihçilerinden Hartmann Schedel, Thomas Aquinas'ı İbn Rüşd'ün fikirlerine ve o fikirleri savunan başta Siger de Brabant olmak üzere Latin İbn Rüşdcüler'e karşı muhalefet eden bir filozof olarak tasvir etmektedir[789].

XIII. ve XIV. asırlarda Avrupası'nda İbn Rüşdcülük akımı pek çok destekçi bulurken İbn Rüşd'ün eserleri ve fikirleri bu vesileyle daha geniş kitlelerce tanındı.

---

[783] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 595.
[784] Vallicrosa, *Estudios*, s. 265.
[785] Zulfiqar Ali Shah, *St. Thomas Aquinas and Muslim Thought*, Claritas Books, California, 2022, s. 114.
[786] Shah, *a.g.e.*, s. 114.
[787] Katja Krause, Andreas Lammer, Francisco J. Romero, *Translation and Transformation in Philosophy: Albert between Aquinas and the Arabs*, Leuven, 2012, s. 393.
[788] Shah, *a.g.e.*, s. 139.
[789] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 558.

XV. asırda kaleme alınan Nuremberg Kroniği'nde İbn Rüşd, felsefe, tıp, teoloji ve hukuk gibi alanlarda ustalaşmış bir âlim, "Aristo yorumcusu" ve Batı İslâm dünyasındaki en büyük filozof olarak takdim edilmektedir[790].

Ortaçağ Avrupası'nda İbn Rüşd'ün fikirlerinin en güçlü savunucularından birisi *Siger de Brabant* idi. Belçikalı filozof XIII. asırda Paris'in önde gelen entelektüelleri arasındaydı. Çağdaşı olan Dante, *İlahi Komedya* adlı meşhur eserinde onu cennette Albertus Magnus ve Thomas Aquinas gibi filozoflara yakın bir yerde tasvir etmektedir. Siger de Brabant, *Questiones in Tertium de Anima* adlı eserinde İbn Rüşd'ün düşünceleriyle aynı doğrultuda pek çok fikir ileri sürdü. Benzer şekilde Siger de Brabant, İbn Rüşd'ün insanın zekâsı üzerine yorumlarına odaklanıp onun aklı maddeden ayrılmış manevi bir cevher[791] idrak ettiğine kani oldu[792]. Siger de Brabant'tan sonraki süreçte Jean de Jandun, Paris Sanatlar Fakültesi'nde verdiği derslerde İbn Rüşd'e ait olduğu düşünülen fikirleri anlattı[793].

İbn Rüşd karşıtı filozoflar arasında yer alan *Romalı Giles* 1247 yılında Roma şehrinde dünyaya geldi. Bir süre Roma'da dini faaliyetlerde bulunan bu âlim 1269 yılında devrin teoloji alanında önemli bir merkezi olan Paris'e giderek aralarında Thomas Aquinas'ın da bulunduğu seçkin üstatlardan dersler aldı. İbn Rüşd'ün görüşlerinin Avrupa'daki entelektüel çevrelerde tanınıp kök saldığı bir dönemde yaşayan Romalı Giles kaleme aldığı *Errores Philosophorum* adlı eserinde filozofların yanılgılarını dile getirmektedir. Eserde İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi Müslüman filozofların yanı sıra İbn Rüşd'ün fikirleri de tenkit edilmektedir.

Romalı Giles, İbn Rüşd'ün kendisine göre yanlış olan fikirlerini sıralayıp bunlara ayrı ayrı değinmektedir. Ona göre Aristo'nun fikirlerinin Batı'da tanınmasını sağlayan İbn Rüşd'ün fikirleri de tıpkı Aristo gibi hatalıdır. Romalı Giles, İbn Rüşd'ün Hristiyanlığın temeli olan teslise karşı çıktığını ve bu yüzden onun fikirlerine muhalefet edilmesi gerektiğini düşünmektedir[794]. O, İbn Rüşd'ün

[790] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 558.
[791] Töz adıyla da bilinen cevher, tek başına var olan, değişmeyen öz varlık anlamına gelip felsefe, mantık ve kelâm bilimlerinde kullanılan teknik bir terimdir. Ayrıca bknz: İlhan Kutluer, "Cevher", *TDVİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 450-455.
[792] Armand Maurer, "Latin İbn-Rüşdçülüğü", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Osman Zahid Çiftçi), no: IX-I, 2022, s. 492.
[793] Karlığa , "İbn Rüşd", s. 269.
[794] Giles of Rome, *a.g.e.*, s. 17.

eserlerinde dile getirdiği bazı görüşleri kusurlu bulmuş ve bu görüşleri on iki başlık altında şöyle özetlemiştir:

1) İşlevsel olmadığı sürece hiçbir şeriat doğru değildir.
2) Semavi küreler olmaksızın hiçbir melek diğer şeyleri doğrudan hareket ettiremez.
3) Her bir melek doğrudan salt birfiildir.
4) Var edilmiş bir şeyin var olmasının tüm nedeni failin kudretinde değildir.
5) Çeşitli fiiller aynı anda aynı failden aracısız şekilde meydana gelmez.
6) Tanrı'nın tikeller üzerinde herhangi bir inayeti yoktur.
7) Tanrı'da Teslis yoktur.
8) Tanrı tikelleri bilmez.
9) Bazı şeyler, ilahi inayet düzeninden bağımsız olarak maddedeki içsel bir belirlenim sonucu meydana gelir.
10) Akli nefs, bedenlerin çoğalması ile birlikte çoğalmaz, aksine o sayısal olarak birdir.
11) İnsanı, insan türü içine sokan şey duyusal nefstir.
12) Akli nefs ile bedenin oluşturduğu birlik, semavi küreler ile bunların hareket ettiricilerinin bir araya gelmesi sonucu oluşan birlik kadar mükemmel değildir[795].

Bir düşünce akımı olarak İbn Rüşdcülüğün Avrupa'da yayılmasının bazı Hristiyan din adamlarını rahatsız ettiği bilinmektedir. Bu din adamlarından olan Katalan âlim *Ramon Llull*, 1311 yılında Viyana Konsili'ne iştirak ederek burada İbn Rüşd fikirlerine karşı Hristiyan dünyasında önlem alınmasını talep etti. Zira Ramon Llull, otobiyografik eseri olan *Vita Coaetanea*'da bahsi geçen konsilde o dönemde fikirleri Hristiyan dindaşları arasında popülerlik kazanan ve etkisini mütemadiyen artıran İbn Rüşd'ün görüşlerine karşı çıkılması gerektiğini vurguladığını dile getirmektedir[796].

[795] Giles of Rome, *a.g.e.*, , s. 46.
[796] Ramon Llull, *Vita.*, s. 82-83.

Ölümünden kısa bir süre sonra eserleri Batı dillerine tercüme edilip Avrupa'da tanınmaya başlayan İbn Rüşd'ün fikirleri XIII. asırda olduğu gibi XIV. asırda da Batılı filozoflar arasında büyük rağbet gördü. Marsilio Mainardini, Toddeo de Parma, Angelo d'Arezzo, Anselme de Come gibi Fransa ve İtalya'da faaliyet gösteren filozoflar İbn Rüşd'ün fikirlerini tetkik etmiş ve onun bazı görüşlerini benimsemişlerdi. Jean de la Rochelle'nin (ö. 1246) 1225 yılında kaleme aldığı *Summa de Anima* adlı eserinde İbn Rüşd'ün aynı konuda kaleme aldığı tahmin edilse de daha ziyade anonim olarak bilinen ve Latince'ye *De Anima et de Potenciis* adıyla tercüme edilen çalışmasını model aldığı düşünülmektedir[797].

Başta İber Yarımadası olmak üzere Avrupa'nın farklı coğrafyalarında yaşayan Yahudi âlimlerinin Ortaçağ boyunca bilimsel eserlerine en çok ilgi gösterdikleri Müslüman âlimlerden birisi İbn Rüşd idi. Onun eserleri vefatından kısa bir süre sonra Latince'ye tercüme edilmeye başlamış ve XII. asrın ikinci yarısından itibaren Latince'nin yanı sıra İbranice'ye de aktarılarak bu tercümeler aracılığıyla Yahudi âlimler arasında belli bir etki alanı yaratmıştı.

Ortaçağ İslâm bilim mirasının Avrupa'daki resepsiyonu ekseriyetle İber Yarımadası'nda yapılan tercümelerle meydana gelmiş olsa da kıtadaki farklı ülkelerde Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine yapılan tercümeler azımsanmayacak sayıdadır. Bu tercümeler arasında İbn Rüşd'ün eserleri de bulunmaktadır. Nitekim Napoli Kralı Robert d'Anjou'nun (1309-1343) emriyle İbn Rüşd'ün *Tehâfütü't-Tehâfüt* adlı eseri Calonymos ben Calonymos (ö. 1328) tarafından İbranice'ye tercüme edildi. Isaac Albalag ve Narboni gibi Yahudi filozoflar, çalışmalarında İbn Rüşd'ün felsefi görüşlerine eğilim gösterdiler[798]. İbn Rüşd'ün eserlerini İbranice'ye tercüme eden Yahudiler arasında Fransa'nın güneyinde tercüme faaliyetlerde bulunan İbn Tibbon ailesi dikkat çekmektedir. Ailenin üretken tercümanı Moses b. Samuel b. Yehuda İbn Tibbon, İbn Rüşd tarafından Aristo'nun *De Anima (Kitabü'n-Nefs)* adlı eserine yönelik şerhinin yanı sıra *Metafizik (Ma ba'de't-Tabîa)* adlı çalışmasını İbranice'ye tercüme ederek

[797] Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *TDVİA*, c. XX, İstanbul, 1999, s. 267.
[798] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 227; Racheli Haliva, "The Origin of the World: An Anti-Sceptical Approach in Medieval Jewish Averroism", *Scepticism and Anti-Scepticism in Medieval Jewish Philosophy and Though*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2018, s. 136.

Ortaçağ Avrupası'nda Aristo'nun fikirlerini en iyi açıklayan Müslüman şarihin yorumlarını Yahudi okuyucuyla buluşturdu[799].

Toledolu bir aileden olan Hayyim Israeli'nin İbn Rüşd hakkındaki şu ifadeleri Yahudi âlimler arasında onun kazandığı saygınlığı göstermesi bakımından büyük önemi haizdir:

> *"Ebû'l- Velid İbn Rüşd, bizim kuşağımızın bilginlerinin, özellikle de Hristiyan filozofların nezdinde büyük bir âlimdir."*[800]

Özellikle XII. ve XIII. asırlarda bilimsel faaliyetlerini sürdüren Yahudi asıllı İbn Rüşdçüler, bir yandan Yahudi inancına sıkı sıkıya bağlı görünüp bir yandan ise bir Yahudi olarak İbn Rüşd'ün fikirlerini benimsemenin hiçbir sakıncası olmadığına dikkat çektiler[801]. Onlar, Avrupalı Yahudiler arasında İbn Rüşd'ün eserlerini daha tanınır hale gelmesine katkı sağlamakla kalmayıp kaleme aldıkları eserlerde Müslüman filozofun fikirlerinin etkisi altında kaldılar.

Paris Üniversitesi, XIII. asırdan itibaren Hristiyan teolojisine dair çalışmaların yürütüldüğü önemli bir merkezi haline gelmiş ve kurum bu süre zarfında Vatikan merkezli Papalık himayesi altında olmuştu. İbn Rüşd'ün fikirleri Avrupa'da önemli bir etki yaratmaya başlayınca İbn Rüşd'ün üniversite kütüphanesinde bulunan eserleri imha edilmiş ve bu eserler Paris Üniversitesi Teoloji Fakültesi'nde ders müfredatından kaldırılmıştı.

Paris Piskoposu *Etienne Templier*, 1270 yılında İbn Rüşd ile ilişkilendirilen aklın birliği teorisinin de bulunduğu on üç maddeden oluşan yasaklar listesi hazırlayıp bu listeyi Paris Üniversitesi ve eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren diğer makamlara bildirdi. 17 Ocak 1277 tarihinde Papa XXI. John, tehlikeli bulduğu doktrinlerle ilgili araştırma yapması için Etienne Templier'e mektup gönderip ondan bu doktrinlerin kimler tarafından yayıldığını tespit etmek amacıyla bir soruşturma yapmasını talep etti[802]. Onun bu talebi üzerine Templier, on altı kişiden oluşan din

---

[799] Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 280.

[800] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 235.

[801] Daniel J. Lasker, "Averroistic Trends in Jewish-Christian Polemics in the Late Middle Ages", *Speculum*, c. LV, 1980, s. 304.

[802] Edward Peters, *Heresy and Authority in Medieval Europe*, Universtiy of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1980, s. 223.

adamı grubuyla birlikte yaptığı araştırmanın sonucu olarak 1277 yılında 219 ya da 220 maddelik kınamayı ihtiva eden bir vesika yayınladı[803].

Felsefe ve tıp gibi alanlarda önemli eserler telif eden İbn Rüşd, eserleri ve fikirleriyle Endülüs, Fas, Tunus, Mısır, Irak ve İran gibi çok geniş coğrafyalardaki Müslüman âlimlerce tanınarak henüz hayattayken onlar üzerinde önemli bir etkiye sahip oldu. Onun düşünceleri hayatının büyük bir çoğunluğunu geçirdiği Endülüs ve Fas topraklarında zaman zaman fukaha tarafından tenkite uğramışsa da vefatından sonraki asırlarda dahi çok ciddi bir okuyucu kitlesine hitap etti. İbn Rüşd'ün İslâm ve Hristiyan dünyasındaki etkisi neredeyse eş zamanlı olarak ortaya çıkmaya başladı. Hristiyan Avrupa'daki İbn Rüşd etkisi onun eserlerinin başta XII-XIII. asırlarda Latince olmak üzere muhtelif Batı dillerine tercüme edilmesiyle başlayıp Ortaçağ boyunca devam etti.

3.3.4. Gazzâlî (ö. 1111)

Başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'nın ve Avrupa'nın muhtelif bölgelerinde Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslâm âlimlerinin eserlerinin ve fikirlerinin Batılı entelektüellerce tanınmasına imkân sağladı. Onların fikirleri zaman içerisinde Avrupa'nın farklı şehirlerinde bilimsel faaliyetler yürüten Hristiyan ve Yahudi âlimlerin üzerinde derin etkiler yarattı. Bu etkiler bahsi geçen âlimlerin kaleme aldığı eserlerde de vazıh olarak görülmektedir. Burada adını zikrettiğimiz üç Müslüman âlimin dışında Ortaçağ Avrupası'ndaki bilim çevrelerinde tanınan bir diğer önemli âlim de Gazzâlî idi.

Doğu İslâm topraklarında yetişen en büyük Müslüman âlimlerden olan Gazzâlî, İslâmî ilimlerin yanı sıra felsefe alanında kaleme aldığı eserlerle muhtelif coğrafyalarda tanındı. Ortaçağ tarihi boyunca İbnü'l-Cevzî, Nasîrüddin Tûsî ve İbn Haldûn gibi çok sayıda Müslüman âlimin Gazzâli'nin fikirlerinin etkisi altında kaldıkları düşünülmektedir[804]. Gazzâlî'nin eserlerinin de mahfuz olduğu zengin

[803] John F. Lippel, "The Parisian Condemnations of 1270 and 1277", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. Noene), Wiley Blackwell, Malden, Oxford, 2002, s. 65.

[804] Merdan Güneş, "Gazzâlî'nin Batı Dünyasına Etkisi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I-I, 2012, s. 63.

kütüphanelere sahip olan Toledo'nun 1085 yılında Hristiyanların eline geçmesi Gazzâlî'nin fikirlerinin Hristiyan Batı'ya açılması yolunda önemli bir kilometre taşı olarak dikkat çekmektedir. XII. asra kadar İslâm dünyasında doğu ve batı topraklarında seçkin bir âlim olarak şöhret kazanan Gazzâlî'nin eserleri XII. asırda Toledo'da Hristiyan ve Yahudi bilim çevrelerinde ilgi görmeye başladı.

Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat riyasetinde Toledo Tercümanlar Okulu'nda Arapça'dan Latince'ye tercüme faaliyetlerinin başlamasıyla burada çalışan bazı din adamları ve filozoflar Gazzâlî'nin eserlerine merak duyarak onun bilhassa felsefi çalışmalarını Latince'ye aktarmaya başladılar. Toledo'da çalışan en meşhur tercümanlardan Dominicus Gundissalinus, Gazzâlî'nin *Makâsidü'l-Felâsife* adlı eserini Latince'ye tercüme ettikten sonra Müslüman âlimin düşünceleri Latince okuyucuya ulaşma imkânı buldu.

Gazzâlî'nin düşünceleri İber Yarımadası'nın ötesindeki Avrupa topraklarında yaşayan Yahudi âlimler arasında da ilgi gördü. Aynı yıllarda Toledo'da yaşayan Abraham İbn Daud, İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudiler arasında Gazzâlî'nin fikirlerinden haberdar olan ilk âlimlerden birisi olarak göze çarpmaktadır. Arapça'ya hâkim olduğu düşünülen Abraham İbn Daud'un Müslüman âlimlerin eserlerine ve fikirlerine son derece aşinaydı. Zira Yahudi entelektüelin Gazzâlî'nin çalışmalarından haberdar olduğu ve çalışmalarında Makâsidü'l-felâsife adlı eserinden istifade ettiği ileri sürülmektedir[805]. Benzer şekilde Endülüs bilim havzasında yetişmiş bir diğer Yahudi âlim Yehuda Halevi de Gazzâlî'nin özellikle Tehâfütü't-felâsife adlı eserindeki görüşlere büyük ölçüde katılmaktadır. Aynı şekilde Ortaçağ Yahudi Felsefesi'nin en büyük filozofu İbn Meymûn da *Delâletü'l-Hâirîn* adlı eserinde Gazzâlî'nin eserlerine doğrudan atıf yapmaktadır[806].

Gazzâlî'nin Makâsidü'l-felâsife adlı eseri 1290 ile 1330 yılları arasındaki kısa süreçte üç kez Arapça'dan İbranice'ye tercüme edildi[807]. Bu eser ilk olarak Fransa'nın güneyinde bilimsel faaliyetler yürüten Yahudi filozof Isaac Albalag tarafından kısmi olarak İbranice'ye tercüme edilirken bunu XIV. asrın ilk çeyreğinde yapılan anonim bir tercüme takip etti. Son olarak Yehuda ben Solomon Nathan

[805] Burnett, "Communities", s. 17.
[806] Karlığa, "Gazzâlî", s. 528.
[807] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 225.

tarafından İbranice'ye tercüme edilen eserin etkileri zaman geçtikçe Avrupalı Yahudiler arasında yaygınlaştı. Bahsi geçen tercümelerden sonra Gazzâlî'nin eseri üzerine başta Moses Narboni olmak bazı Yahudi âlimler tarafından İbranice şerhler telif edilmeye başladı. Isaac Albalag ve Moses Narboni'nin haricinde Hasday Crescas ve Moses b. Yehuda gibi kendi devrinin saygın Yahudi filozofları Gazzâlî'nin eserlerine ilgi gösterdiler[808]. Katalonya bölgesinin en büyük Yahudi âlimlerinden Hasday Crescas'ın Makâsidü'l-felâsife adlı esere yönelik birtakım tenkitlerde bulunduğu görülmektedir[809]. Gazzâlî'nin eserlerinin Arapça'dan İbranice'ye tercüme edilmesinin İbn Sînâ düşüncesinin Yahudi felsefesine girişinde taşıyıcı bir rol oynadığı yönünde muhtelif görüşler mevcuttur[810].

Gazzâlî'nin eserlerinin Batı dillerine tercüme edilmesinden sonraki süreçte bazı Batılı âlimler kaleme aldıkları eserlerde onun düşüncelerine yer verdiler. Bu neviden Batılı âlimlerden birisi Albertus Magnus idi. Nitekim onun metafiziğe dair konularda Gazzâlî'nin bu konuda görüşlerini serdettiği eserlerine başvurduğu bilinmektedir[811].

Avrupalı Hristiyan filozoflar arasında Gazzâlî etkisinin göze çarptığı filozofların başında Thomas Aquinas gelmektedir. Onun doğrudan yahut dolaylı olarak Gazzâlî'nin düşüncelerinden haberdar olduğu düşünülmektedir. Nitekim o, kaleme aldığı *Summa Theologiae* adlı eserinde Gazzâlî'nin Makâsidu'l-felâsife adlı eserinden sık sık alıntılar yaparak onun ruhların sonsuz sayıda olduğu yönündeki düşüncesini net bir şekilde reddetmektedir[812].

Gazzâlî'nin eserlerinin Hristiyan Batı'da ciddi bir okuyucu kitlesine hitap ettiği XIII. asrın en önemli ansiklopedistlerinden Vincent de Beauvais (ö. 1264), kaleme aldığı bazı eserlerde Müslüman âlimlerin çalışmalarından yoğun bir şekilde istifade etti. Nitekim onun *Speculum Naturale* adlı eserinde Gazzâlî'ye doğrudan atıflar yaptığı görülmektedir[813].

---

[808] Steven Harvey, "Why Did Fourteenth-Century Jews Turn to Alghazali's Account of Natural Science", *The Jewish Quarterly Review*, no: 91-4, 2001, s. 376.
[809] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 227.
[810] Freudental, Zonta, *a.g.e.*, s. 227.
[811] Anthony H. Minnema, *The Latin Readers of Algazel, 1150-1600*, University of Tennessee, Doktora Tezi, Tennessee, 2013, s. 139.
[812] Karlığa, "Gazzâlî", s. 528.
[813] Minnema, *a.g.t.*, s. 139.

XIII. asırda Gazzâlî'nin görüşlerinden bahseden bir diğer Avrupalı filozof Romalı Giles'tir. Genç yaşta Augustine Keşişler Tarikatı'na intisap eden Romalı Giles, daha sonra Paris'e giderek Paris Teoloji Fakültesi'nde devrin saygın âlimi Thomas Aquinas'tan dersler aldı. Bir süre Bourges Başpiskoposu olarak dini görevler üstlenen Romalı Giles, kaleme aldığı *Errores Philosophorum* adlı eserinde İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi Müslüman filozofların yanı sıra Gazzâli'nin görüşlerine yer verirken bu görüşlerin bir kısmını tenkit ederek onu İbn Sînâ felsefesini özetleyen bir filozof olarak takdim etti[814]. O, Gazzâlî'nin felsefi görüşlerinde hatalı bulduğu hususları şu on iki başlık altında sıralamaktadır:

1) Gök cisimlerinin hareketi ezelîdir.
2) Meleklerin varlığının bir başlangıcı yoktur.
3) Semavi küreler ezelîdir.
4) Çokluk, aracısız bir şekilde Tanrı'dan sâdır olamaz.
5) İlk Melek, ikinci Melek'i, ikincisi üçüncüyü meydana getirmiş ve bu durum son meleğe kadar devam etmiştir.
6) İlk Melek, ilk semayı, İkinci Melek de ikinci semayı yaratmış ve bu durum son semaya kadar devam etmiştir.
7) Kürelerin sayısı kadar melek vardır.
8) Bizde mevcut olan iyiliklerin hiçbiri Tanrı'dan aracısız şekilde sâdır olamaz.
9) Tanrı sadece yaratabileceği şeyleri yaratabilir.
10) İlahi inayet kötülüğe engel olamaz.
11) Tanrı, tikelleri kendi bireysel mahiyetlerinde bilemez.
12) Bizim ruhumuz, en son akıl tarafından yaratılmıştır[815].

Gazzâlî'nin eserleri ve fikirleri XIII-XIV. asırlarda özellikle Katalan filozoflar arasında geniş yankı uyandırdı. Onun düşüncesinden etkilenen filozoflardan birisi de XIII. asrın önde gelen Katalan kökenli Dominiken rahip Ramon Martí idi. İyi derecede Arapça bilen ve felsefi görüşleriyle öne çıkan bu Katalan filozof, başta Pugio Fidei olmak üzere kaleme aldığı teolojik metinlerinde Gazzâlî'nin *Makâsidu'l-felâsife*, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* ve *Mîzânü'l-'amel* adlı eserlerinden istifade etti. Nitekim Katalan âlim, Gazzâli'nin daha önce Batı dillerine

[814] Giles of Rome, *a.g.e.*, s. 54.
[815] Giles of Rome, *a.g.e.*, s. 59.

tercüme edilmemiş *Tehafütü't-felâsife*, *el-Münkız mine'd-dalâl*, *Mişkâtü'l-Envâr*, *Kitabü'l-Tevbe* ve *Maksat* gibi eserlerinden doğrudan alıntılar yaptı [816]. XII-XIII. asırda Arapça'dan Batı dillerine yapılan tercümelerle İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecinde yaşamış Hristiyan bir âlimin Gazzâlî'nin eserlerine doğrudan Arapça olarak erişmesi VIII. asırda Endülüs'te başlayan Hristiyanlar üzerindeki Arapça etkisinin beş asır sonra dahi devam ettiğini gözler önüne sermektedir.

Ortaçağ Katalan tarihinin en büyük âlimi olan Ramon Llull da Gazzâlî'nin eserlerini ve düşüncelerini yakından tanıyan filozoflardan birisiydi. Hayatını anlattığı *Vita Coaetanea* adlı eserinde Müslüman bir köleden Arapça öğrendiğini zikreden Ramon Llull böylece Arapça kaynakları aracısız bir şekilde okuyup anlayabildi[817]. Nitekim Katalan âlim *Logica Algazelis* adlı eserinde Gazzâlî'nin düşünce sistemi hakkında tafsilatlı bilgilere yer verdi. Katalan filozofun bu eseri Müslüman âlimin Makâsidü'l-felâsife adlı eserine dayalı olarak hazırladığı yönünde yaygın bir kanaat mevcuttur[818]. Ramon Llull'un Arapça olarak kaleme aldığı bu eser daha sonraları Latince'ye tercüme edildi[819].

Gazzâlî'nin eserlerinin ve düşüncelerinin özellikle XII. asırdan itibaren Ortaçağ Avrupası'nda yarattığı etki daha sonraki asırlarda da mütemadiyen devam etti. Mointaigne, Rene Descartes, Pascal ve David Hume gibi daha geç dönemde yaşamış Batılı entelektüellerin Gazzâlî'nin etkisi altında kaldıkları yönünde iddialar bulunmaktadır. Ancak bahsi geçen etkinin çok daha geç asırlarda ortaya çıktığı ve çalışmamızın kapsamını aştığı için onun XII-XIII. asırlarda Batı bilim çevrelerindeki yaygın etkisini tespit etmekle iktifa edeceğiz.

[816] Anna Akasoy, "Al-Ghazali, Ramon Llull and Religiouswissenschaft", *The Muslim World*, no 102-1, 2012, s. 38.
[817] Ramon Llull, *Vita*, s. 88.
[818] Akasoy, *a.g.m.*, s. 40.
[819] Robert Simon, "Remarks on Ramon Llull's Relation to Islam", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, no: 51-1, 1998, s. 26.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: X. ALFONSO (BİLGE) DEVRİNDE (1252-1284) KASTİLYA-LEON KRALLIĞI'NDA İSLÂM BİLİM VE KÜLTÜRÜ

X. asrın ortalarında Fernan Gonzalez'in önderliğinde bağımsız bir siyasi teşekkül olarak tarih sahnesine çıkan Kastilya Krallığı, 1085 yılında Müslümanların parlak bilim merkezlerinden Toledo şehrinin VI. Alfonso tarafından ele geçirilmesiyle bölgede büyük bir siyasi güç haline geldi. XI. asırda toprakları Müslümanlar aleyhine güneye doğru genişleten krallığın siyasi ve askeri açıdan ikbal çağı XIII. asırdı. İspanya tarihinin en güçlü monarklarından olan Kastilya-Leon Kralı III. Fernando, İslâmî devirde İber Yarımadası'nın en büyük şehirleri olan Cordoba (1236), Murcia (1243) ve Sevilla (1248) gibi Müslümanların idaresi altındaki Endülüs şehirleri ele geçirerek Kastilya-Leon Krallığı sınırlarını genişletmekle kalmayıp bunun yanında bahsi geçen şehirlerdeki ilmî birikimin Hristiyanlarca daha yakından görülmesine vesile olarak Kastilya-Leon Krallığı'nda ve daha geniş çerçevede Avrupa'da İslâm bilim ve kültürünün tanınmasına zemin hazırladı. Bu şehirlerin düşüşü, yaklaşık beş asır İslâm bilim merkezi olma hüviyetini koruyan bölgede meskûn olan Müslüman âlimlerin şehre yeni yerleşen Hristiyanlarla temaslarını geliştirip iki topluluk arasındaki bilgi alışverişinin hızlanmasını kolaylaştırdı.

III. Fernando'nun 1217 ile 1252 (1217-1230 Kastilya, 1230-1252 Kastilya-Leon) yılları arasını kapsayan saltanat yıllarında Hristiyan İspanya topraklarında İslâm edebiyatının esintilerinin görüldüğü bazı eserler ortaya çıktı. Kastilya-Leon Kralı III. Fernando oğlu Prens Alfonso'nun yetişmesi için hazırlattığı *el Libro de los Doze Sabios* adlı çalışma bu neviden eserlerden birisidir[820]. *Tratado de la Nobleza y*

[820] Palacios, *a.g.e.*, s. 333.

Lealtad adıyla da bilinen bu eser siyaset eğitimi ele alıyordu[821]. Müslümanlara karşı kazandığı zaferlerle Kastilya topraklarını genişleten III. Fernando, bu eserin hazırlanmasına ek olarak eğitim ve öğretimin gelişmesi yolunda adımlar atarak ülkesinde birçok eğitim müessesesi kurdurdu[822].

Ortaçağ İspanya tarihinde Müslümanlara karşı en büyük siyasi ve askeri zaferlerin mimarı olan III. Fernando'nun 1252 yılında vefatıyla Kastilya-Leon tahtına oğlu X. Alfonso geçti. Kral, oğluna Endülüs'ün en büyük şehirlerini alıp topraklarını büyük ölçüde genişlettiği güçlü ve zengin bir krallık miras bıraktı. X. Alfonso babasından devraldığı bu mirası yirmi dokuz yıllık saltanatı süresince korumaya gayret gösterdi. Ancak kral, bu süre zarfında gerçekleştirdiği faaliyetlerle siyasi bir figür olmaktan ziyade kültürel faaliyetlere büyük önem veren ve kraliyet arazisinde bilimsel ve kültürel canlanmayı amaç edinen "Bilge" bir idareci olarak tarihe geçti.

4.1. XIII. ASRA KADAR HRİSTİYANLARCA ELE GEÇİRİLEN ENDÜLÜS ŞEHİRLERİNDEKİ BİLİMSEL VE KÜLTÜREL BİRİKİM

İslâm öncesi dönemde İber Yarımadası'nda bulunan ilmî birikimin yanı sıra başta Abbâsî toprakları olmak üzere Doğu İslâm dünyasındaki bilimsel mirasın bölgeye taşınmasıyla birlikte Endülüs coğrafyası seçkin entelektüelleri, zengin kütüphaneleri ve canlı bilim hayatıyla İslâm coğrafyasının en önemli bilim havzalarından biri haline geldi. Aklî ve naklî bilimlerin büyük gelişim gösterdiği Endülüs'te bazı şehirler belli bilim dallarında daha ileri bir seviyede bulunuyordu. Örneğin, Toledo ve Zaragoza matematik ve astronomi gibi bilimlerde, Şâtıbe, Murcia ve Dâniye İslâmî bilimlerde öne çıkan şehirlerdi[823]. Cordoba zengin kütüphaneleriyle, Sevilla müzik alanındaki gelişmeleriyle şöhret kazanırken *"Cordoba'da bir şarkıcı ölse çalgı aletleri İşbîliye'de satılır; buna karşılık İşbîliye'de bir âlim ölse, kitapları Cordoba'da müşteri bulur."* sözü uzun yıllar kullanılarak darbımesel haline geldi.

---

[821] Fernando de Castilla III, *El Libro de los Doze Sabios,* (ed. John Kevin), Real Academia Española, Madrid, 1975, s. 71. Angel Salcedo y Ruiz, *Resumen Historico-Critico de la Literatura Española*, Saturnino Calleja Fernandez, Madrid, 1876, s. 90-91.
[822] Baruque, *el Reino*, s. 69.
[823] Adıgüzel, *a.g.t.*, s. 215.

Asırlar boyunca İslâm idaresi altında kalan Endülüs şehirlerinin XI. asırdan XIII. asra kadar aşamalı olarak Kastilya-Leon ve Aragon gibi krallıkların eline geçmesi bu şehirlerdeki medeni birikimin Hristiyanların tarafından daha yakından tanınmasına imkân sağladı. Bahsi geçen süreçte Hristiyan sınırlarına katılan şehirlerdeki ilmî ve kültürel birikim bu şehirlerin ele geçiriliş tarihlerine göre kronolojik olarak tetkik edilecektir.

4.1.1. Zaragoza (1118)

İslâm kaynaklarındaki "beyaz şehir" olarak da anılan Zaragoza'nın adı şehrin kurucusu Sezar Augusto'dan gelmektedir[824]. İspanya'nın fethinden sonra bir İslâm şehri olarak varlığını sürdüren Zaragoza, zamanla siyasi ve kültürel yönden büyük bir gelişim göstererek bölgenin önde gelen şehirlerinden biri haline geldi. Endülüs Emevî Devleti devrinde ciddi bir nüfusa sahip olan şehir Mülûkü't-Tavâif devrinde bir süre Tucîbîlerin idaresi altında kaldıysa da 1039 ile 1146 yılları arasında Hûdîlerin idari merkezi oldu.

Siyasi ve sosyokültürel açıdan önemli bir Endülüs şehri olan Zaragoza'da bihassa X-XI. asırlardan itibaren parlak bir ilmî hayatın varlığı göze çarpmaktadır. Şehrin bir ilim ve kültür merkezi olarak tebarüz etmesinde sahip olduğu zengin kütüphanelerin büyük payı vardı. Arapça kaynaklarının zenginliğinden sitayişle bahsettiği Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in devasa kütüphanesinin devletin inkıraza uğramasından sonra kısmen zarara uğradığı ve sağlam kalan eserlerin önemli bir kısmının ise Hûdîler'e ait kütüphanelere dağıtıldığı kimi araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir[825]. Cordoba'daki saray kütüphanesinde yer alan bazı eserlerin de 1010 yılında Berberilerin şehri kuşattığı sırada müzayede ile satılarak Toledo gibi Endülüs'teki muhtelif emirliklerinin başkentlerine ulaştığını düşünülmektedir[826]. Bununla birlikte Zaragoza'nın bu devirde İber Yarımadası'nda bilhassa aklî bilimlerde gösterdiği büyük gelişimin arkasında yatan sebebler arasında başta aklî bilimlere büyük önem veren Hûdî emirleri olmak üzere şehirdeki Müslüman idarecilerin ilmî himayelerinden bahsetmek gerekmektedir.

---

[824] Himyerî, *a.g.e.*, s. 317.
[825] Monica Rius Pinies, "Sciences and Technology", *The Routledge Handbook of Muslim Iberia*, (ed. Maribel Fierro), New York, Londra, 2020, s. 450.
[826] Samsó, *a.g.m.*, s. 111.

Zaragoza şehrinde İslâm bilimleri daha ziyade matematik gibi aklî bilimler alanında gelişti. İlk asırlarda Hanaş el-San'ânî ve Abdullah b. Ahmed el-Sarakustî gibi matematikçilerin gayretleriyle bu sahada önemli bir bilim merkezi haline geldi[827]. Şehir, İslâm hâkimiyeti devrinde Sarakustî nisbesiyle bilinen pek çok âlime ev sahipliği yaptı.

Hûdî Emirliği'nin bazı idarecileri sadece kültürel himayeleriyle değil âlim kişilikleriyle de büyük bir şöhrete sahiplerdi. Emir Yûsuf el-Mûtemen bu neviden bir devlet adamıydı. Başta matematik olmak üzere farklı bilimlere ilgi duyduğu düşünülen Muktedir'in oğlu olan Yusuf'un Caferiye Sarayı'nda âlimlere büyük ihsanlarda bulunması ve bilimleri geliştirmek konusundaki gayretleriyle Zaragoza şehri matematik, astronomi ve doğa felsefesi gibi alanlarda İber Yarımadası'ndaki bilim merkezleri arasında öncü bir konum elde etti[828]. Onun topraklarındaki âlimleri himaye ve teşvik etmesi sayesinde Zaragoza şehrinin ilmî yönden büyük gelişme kaydetti. İdari vasıflarının yanında Yûsuf kendisini iyi bir entelektüel olarak yetiştirdi. Mısırlı tarihçi Kalkaşendî, Zaragoza şehrinde hüküm süren Hûdî Emiri Yûsuf el-Mûtemen'in aklî bilimlerde bilge bir âlim olduğunu ve bu alanda *Munâzır* ve *Kitabü'l-İstikmâl* adlı eserleri kaleme aldığını zikretmektedir[829].

Yûsuf el Mûtemen'in *Kitabü'l-İstikmâl* adlı eseri onun matematik alanındaki üstün niteliğini göstermesi bakımından büyük önemi haizdir. Emirin bu eseri hazırlarken İslâm kaynaklarının yanı sıra Yunan kaynaklarını da kullandığı görülmektedir. Öklid'in *Elementler*, Batlamyus'un *Almagest*'i, Apollon'un *Konik*'i ve Arşimed'in küre, silindir ve dairenin ölçüsüne dair eserinin yanında Benî Musa Kardeşler ve İbnü'l-Heysem gibi Müslüman âlimlerin bu konular üzerine kaleme aldığı eserlerden istifade etmesi onun başta matematik olmak üzere aklî bilimlerde üstün bir seviyede olduğunu göstermektedir[830]. Bu eserin ilerleyen yıllarda Fas'tan İran'a kadar olan bölgede tanındığını ileri sürülmektedir[831]. Zira eserin XIV. asırda

[827] Joaquin Lomba Fuentes, "La Ciencia Musulmana y Judia en el Valle del Ebro Medieval", *Aragon en la Edad Media*, 2000, s. 479.
[828] Hogendijk, *a.g.m.*, s. 3.
[829] Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 70.
[830] Samsó, "Bridge", s. 112.
[831] Samsó, "Bridge", s. 112.

Mısır ve Irak gibi önemli bilim merkezlerinde tetkik edilmiş olması yayılım sahası hakkında bize fikir vermektedir[832].

Mülûkü't-Tavâif devrinde Müslüman ve Hristiyan devletler arasındaki siyasi ve askeri mücadelelerin kıskacında Zaragoza şehri ilmî yönden gelişimini sürdürdü. Tücîbîlerin emiri I. Munzir devrinde ilmî hayatta gözle görülür bir canlanma meydana geldi[833]. Ancak şehir bir kültür merkezi olarak altın çağını Hûdîler devrinde yaşadı.

Reconquista'nın erken devirlerinde 1118 yılında Hristiyanların eline geçen Zaragoza şehri İbn Bâcce ve Turtuşî gibi meşhur Müslüman âlimleri yetiştiren Endülüs'ün en parlak kültür merkezlerindendi. Şehir aynı zamanda Ortaçağ Yahudi felsefe ve edebiyatının velut âlimlerinden olan İbn Cebirol, Bahya b. Pakuda, Yehuda Halevi ve Abraham b. Ezra'ya ev sahipliği yaptı[834]. Bahsi geçen Yahudiler sadece kaleme aldıkları ilmî eserlerle şehre ilmî yönden ruh katmakla kalmayıp ayrıca Müslümanlara ait eserlere de ilgi duyarak o eserleri kendi dillerine kazandırmaya gayret ediyorlardı. Örneğin İbn Chicatella'nın (ö. 1080) henüz XI. asırda Zaragoza şehrinde Arapça'dan İbranice'ye bilimsel eserleri tercüme ettiği bilinmektedir[835].

Şehrin Hristiyanlarca eline geçişinden sonra Hristiyanların şehirde var olan İslâm ilmî birikiminden ne ölçüde istifade ettiği kesin olarak bilinememektedir. 1085 yılından sonraki süreçte Toledo şehrinde yoğun bir şekilde görülen İslâm bilimlerinin resepsiyon sürecine benzer bir sürecin Zaragoza'da yaşanıp yaşanmadığı tam olarak tespit edilemese de bazı ipuçları mevcuttur. Bu bağlamda Hûdî Emiri Yûsuf el-Mûtemen'in gayretleriyle eşsiz bir hale gelen saray kütüphanesinin şehrin düşüşünden sonraki akıbetinin izini sürmek yerinde olacaktır.

Hudîlere ait sarayın özel kütüphanesi, sahip olduğu değerli Arapça bilimsel yazmalar sebebiyle büyük önemi haizdir. İbnü'l-Heysem, İbrahim b. Sinan ve Benî Musa Kardeşler gibi Müslüman âlimlerin yanı sıra Öklid, Teodosioü Melenao, Apollon, Arşimed, Batlamyus gibi daha eski dönemde yaşamış bilge âlimlerin

---

[832] Pinies, *a.g.m.*, s. 450.
[833] Joaquin Lostal Pros, Arturo Anson Navarro, *Historia de Cuatro Ciudades*, Zaragoza, 2001, s. 55.
[834] Joaquin Lomba Fuentes, "Significacion de la Filosofia Islamica en Zaragoza", *Aragon en la Edad Media*, 1989, s. 441.
[835] Hayek, *a.g.m.*, s. 116.

çalışmaları bu kütüphanede mahfuzdu[836]. Julio Samsó, buraya ve Rueda'ya yakın bir konumda bulunan Tarragona şehrinin piskoposu Miguel'in Hûdî saray kütüphanesine erişimi olduğunu ileri sürmektedir[837]. Zira Miguel'in himayesinde Arapça'dan Latince'ye önemli sayıda bilimsel eseri tercüme eden Santallalı Hugo'nun tercüme ettiği Arapça bir eserin önsözünde Rueda'da yer alan kütüphaneye atıf bulunulmaktadır. Bunun yanında Samsó, Bathlı Abelard, Abraham bar Hiyya ve Petrus Alfonsi gibi âlimlerin Zaragoza'daki Hûdî kütüphanesinden istifade etmiş olma ihtimallerinin altını çizmektedir[838]. Charles Burnett de Dalmaçyalı Hermann'ın bu kütüphaneye erişimi olduğunu ileri sürmektedir[839]. Benzer şekilde kimi araştırmacılara göre bu kütüphaneden bazı malzemelerin Toledo'ya taşındığı muhtemeldir[840].

4.1.2. Mallorca (1230)

X. Alfonso'nun hüküm sürdüğü XIII. asırda İber Yarımadası'ndaki İslâm ilmî birikimi hakkında Müslüman tarihçiler, birtakım malumat aktarmaktadır. Bunlardan birisi olan Makkarî *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib* adlı eserinde bu asırda Mayorka Adası'nda İbn Abdilvali el-Mayurkî gibi seçkin edip ve din âlimlerinin var olduğunu zikretmektedir[841]. Aynı devirde yaşayan Müslüman idareci Ebu Osman'ın edebiyat ve diğer sahalardaki eserlerin yazımında hâmi oldukları nakledilmektedir[842]. Mayorka Adası pek çok yabancı devletten aldığı askeri destek sayesinde 1230 yılında Aragon Kralı I. Jaime tarafından ele geçirildi. Kralın çağdaşı olan İbn Amira el-Mahzumi *Kitab Tarih-i Mayurka* adlı eserinde Müslümanların şehirden çıkarıldığını aktarmaktadır[843].

---

[836] Fuentes, *a.g.e.*, s. 152.
[837] Samsó, "Bridge", s. 113.
[838] Samsó, "Bridge", s. 114.
[839] Michelle Reichert, "Hermann of Dalmatia and Robert of Ketton: Two Twelfth-Century Translators in the Ebro Valley", *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*, (ed. Michele Goyens, Pieter de Leemans, An Smets), Leuven University Press, Leuven, 2008, s. 55.
[840] Nicola Polloni, *Domingo Gundisalvo: Una Introduction*, Sinderesis, Madrid, 2017, s. 20.
[841] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 332.
[842] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 333.
[843] Catlos, *Latin*, 61.

4.1.3. Cordoba (1236)

Endülüs Emevî Devleti'ne yaklaşık üç asır başkentlik yapan Cordoba şehri tıp, eczacılık, matematik, astronomi, felsefe, coğrafya, edebiyat, tarih ve dini ilimler gibi Endülüs'te gelişen bilimlerin ana merkezi konumundaydı. Endülüs tarihinde bu alanlarda önde gelen âlimlerin ekseriyetle Cordoba şehrinde yetiştiği göz önünde bulundulursa Cordoba'nın Endülüs bilim havzasında bulunan şehirler arasındaki önemi daha iyi anlaşılacaktır. Endülüs Emevî hükümdarlarının âlimleri himayesi, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin Müslümanlar gibi aktif bilimsel faaliyetlerde bulunmaları ve zengin kütüphaneleri şehri büyük bir kültür merkezi haline getirdi.

Endülüs kütüphaneleri arasında en köklü ve büyük olan hiç şüphesiz Endülüs Emevî başkenti Cordoba'da bulunan saray kütüphanesiydi. Bu kütüphanenin kuruluşu IX. asır gibi erken bir devre dayanmaktadır. Zira Emir II. Abdurrahman'ın (822-852) doğuda yer alan İslâm coğrafyalarındaki kitapları toplayıp Endülüs'te zengin bir kütüphane kurmak adına üstün bir gayret sarfettiği bilinmektedir. Mağribli müellif Himyerî, Endülüs'teki en şöhretli bilginlerin Cordoba şehrinde yaşadığını zikretmektedir [844] . Bu yıllarda Abbas b. Nasih (800-850) adlı âlimin Abbâsî halifelerinin himayesinde ilmî yönden ikbal çağını yaşayan Bağdat şehrine gidip el-Zic, el-Kânûn, Sindhind ve Arkand gibi başta astronomi olmak üzere muhtelif alanlarda kaleme alınmış bilimsel eserleri Endülüs'e taşıdığı zikredilmektedir[845].

Endülüs Emevî Devleti veziri İbn Ebû Âmir Mansûr (ö. 1002), II. Hakem tarafından büyük bir ihtimamla zenginleştirilen saray kütüphanesinde devrin din âlimlerinin İslâm dinine aykırı buldukları eserleri onların tahrikiyle ortadan kaldırdı. İbn Ebû Âmir Mansûr'un antik bilimlere dair eserlerin bazılarını ortadan kaldırdığı ancak aritmetik, tıp ve ilm-i mîkât gibi alanlarda kaleme alınmış eserlerin zarar görmeden korunduğunu vurgulanmaktadır[846]. Julio Samsó, Berberilerin 1010 yılında Cordoba'yı kuşattığı dönemde bahsi geçen kütüphaneye ait yazmaların bazılarının tahrip edildiği bazılarının ise müzayede ile satılarak Toledo ve diğer Endülüs emirliklerinin topraklarına taşındığını ileri sürmektedir[847]. Cordoba'daki kütüphanenin akıbetinin ne olduğuyla ilgili belki de en güvenilir kaynak o çağda

[844] Himyerî, *a.g.e.*, s. 456-458.
[845] Samsó "Bridge", s. 109.
[846] Samsó, "Bridge", s. 111.
[847] Samsó, "Bridge,", s. 111.

yaşamış olan Sâid el-Endelüsi'nin kayıtlarıdır. Nitekim o Cordoba'daki kütüphane hakkında şu malumatı aktarmaktadır:

> *"Kurtuba'daki hükümdarlar ise insanların çıkardığı karışıklıklarla uğraştılar. Karışıklıklar onları Kurtuba Sarayı'nda kalan değerli kitapları, eşyaları satmaya mecbur kıldı. Bunlar en ucuza, hiç pahasına satıldı. Bu kitaplar Endülüs'ün çeşitli bölgelerine yayıldı. Mansûr b. Ebî Âmir zamanında Halife el-Hakem'in kütüphanesinden kurtulan kitaplar arasında eski ilimlere dair nefis eserler bulundu. Herkes yanında sakladığı kitapları ortaya çıkardı. Bundan sonra eski ilimlerin eğitimine rağbet arttı. Beyliklerin (emirliklerin) merkezleri zamanımıza kadar yavaş yavaş bu konuda aydınlandı."*[848]

Erken devirlerde hilafet kütüphanesinin zenginliğinin dillere destan olduğu bu şehirde belirli hususi kütüphaneler de mevcuttu. Makkarî Kastilya-Leon Kralı III. Fernando'nun ele geçirdiği şehri "teoloji ilimlerinin deposu" olarak tasvir etmekteydi[849]. Endülüslü tarafından Cordoba şehrinin kütüphanelerinin şöhreti hakkında çeşitli tasvirler yapıldı. Onlardan biri şöyledir:

> *"Endülüs'teki herhangi bir şehirden (Cordoba) daha fazla kitaba sahiptir ve sakinleri kütüphanelere daha fazla önem vermektedir. Bu onlar için bir saygınlık ve hâkimiyet ölçüsüydü. Öyle ki bir lider herhangi bir eğitim almamışsa, evinde bir kütüphaneye sahip olmaya çalıştı ve sadece bir kütüphaneye sahip olduğunu değil bu kitabın başka yerde bulunmadığını da söylerdi."*[850]

Cordoba şehrinin bir bilim ve kültür merkezi olarak kazandığı itibar o devirde kaleme alınmış bir şiirde şu dizelerle tasvir edilmektedir:

"Kurtuba diğer şehirleri şu dördüyle geçti
Biri Kantaratü'l-Vadî diğeri şehrin camisi
İkisi bunlardır, üçüncüsü ez-Zehrâ şehri
İlim ise dördüncüsü, ki bu en büyük özelliği"[851]

Endülüs'ün en görkemli kültür merkezlerinden olan Cordoba yaklaşık beş asırlık İslâm idaresinden sonra Kastilya-Leon Kralı III. Fernando'nun şehri muhasara altına alması sonucunda1236 yılında Hristiyanların eline geçti[852].

---

[848] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 174.
[849] Makkarî, *a.g.e.*, c. II, s. 335.
[850] Chejne, *a.g.e.*, s. 143.
[851] Adıgüzel, *a.g.t.*, s. 213.
[852] Himyerî, *a.g.e.*, s. 458-459.

4.1.4. Murcia (1243)

Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethini takip eden asırlardan itibaren Murcia şehri bir bilim ve kültür merkezi olarak gelişimini sürdürdü. Zaman zaman siyasi istikrarsızlıkların yaşanmasına rağmen canlı bir bilim hayatının var olduğunu gördüğümüz bu şehirde muhtelif bilimlerde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimler yetişti. Murcia, farklı bilim sahalarında Muhyüddin İbnü'l-Arabî, İbn Sebîn ve İbnü'l Reşik gibi önde gelen Müslüman âlimlerin faaliyet gösterdiği bir şehirdi[853]. XII. asırda tarih hadis ve diğer İslâmî ilimlerde Abdurrahman b. Hubeyş el-Mursî, matematik alanında Ahmed b. Muhammed b. Sami Ebu Cafer'in yanı sıra Muhammed b. İsa b. İdris ve Ebubekir el-Mursî gibi âlimler de burada yaşayıp şehrin ilmî ve kültürel gelişimine katkı sağladılar[854].

Yaklaşık beş buçuk asır İslâm idaresi altında kalan Murcia şehri, X. Alfonso'nun henüz prenslik yıllarında 1243'te Kastilya Krallığı topraklarına katıldı. Şehirde Hristiyan idaresinin başlamasını takiben Murcia şehrine yeni gelen Hristiyanların burada kültürel ve bilimsel gerçeklikle yüzleştikleri düşünülmektedir. Hristiyanların İslâm bilimleriyle nasıl tanıştığına dair şehrin önde gelen âlimi İbnü'l Reşik'in *Kitabu'l-Resail vel Vesail* adlı eserinde gözüyle şahit olup aktardığı şu anekdotlar İber Yarımadası'nda yaşayan Hristiyanların İslâm bilimlerini resepsiyon sürecini anlayabilmek adına son derece değerlidir:

> *"Sakinlerinin Allah'ın onları kurtarabileceği haraç davasına maruz kaldığı günlerde Murcia (Allah onu İslâm'a döndürsün.) şehrindeydim. Şehre Hristiyanların kralı tarafından gönderilen bir grup rahip ve keşiş geldi… Her şeyden önce Müslümanların bilimleriyle ilgileniyorlar ve onları tenkit etmek, daha sonra Müslümanlarla münazaralarda bulunmak ve (Allah en büyük niyetlerini bozabilir.) Müslümanlar arasında en zayıf olanı cezbetmek (kendi taraflarına çekmek) gibi kötü niyetlerle tercüme ediyorlardı. Krallarının parasını harcadılar ve onun itibarı diğer Hristiyanların gözünde büyüdü. (Allah onları son insanına kadar helak etsin.)"*[855]

[853] Fernando Sanchez Alonso, "La Cultura de Murcia musulmana", *Murcia Musulmana*, Centro de Estudios Arabes y Arqueologicos Ibn Arabi, Murcia, 1989, s. 370-371.
[854] Conrad, *a.g.m.*, s. 147-148
[855] Alfonso Carmona Gonzalez, "Textos Arabes Acerca del Reino de Murcia entre 1243 y 1275: Aspectos Juridicos y Politicos", *Glossae Revista de Historia Derecho Europeo*, 1993-1994, s. 249. Gázquez, *a.g.e.*, s. 141. Ballester, *Medicine*, s. 361.

Murcia şehri Hristiyanlar tarafından ele geçirildikten sonra da Müslüman âlimlerin faaliyetlerini sürdürdüğü bir merkez olma hüviyetini sürdürdü [856] . Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra şehirde bazı Müslüman âlimlerin yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Farklı bilimlerde mütehassıs pek çok âlime ev sahipliği yapan şehirde Azafeha adlı özel bir usturlap inşa eden Muhammed b. Huzeyl gibi pozitif bilimlerde faaliyet gösteren seçkin Müslüman âlimler, Hristiyan idaresi altında bilimsel faaliyetlerini sürdürdüler. Müslüman Murcia'da yaşayıp Hristiyanların burayı ele geçirmesiyle bir süre Hristiyan idaresi altına yaşamaya devam eden İbnü'l Reşik de bu nevidendi. Zengin edebi birikimine sahip olan İbnü'l Reşik'in dairesel satranç oyununa dair bir eser hazırladığı bilinmektedir[857].

Kastilya-Leon Kralı III. Fernando, Cordoba ve Sevilla gibi Endülüs'ün en büyük şehirlerini ele geçirip yarımadadaki Hristiyan hâkimiyetini perçinleyerek Reconquista hareketine ikbal çağını yaşattı. Bu şehirlerin ele geçirilmesi krallığın sınırlarının genişlemesinin yanı sıra maddi anlamda da devletin büyük bir gelir elde etmesini sağladı. Kimi araştırmacılar tarafından henüz prens olduğu 1243 yılında babasının adına Murcia şehrini ele geçiren X. Alfonso'nun İslâm kültürü hakkında derin bilgiye sahip olmasında bu askeri harekâtın tetikleyici olduğuna işaret edilmektedir[858].

X. Alfonso'nun Murcia şehrini ele geçirdikten sonra şehirde yaşayan Müslüman âlim Rakûtî ile diyalog kurduğu bilinmektedir. Kimi araştırmacılar tercüman olarak bilinen Fernan Dominguez Araguio ve Bernardo el Arabigo'nun bu okulda faaliyet gösterdiğini ileri sürmektedir[859].

Prenslik yıllarından itibaren Murcia şehriyle bağlantısını sürdüren X. Alfonso kral olduktan sonra belirli aralıklarla bu şehre gelmiş ve vasiyetinde vefat ettikten sonra tüm vücudunun ya da bağırsaklarının şehirde bulunan Santa Maria de Real'e defnedilmesini emretmişti. Bu emir kralın şehre olan bağlılığını ve ilgisini göstermesi bakımından önemlidir[860].

[856] Conrad, *a.g.m.*, s. 151.
[857] Conrad, *a.g.m.*, s. 143.
[858] Conrad, *a.g.m.*, s. 143.
[859] Conrad, *a.g.m.*, s. 155.
[860] Conrad, *a.g.m.*, s. 143.

Kimi tarihçiler XIII. asırda Murcia şehrini Arap öğretisinin önemli bir merkezi olarak değerlendirmektedir[861]. Juan Torres Fontes ise İslâm kültürünün ihtişamlı bir canlılıkla var olduğu Murcia şehrinde Kastilyalılar ve Katalanlarla fikir alışverişinin var olduğunu dile getirmekle kalmayarak bilgiye susamış insanların bu alışveriş sayesinde yeni bilimsel eserleri tanıdıklarını vurgulamaktadır [862]. Murcia şehrinin meskûn halkı olan Müslümanlar ve Yahudilerin değer verdikleri antik bilgiye daha sonraları Kastilyalıların taşıdığı yeni bilgi eklenince şehirde canlı bir kültürel atmosfer oluştu[863]. Şehirde var olan İslâm kültüründen muttali olan Hristiyanların yanı sıra Hristiyan kültürünü iyi bilen Müslümanların buradaki bilim hayatının canlanmasında rol oynadıkları görülmektedir. X. Alfonso asrına gelindiğinde Toledo ve Sevilla gibi kurumsal bir kimliğe sahip olmasa da Murcia şehri kültürel canlılığını büyük ölçüde sürdürdü[864].

4.1.5. Sevilla (1248)

VIII. asırdan XIII. asra kadar İslâm idaresi altında kalan Sevilla şehri, bu uzun süre zarfında bilim ve kültür hayatında büyük bir gelişim göstermiş ve sadece Endülüs'ün değil İslâm dünyasının en önde gelen bilim merkezlerinden birisi olarak öne çıkmıştı. Endülüs Emevî Devleti devrinde Cordoba ve Toledo ile birlikte Müslümanların ilmî birikimine ev sahipliği yapan şehir, XI. asırda Abbâdîler'in idari merkezi oldu. Abbâdîler'in bazı emirleri kendi topraklarında yaşayan âlimleri himaye etmekle kalmıyor bizzat eserler kaleme alıyorlardı. Örneğin edebi yönüyle öne çıkan Mu'temid İbn Abbâd (ö. 1095) günümüze ulaşmış bir şiir divanı kaleme aldı[865].

Devrin kaynakları Sevilla şehrinde Müslüman âlimlerin yanı sıra Hristiyan ve Yahudilerin de ilmî hayatta faaliyet gösterdiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda bazı gayrimüslimlerin Müslüman âlimlerin eserlerine yönelik bilim ahlakına uymayan faaliyetlerine de rastlanmaktadır. Zira XII. asırda şehirde yaşayan İbn Abdûn, eserinde bu faaliyetlere bir örnek gösterip Müslümanların buradaki

[861] Doubleday, *a.g.e.*, s. 40.
[862] Juan Torres Fontes, "La Cultura Murciana en el Reinado de Alfonso X", *Murgetana*, no: XIV, 1960, s. 58.
[863] Fontes, *a.g.m.*, s. 58.
[864] Javier Diez de Revenga, Mariano de Paco, *Historia de la Literatura Murciana*, Murcia, 1989, s. 35.
[865] Mu'temid İbn Abbâd, *Poesias*, Instituto Hispano-Arabe de Cultura, Madrid, 1987.

Hristiyanlar ve Yahudilere kitap satmalarının sakıncalarına ilişkin şu ifadelere yer vermektedir:

> *"Onların kendi dinleriyle ilgili olanlar hariç Hristiyanlar ve Yahudilere bilim kitapları satılmamalıdır; çünkü onlar bilim kitaplarını tercüme ediyorlar ve bunların yazarlığını dindaşlarına ve piskoposlara dayandırıyorlar. Oysa bunlar Müslümanların çalışmalarıdır."*[866]

XII. asırda Sevilla şehrinin önde gelen âlimlerinden olan İbn Abdûn'un kayıtları Endülüs'teki gayrimüslimlerin bu teşebbüslerinin aslında onların İslâm bilimlerinin üstünlüğünü tasdik ettiklerini gözler önüne sermektedir.

XIV. asırda kaleme alındığı düşünülen III. Fernando devrini anlatan bir kronikte yer alan şu pasajlar şehrin kozmopolit yapısına atıfta bulunmaktadır:

> *"Dünyanın hiçbir yerinde bir şehir bu kadar iyi konumlanmış ya da bu kadar düz değildir. (Sevilla) O, her gün nehirde yelken açan teknelerin olduğu bir şehirdir. Dünyanın tüm bölgelerinden yani Tanca, Septe, Tunus, Bougie, İskenderiye, Ceneviz, Portekiz, İngiltere, Pisa, Lombardiya, Bordeaux, Bayonne, Sicilya, Gaskonya, Katalonya, Aragon, Fransa ve denizin ötesindeki diğer yerlerden tüccarlar vardır."*[867]

Kastilya-Leon Kralı III. Fernando'nun 1248 yılında şehri ele geçirmesi, Endülüs'ün en stratejik ve müreffeh şehirlerinden birinin Hristiyanların eline geçmesinin ötesinde yaklaşık beş buçuk asır İslâm bilim mirasının mayalandığı şehirdeki ilmî birikimin Hristiyan İspanya aracılığıyla Batı dünyasına sunulması gibi çok önemli bir anlam ihtiva ediyordu.

4.2. X. ALFONSO DEVRİNDE KASTİLYA-LEON KRALLIĞI'NIN BİLİMSEL VE KÜLTÜREL PANORAMASI

X. Alfonso'nun Kastilya-Leon tahtına çıktığı yıllarda İber Yarımadası'nda Hristiyan-Müslüman mücadelesi çetin bir şekilde devam ederken XIII. asrın ilk yarısından itibaren ilk İspanyol üniversiteleri kurulmuş ve Hristiyan İspanya topraklarında bilim ve kültür hayatında belli bir gelişim yaşanmıştı. İber Yarımadası'nda kültürel yönden böyle bir atmosferin hâkim olduğu bir dönemde Kastilya-Leon tahta çıkan X. Alfonso'nun yetiştiği çevre ve tahta çıkışına kadarki

[866] İbn Abdûn, *a.g.e.*, s. 204. Gázquez, *a.g.e.*, s. 142.
[867] Nickson, *a.g.e.*, s. 77.

süreçte yaşadıklarını bilmek onun kral olduktan sonraki kültürel politikasını ve İslâm bilim ve kültürüne ne ölçüde yakın olduğunu anlamak açısından son derece önemlidir.

4.2.1 X. Alfonso'nun Tahsili ve İslâm Kültürü ile Tanışıklığı

Kastilya-Leon Kralı III. Fernando ve Alman asıllı Kraliçe Beatrice'nin oğlu olan X. Alfonso 23 Kasım 1221 tarihinde Toledo şehrinde dünyaya geldi[868]. Çağdaşı olan tarihçi Rodrigo Jimenez de Rada, Alfonso'nun ailenin ilk çocuğu olduğunu zikretmektedir[869]. Annesi Baetrice, Sicilya Kralı II. Frederick'in sarayında yaşamış ve kendisini iyi yetiştirmiş bir kadındı. Oğlu Alfonso'nun yetişmesinde annesinin özel bir ihtimam gösterdiği bilinmektedir. Babası III. Fernando ise Endülüs Müslümanlarına karşı önemli zaferler kazanmış ve devrin en parlak İslâm kültür merkezleri olan büyük şehirleri ele geçirmiş Kastilya tarihinin en muktedir krallarından birisiydi. Kastilya-Leon Kralı III. Fernando, Endülüs'ün en görkemli ve müreffeh iki şehri Cordoba ve Sevilla'yı topraklarına katmakla kalmıyor bilime ve âlimlere de değer veriyordu. Onun himayesinde büyüyen saray kütüphanesinin yanında katedral ve manastır kütüphanelerinde hatırı sayılır miktarda kitap mahfuzdu.[870]

Prens Alfonso, babasının ele geçirdiği bu şehirlerde neşvünema bulan İslâm bilim ve kültürünün Kastilya-Leon Krallığı'na tevarüs etmeye başladığı bir devirde dünyaya geldi. Henüz küçük yaşta olan Alfonso, Toledo şehrinin önde gelen asillerinden Don Garcia Alvarez de Toledo'nun eşi olan Doña Urraca Perez'e emanet edilerek bir süre ailesinden uzakta Villademiro ve Celada gibi şehirlerde hayatını sürdürdü[871]. III. Fernando varisi olan Alfonso ve diğer çocukları için prenslerin eğitimine yönelik olarak *Libro de los Doze Sabios (On İki Bilge Kitabı)* adlı eserin hazırlanmasını emretti[872]. 1230'lu yıllarda hazırlanan bu eserin İslâm, Batı ve İncil'in

[868] Edward D. English, "Alfonso X the Learned", *Encyclopedia of the Medieval World*, New York, 2005, s. 30.
[869] Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus*, s. 343.
[870] Keller, *a.g.e.*, s. 38.
[871] Cayetano J. Socarras, *Alfonso X of Castile: A Study on Imperialistic Frustation*, Ediciones Hispam, Barcelona, 1976, s. 113.
[872] Salvador Martinez, *Alfonso X, the Learned: A Biography*, Brill, Leiden, 2010, s. 76.

bilgelik anlayışlarının mezcedilmesiyle hazırlandığı düşünülmektedir[873]. Alfonso'nun iyi bir şekilde yetişmesi için hazırlanan bu eserde yer alan şu ifade, prensin babası III. Fernando'nun bilime ve öğrenmeye yönelik tavrını yansıtmaktadır:

> *"Bilgelik tüm aşkların aşkı, tüm pınarların suyu ve tüm halkların hatırasıdır."*[874]

Bilgeliğin faziletini vurgulayan bu sözün Alfonso'nun ilerleyen yıllardaki bilimsel faaliyetlerine bakıldığında onun tarafından büyük ölçüde benimsenmiş olduğu görülecektir. Zira XVI. asrın önde gelen Yahudi tarihçisi Abraham ben Solomon de Torrutiel (ö. 1482), İbranice kaleme aldığı eserinde X. Alfonso'yu meşhur Yahudi âlim Moses ben Nahman'ın (Nahmanides) bilgeliğine sahip bir kral olarak tasvir etmektedir[875].

Krallık yıllarında X. Alfonso'nun himayesinde hazırlanan *Las Siete Partidas* adlı kanun külliyatında bir kralın bilgili olmasının gerekliliği ve faydalarına dair şu sözlere yer verilmektedir:

> *"Bir kral bilimleri öğrenmek için istekli olmalıdır. Çünkü onlar aracılığıyla egemenlerin havasını anlayacak ve bunlarla ilgili nasıl hareket edeceğini daha iyi bilecektir. Dahası nasıl okuyacağını bilerek, sırlarını daha iyi saklayabilecek ve iyi yapamayacaklarında usta olacaktır."*[876]

Prensin kardeşleri Don Felipe ve Don Enrique iyi bir tahsil görmeleri için devrin en saygın eğitim müesseselerinden Paris Üniversitesi'ne gönderildiler. Albertus Magnus *Mineralibus* adlı eserinde Paris'te bulunduğu süre zarfında eğitim almak üzere buraya gelenler arasında "Kastilya Kralının oğlu" ile karşılaştığını zikretmektedir[877]. Bu devirde Kastilya tahtında III. Fernando'nun oturduğu bilinmektedir. Ancak bahsi geçen bu Kastilyalı'nın Alfonso mu yoksa kardeşlerinden birisi mi olduğunu net bir şekilde tespit etmek zor görünmektedir.

---

873 Simon R. Doubleday, *The Wise King: A Christian Prince, Muslim Spain, and the Birth of the Renaissance*, Basic Books, New York, 2015, s. 26. Carlos Alvar, *Traducciones y Traductores*, Centro de Estudios Cervantinos, Madrid, 2010, s. 73.

874 Doubleday, *a.g.e.*, s. 54.

875 Abraham ben Solomon de Torrutiel, *a.g.e.*, s. 274.

876 Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. II, Imprenta Real, Madrid, 1807, s. 36-37.

877 Albertus Magnus, *a.g.e.*, s. 128. Martinez, *a.g.e.*, s. 47. Aviles, *a.g.m.*, s. 137.

Prens Alfonso, çocukluk yıllarından itibaren bilim, sanat ve askeri konularda iyi bir tahsil gördü[878]. Ayrıca onun hukuk, tarih ve edebiyata karşı özel ilgisi vardı.[879] Prensin henüz on üç yaşındayken Kastilya sarayında müzik ve edebiyatla meşgul olduğu bilinmektedir[880]. Edebiyata olan ilgisi sadece önemli edebî eserleri okumakla sınırlı kalmayan prens müteakip yıllarda muhtelif konularda şiirler kaleme aldı[881]. Alfonso, astronomi, astroloji ve tarih gibi alanların haricinde mineroloji gibi spesifik konulara dahi ilgi göstererek bu alanda kaleme alınmış eserleri okudu[882]. Ortaçağ Avrupa eğitiminin ana çekirdeğini oluşturan Liberal Sanatlar'da kendisini yetiştirdi. Onun Quadrivium'a olan ilgisinin babasının sarayında bulunan âlimlerle olan teması neticesinde başladığı düşünülmektedir[883]. Bilge Alfonso'nun tasavvurunda Trivium ve Quadrivium'un gerekliliğini kendi emriyle kaleme alınan General Estoria'da şöyle ifade etmektedir:

> *"Trivium sanatları, ifade ettiğimiz gibi erkeklere daha muhakemeli olmayı öğretir. Quadrivium ise onu mükemmel ve eksiksiz bir nezaket sahibi yapar. Onu eşsiz nimetlere götürür."*[884]

Trivium adı verilen bilim dallarında iyi bir tahsil gören Alfonso'nun Quadrivium'a daha büyük ilgi gösterdiği düşünülmektedir[885]. Nitekim ilerleyen bölümlerde saltanat yıllarında kültür siyasetinin temelini oluşturan eserleri konularına göre tasnif ettiğimizde bu ilginin onun zihninde nasıl tebarüz ettiği daha net olarak görülecektir. "Yedi Liberal Sanat" adıyla da bilinen Trivium ve Quadrivium sanatları çok eski çağlardan beri İber Yarımadası'nda bilinmekteydi. Zira bölgede İslâm hâkimiyetinin başlamasından önceki devrin en büyük filozoflarından Sevillalı Isidore, *Etimolojiler* adlı yapıtında bu bilim dallarının önemi ve işlevi hakkında şunları dile getirmektedir:

---

878 Jay Ruud, "Alfonso X", *Encyclopedia of the Medieval Literature*, Facts on File, New York, 2006, s. 14.
879 Keller, *a.g.e.*, s. 38.
880 Jose Augusto Sanchez Perez, *La Personalidad Cientifica y los Relojes de Alfonso X el Sabio*, Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1955, s. 23.
881 Socarras, *a.g.e.*, s. 122. X. Alfonso'nun edebiyata yönelik ilgisi ve şiirleri için bkz: Manuel Gonzalez Jimenez, "Alfonso X, Poeta Profano", *Boletin de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticiae*, 2007, s. 105-126.
882 Socarras, *a.g.e.*, s. 121.
883 Martinez, *a.g.e.*, s. 64.
884 Martinez, *a.g.e.*, s. 69.
885 Martinez, *a.g.e.*, s. 64.

"Yedi liberal disiplin: Liberal Sanatlar'da yedi disiplin vardır. İlki gramer yani konuşma yeteneğidir. İkincisi ifadenin parlaklığı ve akıcılığı nedeniyle kamu işlerinde en gerekli kabul edilen retoriktir. Üçüncüsü diyalektik, ayrıca mantık olarak da bilinir, doğruyu yanlıştan çok ince argümanlarla ayırır. Dördüncüsü sayıların kurallarını ve sınıflandırılmasını içeren aritmetiktir. Beşincisi şiirler ve şarkılardan oluşan müziktir. Altıncısı dünyanın ölçümlerini ve boyutlarını kapsayan geometridir. Yedincisi yıldızların yasasını kapsayan astronomidir."[886]

X. Alfonso'nun bu bilimler içinde astronomiye özel bir ilgi duyduğu bilinmektedir. Zira kendisinden iki asır sonra yaşamış olan tarihçi Hartmann Schedel, Kastilya-Leon Kralının bilimsel şöhretini astonomi bilimini teşvik etmesine borçlu olduğunu ifade etmektedir[887]. X. Alfonso'nun Aristo ve Batlamyus astronomisi hakkında bilgi sahibi olduğu bilinmektedir[888]. Krallık tacını giydikten sonra astronomiye olan bu ilgisi daha da derinleşecek ve onun devrinde kendisinin de teşvikleriyle Kastilya Krallığı topraklarında astronomi bilimi büyük bir gelişim gösterecekti.

Salvador Martínez, prensin muhtemel hocaları arasında Rodran, Pedro Gallego, Fernando Martínez de Zamora, Jofre de Loaisa ve Remondo de Losana gibi Liberal Sanatlar'da devrin şöhretli üstatların adını zikretmektedir[889]. Bunun yanında prensin entelektüel zihin dünyasının gelişimine katkı sağlamış olabileceğini düşünülen âlimler arasında F. Gil ve Geoffrey de Everseley adlı âlimlerin adları zikredilmektedir[890]. Prens Alfonso yaşı büyüdükçe saray soyluları, saray kadınları ve Hristiyan âlimlerle daha yakından irtibat kurdu[891]. Bu irtibatı onun bilgi ve tecrübesini derinleştirmesine önemli bir katkı sağladı.

Prensliğinde Hristiyan âlimlerin teşvikleriyle İslâm öncesi İspanya tarihinin son bilgelerinden Sevillalı Isidore tarafından kaleme alınan *Etimolojiler* adlı eseri

---

[886] Jessica Katherine Zeitler, *Intellectual Cartographic Spaces: Alfonso X, the Wise and the Foundation of the Studium Generale of Seville*, The University of Arizona Department of Spanish and Portuguese, Doktora Tezi, Arizona, 2013, s. 111-112.
[887] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 591.
[888] Jose Maria Menendez Torroja, "La Obra Astronomica de Alfonso X el Sabio", *Conmemoracion del Centenario de Alfonso X el Sabio*, Madrid, 1984, s. 34.
[889] Martinez, *a.g.e.*, s. 46.
[890] Martinez, *a.g.e.*, s. 61.
[891] Perez, *a.g.m.*, s. 23.

büyük bir hevesle okudu[892]. Prensin zihin dünyasının gelişiminde Cicero ve Seneca gibi meşhur Romalı düşünürlerin de derin etkileri olduğu düşünülmektedir[893].

Farklı dilleri öğrenme konusunda son derece iştahlı görünen Alfonso'nun Kastilyaca, Latince, Galiçyaca, Portekizce, Katalanca, Provansça, Fransızca, İbranice ve hatta Arapça öğrendiği iddia edilmektedir[894]. Aynı şekilde Alman asıllı annesinin yardımıyla Almanca öğrendiği de düşünülmektedir[895]. X. Alfonso'nun bahsedilen dilleri bilip bilmediği hususunda tarihi kaynaklar doğrudan bir ifadeye yer vermeyip sessiz kalsa da bu dillere ve bu dillerde kaleme alınmış olan eserlere ilgi duyduğu saltanat yıllarında himayesinde gerçekleşen bilimsel faaliyetlerde açık bir şekilde görülmektedir. Ortaçağ İspanyol tarih yazıcılığının en önemli eserlerinden biri olan ve X. Alfonso'nun emriyle Kastilyaca olarak hazırlanan *General Estoria* adlı kronikte X. Alfonso hakkında nakledilen şu malumat onun yabancı dillere yönelik ilgisini gözler önüne sermektedir:

> *"Ben Don Alfonso, Tanrı'nın inayetiyle tüm antik kitap ve kroniklerin yanında Arapça, Latince ve İbranice'deki kaybolmuş ya da unutulmaya yüz tutmuş olan tarihleri topladıktan sonra bu eserin kaleme alınmasını emrettim."*[896]

Saltanat devrinin önde gelen âlimlerinden olan Juan Gil de Zamora, genç Alfonso'nun *"Çalışmalarında keskin, uyanık ve parlak zekâlı, dış görünüşüne gelince konuşmasında sağduyulu, zarafette olağanüstü, gülüşünde mütevazı, bakışlarında dürüst, yürüyüşünde zarif ve arkadaşlıkta ölçülü"* bir karaktere sahip olduğunu zikretmektedir[897].

X. Alfonso'nun prenslik yıllarında Yunan, Latin ve Hristiyan geleneğine dayalı karma bir eğitim gördüğü düşünülmektedir [898]. Salvador Martínez, prensin tahta geçmesinden önceki zamanının çoğunu geçirdiği Toledo ve Sevilla şehirlerinde Yahudi ve Mozarap göçmenlerin de katılmasıyla daha da zenginleşen Müslüman ve Yahudi kültürünün var olduğunu vurgulamaktadır[899].

---

[892] Perez, *a.g.m.*, s. 24.
[893] Doubleday, *a.g.e.*, s. 161.
[894] Doubleday, *a.g.e.*, s. 26.
[895] Martinez, *a.g.e.*, s. 73.
[896] Martinez, *a.g.e.*, s. 73.
[897] Doubleday, *a.g.e.*, s. 26.
[898] Martinez, *a.g.e.*, s. 86.
[899] Martinez, *a.g.e.*, s. 86.

Genç Alfonso, 1244 yılında Aragon Kralı I. Jaime'nin kızı Violante ile dünya evine girdi[900]. Bu evlilik sayesinde yarımadanın iki büyük Hristiyan devleti olan Kastilya-Leon ve Aragon krallıkları arasında akrabalık ilişkisi kurulmuş oldu. X. Alfonso, iyi bir kral olmak için gerekli meziyetlerin pek çoğuna sahip olan entelektüel birikimiyle göz kamaştıran mutena bir figür olarak 1252 yılında Kastilya-Leon krallık tacını giydi.

Bilge Alfonso'nun Müslümanlarla ve İslâm kültürüyle temasının ne zaman başladığı tam olarak tespit edilememiş olsa da onun henüz prens iken babası Kastilya-Leon Kralı III. Fernando'nun Müslümanlara karşı düzenlediği askeri seferlerde yer aldığı bilinmektedir[901]. 1231 yılında İbn Hûd'a karşı Jerez şehrine yapılan sefere katılmış olması zor gibi görünse de Alvar kumandasındaki bu orduda henüz on yaşındaki Alfonso'nun yer aldığı iddiası kimi tarihçiler tarafından iddia edilmektedir[902]. Daha sonraki süreçte Alfonso'nun 1238 yılındaki Endülüs seferine iştirak etmiş olması kuvvetle muhtemel görülmektedir[903]. Daha sonraki yıllarda Murcia (1243-1245), Jaen (1245-1246) ve Sevilla (1247-1248) gibi Endülüs'ün en büyük şehirlerinin Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesinde babasının yanında yer almış olması ihtimal dahilindedir[904].

XIII. asır, İber Yarımadası'nda Hristiyan-Müslüman mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı bu devir aynı zamanda iki farklı dünya olan Endülüs ve Hristiyan İspanya'nın bilhassa kültürel yönden birbirlerini daha yakından tanımaya başladığı bir süreci temsil eder. Bu karşılıklı tanıma sürecinin Bilge Alfonso devrinde gerçekleşecek olan ve konumuzun önemli bir kısmını teşkil eden kültürel faaliyetleri de olumlu yönde etkileyerek geliştirdiği düşüncesindeyiz. Zira Alfonso'nun babası III. Fernando devri İspanyası, araştırmacılar tarafından Müslüman ve Yahudi âlimlerin ilmî faaliyetlerini icra ettiği ve Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden ozan ve entelektüellerin ilgisini çeken bir kültürel cazibe merkezi olarak gösterilmektedir[905]. Tıpkı babası III. Fernando devrinde olduğu gibi X. Alfonso devrinde de Kastilya

[900] Keller, *a.g.e.*, s. 21.
[901] Socarras, *a.g.e.*,s . 122.
[902] Doubleday, *a.g.e.*, s. 26.
[903] Nicasion Salvador Miguel, "La Labor Literaria de Alfonso X y el Contexto Europeo", *Alcanate IV*, 2004-2005, s. 82.
[904] Miguel, *a.g.m.*, s. 82.
[905] Martinez, *a.g.e.*, s. 46.

kraliyet sarayı çok sayıda âlimin uğrak yeri olacak ve bazı Provans ozanları kaleme aldıkları edebi eserlerini krala ithaf edecekti[906].

Henüz gençlik yıllarında babası III. Fernando ve İber Yarımadası'nın diğer büyük Hristiyan devleti olan Aragon Krallığı'nın başında bulunan kayınpederi I. Jaime devirlerinde geri alınan Endülüs şehirlerini ziyaret eden X. Alfonso'nun bu şehirlerde gördüğü Müslümanlara karşı hayranlık beslediği ve onların kültürüne ilgi duymaya başladığı tahmin edilmektedir[907]. Bazı araştırmacılar tarafından Bilge Alfonso'nun Müslümanlarla erken devirde Müslümanlarla yaşadığı askeri ve siyasi münasebetlere ek olarak Müslümanlarla kültürel olarak da yakınlaştığını ve bu yakınlaşmanın onun başta astroloji olmak üzere ilmî konulardaki bilgisini derinleştirdiğini ileri sürülmektedir[908]. Onun kral olduktan sonra İslâm bilim ve kültürüne karşı göstermiş olduğu ilginin belirli seviyede Arapça bilgisine sahip olduğu yönündeki mevcut iddiayı güçlendirmektedir.

Prens Alfonso'nun antik bilimlere olan merakı ve bu disiplinlerde gördüğü tahsilin yanı sıra İber Yarımadası'nda kendisinden önceki devirlerde hüküm sürmüş olan krallardan farklı olarak Doğu kültürüne ilgi duymuş olması onun tarihteki diğer İspanyol krallarından farklı bir entelektüel karaketerde olduğunu göstermektedir. Reconquista hareketinin en büyük zaferlerini kazandığı XIII. asırda Murcia, Cordoba ve Sevilla gibi sadece Endülüs'ün değil tüm İslâm dünyasının en seçkin kültür merkezlerinin Hristiyanların eline geçmesi, Alfonso'nun bu topraklardaki İslâmî birikimi yakından görmesine olanak sağlamış olabileceği açıktır. Nitekim kralın İslâm kültürü ve Arapça ile en önemli temaslarından birisinin Murcia şehrinin ele geçirilmesi sırasında gerçekleştiği düşünülmektedir. Kimi araştırmacılar onun Murcia şehrindeki yeni konuların potansiyeli fark ettiğini ve bu farkındalığın onda derin etkiler yarattığını vurgulamaktadır[909].

X. Alfonso'nun İslâm bilim ve kültürüne yönelik var olan ilgi ve bilgisinin nasıl doğup geliştiğini tam olarak tespit etmek zor görünmektedir. Ancak onun İslâm tasavvurunun oluşmasında Murcia şehrinin ele geçirilmesi ve akabinde buradaki

[906] Alvar, *a.g.e.*, s. 114.
[907] Steiger, *a.g.e.*, s. 93. Mohamed el-Madkouri Maataoui, "La Escuelas de Traductores en la Edad Media", *La Ensenañza el la Edad Media*, X Semana de Estudios Medievales, Najera, 1999, s. 104.
[908] Perez, *a.g.m.,* s. 24.
[909] Martinez, *a.g.e.*, s. 75.

İslâmî birikimden haberdâr olmasının önemli bir yeri olduğu kesindir. Zira Murcia'nın Kastilya-Leon Krallığı tarafından ele geçirilmesinden sonra şehirde yaşayan Müslüman âlim Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî ile kralın münasebeti bu durumu tescillemektedir. Devrin İslâm kaynaklarında hakkında önemli malumata eriştiğimiz Rakûtî öyle görünüyor ki kralın İslâm bilimlerine olan hayranlığını artırmıştı. Granada merkezli Benî Ahmer Devleti'nde diplomat olarak hizmet etmesinin yanında devrin önde gelen tarihçilerinden olan Lisanüddin İbnü'l Hatîb'in farklı dillere hâkim ve tıp, astronomi, hendese, mantık ve müzik gibi çeşitli alanlarda kendisini geliştirmiş bir üstat olarak takdim ettiği Rakûtî, Murcia şehrinin Hristiyanların eline geçmesiyle X. Alfonso tarafından tazimle karşılanmış bir âlimdi[910]. X. Alfonso'nun İslâm bilim ve kültürüne yönelik tahsilini Rakûtî'nin gözetiminde aldığı yönünde iddialar mevcuttur[911]. Bu iddialara göre X. Alfonso Monteagudo Şatosu'nda[912] Rakûtî'nin derslerine katılarak burada Arapça öğrenmiş ve muhtelif ilmî konularda bilgisini derinleştirmişti[913].

4.2.2. X. Alfonso Çağında Avrupa'nın İlmî ve Kültürel Durumu

Sekizinci asrın ilk çeyreğinde Müslümanların İber Yarımadası'nın büyük bir kısmını fethetmesi ve bölgedeki Hristiyan devleti olan Vizigotları ortadan kaldırmaları buradaki Hristiyanların daha sonraki süreçte güçlü bir siyasi teşekkül kurmalarını zorlaştırdı. Fetihten sonraki ilk üç asırda Cordoba merkezli Endülüs Emevî Devleti yarımadanın başat siyasi gücü olma özelliğini muhafaza ederken X. asrın sonlarına doğru Endülüs'te baş gösteren iç karışıklıklar devletin inkırazını hızlandırdı. Nitekim 1031 yılında Endülüs Emevî Devleti yıkılınca onun bakiyesi üzerine her şehirde farklı bir emirliğin hüküm sürdüğü Mülûkü't-Tavâif devri başladı. 1090 yılına kadar devam eden bu süreçte Müslümanların kendi aralarındaki mücadelelerde zayıflamalarını fırsat bilen kuzeydeki Hristiyan devletler Reconquista ideallerini gerçekleştirmek için gözlerini İslâm topraklarına diktiler. Vizigotların

[910] Lisânüddin İbnü'l Hatîb, *a.g.e.*, c. III, s. 48.
[911] Martinez, *a.g.e.*, s. 75.
[912] Monteagudo Şatosu Murabıtlar devrinde Murcia şehrinde inşa edilmiş askeri mimarinin önemli örneklerindendir. Ayrıca bkz: Engin Beksaç, "Mağrib", *TDVİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, s. 319.
[913] Martinez, *a.g.e.*, s. 75. Michael A. Conrad, "In the Shadow of Toledo, Seville, and Granada: on the Historic Significance of Murcia for the Transmission of Islamic Knowledge in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Artistic and Cultural Dialogues in the Late Medieval Mediterranean*, (ed. Maria Marcos Cobaleda), Palgrave Macmillan, Cham, 2021, s. 154.

önde gelen asillerinden Pelayo liderliğinde VIII. asrın ilk çeyreğinde başlatılan Reconquista hareketi, 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun Toledo'yu Müslümanlardan almasıyla büyük başarısını kazanıp ilk meyvesini vermiş oldu.

XI. asra kadar Endülüs'te siyasi istikrar, ekonomik kalkınma ve toplumsal huzurun tesis edilebilmiş olması bilim ve kültür hayatının gelişmesine önemli bir katkı sağladı. Gelirlerin artışı, halkın özgür bir hayat sürmesi ve Müslüman hükümdarın bilimlerin gelişmesini teşvik edip âlimleri himaye etmeleri şüphesiz ki bölgenin önemli bir medeniyet havzası haline gelmesini sağlayan temel faktörlerdi.
XI. asırdan itibaren başta Kastilya Krallığı olmak üzere yarımadadaki Hristiyan devletlerin hâkimiyet sahalarını güneye doğru topraklarını genişletmeleri, Müslüman şehirlerini ele geçirmelerine bağlı olarak gelirlerini artırmaları ve bilhassa daha önce İspanya'nın kuzeyinde ve Latin dünyasında bilinmeyen Müslümanların ilmî birikimiyle tanışmaları hiç şüphesiz Hristiyan İspanya'da bilim ve kültür hayatının gelişimine katkı sağladı. Zira bazı araştırmacılar tarafından XI. asra kadar Kastilya-Leon topraklarındaki birikimin kısıtlı sayıdaki manastır ve kilise kütüphanelerinden fazlası olmadığını vurgulanmaktadır[914]. Bu devirde Kastilya topraklarında Avila, Salamanca, Astorga, Zamora, Palencia, Segovia, Burgo de Osman, Leon ve Burgos şehirlerinde manastır okullarının varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.[915].

Tarihçiler arasında Bilge Alfonso devrinde Avrupa'nın medeni üstünlüğünden dolayı mağrur ve dünyayı yorumlama yeteneğine sahip bir şekilde ikbal çağını yaşadığına dair bir kanaat bulunmaktadır[916]. Birkaç asır önce kısıtlı bir ilmî gelişimden bahsedebilecek olan Avrupa XIII. asra gelindiğinde gerek Yunan bilim mirası gerekse İslâm bilim mirasından muttali olmuş ve muhtelif şehirlerde seçkin entelektüeller yetişmişti. X. asırda bazı Hristiyan âlimlerin şahsi gayretleriyle İslâm bilim ve kültürü Avrupa'da tanınmaya başladı. Muhtelif konularda kaleme alınmış özgün bilimsel eserleri barındıran zengin kütüphanelerine sahip olan ve farklı ilim sahalarında üstün bir İslâm kültür merkezi olarak temayüz eden Toledo şehrinin 1085 yılında Hristiyanların eline geçmesi Avrupa'nın ilmî gelişiminde kilit rol oynadı. Zira XII. asrın ilk çeyreğinde Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat'ın

[914] Rafael Altamira, *Historia de España y de Civilizacion Española*, c. I, Barcelona, 1909, s. 519.
[915] Mews, *a.g.m.*, s. 20.
[916] Jose Maria Monsalvo Anton, "Renacimiento Cultural y Progreso Cientifico en el Ambito Europeo", *Alfonso X y su Epoca: el Siglo del rey Sabio*, Editorial Carroggio, Barcelona, 2001, s. 195.

riyasetinde Toledo Tercümanlar Okulu'nda Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden yarımadaya akın eden âlimlerin iştirakiyle Arapça'dan Latince'ye gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri sayesinde İslâm bilim mirası, Avrupa'nın ilmî gelişimine büyük bir ivme kazandırdı.

X. Alfonso'nun Kastilya tahtına geçtiği XIII. asırda Avrupa'nın içinde bulunduğu siyasi ve sosyokültürel ortamın nasıl olduğunu bilmek onun saltanat yıllarındaki kültürel filizlenmeyi daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Kimi tarihçiler tarafından XIII. asır "asırların en büyüğü" olarak değerlendirilmektedir[917]. Sarayında Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimleri himaye eden Sicilya Kralı II. Frederick (ö. 1250) bu asırda yetişmiş entelektüel hükümdarların başında geliyordu. Onun farklı bilimlere olan merakı ve sarayında üç dine mensup âlimleri himaye etmesi ona *Stupor Mundi* yani "dünyanın harikası" mahlasının yakıştırılmasına sebep oldu[918]. İslâm dünyasında muhtelif bilim dallarında kaleme alınmış bilimsel eserler onun himayesinde Arapça'dan Latince'ye tercüme edildi. Örneğin IX. asırda İslâm hâkimiyeti altında bulunan Irak'ta kaleme alınan *Kitabu'l-Cevarih* adlı av hayvanlarına dair eser II. Frederick'in emriyle Arapça'dan tercüme edilen kitaplardan birisiydi[919]. X. Alfonso'nun prensliği devrinde ilme olan merakıyla maruf olan II. Frederick'i taklit etme ya da rol model olarak görme eğiliminde olduğu düşünülmektedir[920]. Kimi araştırmacılar tarafından X. Alfonso'nun II. Frederick'i sadece entelektüel faaliyetleri himaye edip teşvik etme yönünü değil aynı zamanda idari vizyon yönünü örnek almış olabileceğini ileri sürülmektedir[921].

XIII. asır Avrupa'da bugün dahi dünyanın önde gelen eğitim müesseseleri olma özelliğini devam ettiren üniversitelerin kurulup geliştiği bir devirdi. Bologna, Oxford, Cambridge, Paris ve Napoli şehirlerindeki üniversiteler bu asırdaki kültürel canlanmanın en önemli merkezleri konumunda bulunuyordu.

---

[917] Robert I. Burns, *Emperor of Culture: Alfonso X the Learned of Castile and His Thirteenth-Century Renaissance*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1990, s. 5.
[918] Isidore of Seville, *Etymologiae*, (çev. Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof), Cambridge University Press, New York, 2006, s. 39.
[919] Doubleday, *a.g.e.*, s. 72.
[920] Doubleday, *a.g.e.*, s. 72.
[921] Benoit Grevin, "Between Arabic and Latin in Later Medieval and Renaissance Italy", *Latin and Arabic: Entangled Histories*, (Daniel G. König), Heidelberg University Publishing, Heidelberg, 2019, s. 149. Socarras, *a.g.e.*, s. 119.

İber Yarımadası'ndaki ilk üniversite olma özelliğini taşıyan Palencia Üniversitesi'nin kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte araştırmacılar tarafından bu müessesenin 1208 ile 1212 yılları arasında kurulduğu düşünülmektedir[922]. Ancak XVII. asrın önde gelen İspanyol tarihçilerinden Juan Antolinez de Burgos, bu üniversitenin kuruluş tarihi olarak 1200 yılını vermektedir[923]. Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun gayretleriyle kurulduğu düşünülen bu eğitim müessesesinin gelişimi için kralın İtalya ve Fransa'dan özel hocalar bulup burada eğitim vermeleri için onları buraya getirttiği bilinmektedir[924]. Zamanla üniversitenin bünyesinde sanat ve teoloji sahasında da derslere başlandı [925]. Juan Antolinez, tüm fakültelerin bilimsel faaliyetlerini sürdürdüğü bu üniversitede Kral VIII. Alfonso'nun şahsi gayretleriyle tespit ederek buraya hoca olarak tayin ettiği âlimlere maaşlar ve burslar tahsis ettiğini zikretmektedir[926]. Bu üniversite varlığını bir süre devam ettirmiş olsa da III. Fernando'nun gayretlerine rağmen XIII. asrın sonlarına kadar varlığını sürdüremedi[927].

XIII. asır İspanya'da ilk üniversitelerin ortaya çıktığı bir eğitim-öğretim çağı olarak dikkat çekmektedir. Ortaçağ Hristiyan İspanyası'nın ilk üniversitelerinden olan Valladolid Üniversitesi de XIII. asır İberyası'nın önde gelen üniversiteleri arasındaydı. Juan Antolinez, Palencia Üniversitesi'nin Kastilya-Leon Kralı IV. Sancho Bravo (1284-129) devrinde Valladolid'e taşındığı malumatını vermektedir[928].

Yarımadanın bir diğer önemli eğitim müessesesi, 1218 yılında Kastilya Kralı IX. Alfonso tarafından kurulduğu tahmin edilen Salamanca Üniversitesi'dir[929]. XVII. asrın önde gelen tarihçilerinden Gaspar Ibañez de Segovia, Salamanca Üniversitesi'ni seçkin insanlar yetiştiren eğitim merkezi olarak tasvir etmektedir[930].

---

[922] Zeitler, *a.g.t.*, s. 177.
[923] Juan Antolinez de Burgos, *Historia de Valladolid*, , Imp y Libreria Nacional y Extranjera de Hijos de Rodriguez, Valladolid, 1887, s. 96.
[924] Altamira, *a.g.e.*, s. 522.
[925] Zeitler, *a.g.t.*, s. 177.
[926] Juan Antolinez de Burgos, *a.g.e.*, s. 96.
[927] Joseph F. O'Callaghan, *The Learned King: The Reign of Alfonso X of Castile*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993, s. 131.
[928] Juan Antolinez de Burgos, *a.g.e.*, s. 96.
[929] Altamira, *a.g.e.*, 522.
[930] Gaspar Ibañez de Segovia, *Memorias Historicas del Rei D. Alfonso el Sabio*, En Casa de D. Joachin Ibarra, Madrid, 1777, s. 119.

Bu üniversitedeki bilimsel faaliyetler Bilge Alfonso'nun babası III. Fernando'nun gayretleriyle daha da canlandırıldı[931].

X. Alfonso asrının sosyokültürel çeşitliliğini belki de en iyi yansıtan canlı şahitlerden birisi de babası III. Fernando'nun mezarındaki Arapça, Latince ve İbranice yazıtlardır[932]. Sevilla Katedrali'nde bulunan bu kitabe, Kastilya topraklarında yaşayan Hristiyan, Müslüman ve Yahudi unsurların dillerini ve tarihi miraslarını yansıtması bakımından Convivencia kültürünün emsalsiz örneklerindendir.[933]

4.2.3. X. Alfonso Devrinde İber Yarımadası'nda Hristiyan Hâkimiyeti Altında Yaşayan Müslümanlar

Endülüslü Müslümanlar bölgenin fethinden itibaren yaklaşık olarak sekiz asır boyunca İslâm hâkimiyeti altında İslâm dininin ilkelerini esas alan yasalarla korunarak yaşamlarını sürdürdüler. Toledo'nun Hristiyanlar tarafından zaptı, İber Yarımadası'nda *Müdeccen* adıyla bilinen topluluğun ortaya çıktığı yeni bir süreci başlattı. Bu ifade erken dönem kaynaklarda yer almayıp XV. asırdan itibaren tarihi metinlerde kullanımı görülmeye başladı.[934] Müdeccen ifadesinden başka bölgedeki Müslümanlar için *Morisko* ifadesi kullanılmaktadır. XIII. asırda Las Siete Partidas adlı kanun külliyatında Müslümanlardan Morisko olarak bahsedilmektedir.[935]

Toledo'da 1085 yılını takip eden süreçte Hristiyan hâkimiyeti kurulduktan sonra burada yaşayan Müslümanların bir kısmı Endülüs'ün diğer bölgelere göç etmeyi başladı. Bir kısım Müslüman ise Hristiyanlar tarafından yönetilmeye başlayan şehirde yaşamını sürdürmeye devam etti.

Müslümanların 1212 yılında İkâb Savaşı'nda Hristiyanlara karşı yaşadığı bozgunu, müteakip yıllarda Endülüs'ün en büyük şehirlerinin birer birer Kastilya ve Aragon gibi Hristiyan devletler tarafından tarafından zaptı izledi. XIII. asırda Cordoba ve Sevilla gibi kalabalık Endülüs şehirleri de düşünce İber Yarımadası'ndaki Müdeccen nüfusta da doğal bir artış gözlendi. Sevilla şehrinin

[931] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 131.
[932] Burns, *a.g.e.*, s. 12.
[933] Bakınız: Görsel 11, s. 423.
[934] Mehmet Özdemir, "Müdeccenler", *TDVİA*, c. XXXI, Ankara, 2020, s. 463.
[935] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. III, s. 486.

Kastilya-Leon Kralı III. Fernando tarafından 1248 yılında ele geçirilmesinden sonra Müslümanların bir kısmının burayı terk etmesine rağmen X. Alfonso devrinde şehirde bir grup Müdeccen'in şehirde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir[936]. Müslümanlar İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıklarda ağırlıklı olarak *"Morería"* adı verilen yerleşim yerlerinde yaşıyorlardı[937]. Moro ya da Morisko ifadesine bir atıf olan bu kelime Hristiyan İspanya topraklarında bulunan Müslüman mahallesini ifade etmek için kullanılmatadır[938].

1215 yılında toplanan ve Hristiyan Batı dünyasında önemli sonuçları görülen IV. Lateran Konsili'nde Hristiyan hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar ve Yahudilerle alakalı meseleler de ele alınarak onlara dair bazı kararlar alındı. Bu konsilin kararlarının İber Yarımadası'nda tatbik edilmesi yolundaki önemli adımlardan birisi 1239 tarihli Tarragona Kanonları'nda bu hususa vurgu yapılmasıdır. Bu kanonlarda *"Yahudiler ve Sarazenler (Müslümanlar) kendilerini Hristiyanlardan kıyafet konusunda ayırmalıdırlar."* hükmü yer almaktaydı[939]. Ayrıca bu süreçte Müslümanların saç ve sakal konusunda uygun görülen tarza riayet etmeleri emredildi[940].

İspanya tarihinde gerek siyasal gerekse kültürel ve bilimsel yönden önemli bir devir olarak göze çarpan X. Alfonso'nun saltanat yılları aynı zamanda Hristiyan İspanya'nın demografik yapısının da önemli ölçüde değişime uğradığı bir süreçti. Zira XIII. asır, İspanya'sı Reconquista hareketi neticesinde Cordoba, Sevilla ve Murcia gibi Müslümanların en büyük şehirlerinin Hristiyan hâkimiyeti altına girdiği ve Hristiyan sınırlarının güneydeki Endülüs yönüne doğru hızla genişlediği bir devir olarak dikkat çekiyordu. Bu genişleme neticesinde bahsi geçen şehirlerde meskûn bulunan Müslüman halkın bir kısmı yaşadıkları şehirleri terk ederek Endülüs ya da Kuzey Afrika'ya göç ederken kalanlar da Hristiyan yönetimi altında yaşamaya

---

936 Manuel Gonzalez Jimenez, Mercedes Borrero Fernandez, Isabel Montes Romero-Camacho, *Sevilla en Tiempo de Alfonso X el Sabio*, Biblioteca de Temas Sevillanos, Sevilla, 2000, s. 79.

937 Matthew Carr, *Blood and Faith: Purging of Muslim Spain*, The New Press, New York, Londra, 2009, s. 21.

938 Olivia Remie Constable, *Medieval Iberia: Readings from Chirstian, Muslim, and Jewish Sources*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2012, s. 492. Clay Stalls, *Possesing the Land: Aragon's Expansion in Islam's Ebro Frontier Under Alfonso the Battler 1104-1134*, Brill, Leiden, 1995, s. 287.

939 Olivia Remie Constable, *To Live a Moor Christian Perceptions of Muslim Identity in Medieval and Early Modern Spain*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2018, s. 30.

940 Constable, *a.g.e.*, s. 30. Carr, *a.g.e.*, s. 21.

devam etti. Böylece yeni ele geçirilen şehirlerdeki Müslümanların Hristiyan krallıklara tabi olmasıyla bu şehirlerdeki Müslüman sayısıyla orantılı olarak Hristiyan İspanya'nın Müslüman nüfusu da gözle görülür şekilde arttı.

Kastilya topraklarındaki Müslüman sayısının bariz bir artış gösterdiği ilk süreç 1085 yılında yaklaşık dört asırdır İslâm hâkimiyeti altında bulunan Toledo şehrinin Hristiyanların eline geçmesiyle yaşandı[941]. Bir başka örnek ise Murcia ve Guadalquvir Vadisi çevresinin Kastilya topraklarına katılmasıyla bu bölgedeki Müslüman halk da Kastilya idaresi altına girmesiydi[942]. Ancak şehrin ele geçirilmesinden sonra burada yaşayan Müslümanlara şahsi mülkleriyle birlikte ayrılma yahut emniyet içinde şehirde kalma hakkı tanınsa da bir kısım Müslüman göç etmeyi tercih etti. XIII. asra gelindiğinde Endülüs'ün en büyük şehirleri olan Cordoba, Sevilla ve Jaen (Ceyyân) ele geçirilince bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar şehre yeni gelecek Hristiyan nüfusun rahatlıkla yerleşebilmesi için tahliye edildiler[943]. Bu devirde soylu, tüccar ve zanaatkâr Müslümanlar Benî Ahmer Devleti'nin kurulmasıyla Endülüs'ün merkezi konumunu elde edecek olan Granada ya da Kuzey Afrika'ya göç ederken daha alt sınıftakiler Hristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya devam ettiler[944].

X. Alfonso devrinde Kastilya-Leon Krallığı sınırları içinde kalan bölgelerde hatırı sayılır bir Müslüman nüfusun yaşamını sürdürdüğü bilinmektedir. 1294 tarihli kraliyet kayıtları Leon, Burgos ve Extramadura gibi kraliyet arazisindeki bölgelerde Müslümanların var olduğuna dair malumat ihtiva etmektedir[945]. Hristiyan hâkimiyetinin kurulduğu eski İslâm şehirlerinde Müslüman nüfus başlangıçta ağırlıklı olarak şehre uzak kasabalarda hayatlarını idame ettirdiyseler de sonraları evlerini ve dükkânlarını şehir merkezlerine taşıdılar[946]. Hristiyan İspanya'daki Müslümanların gündelik hayata katılımına örnek olarak Alicante şehrinde esnaf, zanaatkâr ve ortakçıların yanı sıra Sevilla şehrinde tüccar, eğer üreticisi ve duvar ustalarının varlığı gösterilebilir[947]. Buna ek olarak Müslüman-Hristiyan askeri

[941] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 97.
[942] Junior, *a.g.m.*, s. 9.
[943] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 97.
[944] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 97.
[945] O'Callaghan, *The Learned King,* s. 97.
[946] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 98.
[947] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 99.

mücadelesinin sürdüğü bu asırda iki taraf arasında köle ticaretinin de aktif olarak yapıldığı bilinmektedir[948].

XIII. asırda Kastilya topraklarında Müslümanlar kendi cemaatleri içerisinde organize bir şekilde yaşıyorlardı. Şehir merkezinde yaşayan Müslümanların yanı sıra *Moreíra* adı verilen mahallelerde yaşayanlar da mevcuttu[949]. Müslüman topluluğu *Aljama* adıyla bilinen sosyal ve yasal bir tabirle ifade ediliyordu. Kastilya hukukuna dair önemli çalışmaları bulunan Ana Echevarria, Aljama mefhumunun iç teşkilata ve kendine özgü bir hukuk sistemine sahip İslâm inancıyla birleşen ve Ağlebiler ile Muvahhidler devrinde var olan bir kasaba yahut şehri yöneten Müslüman meclisi olan cema'a'dan geldiğini ileri sürmektedir[950]. Bu terimin Kastilya hukuk literatürüne girişinin başta Murcia olmak üzere yoğun Müslüman nüfusunun Kastilya toplumuna dahil olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir[951]. Aljama'nın görevleri arasında Müslüman halk arasında adaleti tesis etmek başta geliyordu. Aljama içinde yargı görevini deruhte eden görevliye *Alcalde* adı veriliyordu. Arapça "kadı" kelimesinden türetilen bu mefhum yargıç anlamına geliyordu [952]. Bu tabir Arapça "kadı" kelimesinden gelmektedir ve alcaide/alcayat şeklinde de kullanılmaktadır[953]. Bu ifadenin İber Yarımadası sınırlarında olan Kastilya'da *alcalde*, Navarra ve Aragon'da *alcadi* ve Portekiz'de *alcaid* olarak kullanıldığı düşünülmektedir[954]. X. Alfonso Kastilya-Leon Krallığı'nda Alicante ve Lorca şehirlerinde Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki davalara Hristiyan hâkimin yargı yetkisine sahip olması yönünde güvence verdiği nakledilir[955].

Krallık topraklarında bulunan Müslümanlar krala tabi olarak görüldüğünden tıpkı Endülüs'te yaşayan Hristiyanların devlete ödemekle yükümlü oldukları cizye benzeri bir vergi ödemek mecburiyetleri vardı. Nitekim Kastilya'daki Müslümanlar,

---

[948] William D. Phillips, *Slavery in Medieval and Early Modern Iberia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2014, s. 10-27.
[949] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 103.
[950] Ana Echevarria, "Islamic Influence on Christian Legislation in the Kingdom of Castile", *Journal of Medieval History*, no: 45-3, 2019, s. 305.
[951] Echevarria, "Islamic.", s. 305.
[952] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 104.
[953] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 104.
[954] Filomena Barros, "Living As Muslims Under Christian Rule", *The Routledge Handbook of Muslim Iberia*, (ed. Maribel Fierro), Routledge, Londra, New York, 2020, s. 540.
[955] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 105.

pecho de los moros (alfitra) adıyla bilinen kişi başı vergi ödemekle mükelleflerdi[956]. Buna ek olarak Müslümanların ödediği vergi türleri ve miktarlarına dair birtakım bulguya ulaşıldı. Örneğin 1260 yılında X. Alfonso ortakçı, zanaatkâr ve esnaf olan Müslümanlardan bir *maravedi*[957] vergi alırken denizden para kazanan Müslümanların ödeyeceği vergiyi bunun yarısı olarak belirledi[958]. Müslümanların ekmiş oldukları topraktan *almarjal* ve toplamış oldukları hasadın onda birini olan *diezmo* ödedikleri bilinmektedir[959]. Brian A. Catlos, bu dönemde İber Yarımadası'nda Hristiyan idaresi altında yaşayan Müslümanların İspanyol krallar tarafından önemli bir gelir kaynağı olarak görülmesinin onların himaye edilmelerinin önemli bir sebebi olduğunu vurgulamaktadır[960].

X. Alfonso devrinde oluşturulan kanun külliyatı olan *Las Siete Partidas* idari, dini ve toplumsal konularda pek çok hükmün yanı sıra Kastilya topraklarında yaşayan Müslümanların gündelik yaşamlarına dair önemli meseleleri ele almaktadır. Örneğin yedinci kitap Müslümanların kökenleri ve kim olduklarına dair önemli anekdotlar aktarmaktadır[961]. Bu külliyatta yedinci kitabının yirmi beşinci maddesinde Müslümanların kökeni ve inancına dair şu değerli malumat yer almaktadır:

> "*Moriskolar Muhammed'in Tanrı'nın bir elçisi ve peygamberi olduğuna inanan bir halktır ve bu nedenle onun yaptığı işler böyle bir kutsallığa ait olağanüstü kutsallığı gösteremez. Onların yasaları tanrıya bir hakaret gibidir."*[962]

Hristiyan inancının farklı dini topluluklara tebliğ edilmesini önemli bir görev addeden Las Siete Partidas, Müslümanları Hristiyanlığa davet etmek konusunda Hristiyanları teşvik ederken zorbalıktan uzak ve nazik bir şekilde geçerli sebepler ortaya koyan bir tavır içerisinde olmayı emretmektedir[963].

X. Alfonso, saltanat yıllarında İber Yarımadası'ndaki Müslüman devletlere karşı zaman zaman siyasi ve askeri bir mücadele halinde olduysa da bilhassa barış

---

[956] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 106.
[957] Ortaçağ ve Altın Çağ İspanyası'nda kullanılan gümüş veya altından darp edilen bir para birimi.
[958] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 106.
[959] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 106.
[960] Brian A. Catlos, *Kingdoms of Faith: A New History of Islamic Spain*, Basic Books, New York, 2018, s. 325.
[961] Alberto Bagby Junior, "Further Notes on the Moslems Under Alfonso X" *Romance Quartely*, 2010, 24:1, s. 6.
[962] Alfonso X el Sabio, *Las siete partidas*, c. III, s. 486. Joseph Henry Caringan, *Alfonso X, A Medieval, Castilian Emperor?*, University of Tennessee, Yüksek Lisans Tezi, Knoxville, 2007, s. 40.
[963] Junior, *a.g.m.*, s. 6.

zamanlarında kendi hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlarla olan münasebeti daha olumlu ve kültürel yönden teşvik ediciydi[964].

Müslümanlar XI. asırdan itibaren Hristiyan İspanya'da çoğunlukla Kastilya-Leon topraklarında yaşamlarını sürdürmüş olsalar da Aragon Krallığı da önemli bir Müslüman nüfusu barındırıyordu. Aragon Kralı I. Alfonso'nun 1118 yılında Endülüs'ün en önemli şehirlerinden Zaragoza'yı ele geçirmesiyle şehirde Hristiyan idaresi altında yaşamaya devam eden Müslümanlar Aragon topraklarındaki ilk Müdeccenler arasındaydı.

X. Alfonso idaresindeki Kastilya-Leon Krallığı'nın kayınpederi olan ve İber Yarımadası'nda bu devirde önemli bir siyasi güç olarak Aragon Krallığı göze çarpmaktadır. I. Jaime devrinde Aragon topraklarında yaşayan Müslümanlar mevcuttu. Aragon topraklarında Müslümanlar da tıpkı Kastilya-Leon, Portekiz ve Navarra Krallığı gibi İber Yarımadası'nda Hristiyan idaresi altındaki bölgelerinde yaşayan Müslümanlar gibi Müdeccen adıyla da bilinmektedir[965]. Kral I. Jaime tarafından bizzat kaleme alınan kronikte bu Müslümanlar hakkında malumat bulunmaktadır. Aragon Krallığı hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar gündelik yaşamın farklı alanlarında faaliyet gösteriyorlardı. Aragon Kralı I. Jaime, Katalanca olarak kaleme aldığı *Llibre dels Feyts* adlı kroniğinde Aragon topraklarında yaşayan Müslümanların on camiye sahip olduklarını bildirmektedir[966]. Aragon topraklarının genişliği dikkate alındığında burada tespit edilen on camiden başka camilerin de var olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yıllarda Kastilya topraklarına katılan Murcia'daki Ulu Camii'nin şehrin Hristiyanlarca ele geçirilişine kadar ibadete açık kaldığı bilinmektedir[967]. Benzer şekilde Cordoba, Sevilla ve Jaen gibi şehirlerde de camilerin bulunduğu ancak bunların sonraki süreçte katedrale dönüştürüldüğü görülmektedir [968] . Bilge Alfonso'nun Sevilla şehrindeki Yahudi mahallesinde sinagoga dönüştürülen üç cami haricinde buradaki tüm camileri piskoposluğa verdiği

[964] Junior, *a.g.m.*, s. 4.
[965] Jose Hinojosa Montalvo, "Los Mudejares en Aragon y Cataluña en el Reinado de Jaime I", *La Sociedad en Aragon y Cataluña, en el Reinado de Jaime I*, (ed. Estaban Sarasa Sanchez), Dipitacion Provincial de Zaragoza, Zaragoza, 2009, 157-158.
[966] Jaime de Aragon, *a.g.e.*, c. II, s. 567.
[967] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 109.
[968] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 109.

ifade edilmektedir[969]. Vassalı olan birçok Müslüman olduğundan bahseden Aragon Kralı I. Jaime'nin idaresi altında yaşayan Müslümanların kendi yasalarına sahip oldukları ve İslâm topraklarında yaşıyormuş gibi saygı gördükleri zikredilmektedir[970].

Aragon Kralı I. Jaime tarafından idaresi altında yaşayan Müslümanlar için hazırlanan yasada şu ifadelere yer verilmektedir:

> *"Tüm Müslümanların evliliklerinde ve diğer konularda sünnet altında devam etmelerini istiyoruz. Dualarında sünnetlerini alenen ifade edebilirler ve Kur'an okurken oğullarına alenen talimat verebilirler. Bundan dolayı herhangi bir önyargıya maruz kalmazlar. İşleriyle ilgili krallığın tüm topraklarında seyahat edebilirler ve hiçbir insan tarafından engellenmezler."*[971]

X. Alfonso'nun hâkimiyet yıllarında Hristiyan İspanya'daki Müslüman nüfusunun önemli bir kısmına ev sahipliği yapan Aragon toprakları takip eden yıllarda İslâm bilim ve kültürünün Avrupa'ya yayıldığı coğrafyalardan biri olma özelliğini korudu.

Bu yıllarda İber Yarımadası'nda Kastilya-Leon ve Aragon'un yanı sıra Portekiz ve Navarra gibi krallıklarda da az da olsa Müslüman bir nüfusun yaşamaktaydı. Bir süre İslâm idaresi altında kalan ve İslâm kaynaklarında "Algarbe" adıyla zikredilen Portekiz coğrafyası VIII. asrın ilk çeyreğinde Müslümanlar tarafından fethedilip birkaç asır İslâm idaresi altında kaldı. Bu süre zarfında Uşbûne (Lizbon), Oportu (Porto) ve Santarem gibi şehirler Garbü'l-Endelüs adıyla bilinen bölgenin en önemli şehirleri olarak öne çıktı.[972] İber Yarımadası'nın batı kısmında yer alan Portekiz'de XII. asırda hâlâ ayakta olan Uşbûne (Lizbon) Ulu Camii'nin varlığı bölgede İslâm'ın izlerinin canlı olduğunu göstermektedir [973] . İspanya'nın fethinden kısa bir süre sonra İslâm dini ile tanışan bölgede hemen hemen her kasabada mescit ya da caminin bulunmaktaydı[974]. Portekiz'in doğu sınırında bulunan Batalyevs şehri de belli bir sayıda Müslüman nüfusu barındırmaktaydı. Bölge erken dönemde İslâm hâkimiyeti altına girdi. Endülüs Emevî Devleti'ne bağlı bir merkez

[969] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 109.
[970] Jaime de Aragon, *a.g.e.*, c. II, s. 560.
[971] Carr, *a.g.e.*, s. 20.
[972] Anthony R. Disney, *A History of Portugal and Portuguese Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 61.
[973] Disney, s. 61.
[974] Disney, *a.g.e.*, s. 61.

olan Batalyevs şehrinde henüz IX. asırda bir cami inşa edildiği bilinmektedir[975]. X. Alfonso'nun saltanat yıllarında Portekiz Müslümanları birtakım kısıtlamalarla karşılaşsalar da bölgede varlıklarını sürdürdüler.

X. Alfonso devrinde İber Yarımadası'nda Müslümanların Hristiyan idaresi altında yaşadığı bir diğer bölge de Navarra idi. Yarımadanın kuzeybatısında yer alan Navarra bölgesinde bir Müslüman topluluğun bulunduğu bilinmektedir. Musa b. Nusayr tarafından fethedilen bölgede Hristiyan hâkimiyetinin kurulmasından sonra da bir grup Müdeccen burada kalmayı tercih etti[976].

4.2.4. X. Alfonso Devrinde İber Yarımadası'nda Hristiyan Hâkimiyeti Altında Yaşayan Yahudiler

Endülüs şehirlerinin Hristiyan krallıklar tarafından ele geçirilmesi Hristiyan İspanya'nın demografik yapısını da önemli ölçüde değiştirdi. Kastilya toplumu Hristiyanların yanı sıra Müslümanlar ve Yahudilerin yaşadığı kozmopolit bir yapıya büründü. Yarımadanın en eski halklarından olan Yahudiler, İber Yarımadası tarihi boyunca Toledo, Burgos, Valladolid ve Avila şehirlerinde yaşıyorlardı [977] . Bahsi geçen Yahudiler, *Aljama* adı verilen idari ve sosyal bir organizasyon varlıklarını sürdürdüler[978].

Geç Ortaçağ'da Hristiyanların Yahudilere bakış açısı kısmî olarak erken devirlerdeki kanaatler doğrultusunda şekillendi. Hristiyanlar arasındaki yaygın kanaate göre Yahudiler Hz. İsa'nın ölümünün sorumlularıydı. Bu sebeple Yahudilere karşı olunması yönünde Hristiyan dünyasında bir tavır oluştu. Ortaçağ'da İspanyol şehirlerinde Yahudilerin *Juderia* adı verilen şehir merkezinden ayrı bir yerde "baş yaşlı adam" olan "viejo mayor"un başkanlığında aljama ya da toplulukları içinde yaşadıkları görülmektedir[979].

X. Alfonso'nun hâkimiyet yıllarını da kapsayan XIII. asır Kastilyası'nda Hristiyanların Yahudilere yönelik tavırlarında o devirde yürürlükte olan kanunlar

[975] Rıza Kurtuluş, "Batalyevs", *TDVİA*, c. V, 1992, İstanbul, s. 138-139.
[976] Markria Souhila, "Navarra entre mudejare y moriscos", *Principe de Viana*, no: 265, 2015, s. 558.
[977] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 96.
[978] Jose Miguel Carrion Gutierrez, *Conociendo a Alfonso X el Sabio*, Editora Regional Murcia, Murcia, 1997, s. 92.
[979] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 103.

belirleyici rol oynadı. Zira kralın emriyle hazırlanan *Las Siete Partidas* adlı kanunlarda Yahudiler Mesih'in tanrılığını tanımanıp onun çarmıha gerilmesinin müsebbibi olmakla suçlanmakta ve bu sebeple tıpkı Roma Hukuku'nda olduğu gibi onların devlet kademelerinde görev almalarını yasaklamaktadır[980]. Bahsi geçen yasak sebebiyle Yahudiler tıpkı Müslümanlar gibi Kastilya topraklarındaki belediyelerde görev alamadılar[981]. Yahudilerin kendi aralarında cereyan eden vakalarda bir Yahudinin yargıç olarak görev alması uygun görülüyordu. Ancak bir Yahudi ile bir Hristiyan arasındaki davalar ise Hristiyan yargıçlar tarafından karara bağlanıyordu. X. Alfonso'nun 1263 yılında Hristiyanlarla Yahudiler arasındaki davalarda Hristiyan yargıcın karar merci olmasını emrettiği bilinmektedir[982].

Geç Ortaçağ İberyası'nda farklı meslek gruplarına mensup Yahudiler bulunuyordu. Hristiyan krallıklarda esnaf, zanaatkâr, tüccar, tefeci, vergi tahsildarı ve hekim olarak hizmet eden Yahudiler, toplum hayatında önemli rol oynuyorlardı[983]. X. Alfonso'nun sarayında elçilik, kâtiplik, tercümanlık, vergi toplayıcılığı ve danışmanlık gibi üst düzey görevlere gelebilen Yahudiler bu devirde siyasi hayatta da faaliyet gösterdiler[984].

Kastilya topraklarındaki Hristiyanlar, tıpkı Müslümanlar gibi Yahudileri de dini tehdit olarak görmekteydiler. Hristiyan devlet ricali, Yahudilerin Hristiyanlarla etkileşime geçmesini engelleyici birtakım tedbirlere başvuruyor ve benzer şekilde Yahudi dini liderler de Hristiyanlara karşı mesafeli olunması gerektiği telkininde bulunuyordu[985].

Zaragoza, Cordoba, Sevilla ve Murcia gibi yoğun Yahudi nüfusuna sahip Endülüs şehirlerinin XII ve XIII. asırlarda Hristiyan idaresi altına girmesine bağlı olarak Hristiyan İspanya'daki Yahudi oranında da gözle görülür artış meydana geldi[986]. Yitzhak Baer, Kastilya, Extramadura ve Toledo'ya atıfta bulunan ancak Leon, Endülüs ya da Murcia şehrine dair malumat vermeyen 1290 tarihli bir vergi

[980] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 103.
[981] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 103.
[982] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 104.
[983] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 96.
[984] Lowney, *a.g.e.*, s. 220.
[985] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 100.
[986] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 96.

kaydındaki bilgiye dayanarak Kastilya Krallığı'nda vergi ödeyen Yahudi aile sayısını 3600 olarak vermektedir[987].

IV. Lateran Konsili'nin kararları doğrultusunda daha sonraki süreçte İspanya'daki Yahudiler, kendilerini Hristiyanlardan ayırmaları için farklı kıyafet giymeye icbar edildi[988]. Kastilya ve Aragon topraklarının sakini olan Yahudilerle alakalı yasalarda onların özellikle sarı olmak üzere belirli renklerde giyinmeleri ve şapkalarına kimliklerini ifade edecek özel işaretler takmaları gerektiği ifade edilmektedir[989].

Hristiyanların Yahudilerden dini yönden etkilenip Yahudiliğe geçme endişesinin muhtemel bir tezahürü olarak Kastilya topraklarında Hristiyanların Yahudilerle evlenmesi hukuksal metinlerde yer alan sert tedbirlerle önlenmeye çalışılmıştır. Zira *Fuero Real* adlı kanun külliyatı, Hristiyanların diğer dine mensup kişilerle evlenmesinin cezasının ölüm olduğunu ifade ederken diğer taraftan Hristiyanların farklı dine mensup grupların çocuklarına bakmalarını yasaklamıştır[990]. Las Siete Partias'ta Hristiyan kadınların Müslümanlar ya da Yahudilerle ilişkiye girmeleri durumunda mallarına el koyma, kırbaç cezası ve ölüm cezasına çarptırılabileceğini ifade etmektedir[991]. Ayrıca Yahudiler arasında da asimilasyonu önlemek adına Hristiyan adlarını kullanmanın yasaklandığı görülmektedir[992]. Hristiyanların başta şarap olmak üzere Yahudiler tarafından hazırlanmış yiyecek ve içecekleri tüketmeleri yasaklanmış ve benzer şekilde Yahudiler de Hristiyanların şaraplarını içme konusunda kısıtlamaya tabi tutulmuşlardı[993].

4.2.5. X. Alfonso'nun Müslüman ve Yahudi Tebaasına Yönelik Hoşgörü Politikası

Müslümanlar 711 yılında İber Yarımadası'na ayak basıp buradaki Vizigotlar'ı tarihten silince bölgedeki Hristiyan hâkimiyeti de sona erdi. Vizigot devletinin ileri gelenlerinin büyük bir kısmı Müslümanlar tarafından ortadan kaldırıldıysa da

[987] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 97.
[988] Constable, *The Learned King*, s. 30.
[989] Constable, *a.g.e.*, s. 27.
[990] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 100.
[991] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 100.
[992] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 102.
[993] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 102.

sekizinci asrın ilk çeyreğinde Pelayo adlı asilzadenin öncülüğünde az sayıda Hristiyan, yarımadanın kuzeyindeki Asturias bölgesine göç ederek burada Müslümanlara karşı istiklal mücadelesine girişti. Sonraki asırlarda Kastilya, Leon, Aragon ve Navarra gibi Hristiyan krallıkların kurulması Müslümanların uzun vadede toprak kaybetmelerine zemin hazırlamış ve özellikle XI. asırdan itibaren Hristiyan sınırları Müslümanların aleyhine genişlemişti. Hristiyan bayrağı altına giren bu topraklardaki Müslümanlar ve Yahudiler Endülüs şehirlerinin düşüşüyle birlikte Hristiyanlar tarafından idare edilmeye başladılar.

İber Yarımadası tarih boyunca farklı dini ve etnik topluluklara ev sahipliği yapmış bir coğrafyaydı. Ortaçağ tarihi boyunca bu coğrafyanın demografik yapısının siyasi ve sosyal gelişmelerle bağlantılı olarak köklü bir değişime uğradığını bilinmektedir. VIII. asra kadar bölgeye hâkim olan Vizigotların idaresinde Hristiyan ve Yahudiler birlikte var olmuşlardı. Ancak Vizigotlar devri bilhassa devlet ricalinin Arianizm inancını terk ederek Katolik inancına geçmesiyle bölgede yaşayan Katolik olmayan Hristiyanlara ve Yahudilere karşı dini baskıların yoğunlaştığı bir ortam oluştu.

711 yılında Müslümanların İber Yarımadası'nı fethetmesiyle bölgenin dini ve etnik çehresi büyük ölçüde değişti. Bu tarihten önce bölgede Hristiyan ve Yahudiler yaşarken fetihle birlikte Araplar ve Berberîler'den müteşekkil bir Müslüman nüfus da bu topluma dahil oldu. Fetihten sonraki asırlarda Müslüman Endülüs'te İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar zaman içerisinde Müslüman halkla yaşadıkları günlük münasebetler vesilesiyle İslâm dinini tanımaya başlayıp tedricen İslâm dinini benimseyerek Müslüman oldular. Müvelledûn adıyla bilinip Müslümanlığı seçen bu nevzuhur topluluk birkaç asırlık süre zarfında İber Yarımadası'nın en büyük unsurlarından birisi oldu.

Endülüs'te sekiz asır süren İslâm hâkimiyeti devrinde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bazı istisnai durumları hariç tutarsak siyasi, dini, sosyal ve kültürel hayatta bir uyum içinde yaşadılar. Öyle ki Endülüs'teki İslâm saraylarında Yahudi ve Hristiyan diplomatlar istihdam edildi. Dini hayatta üç büyük dinin inananları birbirlerinin dini günlerine iştirak edecek seviyede bir hoşgörü ortamı mevcuttu. Endülüs'te *ehl-i zimme* olarak görülen Hristiyanlar ve Yahudilerin can ve mal emniyeti birtakım sorumlulukları yerine getirmeleri karşılığında Müslüman

devlet ricali tarafından güvence altına alınmaktaydı. Endülüs Müslüman topraklarında asırlarca hoşgörülü bir atmosferde yaşayan gayrimüslimler için İslâm şehirlerinin Hristiyanların eline geçmesi ile yeni bir süreç başladı.

Endülüs şehirlerinde yaşayan Hristiyanlar bu şehirlerin Kastilya-Leon ve Aragon gibi krallıkların eline geçmesiyle Hristiyan krallar tarafından idare edilmeye başladı. Dindaşları tarafından idare edilirken Hristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan Müslümanları ise muhataralı bir devir bekliyordu. Hristiyan idaresi altında Müdeccen adıyla anılan Müslümanlar eski hürriyetlerini önemli ölçüde kaybetmekle kalmayıp ilerleyen yıllarda yaşadıkları bu topraklardan göç etmeye zorlandılar. Ancak zaman zaman Hristiyan olmayan unsurlara karşı hoşgörü politikası izleyen İspanyol kralları da görüldü. Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso saltanat yıllarında bu politikayı büyük ölçüde uygulayan krallardan birisiydi.

Aragon Krallığı'nda bir Müslüman nüfusun ve camilerin bulunduğundan daha önce bahsedildi. Kral I. Jaime'nin Hristiyan idaresi altında yaşayan Müslümanlarla Hristiyanlarla birtakım beşerî münasebetleri olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlara göre I. Jaime 1266 yılında Murcia şehrinde bulunduğu sırada bir grup Müslüman tarafından yemek yemeye davet edilince onların bu davetine icabet etti[994].

X. Alfonso hâkimiyeti altındaki Kastilya toplumundaki Müslümanlar ve Yahudilere bazı kısıtlamalar olsa da inançlarını yaşama konusunda dini hürriyet ortamı sağladı[995]. Bu devir için tarihçiler dini bir düşmanlık olmadığını ifade etseler de birtakım Müdeccen isyanlarının yaşandığı ve bu isyanlara karşı krallığa bağlı güçlerin sert bir müdahaleye başvurulduğu da unutulmamalıdır. Krallığı zor duruma sokan böyle durumlarda sert bir tavır takınılması devletin emniyetini sağlamak için gerekli ve doğal bir hamle olarak değerlendirilmelidir.

Ortaçağ Avrupası'nda Yahudilere karşı yaygın bir düşmanlık bulunuyorken Kastilya yasaları onlara karşı diğer Avrupa bölgelerinde Yahudilere karşı tutuma nispeten daha mutedil bir bakış açısına sahipti. XIII. asırda Kastilya topraklarında kaleme alınmış iki önemli kanun külliyatı olan *Fuero Real* ve *Las Siete Partidas*,

[994] Constable, *a.g.e.*, s. 112.
[995] Caringan, *a.g.t.*, s. 52.

Yahudilerin kutsal günü olan Şabat'ta onların saraya çağrılmalarını ve zorla sokağa çıkarılmalarını yasaklamıştır[996].

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso, idaresi altında yaşayan Müslümanların da kraliyet himayesi altında emniyet içinde yaşamalarını yasalarla teminat altına almaya gayret etti. Kralın emriyle hazırlanan kanunlarda onun tebaası olan Müslümanlar hakkında ifade edilen şu sözler dikkate değerdir:

> *"Tüm krallığımızda olan Moriskolar bizimdir ve onları korumak, gözetmek ve yaşadıkları her yerde onların haklarını korumak zorundayız."*[997]

X. Alfonso'nun kayınpederi Aragon Kralı I. Jaime, kendi kaleme aldığı eserinde Murcia şehrinin Hristiyanlarca ele geçirilmesinden sonra şehirde yaşayan Müslümanlara yönelik tavrını şu sözlerle ortaya koymaktadır:

> *"Onların (Müslümanlar) öldürülmesi ya da zarara uğratılmasının istemedim; tam aksine Kastilya Kralı'nın boyun eğerek onun himayesi altında (X. Alfonso) geleneklerini, kanunlarını ve camilerini muhafaza edileceğine mutabık kalarak barış içinde yaşamalarını isterim."*[998]

Endülüs'te İslâm idaresi altında zimmî statüsünde yaşayan gayrimüslimler de buna benzer şekilde himaye edilirken Kastilya-Leon Krallığı'nda Bilge Alfonso da Müslümanları himaye etme niyeti sarih bir şekilde görünüyordu. Farklı dinlere karşı mutedil tavır sergileme gayretinde olan X. Alfonso'nun kendisini "üç dinin kralı" olarak gördüğü bilinmektedir[999].

Kastilya topraklarında yaşayan Müslümanlara adlî meselelerde yargı bağımsızlığı ve ibadetlerinde dini hürriyet verildiği bilinmektedir [1000] . Ortaçağ'da Aragon'un siyasi, sosyal ve dini tarihine dair zengin bir bilgi sunan I. Jaime Kroniği, Aragon topraklarında camilerin var olduğundan bahsetmektedir. Aynı şekilde Kastilya topraklarında da camilerin bulunduğu bilinmektedir. Ancak Bilge Alfonso devrinde oluşturulan Las Siete Paritdas adlı kanun külliyatında camileri kralın himayesinde görürken kraliyet topraklarında yeni cami yapımını yasaklandığını

[996] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 104.
[997] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 99.
[998] Jaime de Aragon, *a.g.e.*, s. 561.
[999] Zafar Iqbal, *Islamafobia: History, Context and Deconstruction*, Sage Publications, New Delhi, 2020, s. 17.
[1000] Jose Gomes Menor, *Alfonso X el Sabio*, Toledo, 1985, s. 23.

görmekteyiz [1001] . Bilge kralın dini hoşgörü anlayışı sadece Müslümanlarla sınırlı değildi. Nitekim kralın Yahudilerin kutsal Şabat günlerine saygı duyarak dini hürriyet ortamı yarattığı ve onları Hristiyanlığa geçirme konusunda bir zorlamaya tabi tutmadığı ifade edilmektedir[1002].

Müslümanların Kastilya-Leon Krallığı'nda dini hoşgörü ve hürriyet ortamında yaşamalarını esas alan kanun külliyatında bu mesele bahusus vurgulanmaktadır. Nitekim Müslümanların huzur içinde yaşamalarının temel prensiplerine dair Las Siete Partidas şu malumatı ihtiva etmektedir:

> *"Ve Moriskolar'ın daha önceki başlıkta Yahudiler'e nasıl yapılması gerektiğini belirttiğimiz gibi Hristiyanlar arasında yasalarını koruyarak ve bizimkine hakaret etmeyerek yaşamaları gerektiğini söylüyoruz."*[1003]

Kastilya toplumunda Müslümanların Hristiyanlığa geçmesini teşvik eden bir atmosfer mevcuttu. Müslümanlara karşı uygulamalar kimi zaman katı olsa da kanunlar en azından üslup yönünden Müslümanlara yumuşak bir şekilde yaklaşılmasını ve onların "zorlama ile değil nazik kelimelerle" Hristiyanlığa davet edilmeleri gerektiğini vurguluyordu[1004]. Fuero Real adlı kanunlar Yahudi ve Müslümanları Hristiyan inancına davet ederken Hristiyanları cesur olmayı tavsiye etmektedir[1005]. Las Siete Partidas Müslümanların Hristiyanlık inancına davet edilirken dikkat edilmesi gereken hususları şu sözlerle net bir şekilde ifade etmektedir:

> "*Hristiyanlar zorla ya da baskıyla değil nazik söz ve sevimli eylemlerle Moriskolar'ı inancımıza inandırmak ve dinimize yönlendirmek için çalışmalıdırlar; çünkü eğer Rabbimizin iradesi onları ona getirir ve onları kuvvetle inandırırsa kabul edilebilir. Fakat o korku içinde olan insanların kulluğundan hoşnut değildir. Fakat lütuf yoluyla ve herhangi bir baskı olmaksızın yapılanlardan Tanrı hoşnuttur."*[1006]

[1001] Michael Ruiter, "Alfonso X of Castile: Alfonso the Tolerant?", *Constellations*, sayı: 4-2, 2013, s. 311.
[1002] Menor, *a.g.e.*, s. 22.
[1003] Caringan, *a.g.t.*, s. 41.
[1004] Ruiter, *a.g.m.*, s. 311.
[1005] Alfonso X el Sabio, *Fuero Real*, (ed. Antonio Perez Martin), Agencia Estatal Boletin Oficial del Estado, Madrid, 2015, s. 117.
[1006] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. III, s. 487.

X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan kanunlarda Müslümanlara karşı gösterilen bu olumlu tavır, aynı devirde Hristiyan İberya'daki İslâm algısını kısmen etkilemiş görünmektedir. Kralın yeğeni olan Don Juan Manuel, siyaset bilimine dair değerli malumat ihtiva eden *Libro de los Estados* adlı eserinde Hristiyan olmayanları inanca davet ederken zorba bir yaklaşıma sahip olmayı şu sözlerle reddetmektedir:

> *"Gönülsüz ve zorla yapılan hizmetler Tanrı'yı memnun etmez. İsa Mesih, asla kimsenin öldürümesini veya dinini kabul etmeye zorlanmasını emretmemektedir."*[1007]

Müslüman ve Yahudi tebaaya karşı Hristiyanlığı tebliğ ederek dine davetkâr bir yaklaşıma sahip olan Kastilya yasaları bununla birlikte bir Hristiyanın İslâm ya da Yahudiliğe geçmesini engellemek adına ağır yaptırımlar içeriyordu. XIII. asırda Kastilya topraklarında geçerliliğini sürdüren *Fuero Real* adlı yasalar Hristiyanları inançlarını terk etmemeleri konusunda uyarmaktadır[1008]. Yasalar, bir Hristiyanın dini bırakıp İslâm ya da Yahudilik inancını benimsemesi durumunda o kişinin mallarının bir kısmına el koyulmasını ya da ölümle cezalandırılmasını emrediyordu[1009]. Ancak Hristiyanlığı terk ettikten sonra pişman olarak dinine geri dönmek isteyenler için Las Siete Partidas'ın sonraki hükümlerinde o kişiyi affetme yönünde hükümler içermektedir[1010]. Ancak bir Hristiyanın din değiştirdikten sonra yeniden Hristiyanlığa dönmesi onu birtakım haklardan mahrum bırakıyordu. Kamuda görev alma, vasiyetname alma, mirastan pay alma ve satış sözleşmesi akdetme gibi temel haklardan mahrumiyet bu nevidendi[1011]. Hristiyanlık inancını terk etmeyi kınayan bir yapıya sahip olan yasalar dinlerarası cinsel birliktelikler için de ölüm cezasının uygulanması yönünde bir anlayışa sahipti[1012].

X. Alfonso'nun hâkimiyeti altında yaşayan farklı dinlere mensup insanlara bazı kısıtlamalara rağmen belirli kıstaslar çerçevesinde dini hürriyet verdiği ve hoşgörü gösterdiği görülmektedir. O'Callaghan, Müslümanlara ve Yahudilere verilen dini hürriyetin onlara dinlerini yayma hakkı tanımadığına ve bu şekliyle kısmen de olsa

---

[1007] Don Juan Manuel, *Libro de los Estados*, Clarendon Press, (ed. R. B. Tate, I. R. Macpherson), Oxford, 1974, s. 45. O'Callaghan, "Mudejars", s. 50-51.
[1008] Alfonso X el Sabio, *Fuero Real*, s. 117.
[1009] Ruiter, *a.g.m.*, s. 311.
[1010] Caringan, *a.g.t.*, s. 43.
[1011] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 110.
[1012] Caringan, *a.g.t.*, s. 42.

kısıtlamaya maruz kaldıkları bir güvenceye sahip olduklarını iddia etmektedir[1013]. Ayrıca farklı dinlerden insanların evlilik yapmasını engelleyen kısıtlamaların esas amaçlarından birinin halkın Hristiyanlık inancından diğer dinlere geçmesinin önüne geçmek olduğuna dair bir kanaat mevcuttur[1014]. Bu devirde Sevilla şehrindeki düzenlemelere göre Hristiyanların Müslüman ve Yahudi ailelerin çocuklarına bakmaları ve benzer şekilde Müslüman ve Yahudi bakıcıların Hristiyan ailelerin çocuklarına bakması yasaktı[1015].

X. Alfonso asrında İber Yarımadası'nda farklı dinlerden insanlara karşı hoşgörü eğilimi görülse de zaman zaman siyasi çekişmelere bağlı olarak birtakım gerilimlerin yaşandığı da görülmektedir. Örneğin 1264 yılın Murcia şehrinde Müdeccen isyanı baş gösterdiğinde X. Alfonso isyancıları şehrin dışındaki Arrixaca adıyla bilinen metruk bölgeye göçe tabi tutarak Müslümanlarla Hristiyanların arasında olası bir çatışmayı önlemek adına şehirle onların bölgesinin sınırına sur çekilmesini emrettiği bilinir[1016].

Arnald Steiger bu devirde İber Yarımadası'nı X. Alfonso devrine kadar Avrupa'da rakipsiz olan bir sembiyozun doğduğu yer olarak değerlendirmektedir[1017]. Carpenter, *modus vivendi*[1018] olarak geçtiği gibi X. Alfonso'nun krallığında yaşayan farklı dinlerden insanlara hoşgörü gösterdiği görüşüne daha yakındır[1019]. Nitekim bu devirde İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik arasındaki manevi etkileşimin Bilge Alfonso'nun halkından farklı dinlere mensup olanlara karşı dini hoşgörü göstermesinde rol oynadığına dair kanaat mevcuttur[1020].

Sonuç olarak X. Alfonso'nun hâkimiyet yılları Hristiyan inancından kaynaklanan birtakım kısıtlamalar bir kenara bırakılırsa farklı dini gruplara karşı hoşgörü gösterilen bir devir olarak tarihe geçti. Hristiyan hâkimiyeti altında

---

[1013] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 110.
[1014] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 110.
[1015] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 100.
[1016] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 98.
[1017] Steiger, *a.g.m.*, s. 93.
[1018] Farklı inançlara ve görüşlere mensup insanların ya da toplulukların bir arada yaşamasını mümkün kılan bir düzen olarak kabul edilen modus vivendi, Ortaçağ İspanyası'nda dinlerarası ilişkiler kapsamında tercih edilen bir kavramdır. Bu Latince ifade "Modus" (yol) ve "vivendi" (yaşamak) kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmektedir. https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e964 (Erişim Tarihi 7.11.2022)
[1019] Obodum, *a.g.t.*, s. 92.
[1020] Junior, *a.g.e.*, s. 7.

Müslüman ve Yahudi unsurlarında katılımıyla çok dinli ve kültürlü bir toplum ortaya çıkmış ve Kastilya Krallığı'ndaki bu birliktelik en büyük semeresini bilhassa İslâm kültürünün katkısıyla ilmî ve kültürel hayatta vermiştir. X. Alfonso devrinde farklı dinlere ve ırklara mensup âlimlerin başta sarayda olmak üzere verimli bir entelektüel birliktelik ve uyum içinde ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardı[1021].

4.2.6. Kastilya-Leon Krallığı'ndaki Arapça Dil Okulları

X. Alfonso'nun 1252-1284 yıllarını kapsayan saltanat yılları Kastilya-Leon topraklarında sadece İslâm bilimlerinin değil Arapça'nın da daha tanınır hale geldiği bir devir olarak dikkat çekmektedir. Bu devirde Hristiyanlar tarafından kurulan iki önemli eğitim müessesesi kraliyet bölgesinde Arapça eğitim-öğretiminin yaygınlaşmasına ön ayak oldu. Bu okullardan ilki olan Murcia Dominiken Arapça Dil Okulu daha ziyade Dominiken Tarikatı'nın öncülüğünde dini gerekçelerle faaliyetlerine başlarken Sevilla Studium Generale adlı kurum büyük ölçüde X. Alfonso'nun İslâm bilim ve kültürüne duyduğu ilginin sonucunda ortaya çıkan bir okuldu.

4.2.6.1. Murcia Dominiken Arapça Dil Okulu

Ortaçağ Avrupası'nda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yoğunlaştığı XIII. asır, aynı zamanda Hristiyan Batı'da yeni tarikatların ve buna bağlı olarak İslâm'a yönelik yeni yaklaşımların ortaya çıktığı bir devirdi. Bu asrın ilk çeyreğinde faaliyetlerine başlayan Dominiken ve Fransisken adlı tarikatlar Müslümanlara karşı dini mücadelede yeni yöntemler tatbik etmeye başladılar. Aziz Dominic'in öncülüğünde 1216 yılında papalık tarafından meşru görülerek kurulan Dominiken Tarikatı'na bağlı din adamlarının İber Yarımadası'ndaki çalışmaları, İslâm ve Batı Medeniyetleri arasındaki ilmî temasların seyrini etkiledi.

XIII. asırda Endülüs'e karşı başarılı bir siyaset yürüten Aragon Kralı I. Jaime, bu yıllarda Dominiken ve Fransisken tarikatlarının mensuplarına Arapça ve İbranice öğretilmesi gerektiğini dile getirdi. Bu emir doğrultusunda Ortaçağ Avrupası'ndaki

[1021] Junior, *a.g.m.*, s. 4.

bazı üniversitelerde mezkûr dillerin öğretimine başlandığı ileri sürülmektedir[1022]. XIII. asırda yoğun faaliyetleriyle tarikatın nüfuzunu Batı Avrupa'da İber Yarımadası'na kadar uzatan Dominiken Tarikatı mensupları tarafından 1266 yılında Murcia şehrinde *Studium Arabicum et Hebraicum* adıyla bilinen Arapça dil okulu kuruldu[1023]. Bu okulun kuruşundaki ana amaç Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetleri daha verimli bir şekilde yürütebilmekti[1024]. Bahsi geçen Dominiken okulunun faaliyetleri sayesinde "kâfirlerin" mağlup edilmesi mümkün olacaktı[1025]. I. Jaime'nin Dominikenler'e büyük bir destek vermekle kalmayıp damadı olan X. Alfonso'yu bu tarikatın faaliyetlerinin geliştirilmesi için yeterli hassasiyeti gösterip gayret sarf etmediği için uyardığı bilinmektedir. Bununla birlikte Kastilya krallık tacının sahibi X. Alfonso'nun Murcia'daki Arapça dil okulunun çalışmalarını desteklediği bir gerçektir[1026]. Kimi araştırmacılar tarafından kralın bu destek kararında kayınperederinin uyarısından ziyade onun İslâm bilimlerine ilgi duymasının belirleyici bir rolü olabileceğini dile getirmektedir[1027]. Kralın 1270 ve 1272 yılında bu okula birtakım imtiyazlar sağladığı görülmektedir[1028]. Burada faaliyet gösteren Hristiyan âlimler arasında Arapça'dan Latince'ye aktardığı eserlerle tanınan Pedro Gallego'nun adı anılmaktadır[1029]. X. Alfonso'nun çağdaşı olan Juan Gil de Zamora, *Naturalis* adlı eserinde felsefe alanında telif edilen Arapça eserlerin neredeyse tamamının Latince'ye tercüme edildiğini zikretmektedir. Ayrıca Murcia ve Sevilla şehirlerinde astroloji disiplininde vukuflu âlimlerin bulunduğuna işaret etmektedir[1030].

Murcia Dominiken Okulu'nun gelişiminde devrin seçkin Dominiken keşişi Ramon Peñafort'un üstün gayretleri göze çarpıyordu. Bu âlim, Murcia'daki okulun

---

[1022] Norman Roth, "Dominicans and Franciscan", *Medieval Jewish Civilization: An Encyclopedia*, (ed. Norman Roth), Routledge, New York, 2003, s. 220.
[1023] Gázquez, "Studium Arabicum", s. 16. Joseph F. O'Callaghan, "Mudejars of Castile and Portugal", *Muslims Under Latin Rule*, (ed. James M. Powell), Princeton University Press, Princeton, 1990, s. 51.
[1024] Luis Garcia Ballester, "A Marginal Learned Medical World: Jewish, Muslim and Christian Medical Practitioners, and the Use of Arabic Medical Sources in the Late Medieval Spain", *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, (ed. Luis Garcia-Ballester, Roger French, Jon Arrizabalaga, Andrew Cunningham), Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 359.
[1025] Gázquez, "Studium Arabicum", s. 16.
[1026] O'Callaghan, "Mudejars", s. 50.
[1027] O'Callaghan, "Mudejars", s. 50.
[1028] Conrad, *a.g.m.*, s. 155.
[1029] Conrad, *a.g.m.*, s. 155.
[1030] Gázquez, "Studium Arabicum", s. 22.

yanı sıra 1250 yılında Tunis şehrinde faaliyetlerine başlayıp kısa bir süre sonra faaliyetleri sona eren bir diğer Dominiken Arapça dil okulunun kuruluşuna da öncülük etti[1031]. Murcia'daki dil okulunda verilen Arapça eğitiminden farklı bölgelerden gelen öğrenciler istifade ediyordu. Rufinus Alexandrinus adlı bir İtalyan buraya gelip Dominicus Marrochinus adlı bir Dominiken din adamından Arapça öğrendiği bilinmektedir[1032].

Şehrin Hristiyanların eline geçişinden kısa bir süre sonra kurulan Murcia Dominiken Arapça Okulu'nun bir eğitim müessesesi olarak gerçekleşirdiği bilimsel faaliyetleriyle Murcia Üniversitesi'nin öncülü olarak düşünülmektedir[1033].

4.2.6.2. Sevilla Studium Generale

Gençliğinde öğrendiği Trivium ve Quadrivium gibi disiplinlerin yanı sıra Doğu kültürüne ilgi duyan Prens Alfonso, krallık tacını giydikten sonra Batı ve Doğu kültürünü sentezleyip Kastilya Rönesansı'nı canlandırmak istedi. Kralın bu amaç doğrultusunda belki de en önemli teşebbüslerinden birisi 28 Aralık 1254 tarihinde hem Arapça hem de Latince bilgi ve kültürün aynı ölçüde öğretileceği Studium Generale adlı eğitim müessesesini Sevilla'da kurması oldu[1034]. Devrin vesikalarında X. Alfonso'nun âlimlere *Estudios ya da Studium Generale* olarak da bilinen bu okulda çalışmayı emrettiği görülmektedir.[1035]

Sevilla'da kurulan Studium Generale'nin kuruluşunda bir ayrıcalığa sahip olduğu bilinmektedir[1036]. Bu eğitim müessesesinin gelişmesi için üstün bir gayret gösteren X. Alfonso, buradaki bilimsel çalışmalar yürütecek olan âlimleri himaye ederek onların kitaplarının ve diğer eşyaların ücretten muaf tutulduğu nakledilmektedir[1037]. Papa VI. Alexander (1254-1261), 1260 yılında bu eğitim

[1031] Simon Barton, *A History of Spain*, Palgrave Macmillan, New York, 2003, s. 80.
[1032] Ballester, "A Marginal", s. 359.
[1033] Conrad, *a.g.m.*, s. 155.
[1034] Jose Vicente Niclos Albarracin, *Tres Culturas, Tres Religiones: Convivencia y Dialogo entre Judios, Cristianos y Musulmanes en la Peninsula Iberica*, Editorial San Estaban, Salamanca, 2001, s. 147. O'Callaghan, *The Learned King*, s. 133. Arenal, *a.g.m.*, s. 41. Francisco Garcia Fitz, "El Islam Visto por Alfonso X", *Cristianos y Musulmanes en la Peninsula Iberica: La Guerra, La Frontera y La Convivencia: XI. Congreso de Estudios Medievales*, Fundacion Sanchez Albornoz, Avila, 2009, s. 167. Francisco Marquez Villanueva, *el Cultural Concepti Alfonsi*, Edicions Bellatera, Barcelona, 2004, s. 158.
[1035] Colin Smith, *Christians and Moors in Spain*, c. II, Aris&Philips Ltd, Warmister, 1989, s. 62.
[1036] Kirstin Kennedy, *Alfonso X of Castile-Leon*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2019, s.21.
[1037] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 133.

müessesesini bir Studium Generale olarak tanıyıp papalık onayı verdi[1038]. Ayrıca kral, Sevilla Studium Generale'sinde bilimsel faaliyetler yürüten âlimlere bazı güvenceler sağladı.[1039]

Sevilla'daki Studium Generale'de hangi bilim alanlarında ve kimler tarafından dersler verildiği hakkında yeterli malumata sahip değiliz. Bu müessesenin Latin-Arapça çalışmalarının yapıldığı bir enstitü olduğu düşünülmektedir[1040]. Jessica Katherine Zeitler, Reconquista hareketi sonucunda Müslümanlardan geri alınan Endülüs şehirlerinde kurulan ilk eğitim müessesesi olması sebebiyle Sevilla şehrindeki Studium Generale'yi Salamanca, Palencia ve Valladolid gibi İber Yarımadası'nda kurulan ilk üniversitelerden farklı bir eğitim merkezi olarak değerlendirmektedir[1041].

X. Alfonso'nun emriyle Sevilla'da kurulan Studium Generale'nin İspanya'daki ilk üniversitelerden farklı bir eğitim merkezi olduğunu ileri sürmek için elimizde güçlü sebepler mevcuttur. Zira bahsi geçen üniversitelerin hocaları ve ders müfredatlarına bakıldığında Sevilla Studium Generale'nin onlardan farklı özelliklere sahip olduğu açık olarak görülmektedir. O yıllarda İspanyol üniversitelerinde ders veren hocaların ağırlıklı olarak İspanyol kökenli olmak üzere Hristiyan iken Studium Generale'de Müslüman hocaların var olduğu düşünülmektedir. Nitekim kralın entelektüel mirası üzerine çalışmalar yürüten Mercedes Garcia Arenal, Sevilla'daki bu eğitim merkezinde Hristiyan öğretmenlerin yanı sıra tıp ve bilimin farklı alanlarında eğitim verecek Müslüman âlimlerin bulunduğuna işaret etmektedir[1042]. Benzer şekilde bu üniversitelerde Arapça öğretimi verilmezken Sevilla'daki Studium Generale'de Arapça öğretimi önemli bir yere sahipti[1043]. İspanya ve daha genel çerçevede Avrupa üniversitelerinde Arapça kürsüleri daha ziyade sonraki asırda başta Katalan filozof Ramon Llull olmak üzere Avrupalı âlimler ve din adamlarının gayretlerinin sonunda kurulduğunu görülmektedir. Bununla birlikte Sevilla şehrinde

---

[1038] Augusto Iyanga Pendi, *Historia de la Universidad en Europa*, Martin Impresores, S.L., Valencia, 2000, s. 123. Adeline Rucquoi, "Reyes y Universidades en la Peninsula Iberica", *CIAN*, 21-1, 2018, s. 27.

[1039] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 133.

[1040] Beşerî, *Asri'l-Mulukü't-Tavaif*, s. 543.

[1041] Zeitler, *a.g.t.*, s. 180.

[1042] Arenal, *a.g.m.*, s. 41.

[1043] Ana Maria Cabo Gonzalez, Alvaro Suarez Ortiz, "Los Estudios Arabes en la Ciudad de Sevilla y en su Universidad: Una Aproximacion a su Larga Historia (Siglos XIII-XXI)", *Philologia Hispalensis*, no: 31-1, 2017, s. 13.

bulunan Studium Generale'de Arapça öğretiminin önemsenmesinde X. Alfonso'nun XIII. asırda bahsi geçen İspanyol üniversitelerinin kurucusu olan krallardan farklı olarak İslâm bilimlerine ve Arapça'ya duyduğu ilginin etkili olmuş olabileceği kanaatindeyiz.

4.2.7. X. Alfonso'nun Himayesinde Müslüman Âlimler

Çocukluk yaşlarından itibaren bilginin ve öğrenmenin önemini kavrayan X. Alfonso, babası III. Fernando'nun vefatıyla 1252 yılında otuz yaşında Kastilya tahtına çıktığında farklı bilim dallarında kendisini geliştirmiş seçkin bir entelektüel kişiliğe sahipti. Batı'nın ve Doğu'nun bilgi birikimini mezcederek XIII. asır dünyasına geniş bir perspektiften bakan Bilge Alfonso, farklı bilim dallarında şöhret kazanan muhtelif coğrafyalardaki saygın âlimleri sarayına davet ederek Kastilya-Leon Krallığı topraklarında bilim ve kültür hayatını canlandırmayı hedefledi. Ortaçağ İspanyası'nın yetiştirdiği en büyük entelektüellerden olan Don Juan Manuel, tarih alanında kaleme aldığı *Crónica Abreviada* adlı eserinde X. Alfonso'nun kraliyet sarayında bilginin üstadı pek çok âlimin var olduğunu zikretmektedir[1044]. Kral, sarayına davet ettiği bu âlimlerin yabancı dillerden bilimsel eserler tercüme etmelerini ya da orijinal bilimsel eserler telif etmelerini teşvik etti[1045]. Bunun yanı sıra X. Alfonso, zaman zaman Kastilya sarayında topladığı âlimlerle bilimsel konularda istişarelerde bulunuyordu[1046].

X. Alfonso'nun, sarayındaki entelektüellerin de katkısıyla yüksek bir medeniyet inşa etme gayreti içinde olduğu düşünülebilir. Prenslik yıllarından itibaren öğrenme tutkusuyla yetişen X. Alfonso'nun bilime olan ilgisi krallık tacını giydiğinde onun kültürel siyasetini şekillendirdi. Bilgiye kutsallık atfeden kralın hayatına bakıldığında bilimlerin faziletinden sadece aristokrat sınıfın değil halkın da istifade etmesi gerektiğini düşündüğüne dair birtakım izlenimler dikkat çekmektedir.

Kral, siyasi bir figür olarak krallığını güçlendirmenin yanında himayesi altındaki Kastilya toplumunu daha kültürlü bir hale getirme amacını taşıdığı görülmektedir. X. Alfonso'nun çağdaşı ve yeğeni olan Don Juan Manuel'in dönemi

[1044] Don Juan Manuel, *Crónica Abreviada*, Burgess Publishing Company, Minneapolis, 1958, s. 38.
[1045] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 134.
[1046] Obodum, *a.g.t.*, s. 101.

aydınlatan en güvenilir kaynaklardan olan *Crónica Abreviada* adlı eseri, Bilge Alfonso'nun büyük bir anlayış içinde bilgiyi geliştirmek amacıyla himayesinde bilimsel eserleri telif ve tercüme ettirdiğini zikretmektedir [1047]. Kralın entelektüel yönüne odaklanan araştırmacı O'Callaghan, kralın halkının eğitim seviyesini yükseltme niyetinde olduğunu ileri sürmektedir[1048]. Onun, sahip olduğu krallığın siyasi olmanın ötesinde manevi ve entelektüel rehberi olduğuna dair görüşü Maribel Fierro ve Salvador Martinez gibi araştırmacılar tarafından benimsenmektedir[1049]. Bilgiyi geniş halk kitlelerine yayma niyetinde olan X. Alfonso'nun bunu yaparken Tanrı ile insanı daha yakın bir etkileşime soktuğuna inandığı düşünülmektedir[1050]. Bir diğer modern araştırmacı Robert I. Burns ise Bilge Alfonso'nun Kastilya'yı yüksek bir medeniyet haline getirip halkını geliştirerek eğitimli bir nesil inşa etme hedefine atıfta bulunur[1051]. Kralın halkını cehaletten koruyup bilgiyi geliştirme konusunda mesuliyet taşıdığı da kimi araştırmacılar tarafından dile getirilen bir diğer hususdur[1052].

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun Ortaçağ İspanya tarihinde eşine az rastlanır bir şekilde âlimleri himâyesi ve topraklarında bilimi geliştirmek adına gösterdiği üstün gayret İber Yarımadası'nın güneyinde hüküm sürüp Endülüs'ü büyük bir medeniyet havzası haline getiren Müslüman hükümdarların faaliyetlerini hatırlatmaktadır. Kralın "bilimlerin ve âlimlerin hamisi" bir tavır sergilemesi, onun daha önceki asırlarda İber Yarımadası'nda saraylarında âlimleri himaye ve teşvik eden Müslüman hükümdardan mülhem bir tavır olduğuna dair kanaat mevcuttur. X. asırda Endülüs Emevî halifesi olarak sarayında bilimi teşvik eden III. Abdurrahman ve II. Hakem, bahsi geçen özelliklere sahip en önde gelen Müslüman hükümdarlardır. Robert I. Burns, kralın Cordoba Halifeliği'nin parlak entelektüel dünyasını yeniden yaratma arzusuna sahip olduğunu iddia etmektedir[1053]. Buna ek olarak Ramon Menendez Pidal, kralın Mülûkü't-Tâvaif devrinde (1031-1090)

[1047] Don Juan Manuel, *Crónica Abreviada*, s. 38.
[1048] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 134.
[1049] Maribel Fierro, "Alfonso X 'The Wise': The Last Almohad Caliph?", *Medieval Encounters*, c. XV, 2009, s. 190.
[1050] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 134.
[1051] Burns, *a.g.e.*, s. 5.
[1052] Zeitler, *a.g.t.*, s. 159.
[1053] Burns, *a.g.e.*, s. 11.

Endülüs'ün farklı şehirlerinde sarayında himaye eden Müslüman emirlerin bilimi geliştirmesinin cazibesini fark ettiğin görüşüne sahiptir[1054].

X. Alfonso'nun siyasi ve entelektüel karakteri üzerine çalışmalar ortaya koyan Maribel Fierro, Robert I. Burns ve Ramon Menendez Pidal'in iddialarının bir adım ileri giderek kralın bir süre Endülüs'ü yöneten ve ülkesinde yaşayan âlimleri farklı bilimlerde bilimsel eserler telif etmeleri için motive ve himaye eden Muvahhid hükümdarlarıyla olan benzer özelliklerini vurgulamaktadır. Fierro'ya göre Muhavvid hükümdarlarının benimsediği siyasi ve kültürel politikaları beş başlık halinde özetlenmektedir:

1) Temelleri İbn Tûmert tarafından atılan teokratik devlet: Muvahhid Halifesi, bilgiyi teşvik ve himaye eden Allah'ın yeryüzündeki vekilidir.
2) Muvahhidlerin benimsediği doktrinlere bağlı olup iyi tahsil görmüş dini ve siyasi elit sınıfın ortaya çıkarılması
3) Yasama birliği, idari merkezileşme ve önlem reformlarının hazırlanması
4) Felsefe, doğa bilimleri, sihir ve Kabalistik bilginin geliştirilmesi
5) Muvahhid doktrinini halka yaymak konusunda ilginin yanı sıra Berberi dilinin kullanımı, Arapça öğretimi ve eğitim eserlerinin üretilmesinin teşvik edilmesi[1055].

Maribel Fierro'nun bahsettiği bu politikaların X. Alfonso'nun siyasi ideolojisinin ve kültürel politikasının şekillenmesinde doğrudan bir payı olup olmadığının kesin olarak tespiti mümkün görünmese de saltanat yıllarında özellikle kültürel alanda yaptığı reformlar ve teşvik ettiği bilimsel faaliyetlere bakıldığında kralın kendisinden önceki dönemde yaşamış ya da çağdaşı olan Muvahhid hükümdarlarına benzer hassasiyetlere sahip olduğu sarih bir şekilde görülmektedir. Zira sadece İspanya tarihinin değil tüm Ortaçağ tarihinin en büyük kanun kitaplarından biri olan ve bu dönemde Kastilya topraklarında yasama birliğini büyük ölçüde sağlayan Las Siete Partidas'ın hazırlanmasını emreden Kastilya kralının düşünceleri, yasama birliğini gerekli gören Muhavvid hükümdarlarının düşünceleriyle örtüşmektedir. Benzer bir durum dil hususunda da görülmektedir. Muvahhid hükümdarlarının politik ve kültürel anlamda bir hedef olarak Berberi ve

[1054] Pidal, "España y la", s. 29.
[1055] Fierro, "Alfonso X.", s. 177-178.

Arap dilinin kullanımını teşvik etmeleri X. Alfonso'nun Kastilyaca'nın yaygınlaştırılması için gösterdiği gayreti çağrıştırmaktadır. Nitekim kral, bilimsel eserlerin telifinde o zamana kadar tercih edilen Latince'yi terk ederek himayesinde tarih, hukuk, edebiyat ve astronomi alanlarında hazırlanan çalışmaların Kastilyaca olarak kaleme alınması hususunda büyük bir ihtimam gösterdi.

Halkı yüksek bir eğitim seviyesine çıkarmayı hedefleyen kralın bilimsel eserlerin hazırlanma sürecinde dahi bazen bu hedef doğrultusunda hareket ettiği görülmektedir. Zira Don Juan Manuel, bu devirde *Crónica General de España* adlı İspanya tarihine dair eserin telif aşamasında Bilge Alfonso'nun eserin sade ve halk tarafından da rahatlıkla anlaşılabilecek bir üslupla hazırlanmasına ihtimam gösterdiğini ifade etmektedir[1056]. Bu ifadeler de kralın bilimi halkın her kesimine ulaştırma hedefinde olduğunu gösteren önemli bir delil olarak görülmelidir.

Âlimleri himaye ve teşvik etmek söz konusu olduğunda X. Alfonso'nun Ortaçağ tarinin en büyük kültürel hâmilerden birisi olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Nitekim o, Abbâsî Halifesi Me'mûn, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman ve çağdaşı olan Sicilya Kralı II. Frederick gibi farklı dinlerden ve milletlerden çok sayıda seçkin âlimi sarayında himaye ederek Doğu'da ve Batı'da bu yönüyle öne çıkan entelektüel hükümdarlardan birisi olarak dikkat çekiyordu. X. Alfonso'nun sarayı Hristiyanlar ve Yahudilerin yanı sıra Müslüman âlimlere ev sahipliği yapıyordu. Bu âlimlerden en şöhretlisi Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî idi.

4.2.7.1. Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî

Kastilya Krallığı sınırları içinde yaşayan Müslümanlar ve Yahudilere karşı mutedil bir siyaset yürüten X. Alfonso, vizyon sahibi bir kral olarak onların kültürel birikiminden istifade etmek niyetindeydi. Yarımadadaki en büyük Müslüman şehirlerinin Hristiyan İspanya topraklarına dâhil olduğu bu devirde kaybedilen şehirlerde yaşayan bazı Müslüman âlimlerin İslâm hâkimiyetinin devam ettiği şehirlere doğru göç ettiği bilinmektedir. X. Alfonso bu beyin göçünün farkına varmış olacak ki âlimlere verdiği değerin de bir göstergesi olacak şekilde bir adım attı. Murcia şehrinin 1243 yılında Hristiyanların eline geçmesinden sonra şehirde

[1056] Don Juan Manuel, *Crónica Abreviada*, s. 38.

yaşamaya devam eden Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî adlı Müslüman âlim ile arasında cereyan eden hadiseler kralın İslâm kültürüne ve âlimlerine verdiği değeri ortaya koyan veciz bir örnektir.

Endülüs şehirleri arasında bilim ve kültür hayatının canlılığı yönünden seçkin bir yere sahip olan Murcia şehri, İslâmî ilimlerin yanı sıra pozitif bilimlerin geliştiği ve büyük âlimlerin yetiştiği bir bölgeydi. Bu devirde şehirde yaşayan âlimler arasında insanların tazim ettiği bilge âlim Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî de bulunuyordu. Benî Ahmer devrinin önde gelen tarihçisi Lisanüddin İbnü'l-Hatîb, çok yönlü bir âlim olan Rakûtî'nin ilmî birikimine dair şu ifadelere yer vermektedir:

> "*Kadim ilimleri iyi biliyordu. Mantık, mühendislik, müzik, matematik, tıp, felsefe, tabiplik gibi alanlarda becerikliydi. Lisanları çok iyi biliyordu. Çok dil biliyordu. Her milletle aynı mantıkla konuşuyordu."*[1057]

İslâm idaresi altındaki Murcia şehrinde ilmî faaliyetlerini sürdürürken şehrin Hristiyanların eline geçişi, Rakûtî'nin hayatında önemli bir değişimi beraberinde getirdi. Endülüslü tarihçilerinden Makkarî, şehrin Hristiyanların eline geçmesinden sonra Kral X. Alfonso ile Rakûtî arasında kurulan diyaloğa dair şu değerli malumatı aktarmaktadır:

> "*Zalim Rum Kralı Murcia'yi alınca bu âlimin değerini bildi. Ondan dolayı kendisine bir medrese inşa etti. O, burada Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler'e dersler veriyordu. Kral bir gün onu yanına çağırdı. Ve ona Hristiyan olursa kendisine çok şeyler vereceğini söyledi. Rakûtî ona düşünceli (ihtiyatlı) bir cevap verdi. Onun yanından çıkınca kralın yakın adamlarına şunu söyledi:*
>
> *'Ben hayatım boyunca tek bir Tanrı'ya ibadet ediyorum. Ve bunun gerekliliğini yerine getirmekten aciz kalıyorum. Sizin kralınızın dediği gibi üç tane Tanrı'ya ibadet edersem nasıl olacak?' "*[1058]

Makkarî'nin burada naklettiği ifadeleri İbnü'l Hatîb'ten almış olması muhtemeldir. Zira Rakûtî hakkında ilk ifadeler kendisinden bir asır sonra yaşamış olan İbnü'l Hatîb tarafından verildi. Sonraki asırda Memlûk tarihçisi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 1449) de İbnü'l Hatîb'in adını zikrederek onun verdiği bilgiyi tekrar

---

[1057] Lisanüddin İbnü'l Hatîb, *a.g.e.*, s. 48.

[1058] Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisanüddin İbnü'l-Hatîb*, (Tahkik: Reinhart Dozy, William Wright, I Krehl, Gustave Dugat), c. II-2, Leiden, 1855-1861, s. 510.

etmektedir[1059]. Rakûtî hakkında malumat veren herhangi bir İspanyol kroniği ise tespit edebildiğimiz kadarıyla bulunmamaktadır.

Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî, Müslüman bir âlim olarak kralın nezdinde gördüğü büyük itibarın yanı sıra Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından da değerli bulundu. İbnü'l Hatîb'in göre o, Hristiyan ve Yahudi âlimlere karşı mutaassıp bir anlayış yerine bilimsel bir yaklaşımla münazaralar yaparak onların hürmetini kazandı[1060]. Hristiyan ve Yahudi öğrencilere kendi dillerinde ders verecek seviyede dil becerisine sahip olan Rakûtî, kralın desteğiyle kurulan okulda farklı dinlere ve ırklara mensup öğrencilere Arapça, Latince, Roman dilleri ve İbranice öğrettiği iddia edilmektedir[1061]. Kimi araştırmacılara göre bu eğitim müessesesinde hukuk, teoloji, müzik, geometri ve tıp eğitimi verilmekteydi[1062]. Buna ek olarak müzik alanında çalışmalar yapan Rakûtî'nin Murcia şehrinde bir müzik okulu kurduğu yönünde düşünceler de mevcuttur[1063]. Tıp, felsefe, hendese ve mantık gibi ilimlerdeki üstün yeteneğiyle Hristiyan ve Yahudi öğrencilerin kendisinden istifade ettiği Rakûtî, hiç şüphesiz bu gayrimüslimlere bilgi birikimi sayesinde Endülüs bilim mirasını da tanıtıyordu.

Prenslik yıllarından itibaren İslâm kültürüne ilgi duyan X. Alfonso, Murcia şehri ele geçirildiğinde Rakûtî'nin Kastilya topraklarının kültürel anlamda kalkınmasına sağlayacağı katkının farkına varmış olacak ki onu himayesinde tutmaya gayret etmişti. Zira Hristiyan bir kralın İslâm hâkimiyeti altında ve İslâmî bilim geleneğinin öğrencisi olan Müslüman bir âlim için Hristiyan, Yahudi ve Müslüman öğrencilerin yetişeceği bir okul kurmuş olması Müslüman bilim ve kültürüne verdiği önemi göstermektedir.

İbnül'l Hatîb ve Makkarî tarafından zikredilen X. Alfonso'nun Rakûtî'yi Hristiyan inancına davet etme meselesi hükümdarın dindarlığından ziyade kültürel hırslarının ve üstün bir Kastilya medeniyeti kurma idealinin bir tezahürü olarak

---

[1059]İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-Samine*, c. III, (Tahkik: Freitz Krenkow), Haydarabad, 1930-1932, s. 375.
[1060] Lisanüddin İbnü'l Hatîb, *a.g.e.*, s. 49.
[1061] Francisco Javier Diez de Revenga, "Literatura Medieval en Murcia: Un Capitulo Pendiente de Nuestra Historia Literaria", *Estudios Romanicos*, no: IV, 1989, s. 288.
[1062] Mercedes Garcia Arenal, "Cristianos, Moros y Judios en la Epoca de Alfonso X", *Alfonso X: Toledo 1984*, Museo de Toledo, Toledo, 1984, s. 41.
[1063] Manuela Cortes Garcia, "Estatus de la Mujer en la Cultura Islamica: Las Enclavas-Cantoras", *Mujer Versus Musica*, Valencia, 2011, s. 180.

görülmelidir. XIII. asırda Kastilya'da geçerli kanun külliyatı olan Las Siete Partidas, Müslümanlara dini özgürlüklerini teminat altına alırken onların Hristiyanlığa döndürülmesi yönünde kısmî olarak teşvik edici bir eğilime de sahipti. Ayrıca yasalar Hristiyanlığı benimsemeleri için Müslümanlara herhangi bir maddi kazanç vaadinde bulunulmasına dair herhangi bir telkinde bulunmazken devrin kaynaklarında Bilge Alfonso'nun Rakûtî'ye din değiştirmesi için kendisine maaş ve ödül vermeyi taahhüt ettiği ifade edilmektedir[1064]. Hatta bu yöntemlerden sonuç alamayan kralın daha da ileriye giderek Rakûtî'ye Hristiyanlığı benimsemesi hususunda baskı yaptığı da tahmin edilmektedir[1065].

Kastilya topraklarında öğrenciler yetiştiren Rakûtî bir süre sonra yarımadadaki tek İslâm devleti olan Benî Ahmer topraklarına göç etti. Onun Kastilya topraklarını neden terk ettiği tam olarak bilinmemektedir[1066]. José Martínez Gázquez, Murcia şehrinde kurulan Dominiken okuluna mensup Hristiyan âlimlerin "kâfirleri mağlup" amacına sahip olmalarının Rakûtî'yi rahatsız etmiş olabileceğini ileri sürmektedir[1067]. Rakûtî'nin Hristiyan hâkimiyeti altında yürüttüğü ilmî faaliyetlerin ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemekle birlikte İbnü'l Hatîb, Benî Ahmer Devleti'nin ikinci hükümdarı II. Muhammed'in (1273-1302) saltanat yıllarında onu kendi topraklarına davet ettiğini zikretmektedir[1068]. Kimi araştırmacılar X. Alfonso'nun Rakûtî'ye kurulacak olan okulda hocalık yapma teklifini 1268 yılında yaptığını iddia etmektedir[1069]. Benî Ahmer Sultanı II. Muhammed'in 1273 yılında tahta çıktığı göz önünde bulundurulduğunda bu tahmin doğruysa Rakûtî'nin uzunca bir süre Kastilya'da kaldığı görülecektir. II. Muhammed "fakîh" lakabıyla maruf olan ve ilme meraklı bir hükümdardı. Kendisine gelen davet üzerine Müslüman topraklarına göç eden Rakûtî'ye sultan tarafından kendisine ev tahsis edilmesinin yanı sıra büyük ihsanlarda bulunuldu[1070].

[1064] Govert Westerveld, *Ibn Sab'in of the Ricote Valley: The First and Last Islamic Place in Spain*, 2014, s. 49.
[1065] Luis Garcia Ballester, *Medicine in a Multicultural Society*, Ashgate, Hampshire, Vermont, 2001, s. 360.
[1066] Revenga, Paco, *a.g.e.*, s. 34.
[1067] Gázquez, "Studium Arabicum et Hebraicum en Murcia", *Francesco D'assisi e al-Malik al-Kamil*, Edizioni Terra Santa-Universita Antonionum, Milano, 2020, s. 16.
[1068] Lisanüddin İbnü'l Hatîb, *a.g.e.*, s. 48.
[1069] Westerveld, *a.g.e.*, s. 48.
[1070] Lisanüddin İbnü'l Hatîb, *a.g.e.*, s. 48.

İslâm kaynaklarında mütevazı ve sözlerinde hikmet bulunan bir âlim olarak tasvir ettiği Rakûtî, Bilge Alfonso'nun himayesinde gördüğü hürmetin bir benzerini kısa bir zaman içinde Benî Ahmer Sultanı'nın yanında da gördü. Zaman zaman Rakûtî'nin ilim meclislerinde âlimlerle yaptığı münazaralara sultan da iştirak ederdi. Hükümdar nezdinde kazandığı itibarın bir sonucu olarak Benî Ahmer ülkesinde ilmî konularda sahtekârlık yapmaya tevessül eden insanların söylediklerinin doğru olup olmadığının anlaşılması için hükümdarın emriyle huzura getirilip Rakûtî ile münazara yaptırıldığı da zikredilmektedir[1071].

Rakûtî'nin rahle-i tedrisinden geçenler arasında kendisini Granada'ya davet eden Benî Ahmer Devleti hükümdarı II. Muhammed de bulunduğu yönünde iddialar mevcuttur[1072]. Rakûtî'den tıp, matematik ve diğer alanlarda ilim öğrenmek isteyen öğrenciler ders almak için onun evine gelirdi[1073]. Hayatının son yıllarını vefat ettiği Granada şehrinde geçiren Rakûtî, burada farklı bilim dallarında sayısız öğrenci yetiştirdi.

İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki bilimsel etkileşim sürecinin önemli figürlerinden birisi olan Muhammed b. Ahmed er-Rakûtî, XII-XIII. asırlarda İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinin öncülerinden X. Alfonso ile temas kurup bir süre onun himayesinde bilimsel faaliyetler yürütmesi dikkate alındığında bu sürecin en önemli Müslüman aktörlerinden birisi olarak öne çıkmaktadır. Nitekim o, İslâm kaynaklarının bahsi geçen asırlarda İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde Hristiyanlarla temasına atıfta bulunduğu belki de tek Müslüman âlimdi.

4.2.7.2. Üstat Bernardo el Arabigo

Kastilya-Leon Krallığı'nda X. Alfonso himayesinde bilimsel çalışmalarını yürüten bir diğer Müslüman âlim Bernardo el Arabigo idi[1074]. Kimi araştırmacılara göre onun Müslüman olarak doğduktan sonra Hristiyanlığı benimsediği

[1071] Lisanüddin İbnü'l Hatîb, *a.g.e.*, s. 48.
[1072] Westerveld, *a.g.e.*, s. 50.
[1073] Mariano Gaspar Remiro, *Historia de la Murcia Musulmana*, Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1980, s. 310.
[1074] Fitz, *a.g.m.*, s. 165.

düşünülmektedir[1075]. Onun Hristiyanlığı tercih etmiş eski bir Müslüman olmadığı bilakis Mozarap olduğu yönünde görüşler de mevcuttur.[1076] Bernardo el-Arabigo, Arapça'nın yanında Roman dilini bilmekteydi[1077]. Tıpkı Rakûtî gibi onun da bir süre Murcia'da bilimsel faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Hatta bu âlimin X. Alfonso'nun teşvikiyle kurularak Rakûtî'nin sorumlu okulda bir süre bulunduğu ileri sürülmektedir[1078]. Ayrıca Bernardo el-Arabigo'nun Kastilya topraklarında kalması için X. Alfonso'nun kendisine araziler verdiği bilinmektedir. Bernardo'ya tahsis edilen bu araziler hakkında o devirden kalma *Libro del Repartimiento de las Tierras a los Pobladores de Murcianas* adlı arazi dağıtım vesikalarında malumat bulunmaktadır. Bu vesikalarda onun Murcia şehrinde bazı araziler aldığı belirtilmektedir[1079]. 1272 yılında kendisine tahsis edilen arazileri daha iyi arazilerle değiştirme talebinde bulunan Bernardo'nun bu talebine karşılık kralın topraklarından göç eden Müslümanların topraklarından bir kısmını ona vermeyi kabul ettiği ifade edilmektedir[1080].

Bernardo el Arabigo'nun 1272 yılından sonra da Kastilya-Leon Krallığı'nda bir süre yaşadığına dair malumat bulunmaktadır. X. Alfonso devrinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen bilimsel metinlerin giriş kısımları sayesinde onun kraliyet himayesinde gerçekleştirilen bilimsel faaliyetlere iştirak ettiği görülmektedir. İlerleyen bölümlerde Bilge Alfonso'nun sarayında gerçekleştirilen tercümelerden ve onu bu tercüme sürecindeki rolünden tafsilatlı olarak bahsedileceği için burada onun hakkında genel bilgiler vermekle iktifa edeceğiz. Rakûtî'nin Kastilya topraklarını terk ederek İslâm hâkimiyeti altındaki Granada şehrine göç etmesiyle buradaki ilmî faaliyetlerde Üstat Bernardo'nun daha faal bir rol oynadığını görülmektedir. X. Alfonso'nun yaşadığı asırda canlı bir bilim hayatının var olduğu Murcia şehrinin ilmî yönden gelişiminde Bernardo el Arabigo'nun şehirdeki bilimsel faaliyetlerin canlanmasında önemli rolü olduğu vurgulanmaktadır[1081].

[1075] Fontes, *a.g.m.*, s. 66.
[1076] Arenal, *a.g.m.*, s. 43.
[1077] Zeitler, *a.g.t.*, s. 167.
[1078] Conrad, *a.g.m.*, s. 155.
[1079] Müellifi Meçhul, *Libro del Repartimiento de las Tierras Hecho a los Pobladores de* Murcia, (ed. Juan Torres Fontes), Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1991, s. 85-92.
[1080] Revenga, *a.g.m.*, s. 290.
[1081] Revenga, Paco, *a.g.e.*, s. 35.

Murcia gibi Endülüs şehirlerinin Kastilya idaresi altına girmesiyle bazı âlimlerin Benî Ahmer Devleti'nin ya da Kuzey Afrika'daki İslâm devletlerinin topraklarına göç ettiği görülmektedir. Ancak Bernardo el Arabigo gibi kral tarafından değerli kazanımlar vaat edilmesine karşılık burada kalmayı kabul edip onun ilmî faaliyetlerine katkı sağladığı düşünülen başka Müslüman âlimlerin de bölgede yaşadığına dair görüşler de mevcuttur[1082].

Javier Diez de Revenga ve Mariano de Paco gibi modern tarihçiler X. Alfonso ile Bernardo el Arabigo'nun 1271 yılında aynı anda Murcia şehrinde bulunduklarını iddia etmektedirler[1083]. Rakûtî gibi Bernardo el Arabigo'nun da X. Alfonso tarafından Hristiyan inancına davet edilip edilmediği bilinmese de kralın kendi topraklarında tutmak istediği birçok Müslüman âlimi kendi dinine geçirmeyi teşvik ettiği tarihi bir hakikattir.

X. Alfonso devrinde gerek Kastilya kraliyet sarayında gerekse ülkenin geri kalan topraklarında Hristiyan, Müslüman ve Yahudi âlimler bilimsel faaliyetlerini icra ediyorlardı. Ele geçirilen Müslüman şehirlerinde yaşayan Müslüman ve Yahudi âlimler Rakûtî örneğinde gördüğümüz gibi Bilge Alfonso tarafından himaye edilmiş ve önemli birer değer olarak görülerek ülkede kalmaları için özel bir gayret gösterilmiştir. Bunun haricinde kral X. Alfonso'nun kültürel programı çerçevesinde Avrupa'nın farklı bölgelerinden âlimler ve sanatçılar Kastilya topraklarına geliyordu. Arap, Yahudi, İtalyan ve İspanyol âlimler dinleri ve dilleri farklı olmasına rağmen kralın himayesinde bilim ve düşünce tarihinde eşine az rastlanır seviyede bir uyum yakalayarak birbirinden değerli bilimsel çalışmaları ortaya koydular.

Bilimsel üretimin sağlanabilmesi için âlimlerin ihtiyaç duyacağı her türlü imkânı sağlama konusunda istekli görünen Bilge Alfonso'nun kültürel himayesinin ona İber Yarımadası'nın ötesinde Avrupa'nın farklı bölgelerinde şöhret kazandırdı. Everseleyli İngiliz rahip Gaufredus'un *Ars Epistolaris Arnatus* adlı eserini ona ithaf etmesi ve devrin önemli İtalyan yazarlarından Brunetto Latini'nin *Li Livres dou Tresor* adlı eserinde ondan sitayişle bahsetmesi kralın şöhretinin bir nişanesi olarak gösterilebilir[1084].

[1082] Fontes, *a.g.m.*, s. 66.
[1083] Revenga, Paco, *a.g.e.*, s. 38.
[1084] Miguel, *a.g.m.*, s. 96.

4.3. X. ALFONSO DEVRİNDE İSLÂM ESERLERİNİN KASTİLYACA'YA TERCÜME EDİLMESİ

XIII. asır sadece İber Yarımadası'nda değil Avrupa genelinde yerel dillerde eser yazımının yaygınlık kazandığı bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Sözgelimi Fransa'da yerel dilde tarih yazıcılığı 1217 yılında Villehardouin *La Conquete de Constantinople* adlı eseriyle başlamış ve daha sonraki yıllarda yerel dilde tarihler kaleme alınmasının yanı sıra 1235 yılında İncil Fransızca'ya tercüme edilmişti[1085].

X. Alfonso'nun prenslik yıllarında babası III. Fernando devrinde hukuk alanında bir çalışma olan Fuero Juzgo'nun yerel dile tercüme edildiği düşünülmektedir[1086]. Tarihçiler arasında babası devrinde başlayan dil konusundaki bu yönelişin kralın yazmalarında Kastilyaca'nın norm haline geldiğini düşüncesi ağır basmaktadır[1087]. Onun dönemine kadar Kastilyaca'nın daha ziyade şiir dili olarak kullanıldığı görülmektedir [1088] . Kastilya kralının kültürel politikası sonucunda kendisinden öncekilerden farklı olarak yerel dil olan Kastilyaca bilim dili haline geldi. Mariano Brasa Diez'in ifadesiyle daha önceki dönemde bilhassa tercümelerde yazılı olmayan aracı dil şeklinde var olan yerel Roman dili olan Kastilyaca'yı bu dönemde yazılı hale geldiği geldi[1089].

Ortaçağ Avrupası'nın farklı bölgelerinde muhtelif diller konuşulsa da kıta genelinde bilim ve kültür dili olarak Latince yaygın bir şekilde kullanılıyordu. X. Alfonso devrinde Kastilya topraklarında dini ve gündelik hayatta Kastilyaca kullanılsa da beynelmilel yazışmalarda Latince kullanıldı [1090] . Ancak X. Alfonso kendisinden önce yaygın olan bu geleneği Kastilyaca lehine değiştirmek için özel bir gayret gösterdiği bilinmektedir. Onu böyle bir değişikliğe iten sebeplerin ne olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Ramon Menendez Pidal, kralın Latince'den yerel dile yönelmesini sarayında birlikte çalıştığı ve Eski Ahid'i Kastilyacaya tercüme edilmesini de sağlayan Yahudilerin teşvik ettiğini iddia etmektedir[1091]. Francisco Martíne Villanueva, kralın Kastilyaca tercihini o devirdeki Latince eğitim

[1085] Pidal, *a.g.m.*, s. 28.
[1086] Pidal, *a.g.m.*, s. 29.
[1087] Fierro, *a.g.m.*, s. 190.
[1088] Jimenez, *a.g.e.*, s. 432.
[1089] Diez, *a.g.m.*, s. 21.
[1090] Procter, *a.g.e.*, s. 16.
[1091] Pidal, *a.g.m.*, s. 28.

yapan okulların ve Kastiya'daki eğitimin durumuna bağlamaktadır[1092]. Kralın kültürel siyasetini tatbik etmede dili önemli bir araç olarak kullandığı görülmektedir. X. Alfonso Külliyatı'nı teşkil eden telif ve tercüme eserlerin büyük bir çoğunluğu Kastilyaca'dır. Kastilyaca'yı İber Yarımadası'nın diğer dillerinden daha güçlü hale getirme gayretinin kralın entelektüel programının bir parçası olduğu düşünülmektedir[1093].

X. Alfonso'nun bilimsel eserlerin yerel dilde hazırlanması gibi yeniliklerle gerçekleştirdiği bu dil reformu kimi tarihçiler tarafından "Kastilyaca'nın babası" olarak anılmasına sebep oldu[1094]. L. P. Harvey ise Kastilyaca'yı yerleşik bir ifade dili olarak araçsallaştıran X. Alfonso'nun Kastilya edebiyatının kurucusu olarak görülebileceğini vurgulamaktadır[1095]. Kralın ülke sathında dilsel birliği kurma idealine sahip olduğuna dair iddia mevcuttur[1096]. Evelyn Procter, bazı Alfonso yazmalarında yer alan "bizim Kastilya dilimiz" şeklindeki ifadelere vurgu yaparak kralın milli bir gurura kapıldığını ileri sürmektedir[1097].

Sonuç olarak Bilge Alfonso kendisinden önce yaygın kullanıma sahip olan Latince kullanımını terk ederek hukuk, tarih, astronomi ve edebiyat gibi bilim dallarında hazırlattığı eserlerde bilim dili olarak Kastilyaca'ya yöneldi. Kendisinden önceki devirlerden farklı olarak kralın yerel dile temayülünde ana dilde bilim yapma ve bu bilimi halk için daha erişilebilir kılma amacı taşıdığı kanaatindeyiz. X. Alfonso'nun bilim dili olarak yerel dili tercih etmesi hem Ortaçağ Hristiyan İspanya'sı hem de Avrupa için önemli bir yenilik olarak göze çarpmaktadır.

4.3.1. İslâm Bilim ve Kültürünün Taşıyıcıları Olarak X. Alfonso Himayesindeki Tercümanlar

X. Alfonso'nun entelektüel karakterinde tebarüz eden yüksek vizyonu, muhtelif bilim dallarında yetişen ve farklı dilleri konuşan âlimleri sarayında ortak bir

[1092] Burns, *a.g.e.*, s. 10.
[1093] Socarras, *a.g.e.*, s. 123.
[1094] Burns, *a.g.e.*, s. 10.
[1095] Leonard Patrick Harvey, "The Alfonsine School of Translators: Translations from Arabic into Castilian Produced Under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, no: 109-1, 1977, s. 111.
[1096] Delgado, "Alfonso X", s. 97.
[1097] Procter, *a.g.e.*, s. 106.

amaç etrafında toplamasına yardımcı oldu. Sarayında gerçekleştirilen bilimsel faaliyetler kimi zaman eser telifi kimi zaman ise genellikle başta Arapça olmak üzere Kastilyaca'ya yapılan tercümelerden oluşuyordu. Kralın entelektüel teşvikinin ve kültürel himayesine ek olarak eserlerin telif ve tercümesinde yer alıp almadığı hususunda tarihçiler arasında kesin bir fikir birliği sağlanamamıştır.

Nicasio Salvador Miguel, Bilge Kral'ın idaresi altındaki farklı milletlerden âlimleri teşvik ederek onları bilimsel faaliyetlerde yönettiğini ifade etmektedir[1098]. Gerge Sarton'a göre kral, sadece bir kültürel hâmi değil aynı zamanda eserlerin hazırlanma sürecinde yer alan bir çalışandı [1099] . Julio Sezar Santoyo, bilimsel çalışmaların hazırlanması sürecinde kralın metnin seçimi, metnin tercümesini yapacak kişilerin tespiti, dil ve üslubun tashihi gibi meselelere muhtemel müdahalesini dile getirmektedir [1100]. Robert I. Burns ise X. Alfonso'nun kültürel teşvik ve himayesinin yanında bilimsel çalışmalara başkanlık ederek metinlerin düzenlenmesinde yer almış olabileceğini vurgulamaktadır. Ona göre kral, metinlerde yer alan muğlak ve Kastilyaca'da yer almayan yabancı kelimeleri çıkartıp metni belirli bir düzene sokuyordu[1101]. Manuel Gonzalez Jimenez de X. Alfonso'nun eserlerin oluşma sürecinde yazar olarak bir katılımının olmadığını vurgulamaktadır[1102]. Ancak bu yıllarda Kastilya sarayında hazırlanan bazı bilimsel eserlerin önsözünün bizzat kral tarafından kaleme aldığına dair iddia mevcuttur[1103].
X. Alfonso'nun bilimsel külliyatının en önemli tarihi kaynaklarından olan *General Estoria*'da yer alan şu ifadeler kralın himayesinde gerçekleştirdiği bilimsel faaliyetlerdeki etkisini tespit edebilmemize yardımcı olacaktır:

> *"Antik zamana kadar birçok yazma ve tarihi topladıktan sonra onlardan en özgün ve iyi olanları seçtim; bu kitabı oluşturmaktan dolayı mutluluk duyuyorum ve dünya çapında meydana gelen harika şeylerin yanı sıra İncil'in öykülerinden de belirtilen hikâyeleri ekledim."*[1104]

[1098] Miguel, *a.g.m.*, s. 89.
[1099] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 718.
[1100] Julio Cesar Santoyo, "La Edad Media", *Historia de la Traduccion en Espana*, (ed. Francisco Lafarga, Luis Pegenaute), Ambos Mundos, Salamanca, 2004, s. 56.
[1101] Burns, *a.g.e.*, s. 10.
[1102] Manuel Gonzalez Jimenez, *Alfonso X el Sabio: 1252-1284*, Ariel, Barselona, 2004, s. 431.
[1103] Perez, *a.g.m.*, s. 25.
[1104] Jimenez, *a.g.e.*, s. 431.

Kralın eserlerin telifi aşamasında ne tür bir katılımı olduğuna dair ipucu sunan bir başka ifade astronomi sahasında kaleme alınan *Libros del Saber de Astronomía* adlı eserde yer almaktadır:

> "*Ve sonra bu kral hepsini doğru sıraya koydu ve oluşturdu ve gereksiz ve tekrar olarak bulduğu ifadeleri ve iyi Kastilyaca olmayan ifadeleri çıkardı ve uygun olduğunu düşündüğü diğerlerini koydu ve kendi ifadesiyle dille alakalı her şeyi düzeltti."*[1105]

XVII. asrın önde gelen İspanyol tarihçilerinden Gaspar Ibañez de Segovia, X. Alfonso'nun tarih eserlerinden birisinin kaleme alınma sürecindeki rolünü şu sözlerle ortaya koymaktadır:

> *"Kral Don Alfonso, Historia General de España'nın sadece hazırlanmasını emreden değil eserin gerçek yazarıydı."*[1106]

Evelyn Procter, Bilge Alfonso'nun bu merhaledeki rolünü yazılacak ya da tercüme edilecek eserin tespiti, ilgili görevleri tevdi eden, yapılan işleri teftiş eden "aktif genel editör" olarak tanımladı[1107]. Ana M. Montero ise kralın eser sipariş edip onların hazırlanmasını teşvik eden bir haminin ötesinde seçilen kaynağı, içeriği, kelimeleri ve metnin planını kontrol ettiğini iddia etmektedir[1108]. Julio Valdeon Baruque, onun patron yönüne vurgu yaparak kralın eserlerin telifine doğrudan katılmaktan ziyade bir orkestra şefi gibi Kastilya sarayındaki âlimler ve tercümanların başında bulunduğu sonucuna varmaktadır[1109]. Bazı araştırmacılar tarafından X. Alfonso'nun *General Estoria, Libros del Saber de Astronomía, Las Siete Partidas* ve *Libro de Ajedrez, Dados y Tablas* gibi eserlerin yazarı olduğunu ileri sürülse de bu uzak bir ihtimal olarak görülmektedir[1110]. Jose Gomez-Menor, X. Alfonso'nun hükümdar olarak görevinin fazla olması sebebiyle eserlerin yazarı olabilmesinin mümkün olamayacağından dolayı bunun yerine eserlerin son revizyon

---

[1105] Leonard Patrick Harvey, "The Alfonsine School of Translators: Translations from Arabic into Castilian Produced Under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, no: 109-1, 1977, s. 113.
[1106] Gaspar Ibañez de Segovia, *a.g.e.*, s. 466.
[1107] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 134.
[1108] Ana M. Montero, "A Possible Connection Between the Philosophy of the Castilian King Alfonso X and the Risalat Hayy ibn Yaqzan by Ibn Tufayl", *al-Masaq*, c. XVIII-I, 2006, s. 3-4.
[1109] Julio Valdeon Baruque, *Alfonso X el Sabio: la Forja de la España Moderna*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 2003, s. 170.
[1110] Zeitler, *a.g.t.*, s. 159.

aşamasında rol oynadığına işaret etmektedir[1111]. Procter, kralın derin bilgi birikimine sahip bir karakter olduğunu vurgulayarak eserlerin sonunda âlimlere yardımcı olabileceğini ifade etmektedir[1112]. Maribel Fierro da X. Alfonso'nun geçmişteki kadim bilim mirasının varisi olarak onu koruma niyetinde olduğunu vurgulamaktadır[1113].

X. Alfonso himayesinde hazırlanan bilimsel eserlerin, ihtiva ettiği konuların çeşitliliği ve niceliği bakımından değerlendirildiğinde uzun bir gayretin mahsulü olduğu görülmektedir. Arapça bilimsel eserlerin Kastilyaca'ya tercümesi, farklı dillerde kaleme alınmış kadîm bilimsel metinlerin kullanılmış olması astronomi, hukuk, edebiyat ve tarih gibi birbirinden farklı ve uzmanlık gerektiren alanlarda hazırlanan bu eserlerin ancak farklı dini ve etnik unsurlardan oluşan bilimsel gruplar tarafından hazırlanabileceğini göstermektedir. Zira X. Alfonso'nun sarayında faaliyet gösteren âlimlerin de bu türden entelektüel bir topluluk olduğu dikkat çekmektedir. Başta Arapça olmak üzere farklı dillerden ana dil olan Kastilyaca'ya yapılan tercümelerde hiç şüphesiz ilgili dilde üstün seviyede âlimlere ihtiyaç duyulacağı bir gerçektir.

Bütün bu hususlar göz önünde tutulduğunda kralın eserlerin hazırlanmasına yazar olarak katılması zor görülmektedir. Ancak edebiyat ve tarih gibi alanlara erken yaşlardan itibaren ilgi duyan ve kendisini bu konularda uzmanlaştıran kralın bu neviden eserlerin yazımına iştirak etmekten ziyade en azından saray âlimlerine bazı konularda fikir beyan etmiş olması muhtemeldir. Ancak astronomiden hukuka, müzikolojiden oyun ve eğlence literatürüne kadar çok geniş çerçevede üretilen bilimsel eserlerin tümüne kralın yazar olarak iştiraki pek de mümkün değildir. Zira otuzlu yaşlarının başında tahta geçmiş bir hükümdarın siyasi ve askeri faaliyetlerin yoğunluğu devam ederken bu kadar farklı ve uzmanlık gerektiren bilim dallarında eser telif edebilecek seviyeye gelmesi zor bir ihtimal olarak görülmektedir. Fakat daha önce ifade ettiğimiz gibi tarih ve edebiyat gibi prensliğinden itibaren yoğun ilgisinin bulunduğu alanlarda kaleme alınan eserlere müdahalesi daha muhtemel görünmektedir.

[1111] Menor, *a.g.e.*, s. 28.
[1112] Procter, *a.g.e.*, s. 145.
[1113] Fierro, "Alfonso X", s. 190.

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso, kraliyet topraklarında yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi unsurları yöneten "üç dinin kralı" olarak sarayında farklı dini ve etnik gruplardan âlimleri himaye ediyordu. Çok dinli ve çok kültürlü İber toplumunun renkliliğini yansıtan Kastilya Sarayı'nda X. Alfonso'nun emrinde İslâm bilimlerini Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme eden âlimler Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar olarak üç gruba ayrılmaktadır. Bu devirde İslâm bilimlerinin Kastilya topraklarındaki resepsiyon sürecine öncülük eden bahsi geçen âlimler şunlardır:

Yahudiler: Yehuda b. Moses ha-Kohen, Todros Abulafia, Isaac İbn Sid ha-Hazzan, Toledolu Abraham Alfaquin

Hristiyanlar: Guillen Arremon Daspa, John Daspa, Mesinalı John, Cremonalı John, Toledolu Fernando, Bernardo

Müslümanlar: Üstat Bernardo el-Arabigo

Sadece Kastilya Krallığı'nın değil Ortaçağ İspanya tarihinin ilmî ve kültürel yönden en parlak devirlerinden birisinin yaşandığı X. Alfonso devri, İber Yarımadası'ndaki Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin bilim hayatında dayanışmasına da iyi bir emsal teşkil etmektedir. Bu yıllarda Kastilya sarayında X. Alfonso'nun himayesinde toplanan âlimler kralın kültürel siyasetinin gerçekleşmesi için üstün bir gayretle hizmet ettiler. Bu âlimlerin müşterek ilmî faaliyetleri sadece İslâm bilimlerinin Hristiyan İspanya kanalıyla Avrupa'ya yayılmasını hızlandırmakla kalmadı aynı zamanda farklı dallarda kaleme alınan eserler vasıtasıyla Avrupa'da zengin bir bilimsel literatürün oluşturulmasına zemin hazırladı.

Bilge Alfonso'nun henüz prensliği zamanında tebarüz eden İslâm bilim ve kültürüne karşı ilgisi Kastilya krallık tacını giydikten sonra kültürel siyasetinin şekillendirmesinde etkili oldu. Zira kralın himayesinde gerçekleşen telif ve tercüme edilen eserlerin önemli bir kısmının İslâm Medeniyeti'nin mahsulü olduğu göze çarpmaktadır. Bu telif ve tercüme faaliyetlerinde tek bir Müslüman âlim yer almıştır. Buradaki en önemli rolü Yahudi ve Hristiyan âlimler üstlenecekti.

Yarımadadaki varlıkları milattan önceki asırlara kadar dayanan Yahudilerin büyük bir çoğunluğu VIII. asırda Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra Endülüs'te İslâm hâkimiyeti altında yaşamaya başladılar. Bu süre zarfında ilk

asırlardan itibaren Müslümanlarla yaşadıkları etkileşim sebebiyle İslâm kültürüyle tanışan Yahudiler zamanla Arapça'ya ve Müslümanların öncülük edip geliştirdikleri bilimlere aşina oldular. Fetihten sadece birkaç asır sonra Yahudi âlimlerin büyük bir kısmı Arapça'ya hâkim olmakla kalmayıp bilimsel eserlerini kaleme alırken İbranice yerine Arapça'yı tercih etmeye başladılar. Bununla beraber İber Yarımadası'nın yerel dillerini de öğrenen Yahudiler, bilhassa VIII-XII. asırlarda Endülüs bilim hayatının gelişmesine büyük hizmetler ettiler.

XI-XIII. asırlar arasında Toledo, Zaragoza, Murcia ve Sevilla gibi Endülüs'ün stratejik öneme sahip şehirlerinin Hristiyan İspanyol devletlerin eline geçişiyle Yahudilerin misyonu da önemli ölçüde değişti. Bu şehirlerden tevarüs eden İslâm ilmî birikimin Hristiyan Avrupa'daki resepsiyonun sürecinde Yahudiler köprü görevi gördüler. Daha önce bahsettiğimiz üzere Endülüs Emevîleri devrinde bazı bilimsel eserlerin Yunanca ve Latince'den Arapça'ya tercümesi edilme sürecinde yer alan Yahudiler Hristiyanların yarımadayı büyük oranda kontrol altına almalarıyla benzer bir görevi icra ettiler. XII. asırda Toledo Tercümanlar Okulu'nda İslâm eserlerinin Araça'dan Latince'ye tercümesinde katkılarına şahit olduğumuz Yahudiler sonraki asırda X. Alfonso sarayında belki de daha büyük rol oynadılar. Arapça'nın yanı sıra Kastilyaca ve Latince gibi dilleri iyi seviyede bilen ve başta astronomi olmak üzere muhtelif sahalarda mahir olan Yahudi âlimler X. Alfonso tarafından ihtiramla karşılandılar. Böylece bir kısmı kralın özel tabipliği gibi kilit konumları elde ettiler. Çok dilli özelliğe ve derin entelektüel birikime sahip Yahudileri sarayında barındıran Bilge Alfonso, himayesinde bulunan bu kültürel hazinenin farkındaydı. Öyle ki kralın kültürel siyasetinin hayata geçirilmesinde Yahudilere önemli görevler tevdi ettiği görülmektedir. Aşağıda kendilerinden bahsedilecek olan Yahudi âlimler gerek telif gerekse tercüme faaliyetlerinde yer alarak Bilge Alfonso devrindeki İslâmî resepsiyonun önemli bir aktörü olacaklardı.

X. Alfonso himayesindeki saray âlim ve tercümanlar arasında sayıca az da olsa Müslüman kökenli bir âlimin olduğu bilinmektedir. Üstat Bernardo el-Arabigo adlı bu âlimin başta Müslüman iken sonradan Hristiyanlığa geçtiği biliniyorsa da bunun daha ziyade kral nezdinde saygınlık ve yakınlık kazanma niyeti taşıdığı ve dolayısıyla bu din değiştirmenin sadece şeklen gerçekleşmiş olabileceği kanaatindeyiz. Zira İslâm kaynaklarında zikredilen Murcia şehrinin Hristiyan idaresi

altına girmesinden sonra X. Alfonso'nun Müslüman âlim Muhammed b. Ahmed Rakûtî'ye Hristiyanlık inancını benimsemesi karşılığında büyük ihsanlarda bulunacağına dair teklifi daha sonraki süreçte himayesinde gerçekleşecek olan bilimsel faaliyetlere katılan Müslüman âlimlere de sunmuş olması muhtemeldir. Endülüs bilim ve kültür havzasında yetişmiş bu Müslüman âlimlerin kralın kültürel siyasetinin hem telif hem de tercüme aşamalarında gösterdikleri yararlılık yadsınamaz bir gerçek olarak göze çarpmaktadır.

Bilhassa Endülüs olmak üzere İslâm âleminde kaleme alınmış ilmî eserlerin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiği Bilge Alfonso devrinde bu bilimsel taşıma sürecinde etkili olan bir diğer tercüman grubunu Hristiyanlar oluşturuyordu. Bu Hristiyanlar arasında belki henüz Endülüs'ün ilk asırlarından itibaren var olduğunu bildiğimiz Arap-İslâm dili ve kültürünün etkilenmiş Mozarapların olabileceği de unutulmamalıdır. Zira İber Yarımadası'nın siyasi sınırlarının Hristiyanların lehine mütemadiyen genişlediği XI-XII. asırlar, nüfus hareketliliğine bağlı olarak Müslüman ve Hristiyan İspanya ve dolayısıyla İslâm-Batı arasındaki bilgi transferinin hızlandığı bir devirdi. VIII. asırdaki İslâm fethinden XIII. asra kadar Toledo, Sevilla, Zaragoza ve Cordoba gibi İslâm şehirlerinde yaşamakta olan entelektüel birikim sahibi Hristiyan âlimler hiç şüphesiz İslâm kültürü ve ilmî birikimiyle yoğrulmuşlardı. Bu Hristiyanlar, asırlar boyunca zikredilen şehirlerde edindikleri İslâmî bilgi ve kültür birikimini İslâm şehirlerinin Hristiyan idaresi altına girmesiyle başta Hristiyan İspanyol krallıkları olmak üzere Avrupa'ya tanıtmada doğrudan taşıyıcı bir rol üstlendiler. Bilge Alfonso'nun kültürel siyasetini başarılı bir şekilde sürdürmek için sarayında topladığı âlimler çok dinli ve çok milletli entelektüel bir topluluğu oluşturuyordu. Burada hazırlanan eserlerin telif ve tercümelerinde yer alan âlimler arasında tabip, din adamı, şair ve noter olarak görev üstlenenler mevcuttu [1114] . Farklı dinlere ve milletlere mensup entelektüellerin bir araya geldiği X. Alfonso'nun sarayı, muhtelif bilim dallarında faaliyet yürüten âlimlerin işbirliği sayesinde bilimsel üretimin ortaya çıktığı bir merkezdi. Bu yıllarda Kastilya sarayında İspanyol, Yahudi, Arap ve İtalyan âlim ve tercümanlar bilimsel faaliyetlerini ortaklaşa yürütüyorlardı. Bu gruplar arasında İtalyanlar sayı itibariyle dikkat çekiyordu. X. Alfonso'nun İtalyan âlimleri sarayında istihdam etmesinde

[1114] Santoyo, *a.g.m.*, s. 56.

onların Latince'yi iyi bilmelerinin önemli rol oynamış olabileceğine düşünülmektedir [1115] . Bahsi geçen yıllarda Kastilya sarayının hizmetinde bilimsel faaliyetler yürüten İtalyan âlimler, daha önce Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmiş olan eserleri Latince'ye tercüme etmekle meşgul oldular[1116].

Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin uyum halindeki müşterek çalışmaları astronomi, tarih, edebiyat, müzikoloji ve gemoloji gibi çok kapsamlı disiplinlerde tercüme edilmiş ve kaleme alınmış devasa bir külliyatın oluşmasını sağladı. Yaklaşık otuz yılı kapsayan bu süreçte X. Alfonso'nun himayesinde Arapça bilimsel eserlerin tetkik ve tercümesinde yer alan saray âlimlerinin hayatı, bilimsel faaliyetleri ve İslâm bilimlerinin Hristiyan İspanya üzerinden Avrupa'ya taşınma sürecindeki rollerini tespit etmek, kralın kültürel siyasetinin çerçevesini çizebilmek ve bu sürecin İslâm ve Batı Medeniyetleri arasındaki ilişkilerin seyrindeki önemini anlamak açısından faydalı olacaktır.

4.3.1.1. Yehuda b. Moses ha-Kohen

1205 yılında Toledo şehrindeki soylu bir Yahudi ailesinin evladı olarak dünyaya gelen Yehuda b. Moses ha-Kohen, X. Alfonso'nun sarayında çalışan en üretken tercümanlardan birisiydi. Bu Yahudi âlim, Toledo şehrinde bulunduğu süre zarfında astronomi ve tıp alanlarında kendisini geliştirdi[1117]. Âlim kişiliğinin yanında din adamı olarak temayüz edip bir süre Toledo Sinagogu'nda haham olarak görev aldı[1118]. Bu faaliyetlerinden sonra yaklaşık olarak 1243 yılında X. Alfonso'nun hizmetine girdi[1119]. Yahudi âlimin tercüme ettiği eserlerinden Arapça ve Latince bildiği anlaşılmaktadır[1120]. Yahudi âlim otuzlu yaşlarına geldiğinde Bilge Alfonso'nun saray tabibliği gibi önemli bir görev kendisine tevdi edildi[1121].

Yaşadığı devirde Kastilya topraklarının önde gelen âlimlerinden birisi olarak dikkat çeken Yehuda b. Moses ha-Kohen, X. Alfonso himayesinde hazırlanan

[1115] Ana Echevarria, "Eschatology or Biography? Alfonso X, Mumammed's Ladder and a Jewish Go-Betwenn", *Under the Influence: Questioning the Comparative in Medieval Castile*, (ed. Cynthia Robinson, Leyla Rouhi), Brill, Leiden, 2015, s. 151.
[1116] Echevarria, "Eschatology", s. 151. Haik, *a.g.t.*, s. 699.
[1117] Sarton, *a.g.e.*, s. 842.
[1118] Zeitler, *a.g.t.*, s. 165.
[1119] Gil, *a.g.e.*, s. 62.
[1120] Santoyo, *a.g.m.*, s. 57
[1121] Doubleday, *a.g.e.*, s. 58.

astronomi, astroloji ve gemoloji gibi bilim dallarındaki eserlerin hazırlanması ve Arapça eserlerin Kastilyaca ve Latince'ye tercüme edilme süreçlerinde görev aldı. Onun tercümelerdeki rolü salt bir tercüman olmaktan ziyade bazen de bilimsel eserlere birtakım eklemeler yapıp redaktörlük görevi üstlendiği ifade edilmektedir [1122] . Tercüme ve redakte işlerinde genellikle sarayın Hristiyan âlimi Guillen Arremon d'Aspa ile birlikte çalıştı[1123]. Yine dindaşı olan Isaac İbn Sid ile birlikte önemli astronomik çalışmaların hazırlanmasında müşterek olarak faaliyetlerde bulundu.

4.3.1.2. Isaac İbn Sid

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun sarayında bilimsel faaliyetlere iştirak etmiş en mutena Yahudi âlimlerinden birisi Isaac İbn Sid idi. Onun adı devrin kaynaklarında "Rabbi Zag", "Rabbi Çag" ve "Aben Cayut" olarak da zikredilmektedir[1124]. Doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Isaac, 1263 ile 1277 yılları arasında Toledo şehrinde yaşadı[1125]. Toledo şehrinin önde gelen Yahudilerinden olduğu bilinen bu entelektüel Talmud üzerine çalışan bir hahamdı[1126]. Isaac İbn Sid hahamlığının yanı sıra iyi bir astronom ve tercüman olup astroloji, matematik ve mimarlık gibi sahalarda da önemli bir birikime sahipti[1127]. İbranice'nin yanında Roman diline hâkimdi.[1128]

X. Alfonso devrinde Kastilya sarayında istihdam edildikten sonra kralın himayesinde gerçekleşen tercüme faaliyetlerinde yer alan Isaac, Arapça eserleri tercüme etmesinin yanında bizzat eserler de kaleme aldı[1129]. Daha ziyade Arapça'dan Kastilyaca'ya yaptığı tercümelerle bilinen Isaac'ın ağırlıklı olarak astronomi aletlerine dair eserlerin tercümesinde imzası bulunmaktadır.

[1122] Gonzales, *La Escuela*, s. 83.
[1123] Gil, *a.g.e.*, s. 62.
[1124] Sarton, *a.g.e.*, s. 843.
[1125] Gil, *a.g.e.*, s. 71.
[1126] Zeitler, *a.g.t.*, s. 166.
[1127] Zeitler, *a.g.t.*, s. 166.
[1128] Szpiech, "From Mesopotamia", s. 47.
[1129] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 85.

4.3.1.3. Abraham de Toledo

Toledo şehrinin Yahudi halkından olan Abraham de Toledo'nun Arapça "bilge" anlamındaki "el-hâkim" kelimesinden türemiş olan *Alfaquin* lakabı ile bilinmektedir[1130]. 1260 ile 1277 yılları arasında Kastilya Krallığı'nın sarayında X. Alfonso'nun özel tabipliğini yapan Abraham de Toledo, Arapça dini-edebi ve astronomik eserlerin Kastilyaca'ya tercüme süreçlerinde yer aldı[1131].

Devrin önde gelen tercümanlarından olan Toledolu Abraham'ın Arapça'dan yapmış olduğu tercümelerin bazıları günümüze ulaşmamış olsa da onun tercümeleri üzerinden muhtelif Avrupa dillerine tercüme edilmiş versiyonların sonraki yıllarda Avrupa'daki bilim çevrelerindeki etkisi dikkate değerdir[1132].

4.3.1.4. Todros Abulafia

Din adamı, kabalist ve mistik olan Todros Abulafia, Bilge Alfonso devrinin önde gelen Yahudi âlimlerinden birisiydi. 1247 yılında Toledo'da dünyaya gelen ve XII. asırda Tunus'tan Toledo'ya göç eden meşhur Ebû'l-Afiye ailesine mensup olan bu âlimin soyu Samuel Halevi Abulafia'nın ailesinden gelmektedir [1133]. Toledolu Yahudi bir âlim olan Todros Abulafia, iyi bir tahsil gördükten sonra matematik alanına ilgi duyarak bu bilimde kendisini geliştirdi. Gençlik yıllarında Arapça öğrenen Yahudi âlim ayrıca Arap dili ve edebiyatına ilgi duydu[1134]. Kastilya Sarayı'na girdikten sonra yazar, tercüman ve derleyici olarak krala hizmet etti[1135]. Müslüman âlimler tarafından kaleme alınmış bazı eserlerin Arapça'dan tercüme edilme süreçlerinde de müşterek tercüme ekiplerinde yer aldı[1136]. Tercümanlığının yanında *Gan Ha Meshalim ve HaHidot* adlı İbranice şiir divanının yanı sıra bizzat bilimsel eserler de kaleme aldı.[1137]

[1130] Sarton, *a.g.e.*, s 844.
[1131] Zeitler, *a.g.t.*, s. 166.
[1132] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 85.
[1133] Gil, *a.g.e.*, s. 81.
[1134] Peter Cole, *The Dream of the Poem: Hebrew Poetry from Muslim and Christian Spain*, Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2007, s. 256.
[1135] Gil, *a.g.e.*, s. 81.
[1136] Zeitler, *a.g.t.*, s. 167.
[1137] Cole, *a.g.e.*, s. 256.

4.3.1.5. Garci Perez

Bu dönemde Kastilya Krallığı'nda tercüme işlerinde yer alan Garci Perez saraydaki Hristiyanlar âlimler arasındaydı. X. Alfonso tahta çıktığında Sevilla şehrinde kendisine bazı araziler tahsis edildiği bilinmektedir[1138]. Kralın himayesinde hazırlanan eserlerden birinde Garci Perez "astronomi konusunda çok bilgili bir din adamı" olarak tasvir edildiği görülmektedir[1139]. Bu âlim bilhassa Yahudi tercümanlarla müşterek faaliyetlerde bulunan önemli bir Hristiyan âlimdi.

4.3.1.6. Guillen Arremon Daspa

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso himayesindeki Hristiyan âlimler arasında seçkin bir yere sahip olan Guillen Arremon Daspa, şöhretini daha ziyade Yahudi tercümanlarla birlikte Arapça'dan Kastilyaca'ya yapmış olduğu tercümelere borçludur[1140]. O, ağırlıklı olarak yıldızların hareketleri hakkında malumat veren astronomi bilimine dair Müslüman âlimler tarafından kaleme alınan eserlerin tercüme süreçlerinde aktif görev aldı.

4.3.1.7. Pedro Gallego (ö. 1267)

Cartagena şehrinin Müslümanlardan geri alınışından sonra şehrin ilk piskoposu seçilen Pedro Gallego, dini görevinin yanı sıra Arapça bilimsel eserlerin İber Yarımadası'nda Hristiyan bilim çevrelerinde tanıtılmasında yoğun faaliyetlerde bulundu. Onun adı, Ferganî'nin *Liber de Aggregationibus Scientie Stellarum* adlı tercümesinin Summa de Astronomia başlıklı uyarlaması ve Toledo Tercümanlar Okulu'nun üretken âlimlerinden Michael Scot'un tercüme ettiği hayvanların tarihine dair *Liber de Animalibus* gibi eserlerle ilişkilendirilmektedir[1141]. Nitekim onun Aristoteles'in *Historia Animalium*'unun ilk dokuz kitabını Liber de Animalibus adıyla; bir Pseudo-Galen çalışmasını ise *Regitiua Domus* başlığıyla Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği bilinmektedir[1142].

[1138] Zeitler, *a.g.t.*, s. 170.
[1139] Santoyo, *a.g.m.*, s. 57.
[1140] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 83.
[1141] Gázquez, "Studium Arabicum", s. 16.
[1142] Martinez, *a.g.e.*, s. 172. Gázquez, "Traducciones Arabo-Latinas", s. 60.

4.3.1.8. Fernando de Toledo

X. Alfonso'nun saray tercümanlarından Fernando de Toledo'nun Mozarap olduğu düşünülmektedir. Hayatının önemli bir kısmını Toledo şehrinde geçiren bu âlimin kralın himayesinde daha ziyade Arapça astronomi metinlerini Kastilyaca'ya tercüme ettiği görülmektedir. Fernando de Toledo'nun Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme ettiği en önemli çalışmalardan birisi Libros del Saber de Astronomía'da yer alan *Libro de la açafeha* idi.[1143]

4.3.1.9. Alvaro de Oviedo

İber Yarımadası'nın kuzeybatı bölgesinde yer alan Oviedo şehrinden olan Alvaro de Oviedo, Kastilya kraliyet sınırlarında gerçekleştirilen bilimsel faaliyetlerde tercüman ve müellif olarak hizmet etmiş Hristiyanlardan birisiydi. 1270'li yıllarda Toledo'da çalışmalarını yürüten bu âlim astronomi alanında Yehuda b. Moses ha-Kohen tarafından Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmiş bir eseri Latince'ye tercüme ederek bu çalışmayı Avrupa'daki Latince okuyucu kitlesinin faydasına sunmuş oldu[1144]. Benzer şekilde onun İbn Rüşd'ün De Substancia Orbis adıyla Latince'ye tercüme edilen eserine dair bir şerh kaleme aldığı bilinmektedir[1145].

4.3.1.10. Buenaventura de Siena

Kastilya Sarayı'nda telif ve tercüme faaliyetlerine iştirak eden İtalyan âlimlerden olan Buenaventura de Siena 1260'lı yıllarda İspanya'da çalışmalarını sürdürdü. Sahip olduğu şöhreti daha ziyade Roman dilinden Latince ve Fransızca'ya yapmış olduğu tercümelere borçludur. Ayrıca o, orijinali Arapça olan Hz. Muhammed'in Mi'rac'a yükselişini anlatan eserin Batı'da daha tanınır hale gelmesini sağlayarak Ortaçağ Avrupası'nda İslâm peygamberi hakkında var olan bilginin zenginleşmesine katkı sağladı.

[1143] Martha E. Schaffer, "Los Codices de las 'Cantigas de Santa Maria' su problematica", *El Scriptorium Alfonsi: de los Libros de Astrologia a las Cantigas de Santa Maria*, (Ed. Jesus Montaya Martinez, Ana Dominguez Roudriguez), Editorial Complutense, Madrid, 1999, s. 131.
[1144] Zeitler, *a.g.t.*, s. 165.
[1145] Vallicrosa, *Estudios*, s. 350.

4.3.1.11. Egidio Tebaldis

X. Alfonso devrinde Kastilya Sarayı ile ilişkilendirilecek bir diğer İtalyan âlim Egidio Tebaldis idi. İtalyanca'nın yanında Latince ve Roman diline hâkim olan Egidio Tebaldis, Don Xosse Alfaqui ile birlikte Arapça'dan tercümeler yaptı. Bunun haricinde o, Ali b. Ebû'r-Ricâl'in eserinde görüldüğü gibi Kastilyaca'dan Latince'ye de tercümeler yaptı[1146].

4.3.1.12. Juan de Cremona

Bir din adamı olan Juan de Cremona, X. Alfonso'nun saltanat yıllarında İtalya'dan İber Yarımadası'na gelerek Kastilya Sarayı'nda çalışan İtalyanlardandı. Krala noter ve kâtip olarak hizmet eden bu İtalyan, daha önce Arapça'dan Kastilyaca'ya yapılan tercümelerin revizyon edilmesine yardımcı oldu[1147].

4.3.1.13. Juan de Mesina

X. Alfonso'nun sarayında bilimsel faaliyetler yürüten İtalyan âlimlerden olan Juan de Mesina, diğer saray âlimleriyle temas halindeydi[1148]. X. Alfonso'nun hizmetine girdikten sonra Juan de Cremona ile işbirliği yaparak astronomi alanında Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmiş eserlerin revizyonunu gerçekleştirdi[1149]. Julio Samsó, onun imzasını taşıyan revizyonlardan birisinin *Azafea* adıyla tercüme edilen eser olduğunu dile getirmektedir[1150].

[1146] Derek C. Carr, "Arabic and Hebrew Auctoritates in the Work of Enrique de Villena", *From Arabye to Engelond*, (ed. A. E. Christa Canitz, Gernot R. Wieland), University of Ottawa Press, Ottawa, 1999, s. 51.

[1147] Zeitler, *a.g.t.*, s. 169.

[1148] Manuel Alvar Ezquerra, "Didactismo e integracion en la "General Estoria (estudio del genesis)", *La engua y la literatura en tiempos de Alfonso X: actas del Congreso Internacional*, Universidades Murcia Faculdad de Letras, Murcia, 1985, s. 53.

[1149] Julio Samsó, "Traducciones Cientificas Arabo-Romances en la Peninsula Iberica", *Actes del VII Congres de l'Associacio Hispanica de Literatura Medieval*, c. I, Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999, s. 201. Zeitler, *a.g.t.*, s. 169.

[1150] Julio Samsó, *On both Sides of the Strait Gibraltar: Studies in the History of Medieval Astronomy in the Iberian Peninsula and Maghrib*, Brill, Leiden, 2020, s. 36.

4.3.1.14. Pedro de Reggio

İtalya'nın kuzeyinde bulunan Lombardiya bölgesinden olduğu tahmin edilen Pedro de Reggio Latince ve Roman diline hâkim olmasının da etkisiyle 1270'li yıllarda X. Alfonso'nun hizmetine girdi. Arapça'dan Kastilyaca'ya aktarılan astronomi alanındaki eserlerin Latince'ye tercüme edilmesi işini yürüttü[1151].

X. Alfonso sarayında bilimsel faaliyetler yürüten ve İslâm bilimsel metinlerinin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesini sağlayan âlimlerin İslâm bilim ve kültürüne karşı sahip oldukları yaklaşım tam olarak bilinmese de Jose Maria Millas Vallicrosa, bu âlimler arasında yer alan Yehuda b. Moses, Don Abraham, Todros Abulafia gibi sarayda hizmet eden entelektüellerin İslâm kültür geleneğinde yetiştiklerine dikkat çekmektedir[1152].

X. Alfonso devrinde kralın hizmetinde bilimsel faaliyet yürüten âlimler sadece Toledo şehrinde değil Kastilya topraklarındaki diğer şehirlerde de aktif olarak çalıştılar. Arapça'dan Kastilyaca ve Latince'ye tercümeler yapan bu âlimler, X. Alfonso devrinde kültürel anlamda büyük bir gelişim gösteren Sevilla ve kraliyetin tarihi şehirlerinden Burgos'ta da bu faaliyetlerini sürdürdüler[1153].

4.3.2. X. Alfonso Himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya Tercüme Edilen İslâm Eserleri

Prensliğinden başlayarak krallık tacını giydiği yıllara kadar uzanan entelektüel gelişimi, X. Alfonso'nun kral olduktan sonraki süreçteki kültürel politikasını belirlemesinde belirleyici rol oynadı. Kimi araştırmacılara göre onun bilimsel ve kültürel alana yönelik programının ana bileşenlerinden birisi İslâm kültürünün tercümeler vasıtasıyla derinlemesine benimsenmesiydi[1154]. Prenslik eğitimi ve krallık yıllarında Antik Yunan, İslâm, Yahudi ve Hristiyan kültürlerine yönelik ilgisi ve onları öğrenmek konusundaki tutkusu, kralın himayesinde telif ve tercüme ettirdiği bilimsel eserlerde daha bariz şekilde görülmektedydi. Kral, bilgiyi

[1151] Zeitler, *a.g.t.*, s. 169. Haik, *a.g.t.*, s. 649.
[1152] Vallicrosa, *Estudios*, s. 351.
[1153] Gonzalo Menendez Pidal, "Como trabajaron las escuelas Alfonsíes", *Nueva Revista de Filología Hispánica*, no: IV, 1951, 372-373.
[1154] Burns, *a.g.e.*, s. 6.

aramak ve geliştirmek konusundaki şevki ve entelektüel birikimi sayesinde siyasi bir figür olmasına rağmen tarihi vesikalardan günümüze tevarüs eden bir yakıştırma olan "Bilge" (Sabio) adıyla şöhret kazandı.

1252 ile 1284 yılları arasını kapsayan X. Alfonso'nun hâkimiyet yıllarında devrin önde gelen pek çok âlimi Kastilya topraklarını ziyaret etti. Bu âlimlerin bir kısmı Bilge Alfonso'nun kültürel siyasetinin en önemli kısmı olan telif ve tercüme işlerine iştirak ettiler. İtalyan, Alman, Yahudi ve Müslüman kökenli âlimlerden oluşan bu bilimsel çalışma grupları farklı bilim dallarında eserlerin hazırlanması ve tercüme edilmesine öncülük ettiler.

Bilge Alfonso'nun himayesinde hazırlanan bilimsel eserleri türüne göre telif ve tercüme eserler olarak ikiye ayırmak isabetli olacaktır. Burada kralın 32 yıllık saltanat sürecinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesini emrettiği İslâm eserlerini ve müteakip yıllarda bu İslâm eserlerinden ilham alınarak Hristiyan dünyasında kaleme alınan eserler konu edilecektir. Julio Samsó'ya göre bu eserlerin büyük çoğunluğu X. Alfonso'nun babası III. Fernando zamanında ele geçirilen Cordoba ve Sevilla gibi şehirlerdeki kütüphanelerden elde edilen Arapça kitaplardan oluşuyordu[1155]. X. Alfonso himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya aktarılan eserlerin tercüme sürecinin yanı sıra bu eserlerin başta daha sonraki yıllarda Avrupa bilim çevrelerine ulaşması ve müteakiben Batılı âlimlerin eserleri ve fikirleri üzerinde görülen etkileri ortaya konulacaktır.

X. Alfonso himayesinde İslâm bilim ve kültür birikiminden ilhamla hazırlanan eserler ise ikinci kategorideki yer almaktadır. Bahsi geçen ilhamların ne olduğu ve kral himayesinde hazırlanan eserlerin hangi İslâm eserlerinin etkisi altında kaldığını tespit etmeye gayret göstereceğiz.

Bilge Alfonso'nun bilimsel himaye ve teşvikinin sonucunda hangi eserlerin telif ve tercüme edildiğini ayrıntılı olarak ele almadan önce eserlerin adlarını ve hangi bilim dalında kimler tarafından kaleme alındığının tespit etmek bu dönemdeki İslâm bilimlerinin Kastilya topraklarındaki resepsiyon sürecini daha iyi anlaşılır kılacaktır. Bu bağlamda Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen eserler, ait oldukları bilim dallarına göre tasnif edilerek ele alınacaktır.

[1155] Samsó, "Bridge", s. 121.

4.3.2.1. Astronomi

Kral X. Alfonso'nun şahsi entelektüel birikiminin çerçevesinde şekillenen kültürel siyasetinde astronomi alanındaki eserlerin tetkik ve tercümesi büyük bir öneme sahipti. Tarih, edebiyat, hukuk ve gemoloji gibi çok çeşitli alanlarda bilgi sahibi olan kralın astronomi bilimine olan yoğun ilgisi dikkat çekiciydi. Bilge kral Ortaçağ Avrupası'nda hüküm sürmüş olan kralların birçoğundan farklı olarak geniş bir vizyon ve derin bir bilgi birikimine sahipti. Henüz prenslik yıllarından başlayarak astronomi bilimine karşı beslediği öğrenme tutkusu onun krallık yıllarında kültürel siyasetinde bu sahada himayesinde hazırlattığı eserlere de yansıdı. Gençlik yıllarından itibaren tükenmek bilmeyen bilgi arayışı sayesinde X. Alfonso'nun Aristoteles ve Batlamyus gibi astronomi biliminin öncü figürlerinin çalışmalarının yanı sıra Mesleme b. Ahmed el-Mecritî, İbnü's Semh, İbnü'z-Zerkâlî, İbn Bâcce, İbn Tufeyl, Câbir b. Eflah ve Bitrûcî gibi daha sonraki asırlarda Avrupa'daki hazırlanan astronomik eserlerde derin etkileri görülen Endülüslü astronomlardan ve onların eserlerinden haberdar olduğu anlaşılmaktadır[1156].

4.3.2.1.1. Libros del Saber de Astronomía

Astronomi bilimine büyük bir tutkusu olduğu bilinen X. Alfonso'nun himayesi altında bu alanda saraydaki Yahudi ve Hristiyan âlimlere hazırlattığı en kapsamlı eser *Libros del Saber de Astronomía* adıyla bilinen külliyattır. Bu eserde gerek Endülüs gerekse İslâm dünyasının muhtelif coğrafyalarında yaşamış önde gelen Müslüman astronomların eserlerinin tercümeleri de yer almaktadır. Bahsi geçen tercümelerin yanı sıra külliyat birtakım müstakil astronomi çalışmaları da ihtiva etmektedir[1157]. Eser, Kastilya Sarayı'nda hizmet eden Yehuda b. Moses ha-Kohen ve Abraham de Toledo gibi Yahudi ve Fernando de Toledo, Guillen Arremon Daspa gibi Hristiyan âlimlerin katkısıyla meydana geldi. Kralın hazırlanmasını emrettiği bu astronomi/astrolojik çalışma, yıldızları tanımlanması, yıldızları

[1156] Torroja, *a.g.m.*, s. 34.
[1157] Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam: and its Place in the General History of the Observatory*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2016, s. 371.

gözlemlemeye yönelik astronomik aletlerin yapımı, güneş saatleri ve su saatleri gibi pek çok konuyu ele almaktadır[1158].

Eserde ele alınan bölümler ve konular Jose Augusto Sanchez Perez tarafından şu şekilde tasnif edilmektedir:

1) Sabit yıldızların dört kitabı: Abdurrahman es-Sûfî'nin *Kitâbu Suveri'l Kevâkibi's-Sâbite* adlı eserine dayalı olarak hazırlandı. 1256 yılında Guillen Arremon Daspa ve Yehuda b. Moses tarafından tercüme edildi.

2) Kustâ b. Lûkâ'nın bir kitabı: 1259da Yehuda b. Moses ve Juan Arremon Daspa tarafından tercüme edildi.

3) İbnü'z-Zerkalî'nin (Azarquel) *Esfera Armilar* üzerine iki eseri: Isacc b. Sid tarafından tercüme edildi.

4) Usturlap Redondo hakkında iki kitap: Ne yazarı ne çevirmeni belirtilmiştir. Ancak eserin tercümesinin önsözünde X. Alfonso'nun Batlamyus'a atıfta bulunduğu görülmektedir.

5) Isaac İbn Sid tarafından oluşturulan bir Atazir enstrümanı kitabı.

6) Ali b. Halef'ın *Lamina Universal* üzerine iki kitabı: Isaac İbn Sid tarafından tercüme edildi.

7) İbnü'z-Zerkalî'nin *Azacea* kitabı. Fernando de Toledo tercüme etti.

8) İbnü'z-Zerkalî ve Benassamh'in yedi gezegenin Lamina'sı üzerine iki kitap.

9) Isaac İbn Sid tarafından oluşturulan Kadrant üzerine bir kitap.

10) Saatler kitabı.[1159]

İbnü'z-Zerkâlî tarafından hazırlanan *Sahîfa Zerkâlîyye* ya da *Evrensel Disk* adlarıyla bilinen usturlabı X. Alfonso'nun hazırlattığı bu eserde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır[1160].

[1158] Ines Fernandez Ordoñez, "Los Saberes de Alfonso X", *Ad Perennem Magistri Memoriam*, (ed. Maria-Pilar Perea, Santiago Fortuño, Lluis Gimeno), Castello de la Plana, 2021, s. 112.
[1159] Perez, *a.g.m.*, s. 25.
[1160] Sezgin, *a.g.e.*, c. II, s. 83.

4.3.2.1.1.1. Kitâbül Bâri fi Ahkâmı'n-Nücûm

Endülüs'te ya da Kuzey Afrika'da dünyaya geldiği düşünülen Ali b. Ebu'r-Ricâl'den (ö. 1040-1041) Batılı kaynaklar "Abenragel" ve "Albohazen" adıyla söz etmektedir. Genç yaşta iyi bir tahsil gören bu âlim, Kayravan merkezli Zîrî Devleti'nin emiri Muiz b. Badîs'in hocası ve müneccimi idi. Astronomi ve astroloji alanında kendisini geliştiren Ali b. Ebû'r-Ricâl'in en önemli eseri sekiz bölümden oluşan *Kitâbü'l Bâri fi Ahkâmı'n-Nücûm* adlı çalışmasıdır.

Bu eser, 12 Mart 1254 tarihinde X. Alfonso himayesinde Kastilya dilinde *Libro Complido en los Iudizios de Estrellas* adıyla bilinen bu eser Kastilyaca'ya tercüme edilmeye başlandı[1161]. Arapça'dan Kastilyaca'ya yapılan tercümede yer alan ifadeler eserin tercümanı ve içeriğine dair şu malumatı vermektedir:

> *"Kralın Alfaquisi olan Yehuda b. Moses böylesine asil bir kitapta astronomiye ait her şeyi kapsamlı olan Ali b. Ebu Rical'in bu eserini bizim efendimizin emriyle Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme ediyorum.*
> *Tanrının adıyla…*
>
> *Bu kitap Libro conplido en los iudizios de las estrellas adlı Ali b. Ebu Rical tarafından kaleme alınmış kitaptır. Sekiz bölüme ayrılır."*[1162]

Bu eser, X. Alfonso himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya aktarıldıktan sonraki yıllarda Latince, Portekizce ve İbranice dillerine de tercüme edildi[1163]. Eser Kastilyaca tercümeden sadece birkaç yıl sonra Egidio de Tebaldis ve Petrus de Regio tarafından Latince'ye tercüme edildi[1164]. Eseri X. Alfonso'nun saltanatının son yıllarına kadar Toledo şehrinde çalıştığını bildiğimiz Alvaro adlı âlimin Latince'ye tercüme ettiği iddiası da mevcuttur[1165]. İspanya'nın Oviedo şehrinin sakini olan Alvaro de Oviedo, Latince ve Roman dilini bilmekteydi[1166]. Bu âlim, İbn Rüşd'ün *De Substantia Orbis* adlı eserine şerh kaleme aldı[1167]. Günümüze kadar korunmuş olan bu şerhin haricinde Alvaro'nun İbn Rüşd eserlerine dair iki şerh daha kalem

---

[1161] Gaspar Ibañez de Segovia, *a.g.e.*, s. 453. Burns, *a.g.e.*, s. 62.
[1162] Ali b. Ebü'r-Ricâl, *El Libro Complido en los Iudizios de las Estrellas (Kitâbü'l Bâri fi Ahkâmı'n-Nücûm)*, Real Academia Española, Madrid, 1954, s. 3.
[1163] Muhammed Dizer, "Ali b. Ebü'r-Ricâl", *TDVİA*, c. II, İstanbul, 1987, s. 387.
[1164] Vernet, *a.g.e.*, s. 249.
[1165] Procter, *a.g.e.*, s. 135.
[1166] Zeitler, *a.g.t.*, s. 165.
[1167] Procter, *a.g.e.*, s. 135.

aldığı bilinmektedir. Zira Millas Vallicrosa, Toledo şehrinde bu devre dayandırılan ve Alvaro'nun kendi el yazısıyla kaleme alınmış haşiyelerin yer aldığı bazı el yazmalarının bulunduğuna işaret etmektedir[1168]. Eserin Latince tercümesinde "Astrolog Albohazen Haly filii Abenragel"in [1169] eserinin "Roma-Kastilya Kralı" Alfonso'nun emriyle Yehuda b. Moses tarafından Arapça'dan Kastilyaca'ya; daha sonra ise Egidio de Tebaldis ve Pedro de Regio tarafından Latince'ye tercüme edildiği zikredilmektedir[1170].

İki Latince tercümeden Alvaro'nun tercümesinin daha erken tarihli olduğunu ifade eden Julio Samsó, Egidio de Tebaldis ve Pedro de Reggio'nun tercümesinin 1485 yılında Erhard Ratdolt tarafından basıldığını ve müteakip yıllarda modern dillere yapılan tercümelerin bu tercümeler üzerinden gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır [1171]. Bu eserin gerek İslâm dünyasında gerekse Kastilyaca'ya ve Latince'ye tercüme edildikten sonra Avrupa'da bilim çevrelerinde tanındığı görülmektedir[1172]. Zira İslâm dünyasında kaleme alınmış astronomi eserlerinin Avrupa'daki bilim çevrelerinde yaygın hale gelmeye devam ettiği XIV. asırda Ali b. Ebu'r-Rical'in eseri Aragon topraklarındaki bazı âlimler tarafından ilgiyle karşılandı. Bartomeu de Tresbens bu âlimler arasındaydı. Aragon Kralı IV. Pedro Ceremonioso'nun sarayında astronom ve özel tabip olarak hizmet eden Bartomeu de Tresbens'in yaklaşık olarak 1373 yılında tamamladığı *Tractat d'Astrologia* adlı eserinde Ali b. Ebu'r-Rical'in bu eserindeki bilgilerden istifade ettiği kesin olarak bilinmektedir[1173].

4.3.2.1.1.2. Kitâbu Suveri'l Kevâkibi's-Sâbite

İran'ın Rey şehrinde dünyaya gelen Abdurrahman es-Sûfî'nin (ö. 986) Büveyhî Hanedanı'ndan Adudüddevle'nin hocalığını yaptığı bilinmektedir. İbnü'l-

[1168] Procter, *a.g.e.*, s. 135.
[1169] Latince tercümede "Albohazen Haly filii Abenragel" adıyla zikredilen Ali b. Ebü'r-Ricâl Kastilyaca tercümede "Aly Aben Ragel" şeklinde ifade edilmektedir.
[1170] Albohazen Haly filii Abenragel, *Liber de Iudiciis Aftrorum*, s. 1.
[1171] Julio Samsó, "Ali İbn Abil-Rijal", *Encyclopaedia of Islam*, (ed. Kate Fleet, Gudrun Kramer, Denis Matringe, John Navas, Everett Rowson), Brill, Leiden, 2018, s. 75.
[1172] Montse Diaz-Fajardo, "El Capitulo sobre Al Tasyîr en el Bâri' de Ibn Abi'l-Riyal y su Traduccion Alfonsi", *Al-Qantara*, s. 334.
[1173] Samsó, "Arabo-Romances.", s. 214. Ayrıca bknz: Carmel Ferragud, "Bartomeu de Tresbens, Fisic ı Astroleg del Rei Pere el Cerimonios i l'infant Joan: Entre el Servei a la Corona i al Municipi", *Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, no: 70-2, 2018, s. 1-12.

Kıftî, onun İran'da yaşadığını ve astronomi biliminde yetkin bir âlim olduğunu zikretmektedir[1174]. Bir süre sonra Bağdat şehrine göç eden Abdurrahman es-Sûfî, devrin önde gelen Müslüman âlimlerle astronomiye dair birtakım çalışmalar yürüttü. Sabit yıldızlar hakkındaki tetkikinin yanı sıra bu tetkikin kozmografik kataloğunun hazırlanmasına katkı sağladı[1175]. *Kitâbü Suveri'l-Kevâkibi's-sâbite (Sabit Yıldızların Şekilleri)* adlı eserinde yıldızları kategorize ederek tanıtmakla kalmayıp onların enlem, boylam ve boyutlarını ortaya koydu. Burada Batlamyus'un Almagest'inde yer alan bin yirmi iki adet yıldızın özellikleri tanıtılmaktadır[1176]. Kimi araştırmacılar onun eserini kaleme alırken Menelaos de Alejandria'nın düşüncelerinden etkilediğini ileri sürmektedir[1177]. Ayrıca o, bu eserde Batlamyus'un el-Mecistî adlı eserinde zikredilen yıldız adlarının Arapça karşılıklarını ortaya koyarak İslâm astronomisinde büyük bir yenilik sağladı. Öyle ki bu yıldız adları sonraki asırlarda İslâm âleminin yanı sıra Avrupa'daki astronomlar tarafından kullanıldı ve onun ortaya koyduğu doksan dört adet yıldız adı günümüzün astronomi literatürüne miras kaldı[1178]. Abdurrahman es-Sûfî'nin bu eserinin Batlamyus'un geleneğini temsil ettiğine dair yaygın kanaat mevcuttur[1179].

Abdurrahman es-Sûfî'nin eseri 1276 yılında *Cuatro Libros de las Estrellas fijas de la Ochava Esfera (Sekizinci Kürenin Sabit Yıldızları Üzerine Dört Kitap)* adıyla X. Alfonso'nun sarayında Yehuda Mosca-Cohen, Guillen Arremon d'Aspa, Juan de Mesina, Juan de Cremona ve Samuel Halevi'den oluşan kalabalık bir tercüme ekibi tarafından Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildi[1180]. Yahudi tarihçi Abraham ben Solomon de Torrutiel, eserin Bilge Alfonso'nun emriyle tercüme edilmeye başladığını ve yıldızlar ve gökteki hareketlerine dair malumat verdiğini zikretmektedir[1181]. Fuat Sezgin, kralın himayesinde hazırlanan *Libros del Saber de Astronomía* adlı eserinde sabit yıldızlar kataloğunun Abdurrahman es-Sûfî'den

---

[1174] İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l Hükemâ*, (Tahkik: Julius Lippert), Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1903, s. 226.
[1175] Cengiz Aydın, "Abdurrahman es-Sûfî", *TDVİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 172.
[1176] Samsó, "Bridge", s. 122.
[1177] Gil, *a.g.e.*, s. 65.
[1178] Aydın, *a.g.m.*, s. 172.
[1179] Gil, *a.g.e.*, s. 66.
[1180] Martinez, *a.g.e.*, s. 292. Shojaeddin Shafa, *De Persia a la España: La Historia Recuperada*, Universidad de Huelva Publicaciones, Huelva, 2000, s. 199.
[1181] Abraham ben Solomon de Torrutiel, *a.g.e.*, s. 274.

tercüme edildiği ya da uyarlandığını ileri sürmektedir[1182]. Başka bir görüş ise bu eserin bir bölümü doğrudan Müslüman astronomun bir eserinden bazı alıntılar içermekle birlikte burada yer alan çizimlerin onun çizimlerinden farklılık arz ettiği yönündedir[1183].

Eserin Kastilyaca'ya tercümesinden kısa bir süre sonra Latince'ye tercüme edilerek başta İtalya olmak üzere Avrupa'nın farklı bölgelerinde Latince tercümelerin yaygın olarak kullanılmaya başladığı görülmektedir[1184]. Nitekim eser, 1341 yılında İtalyanca'ya tercüme edilerek İtalya'da daha geniş entelektüel çevrelerde tanınmaya başladı[1185]. Eser, Batı dillerine tercüme edildikten bir süre sonra Geç Ortaçağ Avrupa'sında astronomi alanında kullanılmaya başladı.

Robert I. Burns, *Libro de la Ochova Shpera* adlı eserin Sûfî'nin bir astronomik çalışmasına dayandığını ileri sürmektedir[1186]. Bununla birlikte XVI. asırda Avrupa'da astronomi sahasında kaleme alınan *Codices Latini Catinenses* adlı eserde Abdurrahman es-Sûfî'nin eserinin temel kaynak olarak kullanıldığı düşünülmektedir[1187]. Benzer şekilde XVI. asrın Alman astronomu Peter Apian da eserinde Sûfî'nin bilgilerinden önemli ölçüde istifade etti[1188]. Giovanni Riccioli 1651 yılında aydaki bir kratere Sûfî'nin Latince karşılığı olan *"Azophi"* adını verdi[1189]. Rönesans devrinin önemli sanatçılarından Albrecht Dürer'in 1515 yılında hazırladığı gökyüzü haritasında *"Azophi Arabus"* adıyla Abdurrahman es-Sûfi'yi tasvir etmesinden de anlaşılacağı üzere onun şöhreti İber Yarımadası'nın ötesinde Avrupa'nın farklı bölgelerine de yayıldı[1190].

4.3.2.1.1.3. Libro de las Armellas

X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan bu çalışma, İslâm dünyasında kaleme alınmış çeşitli astronomi risalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan Libros del

---

[1182] Sezgin, *a.g.e.*, c. II, s. 7.
[1183] David J. Roxburgh, "Los Libros Arabes y el Scriptorium de Alfonso X", *Alfonso X el Sabio: catalogo de la* exposicion, 2009-2010, s. 263.
[1184] Doubleday, *a.g.e.*, s. 59.
[1185] Kunitzsch, *a.g.m.*, s. 2104.
[1186] Burns, *a.g.e.*, s. 62.
[1187] Aydın, *a.g.m.*, s. 173.
[1188] Paul Kunitzsch, "Sûfî: Abû al-Husayn Abd al Rahman ibn Umar al-Sufi", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, (ed. Thomas Hockey), Springer, 2. Baskı, New York, 2014, s. 2104.
[1189] Kunitzsch, *a.g.m.*, s. 2105.
[1190] Doubleday, *a.g.e.*, s. 59.

Saber de Astronomía adlı eserde yer almaktadır. Eserin Kastilyaca tercümesinin önsözünde yer alan bilgiye göre Libro de las Armellas kralın emriyle Isaac İbn Sid tarafından tercüme edildi[1191]. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde astronomide kullanılan aletlerin yapımı anlatılırken ikinci bölümde bu aletin kullanılış şeklini izah edilmektedir[1192]. Bu çalışmanın Endülüs astronomisinin öncü temsilcisi İbnü'z-Zerkâlî tarafından astronomi alanında kaleme alınmış eserinden türetildiği düşünülmektedir[1193].

4.3.2.1.1.4. Libros del Astrolabio Redondo

Libros del Saber de Astronomía'da yer alan bir diğer çalışma olan Libros del Astrolabio Redondo, Yahudi âlim Isaac İbn Sid tarafından hazırlandı. Üç bölümden meydana gelen çalışmanın ilk bölümünde usturlap yapımına dair bilgi verilirken ikinci bölümde gökyüzü ve onun hareketlerini ele alınmaktadır. Son bölüm ise aletin kullanımına dairdir[1194]. Jose S. Gil, Isaac İbn Sid'in bu eseri hazırlarken istifade etmiş olabileceği muhtemel eserler arasında Abbâsîler topraklarında yetişmiş iki önemli âlim olan Neyrîzî ve Kustâ b. Lukâ'nın benzer çalışmalarını saymaktadır[1195].

4.3.2.1.1.5. Lamina Universal

Libros del Saber de Astronomía'da yer alan *Lamina Universal* adlı çalışmanın önsözü bizlere eserin Toledo'da hazırlandığını ifade etse de kimin tarafından kaleme alındığı hakkında bir bilgi vermemektedir[1196]. Araştırmacılar arasında bu eserin kimin tarafından tercüme edilip hazırlandığı konusunda ihtilaf vardır. Serafin Vegas Gonzales, eserin Isaac İbn Sid tarafından tercüme edildiğini ileri sürmektedir[1197]. George Sarton ve Millas Vallicrosa eserin XI. asırda Toledo'da yaşamış Müslüman astronom Ali b. Halef'in kendi orijinal çalışması olduğu

[1191] Alfonso X el-Sabio, *Libros del Saber de Astronomía*, c. II, (ed. Don Manuel Rico y Sinobas), Tipografia de Don Eusebio Aguado, Madrid, 1863, s. 1.
[1192] Gil, *a.g.e.*, s. 71.
[1193] Gil, *a.g.e.*, s. 71.
[1194] Gil, *a.g.e.*, s. 73.
[1195] Gil, *a.g.e.*, s. 73.
[1196] Gil, *a.g.e.*, s. 73.
[1197] Gonzalez, *a.g.e.*, s. 85.

düşüncesine daha yakındırlar[1198]. Sâid el-Endelüsî, kendisinden sağlam anlayışlı, gayretli ve felsefede üstün bir seviyeye sahip Toledo'nun önde gelen âlimlerinden biri olarak bahsetmektedir.[1199] Zira eserin önsöz kısmında zikredilen "Alyn el fixo de Halaf" adı da eserin Ali b. Halef tarafından kaleme alındığı iddiasını güçlendirmektedir[1200].

4.3.2.1.1.6. Libro de Quadrante pora Rectificar

Yukarıda zikredilen çalışmalar gibi Libro de Quadrante pora Rectificar da Libros del Saber de Astronomía eserinde yer almaktadır. Eser, kadran enstrümanının yapımı ve kullanılışının ele alındığı iki bölümden oluşur. İlk bölümünün Isaac İbn Sid'in tarafından kaleme alınan teorik bir bölüm olduğu, ikinci bölümün ise onun tercüme ettiği Lamina'nın kullanımını ele aldığı görülmektedir[1201].

4.3.2.1.1.7. Los Cuatro Libros Sobre la Construccion de Relojes

Libros del Saber de Astronomía'da yer alan bu çalışma Isaac İbn Sid tarafından hazırlanan önemli bölümlerden birisidir. Libro del Relogio de la Piedra de la Sombra, Libro del Relogio dell Agoa, Libro del Relogio dell argen Uiuo, Libro del Relogio de la Candela ve Libro del Relogio del Palacio de las Oras adlı kısımlardan oluşmaktadır[1202].

Libro del Relogio de la Piedra de la Sombra güneş saati modeli olup zaman bölümlerini göstermektedir[1203]. Ayrıca bu kısım ve güneşin özelliklerine dair birtakım tablolar içermektedir[1204].

Libro del Relogio dell Agua adlı kısmın önsözünde eseri kralın emriyle hazırlayan Isaac İbn Sid Rabiçag'tan Rabiçag adıyla bahsedilmektedir[1205]. Daha

---

[1198] Gil, *a.g.e.*, s. 73.
[1199] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.,* s. 190.
[1200] Alfonso X el-Sabio, *Libros del Saber*, c. III, s. 11.
[1201] Burns, *a.g.e.*, s. 68.
[1202] Alfonso X el-Sabio, *Libros del Saber*, c. IV, s. 5-107.
[1203] Alfonso X el-Sabio, *Libros del Saber*, c. IV, s. 24.3
[1204] Alfonso X el-Sabio, *Libros del Saber*, c. IV, s. 6-23.
[1205] Alfonso X el-Sabio, *Libros del Saber*, c. IV, s. 24.

önceki yıllarda hazırlanan ve su saatini izah eden tariflerin yetersiz olduğu ifade edilen kısımların eserin derleyicisi tarafından düzeltildiği düşünülmektedir[1206].

Buradaki Libro del Relogio de la Candela adlı kısım mum saati üzerine birtakım konular ele ele almaktadır. Eserde genel olarak bu beş saat hakkında teknik bilgiler verilmektedir.

4.3.2.1.2. Tablas Alfonsíes

X. Alfonso sarayında hazırlanan astronomi sahasındaki eserlerin en önemlilerinden biri de *Tablas Alfonsíes* adıyla bilinen Alfonso Tabloları idi. Ortaçağ İslâm astronomi literatüründe "Zîc" adıyla maruf olan astronomik cetvellerin İslâm dünyasında hazırlananların önemli bir kısmı Endülüs menşeliydi. Sâid el-Endelüsî'nin destekleri ve başta İbnü'z-Zerkâlî olmak üzere Endülüslü astronomların gayretleriyle hazırlanan Toledo Zîci'nin Ortaçağ İslâm dünyasında hazırlanmış önemli astronomik cetvelleri arasında olduğu kabul edilmektedir. XIII. asra gelindiğinde Kastilya topraklarında astronomik cetveller hazırlanması yönünde girişimlerin olduğu göze çarpmaktadır. Kastilya kraliyet sarayında X. Alfonso'nun kültürel programının bir uzantısı olarak hazırlanan Alfonso Tabloları (Tablas Alfonsíes) adıyla bilinen astronomik eserin yazarlarının kral nezdinde itibar sahibi Yehuda b. Moses ha-Kohen ve Isaac İbn Sid adlı Yahudiler olduğu bilinmektedir[1207].

Alfonso Tabloları'nın hazırlanması için gerekli deneylerin Toledo şehrinde bulunan tarihi Galiana Sarayı'nda gerçekleştirildiği yönünde iddialar mevcuttur[1208]. Gaspar Ibañez de Segovia (ö. 1708), kralın kendi adıyla anılacak olan bu tabloların hazırlanması için çok büyük bir harcama yaptığını zikretmektedir[1209]. Buna ek olarak ilk dönem İslâm astronomisinin öncü figürlerinden Bettânî'nin *Kitâbu'z-Zîc* adlı eserinin de X. Alfonso devrinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiği görülmektedir[1210]. Aaron Sayvetz, daha önce hazırlanmış olan Arapça tabloların birtakım hatalar içermesinden dolayı kralın bu astronomi eserinin hazırlanmasını

[1206] Sezgin, *a.g.e.*, c. III, s. 109.
[1207] Aaron Sayvetz, "On the Alfonsine Astronomical Tables", *Romance Quarterly*, 33-3, 1986, s. 344.
[1208] Keller, *a.g.e.*, s. 136.
[1209] Gaspar Ibañez de Segovia, *a.g.e.*, s. 455.
[1210] Szpiech, "From Mesopotamia.", s. 48. Jose Chabas, "Aspects of Arabic Influence on Astronomic Tables in Medieval Europe", *Suhayl*, no: 13, 2014, s. 27.

teşvik ettiğini vurgulamaktadır[1211]. Jose S. Gil de kralın Tabulae Toletanea'nın kendine hizmet etmediğini düşündüğünü ve bu yüzden Alfonso Tabloları'nın hazırlanmasını emrettiğini ifade etmektedir[1212]. Bahsi geçen iki Yahudi âlim tarafından hatalı bulunan eski parametreleri düzenlemek için kralın emrinden sonra Toledo şehrinde astronomik gözlemler yapıldı[1213]. Tabloların ne zaman hazırlandığına dair araştırmacılar tarafından farklı tarihler ortaya atılmaktadır. Hilty, eserin kaleme alınışını 1263-1272 arasına tarihlendirirken George Sarton ve Millas Vallicrosa gibi öncü bilim tarihçileri eserin 1272 tarihli olduğuna kanaat getirdiler[1214]. Büyük bir titizlikle hazırlanan tabloların görsel özellikleri hakkında Ortaçağ İspanyası'nın meşhur Yahudi tarihçilerinden Abraham ben Solomon de Torrutiel eserinde bazı anekdotlara yer vermektedir. Burada tabloları gördüğü iddia edilen bir Yahudi âlimin tabloların tamamen altın harflerle yazıldığı ve daha önce bu kitabı görmemiş olanların dünyanın en güzel şeyini görmekten mahrum kaldıkları yönündeki ifadeleri aktarılmaktadır[1215].

Alfonso Tabloları, astronomi bilimine dair içerdiği bilgilerin yanı sıra İslâm dini ve Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçünü başlangıç kabul eden Hicri takvim hakkında bilgiler içermesi bakımından son derece ilginç bir eserdir. Burada Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu söylediği yılın ona inanan Müslümanlar tarafından çağlarının başlangıcı olarak kabul edildiğini ve bu çağa "Arap çağı" adını verdikleri zikredilmektedir[1216]. Buna ek olarak eserde Araplar'a ait yıl, ay ve günlerinin nasıl hesaplanacağı da anlatılmaktadır[1217].

XI. asırda İslâm hâkimiyeti altındaki Toledo şehrinde Sâid el-Endelüsî'nin denetiminde yürütülen gözlemlerin sonuçlarına dayalı olarak ortaya çıkarılan Toledo Zîci'nin hazırlanmasında devrin seçkin astronomu İbnü'z-Zerkâlî'nin öncü bir rolü bulunmaktadır. Alfonso Tabloları'nın büyük bir kısmının İbnü'z-Zerkâlî'nin tablolarına dayandığı düşünülmektedir[1218]. XIII. asırda Marsilya'da yaşamış olan

[1211] Sayvetz, *a.g.m.*, s. 344.
[1212] Gil, *a.g.e.*, s. 66.
[1213] Sayvetz, *a.g.m.*, s. 344-347.
[1214] Burns, *a.g.e.*, s. 67.
[1215] Abraham ben Solomon de Torrutiel, *a.g.e.*, s. 274.
[1216] Alfonso X el-Sabio, *Tablas Alfonsíes*, (ed. Jose Chabas, Bernard R. Goldstein), Archimedes viii; Kluwer Academic Publishers, Londra, Boston, 2003, s. 21.
[1217] Alfonso X el Sabio, *Tablas Alfonsíes*, s. 24.
[1218] Burns, *a.g.e.*, s. 67.

Wilhelm Anglicus'un *Scripta Marsiliensis Super Canones Archazelis* adlı uyarlaması sayesinde Toledo Zîci Avrupa'da daha geniş bilim çevrelerinde tanınmaya başladı[1219].

X. Alfonso sarayının Avrupa ile en yakın temas halinde bulunan âlimlerinden olan İtalyan Egidio de Tebaldis ve Petrus de Reggio tarafından Latince'ye tercüme edilen eser böylelikle Avrupa'nın farklı bölgelerindeki bilim çevrelerine yayılma imkânı buldu[1220]. Bu tabloların yüz elli kadar Latince versiyonu tespit edilmiş olup bu yapıt ayrıca Ortaçağ'da Kastilyaca ve Fransızca'ya da tercüme edildiği bilinmektedir[1221]. Eserin İslâm bilimlerinin Avrupa'ya aktarım sürecinde çok nadiren tercih edilen bir dil olan Yunanca'ya 1340 tarihli bir tercümesi de mevcuttur[1222]. 1320 yılında Paris şehrinde Tablas Alfonsíes adıyla yeni tabloların ortaya çıktığı görülmektedir[1223]. Paul Kunitzsch, Paris şehrinde Latince versiyonu hazırlanan Alfonso Tabloları'nın Avrupa'da dolaşımda olan en yaygın zic tipi olduğunu iddia etmektedir[1224]. Kastilyaca olarak hazırlanan Alfonso Tabloları'nın Latince'ye tercüme edilmesiyle Avrupa'da daha geniş bir araştırmacı kitlesine ulaştığı aşikârdır. Ayrıca üzerinde durulmamış olsa da eserin İbranice'ye tercümesi de mevcuttur[1225].

Alfonso Tabloları 1460 yılında Mose ben Abraham de Nimes tarafından İbranice'ye tercüme edildi[1226]. Başta Endülüs olmak üzere Erken Ortaçağ devrinde İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Yahudi âlimler bilimsel çalışmalarını büyük ölçüde Arapça kaleme aldıkları bilinmektedir. Ancak Endülüs şehirlerinin Hristiyanların eline geçmesinin akabinde buradan Avrupa ve Kuzey Afrika'ya göç eden Yahudi âlimlerin önemli bir kısmı XI. ve XII. asırlardan itibaren bilim dili olarak İbranice'yi tercih etmeye başladılar. Bu süreç aynı zamanda Toledo Tercümanlar Okulu'nda gerçekleştirilen Arapça'dan Latince'ye tercümelerden sonra Arapça eserlerin

[1219] Sezgin, *a.g.e.*, c. II, s. 12.
[1220] Doubleday, *a.g.e.*, s. 124.
[1221] Jose Chabas, "Episodes on the Diffusion of Arabic Astronomical Tables in Europe", *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, s. 20.
[1222] Chabas, "Aspects.", s. 29.
[1223] Josefina Gomez Mendoza, "Las Tablas Alfonsíes, en el Cruce de Culturas y Saberes Cientificos", *Alfonso X el Sabio en el VIII Centenario*, Intituto de España, Madrid, 2020, 235.
[1224] Paul Kunitzsch, "Star Catalogues and Star Tables in Medieval Oriental and European Astronomy", *Indian Journal of History of Science*, c. XXI-II, 1986, s. 120.
[1225] Burns, *a.g.e.*, s. 67.
[1226] Gil, *a.g.e.*, s. 67.

İbranice'ye tercümelerinin yoğunluk kazandığı yıllara tekaddüm ediyordu. İbranice bilim yazımını tercih eden Yahudi âlimler böylelikle kaleme aldıkları eserlerin dindaşları tarafından daha rahat okunup anlaşılmasına ve İbranice'ye yapılan tercümeler vasıtasıyla İslâm bilimlerinin Avrupa'daki Yahudiler arasında tanınmasına katkı sağladılar. Eserin daha sonraki dönemde bilimsel faaliyetler yürütmüş olan Yahudi astronomlarınların ilgisini çekmiş olabileceği muhtemel görünmektedir. Ortaçağ'ın son büyük Yahudi âlimlerinden olan Abraham Zacuto (ö. 1515) Alfonso Tabloları'nın hazırlanışı, Yahudi astronomlar tarafından incelenmesi ve eserin yayılışı hakkında şu değerli malumatı aktarmaktadır:

> *"Sonra (Alfonso hükümdarlığında) Toledo Hazzan'ı [1227] Bilgin Rabbi İshak İbn Sid kralın emrinde göklerin ev sahipliğinin tablolarını büyük bir titizlikle hazırladı. Rabbi Isaac Israeli, Rabbi Levi ben Gerson (Gersonides) ve daha sonra gelenler onda hiçbir hata bulamadılar. Onlar "Zîc Alfonso" (Tablonun Arapçası) olarak adlandırılır. Doğudan batıya Almanya, Fransa, İngiltere, tüm İtalya ve İspanya'daki tüm önceki tabloları kırdılar ve bu tabloları bugüne kadar tuttular."*[1228]

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso devrinde onun emriyle astronomi alanında hazırlanan bu eser, müteakip yıllarda Ortaçağ Avrupası'nda yaşayan Hristiyan âlimlerin yanı sıra Yahudi bilim çevrelerinde de rağbet gördü.

4.3.2.1.3. Kitab fî-Hey'eti'l-'Âlem (Libro de la Constitucion del Universo)

İbnü'l-Heysem (ö. 1040) başta optik olmak üzere fizik, jeodezi, mimarlık ve tıp gibi alanlarda yaptığı öncü çalışmalar sayesinde sadece İslâm dünyasında değil Ortaçağ Latin Avrupası'nda da büyük bir şöhret kazandı. Latin kaynaklarında *Alhace filius Alhaycan*, *Hâcen filius hucayn filius Haycen*, *Achen filius hucaym filius aycen* gibi adlarla zikredilen İbnü'l-Heysem bazı araştırmacılar tarafından "İkinci Batlamyus" olarak kabul edilmektedir[1229]. İbn Haldûn'un nazarında İbnü'l-Heysem, İslâm dünyasında menâzır (optik) ilminde eser veren en meşhur Müslüman

[1227] Talmud metninde "şehrin koruyucusu" anlamında kullanılan Hazzan tabiri, İbn Meymûn tarafından iyi işler yapışı ve dindarlığıyla tanınan kişi olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bknz: Leo Landman, "The Office of the Medieval Hazzan", *The Jewish Quarterly Review*, no: 62-3, 1972, s. 156-187.

[1228] Burns, *a.g.e.*, s. 67.

[1229] Yomna T. Elkholy, "Ibn al-Haytham in Europa During Late Middle Ages and Renaissance", *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, s. 284.

âlimdi[1230]. Sâid el-Endelüsî onun yakıcı aynalar üzerine çalışmalar yaptığını zikretmektedir[1231]. İbnü'l-Heysem'in Latin Batı'daki bilim çevrelerince tanınmasını sağlayan eserlerden birisi olan *Kitab fî-Hey'eti'l-Âlem* adlı astronomi eseri Ortaçağ'da Latince ve İbranice'ye tercüme edildi[1232].

Eseri tetkik eden Josep Lluis Martos, *De Configuratione Mundi* başlığıyla sunduğu Latince tercümenin önsözünden hareketle Bilge Alfonso'nun emriyle Yahudi âlim Abraham de Toledo'ya tercüme ettirildiği düşünülen İbnü'l-Heysem'in bu eserinin Kastilyaca versiyonunun mevcut olduğu tespitinde bulundu[1233]. Juan Vernet de eserin Kastilyaca'ya tercümesinin X. Alfonso'nun emriyle gerçekleştiği yönünde görüş bildirmektedir[1234]. Julio Samsó ise Kitab fî-Hey'eti'l-Âlem adlı eserin Kastilyaca versiyonun kayıp olduğunu ve Latince tercümesinin da muhtemelen bu kayıp versiyon üzerinden yapıldığını işaret etmektedir[1235]. Bu Latince tercüme, *De Mundo et Coelo* ve *De Motibus Planetarum* gibi adlarla bilinmektedir[1236].

İbnü'l-Heysem'in eserlerinin XII ve XIII. asırlarda Batı dillerine tercüme edilmesi hiç şüphesiz onun çalışmalarının sonraki asırlarda daha geniş entelektüel çevrelere ulaşmasını sağladı. Bilhassa optik ve astronomi üzerine kaleme aldığı eserler müteakip yıllarda Avrupalı âlimler için başvuru kaynağı oldu. Ortaçağ İslâm dünyasının seçkin âlimi İbnü'l-Heysem, Kopernik ve Reinhold gibi Avrupa'nın öncü astronomlarını derinden etkiledi[1237].

4.3.2.1.4. Gayetü'l-Hakîm (Picatrix)

Endülüs'te astronomi biliminin büyük gelişim gösterdiği X. asırda yaşayan Mesleme el-Mecrîtî (ö. 1007) astronomi ve matematik alanındaki üstün yeteneğe sahip olmasının da etkisiyle Endülüs Emevî Hükümdarı III. Abdurrahman devrinde saraya âlim olarak girdi. Mecrîtî sadece telif ettiği eserlerle değil İbnü's-Saffâr,

---

[1230] İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. II, (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2009, s. 883.
[1231] Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 160.
[1232] Elkholy, *a.g.m.*, s. 284.
[1233] Joseph Lluis Martos, "Traduccion y Transmision de un Tratado Cosmografico Alfonsi: la Version Castellana Perdida del Fi hay'at al-'âlam de İbn al-Haytam", *Memorabilia*, no: 19, 2017, s. 98.
[1234] Vernet, *a.g.e.*, s. 224.
[1235] Samsó, *On both*, s. 553.
[1236] Gil, *a.g.e.*, s. 78. Arenal, *a.g.m.*, s. 43.
[1237] Arenal, *a.g.m.*, s. 44.

Zehrâvî, İbn Semh ve Kirmanî gibi yetiştirdiği seçkin öğrencilerle de Endülüs'te astronomi ve matematik gibi bilimlerinin ilerlemesine büyük bir katkı sağladı.[1238]

Gayetü'l Hakîm (Bilge İnsanın Amacı) adıyla da bilinen Picatrix adlı eser astroloji, kozmoloji, sihir ve gizli bilimlere dair muhtelif malumatı ihtiva etmektedir. Eser Avrupa'da daha ziyade Picatrix adıyla bilinmektedir. Bu adın meşhur hekim Hipokrat'ın Arapça'daki yazılışı olan Bukratis kelimesinin geldiği yönünde birtakım görüşler mevcuttur[1239]. İlk bölümde bilgeliğin fazileti, tılsımın esası, astrolojinin esası ve gerçekliği gibi pek çok konu ele alınmaktadır[1240]. Diğer bölümlerde ise gezegenlerin şekli, ruh çağırma sanatı ve birtakım bilinmezlikler üzerine konular işlenmektedir. Kimi araştırmacılar Picatrix adıyla bilinen çalışmanın yazarının belirsiz olduğunu düşünürken yaygın kanaat eserin Endülüslü astronom Mesleme el-Mecrîtî'ye ait olduğunu yönündedir[1241]. Kimi araştırmacılare göre eserin ona atfedilmesini kabul edilebilir olmaktan uzaktır [1242]. Ancak Arap kaynakları eserin Mesleme el-Mecrîtî'ye ait olduğu görüşünü doğrulamaktadır. Örneğin İbn Haldûn, sihir ilimlerinde Endülüslülerin üstadı olarak gördüğü Mesleme el-Mecrîtî hakkında şunları zikretmektedir:

> *"Sonra matematik ve sihir ilimlerinde Endülüslülerin üstadı olan Mesleme b. Ahmed Mecritî zuhur edip (sihire dair yazılan) söz konusu kitapların hepsini telhis ve tertip etti. Bu kitaplarda takip edilen muhtelif usulleri Gayetu'l-Hakîm ismini verdiği eserinde topladı. Ondan sonra da hiçbir kimse bu ilme dair (ondan daha iyi bir şey) bir şey kaleme almadı."*[1243]

İbn Haldûn, Mesleme el-Mecrîtî'nin bu eserinde işlediği sihir ilmine verdiği değeri şu sözlerle dile getirmektedir.

> *"Endülüs filozoflarından Mesleme el-Macritî Rubetu'l-Hakîm ismiyle bu fenne dair bir kitap kaleme almış ve bu eseri sihir ve tılsıma dair kaleme alıp Gayetu'l-Hakîm adını verdiği diğer bir eserine eş kılmıştır. Onun iddiasına göre bu iki sanat sihir ve kimya fenleri, felsefenin neticesi ve*

[1238] Alper, "Mecrîtî", s. 278.
[1239] Pidal, *a.g.m.*, s. 29.
[1240] Mesleme el-Mecrîtî, *Gayetü'l-Hakîm (Picatrix)*, (çev. Hashem Atallah, Geylan Holmquest), Ouroboros Press, Seattle, 2008, s. 7-19 vd.
[1241] Charles Burnett, "Picatrix", *Medieval Iberia: an Encyclopedia*, (ed. E. Michael Gerli), Routledge, New York, 2013, s. 650. Santoyo, *a.g.m.*, s. 58. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 1122.
[1242] Freely, *a.g.e.*, s. 127.
[1243] İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 898.

ilimlerin semeresidir. Bunlara vâkıf olmayan bir kimse hikmetin de ilmin de semeresinden mahrumdur."[1244]

Picatrix, ağırlıklı olarak IX-X. asırlarda Yakın Doğu'da astroloji, kimya, sihir, Hermetizm, Sâbiîlik ve İsmailîlik üzerine kaleme alınmış eserlerden istifade edilerek hazırlandı[1245]. Bu çalışma Müslüman bir âlimin imzasını taşısa da hazırlanışında Hint, İran, Mısır ve Yunan kaynaklarındaki malzemeye başvurulduğu tahmin edilmektedir[1246].

X. Alfonso'nun emriyle eser 1256 yılında Arapça'dan Latince ve Kastilyaca'ya tercüme edildi. Eserin tercümanı kesin olarak tespit edilememiş olsa da kimi araştırmacılar tarafından tercümenin sarayın üretken Yahudi bilgesi Yehuda b. Moses tarafından yapılmış olabileceği yönünde görüşler ortaya atılmaktadır. Eserin Kastilyaca versiyonun girişinde şu cümleler yer almaktadır:

"Ayrıcalığı önceden belirlenmiş olanlara, bilimlerin sırlarını açıklamak olan en yüksek ve her şeye gücü yeten Tanrı'yı övmek, yüceltmek ve aynı zamanda eski filozoflardan kitap eksikliği olan Latin öğretmenleri aydınlatmak için Tanrı'nın lütfuyla İspanya'nın ve tüm Endülüs'ün en büyük kralı Alfonso, azami özen ve sıkı bir çalışmayla bu kitabın Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesini emretti. Onun adı Picatrix'tir."[1247]

Arapça'dan Kastilyaca'ya yapılan tercümesi günümüzde kayıp olan bu eserin "Picatrix" adıyla bilinen Latince versiyonu mevcuttur[1248]. Eserin iki Latince versiyonu günümüze kadar korunarak gelebilmiştir[1249]. Kastilya-Leon kralının emriyle Kastilyaca'ya ve Latince'ye tercüme edilen bu eserin kendisinden sonraki dönemde Arapça ve Latince literatürü derinden etkilediği görülmektedir[1250]. Eserin orijinal Arapça versiyonu pek çok alt başlığa sahip dört ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın sihirle ilgili bölümleri Rönesans devrinde Batılı entelektüeller nezdinde

---

[1244] İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 941.

[1245] David Pingree, "Some of the Sources of the Ghayat al-Hakim", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, c. XLIII, 1980, s. 1-2.

[1246] Burnett, a.*g.m.*, s. 650. Villanueva, *a.g.e.*, s. 84.

[1247] Mesleme b. Ahmed el-Mecritî, *Picatrix*, c. I, The Warburg Institute, Londra, 1986, s. 1. Charles Burnett, "Arabica Veritas: Europeans' Search for 'Truth' in Arabic Scientific and Philosophical Literature of the Middle Ages", *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, s. 72-73.

[1248] Martos, *a.g.m.*, s. 91.

[1249] Gil, *a.g.e.*, s. 85.

[1250] Michael A. Ryan, *A Kingdom of Stargazers: Astrology and Autority in the Late Medieval Crown of Aragon*, Cornell University Press, Ithaca, Londra, 2011, s. 100.

büyük bir rağbet görmüş ve farklı zamanlarda Avrupa'nın muhtelif yerel dillerine tercüme edilmiştir[1251].

4.3.2.1.5. X. Alfonso Astronomi Koleksiyonun Avrupa'daki Bilim Çevrelerine Yayılışı

Libros del Saber de Astronomía ve Tablas Alfonsies gibi X. Alfonso devrinde kralın himayesinde üretilen astronomi çalışmalar daha sonraki asırlarda Avrupa'nın farklı bölgelerinde astronomik çalışmaların gelişmesine katkı sağladı. Astronomi bilimine özel ilgisi olan X. Alfonso'nun teşvikiyle Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen astronomik metinlerin tercüme edildiği asırda yeterince ilgi görmediği yönünde iddialar da mevcuttur[1252]. Ancak daha sonraki yıllarda bu bilimsel metinler, Avrupa astronomi literatüründe derin etkiler yarattı. Alfonso Tabloları, XV. asra kadar Avrupa'da geniş bir kitle tarafından kullanılmaya devam etti. Jose Chabas ve Bernard R. Goldstein gibi modern araştırmacılar, Ortaçağ Avrupası'nda Latince astronomi birikimini büyük ölçüde Arapça olmak üzere Kastilyaca, İbranice ve Katalanca metinlerin üretildiği İber Yarımadası'nın astronomik birikimine dayandığını ileri sürmektedirler[1253].

Alfonso Tabloları'nın Avrupa'daki resepsiyon sürecine baktığımızda eserin hazırlanmasından çok kısa bir süre sonra Paris'teki astronomlar tarafından ilgi gördüğünü bilinmektedir. Hazırlanmasının üzerinden yarım asır gibi kısa bir süre geçtikten sonra Kastilyaca versiyondan farklı özelliklere sahip olan Alfonso adını taşıyan astronomik malzemenin Paris'te ortaya çıktığı ve Murslu John, Lignieresli John ve Saksonyalı John gibi XIV. asırda Paris'te bilimsel faaliyetler yürütmüş Batılı astronomlar tarafından tetkik edildiği görülmektedir[1254]. Saksonyalı John tarafından da Latince'ye tercüme edildiği zikredilen bu tabloların XVI. asra kadar astronomi sahasında temel bir yapıt olarak kabul gördüğü ve Nicolaus Kopernik tarafından

[1251] Burnett, "Picatrix", s. 650.
[1252] Sayılı, *a.g.e.*, s. 371.
[1253] Jose Chabas, Bernard R. Goldstein, "Early Alfonsine Astronomy in Paris: The Tables of John Vimond (1320)", *Suhayl*, c. IV, 2004, s. 207.
[1254] Matthieu Husson, "Remarks on Two Dimensional Array Tables in Latin Astronomy: a Case Study in Layout Transmission", *Suhayl*, c. XIII, s. 110.

kullanıldığı düşünülmektedir[1255]. Uppsala el yazmasında Kopernik'in bu eser üzerine çalıştığı ve bazı notlar aldığı bilinmektedir[1256].

X. Alfonso astronomisinin yayılım alanlarından birisi de Bohemya Kralı IV. Wenceslas devrinde (ö. 1419) astronomi sahasında Prag merkezli gerçekleştirilen çalışmalarda X. Alfonso'nun astronomik çalışmalarının örnek teşkil ettiği yönünde iddialar da mevcuttur[1257].

4.3.2.2. Gemoloji

Kastilya topraklarında tarih, edebiyat ve astronomi bilimlerin gelişmesini teşvik eden X. Alfonso'nun ilgi duyduğu bir başka alan gemolojiydi. Nitekim Kastilya Kralı, taşların özelliklerine ilgi duyup değerli taşlarla ilgili kapsamlı bilgiyi ihtiva eden *Lapidario* adlı eserin Kastilyaca olarak hazırlanmasını emrederek bu alanda yeni bir literatürün ortaya çıkmasına önayak oldu.

4.3.2.2.1. Lapidario

Tarih, astronomi, edebiyat ve eğlence kültürüne büyük ilgi duyan ve kültürel siyasetini entelektüel karakterinin de etkisiyle şekillendiren Bilge Alfonso'nun himayesinde hazırlanan en ilginç kitaplardan birisi şüphesiz Lapidario idi. Bu eser gemoloji sahasında hazırlanan ve çeşitli değerli taşların özelliklerinin ve etkilerinin anlatıldığı bir çalışmaydı.

Bu eser üzerine uzun soluklu çalışmalar yürüten Horace Nunemaker, Lapidario'da adı geçen Ceherit adlı âlimi astronomi, tıp ve felsefe gibi alanlarda telif ve tercümelere sahip meşhur âlim Sâbit b. Kurre (ö. 901) ile özdeşleştirmektedir[1258]. Eserde zikredilen bir başka entelektüel figür olan Abulays (Abulais), iddiaya göre Sâbit b. Kurre'nin çağdaşı olup tarımla ilgili birtakım risaleler kaleme aldı[1259].

[1255] Mariano Gomez-Aranda, "The Contribution of the Jews of Spain to the Transmission of Science in the Middle Ages", *European Review*, c. XVI, no: II, 2008, s. 178.
[1256] Gil, *a.g.e.*, s. 68.
[1257] Eric Ramirez-Weaver, "Reading the Heavens: Revelation and Reification in the Astronomical Anthology for Wenceslas IV", *Gesta*, c. LIII, no: 1, 2014, s. 77.
[1258] Faye Fuquay, *Medicine and Magic in the Lapidario del Rey Alfonso X*, Greensboro, 1960, s. 8.
[1259] Fuquay, *a.g.e.*, s. 8.

Abulays'ın eski zamanlardan kalma bu eseri Keldanice'den Arapça'ya tercüme eden âlim olduğu ileri sürülmektedir[1260].

Burada bahsi geçen eser uzunca bir süre Hristiyan İspanya topraklarında gün yüzüne çıkmadı. Genel kanaat, genç yaştaki Alfonso'nun, henüz prenslik yıllarında Toledo şehrinde bulunduğu sırada bir Yahudi tarafından saklanan bu eseri gördüğü ve içindeki değerli bilgilerden istifade etmek istediği yönündedir[1261]. Prens, gençlik yıllarında gemoloji bilimine merak sarıp bu konuda bilgi edindi[1262]. Rivayete göre X. Alfonso taşların iyileştirici etkilerine ve şifa yöntemlerine ilgi duymaktaydı[1263]. Kastilya-Leon kralının himayesinde hazırlanan eserlerden birisi olan Lapidario'da Abulays'ın eline geçen bu kitabı Keldanice'den Arapça'ya tercüme ettiği zikredilmektedir[1264]. Eserin muhteviyatı, hazırlanışı, Arapça'ya tercüme edilişi ve daha sonraki süreçteki akıbetine dair Lapidario'da yer alan şu pasajlar büyük bir öneme sahiptir:

> *"…370 taştan söz edeni buldu. Abulays bu kitabı bulduğunda ondan çok memnun kaldı, çünkü bu taş bilgisinden bulmak istediği şeyi bulacağını düşündü. Ve onun kendisi tarafından çok okunduğunda ve içinde ne olduğu anlaşıldığında Keldani dilinden Arapça'ya tercüme edildi. Ve hayatı boyunca astronomi sanatını ve taşları tanımanın yolunu bildiği için içinde var olan şeyleri ispatlamaya çalıştı…"*[1265]

Lapidario'nun Kastilyaca versiyonu bize Abulays'ın eseri nerede ve ne şekilde ele geçirdiği, X. Alfonso'nun esere olan ilgisi ve bu eserden istifade etmek için bulunduğu girişimine dair şu değerli anektodu aktarmaktadır:

> "*O öldükten sonra bu kitap uzun süre kayboldu, çünkü sahip oldukları şeyi iyi anlamadılar ve gerektiği gibi nasıl kullanacaklarını da bilmiyorlardı. Murcia Krallığı'nı kazandığı ve onu Toledo'da sakladığı, ondan yararlanmak ya da başka bir kazanç elde etmek istemeyen bir Yahudi'den aldığı yılda babasının hayattayken Tanrı'nın soylu Kral Alfonso'nun prens olarak eline geçmesini isteyene kadar… Bu kitabı eline alır almaz onun başka bir Yahudisi olan astronomi sanatında çok bilgili olup Arapça ve Latince bilen Yhuda Mosca el-Menor'a okuttu. Ve bu Yahudi için içinde yatan iyiyi ve büyük faydayı anladığında ona insanların onu daha iyi anlayabilmesi ve hakkında daha fazla bilgisi olabilmesi için Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme etmesini emretti*

[1260] Fuquay, *a.g.e.*, s. 9.
[1261] Doubleday, *a.g.e.*, s. 142.
[1262] Socarras, *a.g.e.*, s. 122.
[1263] Doubleday, *a.g.e.*, s. 142.
[1264] Alfonso X el Sabio, *Lapidario*, (ed. Sagrario Rodriguez M. Montalvo), Biblioteca Romanica Hispanica, Madrid, 1981, s. 18.
[1265] Alfonso X el Sabio, *Lapidario*, s. 18-19. Santoyo, *a.g.m.*, s. 57.

(tercüme ettirdi). Astronomi bilgisinde de çok bilgili olan din adamı Garci Perez bu tercümede ona yardım etti. Kitap, soylu kral Fernando'nun Sevilla şehrini kazandığı ikinci yıl sona erdi."[1266]

Modern araştırmacılar arasında eserin Kastilyaca'ya tercüme edildiği tarihle ilgili bazı görüşler ortaya atıldı. Bu görüşlerden birinin sahibi olan Simon R. Doubleday, eserin Arapça orijinalinin X. Alfonso tarafından 1243 yılında ele geçirildiğini ve 1254 yılında ise Kastilyaca'ya tercümesinin tamamlandığını ileri sürmektedir[1267]. Ancak bu konuda farklı tarihler de ileri sürülmektedir[1268].

X. Alfonso'nun himayesinde Kastilyaca'ya kazandırılan Lapidario'nun bu sayede Hristiyan İspanya'nın bilim çevrelerinde dolaşıma girdiği görülmektedir. Auvergneli William'ın bu eserden istifade ettiği yönünde görüşler mevcuttur[1269]. İslâm bilimlerine ilgisi bulunan yazar, siyasetçi ve asker olan Don Diego Hurtado de Mendoza'nın (1503-15) Lapidario'ya ilgi duyduğu bilinmektedir[1270]. Kralın emriyle Kastilyaca'ya kazandırılan Lapidario, Doğu'da kaleme alınmış değerli taşlarla ilgili bilimsel eserlerin Avrupa'da bir yerel dildeki belki de ilk örneğiydi[1271].

4.3.2.3. Agronomi & Botanik

Çok yönlü bir olarak dikkat çeken X. Alfonso'nun bilginin her türlüsüne gösterdiği ilgi ve yeni bilgi kaynaklarından istifade etmek konusundaki iştahı himayesinde hazırlattığı ve tercüme ettirdiği eserlerde açıkça görülmektedir. Astronomi, hukuk, edebiyat ve dini konulara meraklı olduğu bilinen kralın agronomi ve botanik bilimine de ilgi gösterdi. Nitekim bu ilginin bir sonucu olarak X. Alfonso, tarım ve bitkiler üzerine çok değerli bilimsel eserlerin telif edildiği Endülüs'te bu alanın iki öncü temsilcisi İbn Vâfid ve İbn Bassâl'ın bu konuları ihtiva eden eserlerini Kastilyaca'ya tercüme ettirme teşebbüsünde bulundu.

[1266] Alfonso X el Sabio, *Lapidario*, s. 18-19. Santoyo, *a.g.m.*, s. 57.
[1267] Doubleday, *a.g.e.*, s. 142.
[1268] Jessica Katherine Zeitler ve Robert I. Burns tarafından 1250 tarihine işaret edilmektedir: Zeitler, *a.g.t.*, s. 165. Burns, *a.g.e.*, s. 60.
[1269] Freely, *a.g.e.*, s. 128.
[1270] Fuquay, *a.g.e.*, s. 13.
[1271] Keller, *a.g.e.*, s. 146.

4.3.2.3.1. Kitabu'l Edviyetü'l-Müfrede

Endülüs'te tıp ve eczacılık alanında yetişmiş en büyük âlimlerdenden olan İbn Vâfid, tıp alanında kaleme aldığı *Kitabu'l Edviyetü'l-Müfrede* adlı eserinde Galen ve Dioscorides'ten oldukça istifade etti. Farklı bilimlere karşı ilgisiyle bilinen Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun Müslüman âlimlerin tıp alanındaki eserlerine aşina olduğu ve onun emriyle İbn Vâfid'in bu eserinin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiği görülmektedir[1272]. Eser üzerine yapılan tetkikler onun Kastilyaca tercümesinin X. Alfonso devrinde gerçekleştirildiği sonucuna varmaktadır[1273]. X. Alfonso'nun Endülüs'te tarıma dair kaleme alınmış eserlere ilgi duyup bunların Kastilyaca'ya kazandırılmasını teşvik ettiği düşünülmektedir[1274].

İbn Vâfid'in bu eserinin X. Alfonso'nun emriyle Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesiyle İspanya'da tarım alanında kaleme alınan çalışmalara kaynaklık ettiği görülmektedir. Nitekim yaşadığı devrin en önemli agronomlarından olan Gabriel Alonso de Herrera (ö. 1539) kaleme aldığı *Agricultura General* adlı eserinde İbn Vâfid'e atıflar yapmaktadır[1275].

4.3.2.3.2. Kitabü'l-Filâha

Endülüs coğrafyası, zengin su kaynakları ve iklim özellikleri sayesinde tarih boyunca mümbit bir bölge olma özelliğini sürdürdü. Müslümanların bölgeyi fethi ve bilim hayatındaki canlanma hiç şüphesiz ziraat alanında da önemli gelişmeleri beraberinde getirdi. Müslümanlar eski dönemlerde kullanılan geleneklerin ek olarak tarım alanında yeni teknikler geliştirerek Endülüs'ü önemli bir tarım havzası haline getirdiler. Endülüs'te ziraatin gelişmesinde en büyük katkıyı sağlayan âlimlerden birisi XI. asır Endülüs bilim hayatında önemli figür olan İbn Bassâl idi. Bu âlim bir süre Toledo şehrinde Zennûnî Emiri el-Me'mûn'un sarayında hizmet edip sarayda

[1272] Menor, *a.g.e.*, s. 139. Samsó, "Bridge", s. 121. Fitz, *a.g.m.*, s. 167.
[1273] Jose Ramon Guzman Alvarez, "El Compendio de Agricultura Atribuido a Ibn Wafid/al-Nahrawi: Nuevas Perspectivas sobre tu Autoria", *Anaquel de Estudios Arabes*, c. XVI, 2005, s. 84.
[1274] E. Garcia Gomez, "Traducciones Alfonsies de Agricultura Arabe", *Boletin de la Real Academie de la Historia*, 1984, s. 395.
[1275] Julia M. Carabaza Navarro, "Traición y Innovación en las Ciencias de al-Andalus", *Saber y sociedad en al-Andalus*, (ed. Alejandro García Sanjuán), Universidad de Huelva Publicaciones, Huelva, 2006, s. 44.

çeşitli bitki türlerinin yer aldığı bir botanik bahçesi kurdu[1276]. Toledo'nun Hristiyanların eline geçmesiyle İbn Bassâl şehri terkederek Sevilla'ya yerleşti. Zünnûnîler devrinde (1036-1090) Toledo'da Emir Me'mûn'un botanik bahçesinde çalışmalar yürüten İbn Bassâl burada bulunduğu dönemde *Kitabü'l-Filâha* adlı eserini kaleme aldı[1277].

İbn Bassâl'in Kitabü'l-Filâha adlı eseri toprağın özellikleri, meyve ve sebzelerin yetiştirilmesi ve ideal bir tarım için gerekli olan hususları tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır. Bu eser, Endülüs tarımının gelişmesine katkı sağlamasının yanında zamanla Avrupa'da da tanınmaya başladı. Bu kitapta tarıma dair bilgileri değerli bulan X. Alfonso, eserin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesini emretti[1278]. Bu emir üzerine kralın himayesindeki âlimler tarafından eser Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildi[1279].

4.3.2.4. İslâm Dini

Prensliğinden itibaren iyi bir tahsil gören Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso, farklı dinlere ve kültürlere ilgi duyarak kendisini çok yönlü bir entelektüel olarak geliştirdi. O, daha önceki İspanyol krallardan farklı olarak VIII. asırdan itibaren İber Yarımadası'na kök salan İslâm dini ve kültürüne ilgi duydu. Prenslik yıllarında babası III. Fernando ile birlikte Müslümanlara karşı askeri seferlere katılan X. Alfonso, bu yıllarda babası tarafından Cordoba ve Sevilla gibi Endülüs şehirlerinin ele geçirilmesiyle yoğun bir Müslüman nüfus ile bir arada yaşamaya başladı. X. Alfonso, 1252 yılında tahta çıktığında ise kraliyet toprakları ciddi sayıda Müslüman nüfusu idare etmeye başladı. Kral, tebaası konumundaki Müslümanların dinine olan ilgisinin nasıl başladığı tam olarak bilinmese de kanaatimize göre onun Murcia şehrinde tanıştığı Müslüman âlim Rakûtî ile olan temasının bu ilginin doğuşunda etkili olması muhtemeldir. Kralın İslâm dinine duyduğu ilgi onu Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i ve Hz. Muhammed'in Mir'ac'a yükselişini konu

[1276] Hamilton, *a.g.m.*, s. 15.
[1277] İbn Sâid el-Mağribî, *a.g.e.*, s. 9.
[1278] Fitz, *a.g.m.*, s. 167. James Monreo, *Medieval Iberian Peninsula: Texts and Studies*, c. III, Brill, Leiden, 1970, s. 240.
[1279] Jose Maria Villas Vallicrosa, "La traduccion castellana del Tratado de Agricultura de Ibn Bassal", *al-Andalus*, c. XIII, Madrid, 1948, s. 347-430.

edinen *Kitabü'l-Mi'rac* adlı eseri Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme ettirmeye sevk etti.

4.3.2.4.1. Kur'an-ı Kerim'in Arapça'dan Kastilyaca'ya Tercüme Edilmesi

Ortaçağ boyunca Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki etkileşimin en yoğun olarak yaşandığı bölgelerin başında gelen İber Yarımadası, Avrupa'daki İslâm ve Yahudilik algısının şekillenmesinde özel bir yere sahipti. Müslümanların yarımadayı fethini takip eden asırlarda bu üç dinin mensupları tarafından "öteki"nin dinini ele alan teolojik metinler üretilmeye başlatıldı. X. Alfonso devrine kadar Hristiyanlar ve Yahudiler tarafından İslâm'ı ele alan birtakım eserler telif edildi. Benzer şekilde Müslümanlar tarafından da Hristiyanlık ve Yahudilik üzerine bazı eserler hazırlandı. Dinlerarası temasın yoğun olduğu bir dönemde Kastilya tahtına çıkan X. Alfonso muhtemelen İber Yarımadası'nın sahip olduğu bu çok dinli yapının ve renkli atmosferin etkisiyle İslâm dinine ilgi gösterdi. Ayrıca kral Müslümanlarla birlikte topraklarında yaşayan Yahudilerin dinini de merak ediyordu. Kralın yeğeni Don Juan Manuel, amcasının Talmud ve Kabala'nın da yer aldığı Yahudilerin bütün yasasını Kastilyaca'ya tercüme ettirdiğini zikretmektedir[1280]. Kralın farklı dinlere yönelik ilgisinin kültürel projesi kapsamında teoloji alanında kaleme alınacak ya da Kastilyaca'ya tercüme edilecek eserlerin tespitinde belirleyici bir role sahip olduğu kanaatindeyiz.

Yaklaşık dört asır İslâm hâkimiyeti altında kalmış olan Toledo şehrinde dünyaya gelen X. Alfonso'nun Müslümanlarla tanışıklığı henüz çocuk yaşlarda iken babası III. Fernando'nun Müslümanlara karşı seferler düzenlediği ve genç prensin de iştirak ettiği yıllara dayanmaktadır. Prensliğinde iyi bir tahsil gören genç Alfonso'nun farklı kültürlere açık bir entelektüel olduğu görülmektedir. Tahta çıktığı 1252 yılında Kastilya topraklarında Müslümanlar ve Yahudiler de yaşıyordu. İlmi merakıyla maruf olan X. Alfonso, yönetimi altındaki farklı dinlere mensup halkları tanıma eğilimindeydi. Himayesinde hazırlattığı kanun koleksiyonlarında Müslümanlara yönelik bölümler tahsis etmesinin yanı sıra kraliyet arazisinde yaşayan Müslümanların kültürlerini öğrenmeye yönelik müspet adımlar atıyordu.

[1280] Don Juan Manuel, *Libro de la Caza*, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Delegacion de Barcelona, Barcelona, 1947, s. 11.

Başta Endülüs olmak üzere İslâm dünyasında Müslümanlar tarafından farklı bilim dallarında kaleme alınan eserleri inceleyen ve bu eserleri Kastilyaca'ya kazandıran kralın aynı zamanda Müslümanların dinlerini de anlamak istediği ve bu amaçla Kur'an-ı Kerim'i Kastilyaca'ya tercüme ettirdiği yönünde görüşler mevcuttur.

X. Alfonso'nun Kur'an-ı Kerim'i Kastilyaca'ya tercüme ettirdiğine dair araştırmacılar tarafından farklı iddialar ortaya atılmaktadır. Kimi araştırmacılar tarafından kralın Arapça'dan tercüme ettirdiği eserler arasında Kur'an-ı Kerim'in adından bahsetmezken kimileri ise onun emriyle İslâm'ın kutsal kitabının Kastilyaca'ya tercüme edildiğini zikretmektedirler. Angel Gonzalez Palencia, George Sarton, Titus Burckhardt ve Miguel Asin Palacios gibi tarihçiler kralın emriyle Kur'an-ı Kerim'i Kastilyaca'ya tercüme edildiğini ileri sürmektedirler[1281]. Mikel de Epalza X. Alfonso'nun Kur'an-ı Kerim'in sadece bir kısmını Kastilyaca'ya tercüme ettirdiğini düşünmektedir[1282].

X. Alfonso'nun yeğeni ve Ortaçağ İspanyası'nın önde gelen tarihçi ve ediplerinden Don Juan Manuel'in *Libro de la Caza* adlı eserinde aktardığı şu malumat kralın Kur'an-ı Kerim'i Kastilyacaya tercüme ettirdiği yönündeki görüşü destekler niteliktedir:

> *"Diğer yandan (Alfonso) Moriskolar'ın dininin tamamını tercüme ettirdi, çünkü böylece sahte peygamberleri Muhammed'in bugün oldukları yere koyduğu hatalar onlar aracılığıyla ortaya çıkacaktı."*[1283]

Don Juan Manuel'in burada Moriskolar'ın (Müslümanların) dini olarak kastettiği şeyin Kur'an-ı Kerim olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira kendisi de İslâm dini ve peygamberi hakkında malumat sahibi olup eserlerinde bu konulardan bahsetmektedir. Onun İslâm hakkında bildiklerinin önemli bir kısmının X. Alfonso ve önceki devirlerde kaleme alınmış eserlerden mülhem olduğunu tahmin etmekteyiz. Nitekim önceki asırda Muhterem Peter, Kur'an-ı Kerim'in Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmesine önayak olup İslâm'ın kutsal kitabının Batı dillerindeki ilk tercümesiyle başta İber Yarımadası olmak üzere Avrupa'da ilgi

---

[1281] Angel Gonzalez Palencia, *Historia de la España Musulmana*, Editorial Labor S.A., Barcelona, Buenos Aires, 2005, s. 204. s. 124. Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 718. Burckhardt, *a.g.e.*, s. 207. Palacios, *a.g.e.*, s. 333.

[1282] Mikel de Epalza, *el-Coran y sus Traducciones: Propuestas*, Universidad de Alicante Servicio de Publicaciones, Alicante, 2008, s. 100.

[1283] Don Juan Manuel, *Libro de la Caza*, s. 11.

görmesine katkı sağladı. Daha sonraları ise Ortaçağ'da sadece İspanya'nın değil Avrupa'nın da seçkin tarihçileri arasında yer alan Rodrigo Jimenez de Rada ve Lucas de Tuy gibi âlimler eserlerinde İslâm dini hakkında önemli mâlumata yer verdiler. Bilge Alfonso'nun gençlik yıllarında yaşayan bu tarihçilerin eserleri onun krallık tacını giymesinden sonraki yıllarda da İslâm tasavvurunu önemli ölçüde şekillendirdiği görülmektedir. Nitekim kralın himayesinde hazırlattığı *Estoria de España* adlı eserde İslâm'a dair ifadelerin önemli bir kısmının mezkûr iki tarihçinin eserlerinden alındığı kanaati yaygınlık kazanmaktadır. Kanaatimize göre kralın İslâm dinine olan ilgisi ve yeğeni Don Juan Manuel'in ifadeleri onun Kur'an-ı Kerim'i Kastilyaca'ya tercüme ettirdiğine delalet etmektedir.

X. Alfonso'nun Kur'an-ı Kerim'i neden Kastilyaca'ya tercüme ettirdiği üzerinde durulması gereken önemli bir sorudur. Don Juan Manuel'in ifadeleri kralın Müslümanların dininin tamamını tercüme ettirmesindeki amacının Hz. Muhammed'in inancındaki hataların ortaya çıkarılması olduğuna işaret etmektedir[1284]. Kralın önceki asırda Latince'ye tercüme edilen Kur'an-ı Kerim'i Kastilyaca'ya tercüme ettirmesindeki bir diğer amacın ise bu kutsal metinde kendisine göre hatalı bulduğu hususların halk nezdinde de görülmesini sağlamak ve başta Kastilya toprakları olmak üzere İber Yarımadası'nda İslâm karşıtı görüşü desteklemek olduğu kanaatindeyiz. Tarihi kaynaklar X. Alfonso'nun Kur'an-ı Kerim'e ek olarak Talmud ve Kabala'yı yerel dile tercüme ettirdiğini zikretmektedir[1285]. Kralın bu teşebbüsünü himayesinde yaşayan Müslüman ve Yahudi unsurların dini ve kültürünü tanıma isteğinin ve Hristiyan inancını savunmak adına İslâm'ın kutsal metninin ana dilde tetkik edilmesini istemesinin bir tezahürü olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

4.3.2.4.2. Kitabu'l-Mi'rac (La Escala de Mahoma)

Ortaçağ Avrupası'nda Hz. Muhammed'in hayatı ve peygamberliğiyle ilgili görüşler onun vefatından kısa bir süre sonra ortaya çıkmaya başladı. Henüz IX-X. asırlarda Avrupalı Hristiyan âlimlerin Hz. Muhammed'e yönelik tavrı olumsuz bir çizgide belirginleşmeye başlarken Bilge Alfonso çağına gelindiğinde Hristiyan

[1284] Don Juan Manuel, *Libro de la Caza*, s. 11.
[1285] Don Juan Manuel, *Libro de la Caza*, s. 11.

İspanya'da İslâm ve onun peygamberi üzerine Hristiyan dünyasında hazırlanan ilmî çalışmalar biliniyor ve bu konuda İber Yarımadası'nda yeni eserler kaleme alınıyordu. Prenslik yıllarından itibaren İslâm dini ve kültürüne ilgili görünen X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan tarih eserlerinde Hz. Muhammed'in hayatı ve peygamberliğine ayrı başlıklar halinde yer verildi. Kastilya topraklarında hatırı sayılır sayıda Müslüman nüfusu yöneten X. Alfonso aynı zamanda Kastilya bölgesinde yaşayan Müslüman âlimleri himaye ediyordu. İslâm kültürünün zenginliğinden muhtelif bilim alanlarında hazırlanmış Arapça eserleri Kastilyaca'ya kazandırmak suretiyle istifade eden X. Alfonso belki de koruması altındaki Müslüman âlimlerin de etkisiyle Hz. Muhammed hakkında derin bir bilgiye sahip olmak istiyordu. İslâm literatüründe yaygın olarak görülen Hz. Muhammed'in mi'racını anlatan eser muhtemelen Endülüs üzerinden İber Yarımadası'na girmiş ve zaman içinde Hristiyan İspanya'ya geçerek kralın ilgisini celbetmişti.

Kastilyaca versiyonu *La Escala de Mahoma* adını taşıyan Kitabü'l-Mi'rac adlı eser, Hz. Muhammed'in Cebrail'in refakatinde Mekke'den Kudüs'e olan gece yolculuğunu (İsrâ), cennete bir merdiven vasıtasıyla yükselişini, cehennemin yedi katına yaptığı yolculuğunu, bu yolculuk sırasında tarihi-dini karakterlerle yaptığı görüşmeleri ve Mekke'ye geri dönüşünü tasvir etmektedir[1286].

Mi'rac kıssasının İber Yarımadası'na çok erken tarihlerde girdiği düşünülmektedir. Konu üzerine kapsamlı araştırmalar yürüten İspanyol müsteşrik Miguel Asin Palacios, Cordobalı Eulogius'un Hz. Muhammed'in hayatına dair bir bölümün de yer aldığı *Apologeticus Martyrum* adlı eserinden hareketle mi'rac kıssasının henüz IX. asırda Hristiyan dini çevrelerine ulaştığına işaret etmektedir[1287]. Peygamberin mi'racını anlatan eserin İber Yarımadası'nda dolaşıma girmesinden bir süre sonra X. Alfonso'nun sarayındaki seçkin Yahudi âlim Abraham de Toledo tarafından Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiği bilinmektedir[1288]. Eserin tercümesinin önsözünde Abraham de Toledo'dan Yahudi bir tabip olarak

[1286] Ana Echevarria, "Liber Scalae Machometi", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, c. IV, (ed. David Tomas, Alex Mallett), Brill, Leiden, 2012, s. 425.
[1287] Palacios, *a.g.e.*, s. 336.
[1288] Pidal, *a.g.m.*, s. 28. Ezevî, *a.g.m.*, s. 256. Echevarria, "Liber Scalae", s. 425. Burns, *a.g.e.*, s. 9.

bahsedilmektedir[1289]. Bahsi geçen Yahudi âlimin bundan başka İsrâ ve Mi'rac ile ilgili hadisleri Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme ettiğine dair iddia mevcuttur[1290].

Mi'rac metni üzerinde çalışan araştırmalar tarafından eserin ana kaynakları arasında Hz. Muhammed'in mi'racını tasvir eden İsrâ Sûresi'nin 1. ayeti ve İslâm peygamberinin bu konudaki hadisleri gösterilmektedir[1291]. Metin üzerinde ayrıntılı bir şekilde çalışan Ana Echevarria, mi'rac anlatısı hazırlanırken bu iki kaynağa ek olarak bazı Müslüman müelliflerin eserlerinden istifade edildiğini ve bu eserlerin İbn İshak'ın peygamberin hayatı, Taberî'nin tefsiri ve Eş'arî'nin *Kitabu'l-Şecarat el-Yakîn'i* olduğunu ileri sürmektedir[1292]. Ancak İber Yarımadası'nın kuzeyinde yaşayan Hristiyan âlimlerin Hz. Muhammed'e dair malumatı bahsi geçen eserlerden ziyade Arapça'yı ve Arap literatürünü iyi bilen ve Arapça'dan yaptıkları tercümelerden de istifade ederek dini polemikler hazırlayan Mozaraplar'dan almış olmaları daha muhtemeldir. Hristiyan İspanya'daki yazarlara ulaşması mümkün görünen bu dini polemiklerden birisi XI-XII. asırlara tarihlendirilen *Liber Denudationis sive Ostensionis aut Patefaciens* adlı eserdir[1293]. *Contrarietas de Folica* adıyla da bilinen bu eserin İslâm'dan Hristiyanlığa geçmiş bir mühtedi tarafından kaleme alındığı tahmin edilmektedir[1294]. Nitekim bu yapıt, Hz. Muhammed ve İslâm dini hakkında ayrıntılı sayılabilecek malumatı ihtiva etmektedir. Hz. Muhammed'in söylediği iddia edilen "Ümmetim benden sonra yetmiş üç fırkaya ayrılacak. Bir fırka kurtulacak. Kalanı ateşe gönderilecektir." sözü aynı şekilde eserde yer almaktadır. [1295] Benzer hadis ve ifadeleri içeren eserin yazarının başta Kur'an-ı Kerim ve hadisler olmak üzere Müslüman âlimlerin kaynaklarına erişimi olması muhtemel görünmektedir.

Abraham de Toledo'nun tercüme ettiği Mi'rac metni kısa bir süre sonra Bilge Alfonso'nun sarayında bir süre bulunan İtalyan âlim Buenaventura de Siena tarafından Hristiyan literatüründen birtakım malzeme de eklenerek Kastilyaca'dan

---

[1289] Keller, *a.g.e.*, s. 150.
[1290] Echevarria, "Liber Scalae", s. 425.
[1291] Echevarria, "Eschatology", s. 136.
[1292] Echevarria, "Eschatology", s. 137.
[1293] Echevarria, "Eschatology", s. 137.
[1294] Josep Hernando, "La Polemica Antiislamica ı la Imposibilitat d'una Entesa", *Anuario de Estudios Medieavales*, c. XXXVIII-II, 2008, s. 766.
[1295] Müellifi Meçhul, *Liber Denudationis sive Ostensionis aut Patefaciens*, (Thomas E. Burman, Religious Polemic and the Intellectual History of the Mozarabs, c. 1050-1200, Brill, Leiden, 1994, s. 244-245.

Latince'ye tercüme edildi[1296]. Bu eserin Buenaventura de Siena tarafından aynı zamanda Fransızca'ya da tercüme edildiği görülmektedir[1297]. Bahsi geçen Fransızca tercümenin 1264 yılında Sevilla şehrinde yapıldığı tahmin edilmektedir[1298]. Arapça ve Kastilyaca versiyonları kayıp olan eserin Latince ve Fransızca versiyonlar üzerinden günümüze ulaşması dikkat çekicidir.

X. Alfonso'nun himayesinde hazırlanan Fransızca versiyonun önsözünde Buenaventura de Siena şunları söylemektedir:

> *"Nasıl ki bu kitap daha önce Habraym [1299] tarafından Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiyse ben, bahsi geçen kralın[1300] noteri ve kâtibi olan Buenaventura de Siena, eseri Kastilyaca'dan Fransızca'ya tercüme ettim. Ve eğer onu Fransızca'ya tercüme ederken herhangi bir hata yaptıysam, olması gerektiği gibi tercüme edemediysem, Fransızca'yı bilen herkesten beni bağışlamalarını diliyorum. Çünkü böyle olması hiç olmamasından iyidir."*[1301]

X. Alfonso devrinde Arapça'dan Kastilyaca tercüme edilen La Escala de Mahoma Hz. Muhammed'in mi'racını ayrıntılı bir şekilde betimlemektedir. Eserin ilk göze çarpan özelliklerinden biri bizzat Hz. Muhammed'in ağzından bir anlatımın tercih edilmiş olmasıdır. Bu yapıt, birinci ağızdan anlatıma sahip olması yönüyle daha önceki asırlarda İber Yarımadası'nda Hz. Muhammed hakkında kaleme alınan eserlerden ayrılmaktadır. Ayrıca eserde alışılmış anlatının dışına çıkılarak Hz. Muhammed ile Cebrail arasında gerçekleşen birçok karşılıklı diyaloğa yer verilmektedir.

La Escala de Mahoma'nın birinci bölümü Hz. Muhammed'in bir gece uykusunda Cebrail ile karşılaşmasını nakleden bir pasajla başlamaktadır. Rivayete göre Hz. Muhammed eşiyle evinde uyurken yüzü süt veya kardan daha beyaz, saçları en kırmızı mercandan daha kırmızı, dişleri beyaz ve parlak, güzel bir ağız ve geniş kaşlara sahip olan Cebrail ona göründü[1302]. Anlatıya göre Cebrail Hz. Muhammed'e şu sözleri söyledi:

> *"Muhammed! Sen Rabbimizin elçisisin, kalk ve kendini hazırla,*
> *kuşağını kuşan ve vücudunu beyaz şalınla ört. O zaman beni takip edeceksin;*

[1296] Echevarria, "Liber Scalae", s. 425.

[1297] Pidal, *a.g.m.*, s. 34.

[1298] Gil, *a.g.e.*, s. 78. Keller, *a.g.e.*, s. 150.

[1299] Buenaventura de Siena'nın burada adını zikrettiği kişi o yıllarda Kastilya sarayında bilimsel çalışmalar sürdürüp kralın emriyle eseri Kastilyaca'ya tercüme eden Yahudi âlim Abraham de Toledo'dur.

[1300] Metinde yer alan kral kelimesi ile Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso kastedilmektedir.

[1301] Müellifi Meçhul, *La Escala de Mahoma*, (ed. Jose Muñoz Sendino), Direccion General de Relaciones Culturales, Madrid, 1949, s. 251-253.

[1302] Müellifi Meçhul, *La Escala de Mahoma*, s. 265-266.

çünkü Rabbimiz bu gece size sırları ve kudreti hakkında çok büyük mucizeler göstermek istiyor."[1303]

Eserin ikinci bölümünde Hz. Muhammed'in Cebrail ile ilk karşılaşmasına dair anlatı devam etmektedir. Duyduğu sözler üzerine kendisine gelenin Cebrail meleği olduğunu anlayan Hz. Muhammed, onun bu talebi üzerine hazırlanarak meleğin kendisinin binmesi için tuttuğu eşekten büyük ancak katırdan küçük olan "Alboraf" (Alborabe)[1304] adlı hayvana yönelmektedir. Cebrail, gözleri güneşten daha parlak, saçı inciden ve yelesi zümrütten bir hayvan olarak tasvir edilen Alboraf'a Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi ve büyük bir peygamber olduğu söyledikten sonra hayvanın rehberliğinde İslâm peygamberinin gece yolculuğu başlamaktadır[1305].

Mi'rac yolculuğunda yaşananlar hakkında birtakım anekdotların yer aldığı üçüncü bölüm, içerdiği bilgiler bakımından son derece ilgi çekicidir. Anlatıda Cebrail'in bu yolculuk boyunca İslâm peygamberine refakat ederek ona birçok müjde verdiği nakledilmektedir[1306]. Kudüs'e doğru yönelirken Hz. Muhammed birden kendisine seslenildiğini duysa da sese aldırış etmeksizin yoluna devam etmektedir. Yolculuğun ilerleyen aşamalarında bu olay tekrar etse de peygamberin tavrı aynıdır. Bunun üzerine Cebrail Hz. Muhammed'e bu gelen iki sesin ne olduğunu bilip bilmediğini sorar. Cebrail, Hz. Muhammed'in soruyu cevaplayamadığını görünce aralarında geçen şu konuşma aktarılmakadır:

"Muhammed! Şimdi senin gerçekten çok büyük bir hikmete sahip olduğunu anlıyorum ve sana nedenini söyleyeceğim. Bil ki seni ilk çağıran ses Yahudi diniydi ve eğer ona cevap vermiş olsaydın siz hepiniz (senin insanların) Yahudi olurdunuz. Sonra Cebrail şöyle sordu: "Seni çağıran ikinci sesin kim olduğunu biliyor musun?" Ona cevap verdim: "Hayır, Allah bilir." Cebrail bana dedi ki: "Doğru bil ki bu Hristiyan diniydi ve ona cevap verseydin bütün kavmin Hristiyan olurdu"[1307]

"Hz. Muhammed'in mi'raca yükselişi Hristiyan İspanya'da ne zamandan beri biliniyordu?" sorusunun cevabı kanaatimize göre İslâm fethinden sonraki yıllarda

---

[1303] Müellifi Meçhul, *La Escala de Mahoma*, s. 266. *(Machomete, tu, qui dei nuncius es, surge, et preparans te ac zona stringens, circunuolue çaput tuum atque corpus alba tuella tua et uenies post me; quia deus uult tibi multa potencie ac secretorum suorum mirabilia in hac nocte ostendere)*

[1304] Mi'rac anlatısının Kastilyaca, Latince ve Fransızca versiyonlarında "Alboraf" ya da "Alborabe" adıyla zikredilen bu hayvan İslâm inancına göre Hz. Muhammed'in mi'racında kendisine eşlik eden "Burak"tır.

[1305] Müellifi Meçhul, *La Escala de Mahoma*, s. 268-269.

[1306] Müellifi Meçhul, *La Escala de Mahoma*, s. 269.

[1307] Müellifi Meçhul, *La Escala de Mahoma*, s. 271.

Endülüs'te İslâm idaresi altında Müslümanlarla ortak bir yaşamı paylaşan ve böylece onların dinleri ve kültürleri hakkında bilgi edinen Mozarapların faaliyetlerinde aranmalıdır. Cordobalı Alvarus'un İslâm fethinden sadece bir asır sonra Indiculus Luminosus adlı eserinde Mozaraplar'ın İslâm dini ve kültürüne duydukları hayranlık karşısında öfkesini dile getirip onların Müslümanların eserlerini ne kadar iyi bildiklerinden teessürle bahsetmekteydi[1308]. Daha sonraki asırlarda İber Yarımadası'ndaki Hristiyanların Hz. Muhammed'in hayatı ve dini üzerine mevcut literatürü yeni eserlerin telifiyle birlikte daha da zenginleşti. XIII. asra gelindiğinde Rodrigo Jimenez de Rada, *Historia Arabum* adlı eserinde Hz. Muhammed'in hayatı hakkında önemli bilgiler vermekle kalmıyor onun mi'raca yükselişinden de bahsediyordu[1309]. Miguel Asin Palacios, yapmış olduğu karşılaştırmalı tetkik sonucunda Rodrigo Jimenez de Rada'nın aktardığı kıssaların sahih hadis kaynakları Buhârî ve Müslim'de mevcut olduğuna ve dolayısıyla anlatının bu iki kaynaktan beslenmiş olabileceğine işaret etmektedir[1310].

İslâm peygamberinin mi'rac anlatısı yukarıda bahsi geçen tercümeler vasıtasıyla Avrupa'nın farklı bölgelerinde entelektüel kesimler tarafından tanınmaya başladı. Kastilya Kraliyet Sarayı, eserin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiği zamanlarda İtalya'dan gelen meşhur âlim Brunetto Latini'ye ev sahipliği yaptı[1311]. Bununla birlikte XIII. asırda yaşamış İspanyol keşiş Pedro Pasqual'in mi'rac anlatısı hakkında bilgi sahibi olması ve 1288-1292 yılları arasında Papa IV. Nicholas devrinde bir süre Roma şehrinde bulunması göz önünde tutulması gereken bir husustur[1312]. Aynı yıllarda İtalya'da yaşayan Dante'nin bu eseri bilmiyor olması bazı araştırmacılar tarafından düşük bir ihtimal olarak görülmektedir[1313]. İlahi Komedya'sında İslâmî kökenli ilhamların var olduğu düşünülen Dante, iddiaya göre eserinde kozmoza dair bölümünde bu eserden derinden etkilendi[1314].

[1308] Alvaro de Cordoba, *a.g.e.*, s. 553-556.
[1309] Rodrigo Jimenez de Rada, *Historia Arabum*, (ed. J. Fernandez Valverde), CCCM 72, Brepols, Turnhout, 1999.s. 92-93.
[1310] Palacios, *a.g.e.,* s. 338.
[1311] Doubleday, *a.g.m.*, s. 79.
[1312] Palacios, *a.g.e.,* s. 338.
[1313] Pidal, *a.g.m.*, s. 34.
[1314] Milagros Villar Rubio, *General Estoria: Antologia*, Plaza&Janes Clasicos, Barcelona, 1984, s. 29. Burns, *a.g.m.*, s. 9. Villanueva, *a.g.e.*, s. 83.

4.3.2.5. Edebiyat

X. Alfonso'nun saltanat yıllarında Kastilya bilim hayatında önemli gelişmelerin yaşandığı sahalardan birisi de edebiyattı. Çok sayıda İspanyol yazarın yetiştiği XIII. asır, İspanyol Edebiyatı'nda hikâyecilik ve şiir alanında önemli gelişmelerin yaşandığı önemli bir devirdi. Prenslik yıllarından itibaren edebiyata büyük bir ilgi duyan X. Alfonso'nun babası III. Fernando oğlunun yetişmesi için *Libro de los Doze Sabios (On İki Bilge Kitabı)* adlı eseri hazırlattı. Genç prens, henüz krallık tacını giymeden kendisinden önceki İspanyol krallarından farklı olarak İslâm dünyasında telif edilmiş Arapça eserlerin yanı sıra farklı dillerden Arapça'ya tercüme edilerek Müslümanlar arasında popüler hale gelmiş edebî eserlere ilgi gösterdi. Bu ilgi sonucunda krallık zamanında sarayındaki âlimlere kültürel programı çerçevesinde bazı Arapça edebî eserlerin Kastilyaca'ya tercüme edilmesini emretti.
X. Alfonso devrinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen edebî eserler ve bu eserlerin özelde İspanyol Edebiyatı genelde ise Batı Edebiyatı'na etkilerinin tespit edilmesi İslâm bilim geleneğinin edebiyat alanında Avrupa'da ne gibi yankılar uyandırdığını ortaya koyabilmek için gereklidir.

4.3.2.5.1. Kelile ve Dimne (Calila y Dimna)

Ortaçağ İslâm dünyasında en meşhur Hint kökenli edebî eserlerden olan Kelile ve Dimne'nin Hindistan'da Pança-tantra başlığı altında toplanmış olan masallar koleksiyonun bir versiyonu olduğu düşünülmektedir. Kelile ve Dimne, filozof Beydebâ'nın hükümdar Debşelim ile yaşadığı diyaloglarda anlatılan masallardan oluşmaktadır. Masallarda ana kahramalar hayvanlardan seçilirken okuyucuya ahlaki öğütler vermeyi amaçlanmaktadır. Sâsânî Hükümdarı I. Hüsrev Anûşirvan (ö. 579), özel tabibi Bürzûye'yi aslı Sanskritçe olan bu esere ulaşmak için Hindistan'a gönderdi. Bürzûye esere ulaşıp onu Sanskritçe'den Pehlevîce'ye tercüme etti. Birûnî eserin Farsça, Arapça ve Hintçe'ye tercüme edildiğini ve bu tercümelerle ana metnin değişmiş olabileceğine dair şüphelerin olduğunu zikretmektedir[1315]. Onuncu asır müelliflerinden İbnü'n-Nedîm eserin menşeinin tartışmalı olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır:

[1315] Ebü'r-Reyhan el-Birûnî, *Tahkîku Mâ li'l-Hind*, (çev. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 102.

"Kelîle ve Dimne kitabına gelince, hakkındaki bilgi ithilaflıdır, bazıları eseri Hintlilerin yazdığını söylerler, bu konuda kitabın başında bilgi verildi. Bazıları 'Eşkâniyan hükümdarları onu meydana getirdi, Hintliler kendilerine nispet etti.' derler. Bir kısım kişiler ise "Büzürgmihr cüzler halinde yazdı." derler. Konuyu en iyi Allah bilir."[1316]

İslâm Edebiyatı'nın altın çağının yaşadığı Bağdat merkezli Abbâsî topraklarında Halifesi Mansûr (ö. 775) Kelile ve Dimne'ye ulaşmış, devrin önemli tercümanlarından İran asıllı Abdullah b. Mukaffa'ya eseri Arapça'ya tercüme etmesini emretmiş ve böylece eser Arapça'ya aktarılmıştı[1317]. Sâsânîler devrinde yapılan Pehlevîce tercüme kaybolduğu için Kelile ve Dimne'nin muhtelif dillere tercümesinde Abdullah b. Mukaffa'nın tercümesi esas alındı[1318]. Abdullah b. Mukaffa'nın metninden onlarca dile tercüme edilmesiyle birlikte eser doğuda ve batıda çok geniş bir okuyucu kitlesine ulaşma imkânı buldu. Eser başta Arapça olmak üzere farklı dillere tercüme edilmesinin ardından gerek İslâm dünyasında gerekse Hristiyan Avrupa'da birçok edebî esere içerik ve anlatım tarzı bakımından örnek teşkil etti.

İslâm Edebiyatı'na ilgi duyan X. Alfonso, Kelile ve Dimne'nin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesini emretti [1319]. Ancak kimi araştırmacılara göre o, muhteviyatından etkilendiği bu eseri 1251 yılında, yani kral olmadan bir yıl önce prensliği sırasında tercüme ettirmişti[1320]. Eseri Kastilyaca'ya aktaran tercümanın kim olduğu tam olarak bilinmemektedir[1321]. Kelile ve Dimne, Avrupa'da yerel bir dile tercüme edilen Doğu kökenli ilk hikâye kitabı olarak kabul edilmektedir.[1322] X. Alfonso'nun teşvikiyle yapılan bu tercüme sayesinde eserin büyük bir şöhret kazandığı Avrupa'da kurgu türünün gelişimine de önemli katkı sağladığı düşünülmektedir[1323].

Eserin Ortaçağ'da Avrupa topraklarında dolaşımda olan iki Latince versiyonu bilinmektedir. Bunlardan ilki Raimundus de Biterris (Beziers)'in *Liber Kalilae et*

[1316] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 958.
[1317] Keller, *a.g.e.*, s. 46.
[1318] Kadriye Yılmaz Orak, Mahmut Berköz, "Kelile ve Dimne Tercümeleri ve Kitlelerin Eğitimindeki Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, c. XXIII, 2013, s. 209.
[1319] Menor, *a.g.e.*, s. 39. Roxburg, *a.g.m.*, s. 261.
[1320] Doubleday, *a.g.e.*, s. 105-106. Gil, *a.g.e.* s. 83.
[1321] Gil, *a.g.e.*, s. 83.
[1322] Keller, *a.g.e.*s. 48.
[1323] Burns, *a.g.e.*, s. 9.

Dimnea başlığıyla yaklaşık olarak 1313 yılında hazırlanan versiyonudur. Diğeri ise Juan de Capua tarafından *Directorium Humanae Vitae (İnsan Hayatının Mürşidi)* adıyla hazırlanan ve 1275-1285 arasına tarihlendirilen versiyondur[1324]. Raimundus de Biterris'in yapıtı Kelile ve Dimne'nin XIII. asırdaki Kastilyaca versiyonunun tercümesidir[1325]. Eserin Kastilyaca versiyonun IV. Felipe'nin eşi Kraliçe Juana de Navarra'ya Kastilya topraklarından kimliği bilinmeyen birisi tarafından ulaştırıldığı ve bu yazma üzerinden Latince'ye tercüme edildiği düşünülmektedir[1326]. Angel Gonzalez Palencia, eserin Juan de Capua tarafından Latince'ye tercüme edildiğini ileri sürmektedir[1327]. Jose S. Gil, bu tercümenin İbranice'den Rabi Joel'in'in versiyonuna dayalı olarak yapıldığı görüşünü savunmaktadır[1328].

Araştırmacılar arasında Kelile ve Dimne'de yer alan anlatıların Ortaçağ'da özelde İspanya genelde ise Avrupa edebiyatı üzerine etkileri olduğuna dair görüşler ağırlık kazanmaktadır. XII. asırda Endülüs'teki İslâm kültürüyle yoğrulmuş Yahudi âlim Petrus Alfonsi'nin *Disciplina Clericalis* adlı eserini kaleme alırken Arapların atasözlerinden de istifade ettiğini sarih bir şekilde ifade etmektedir[1329]. Bu eserde bazı anlatıların konusu bakımından Kelile ve Dimne'de yer alan hikâyelerle büyük benzerliklere sahip olduğu göze çarpmaktadır. Her iki eserde de yer alan hırsızın zengin adamın evine girişinin anlatıldığı hikâye büyük ölçüde örtüşmektedir[1330].

Petrus Alfonsi'nin Kelile ve Dimne'nin Kastilyaca ve Latince'ye tercüme edilmesinden önceki bir devirde yaşadığı göz önünde bulundurulursa onun Endülüs'te bu eserin Arapça nüshasına ulaşarak bizzat ya da Arapça bilen Mozaraplardan yardım alarak ana metni okumuş olması muhtemeldir.

[1324] Cristiana Tabernero, "El 'Libro de Calila y Dimna' Redactado en Latin por Raimundo de Beziers", *Rilce*, VIII, 1992, s. 295.
[1325] Tabernero, *a.g.m.*, s. 295.
[1326] Tabernero, *a.g.m.*, s. 295.
[1327] Angel Gonzalez Palencia, "İspanya'da Gayrimüslimlerin Endülüs İslâm Kültürüne Katkıları", *İSTEM*, (çev. Faruk Toprak), sayı: XIV, 2009, s. 379.
[1328] Gil, *a.g.e.*, s. 83.
[1329] Petrus Alfonsi, *a.g.e.*, s. 13. Metlitzki, *a.g.e.*, s. 18. David A. Wacks, *Framing Iberia: Maqamat and Frametale Narratives in Medieval Spain*, Brill, Leiden, 2007, s. 33.
[1330] Ricardo Felipe Albert Reyna, "La Porosidad de las Fronteras Culturales: El Calila y Dimna Arabe en la Disciplina Clericalis Latina de Pedro Alfonso, Rabino y Cristiano Aragones", *Fronteras in Discusion: La Peninsula Iberica en el siglo XII*, (ed. Juan Martos Quesada, Marisa Bueno Sanchez), Asocacion Cultural al-Mudayna, Madrid, 2012, s. 105-109.

Eserin Geç Ortaçağ'da İslâm dünyasından Kastilyaca ve Latince tercümeler vasıtasıyla Avrupa'ya geçişinden sonraki süreçte önemli bir okuyucu kitlesine eriştiği ve Hristiyan düşüncesinin gelişiminde öncü katkıları bulunan Avrupalı âlimleri derinden etkilediği görülmektedir. Bu âlimlerden birisi Katalan tarihinin en büyük âlimlerden olan filozof, şair, teolog ve mistik Ramon Llull'dur. Ramon Llull'un *Llibre de les Besties* adlı eserini kaleme alırken başta Kelile ve Dimne olmak üzere Arap Edebiyatı'nın mahsulü pek çok eserden istifade ettiği yönünde görüşler mevcuttur[1331]. Ramon Llull'un bu eserinde Kelile ve Dimne'nin içeriğine benzer bir anlatı ve olay örgüsü takip ettiği göze çarpmaktadır. Her iki eserde de ana kahramanlar hayvanlar iken Ramon Llull'un Kelile ve Dimne'dekinden farklı olarak başkahramanı arslanı ortadan kaldırma planları yapan tilkidir[1332].

Kelile ve Dimne'de yer alan anlatıların Ortaçağ Avrupa Edebiyatı'ndaki yansımaları Ramon Llull'un eserinden başka çalışmalarda da kendisini göstermektedir. Ortaçağ İspanyol Edebiyatı'nın en üretken ve parlak edebiyatçılarının başında gelen Don Juan Manuel'in kaleme aldığı kimi eserler İslâm eserlerinden mülhemdi. Nitekim o, amcası X. Alfonso devrinde Arapça'dan Kastilyaca'ya yapılan tercümeler vasıtasıyla gerçekleşen İslâmî resepsiyondan büyük ölçüde haberdardı. Edebiyat, tarih, siyaset ve avcılık gibi çok çeşitli konularda kalem oynatan Don Juan Manuel eserlerinde Ortaçağ Müslümanlarının kültürel birikiminden büyük ölçüde istifade etti. X. Alfonso devrinde Kastilyaca'ya tercüme edilen Kelile ve Dimne'yi okuduğu tahmin edilen Don Juan Manuel'in *El Conde Lucanor* adlı eserinde bu eserden bazı alıntılar içerdiği ileri sürülmektedir[1333]. Kelile ve Dimne'deki hayvanların arasında geçen diyaloglardan farklı olarak El Conde Lucanor'da insanlar üzerinden hikâye anlatım tarzı benimsenmişse de her iki eser de okuyucuya bu anlatılar üzerinden ahlakî öğütler vermeyi amaçlamaktadır. Don Juan Manuel'in İslâm şehri olan Granada'da bir süre kalmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda burada sözlü olarak kendisine aktarılan bazı anekdotları da edinmiş olması kuvvetle muhtemeldir[1334].

[1331] Josep Puig Montada, "Ramon Llull and the Islamic Culture of Mediterranean", *Islamic Thought in the Middle Ages*, (ed. Anna Akasoy, Wim Raven), Brill, Leiden-Boston, 2008, s. 514.
[1332] Montada, "Islamic Culture", s. 514.
[1333] Cuadrado, *a.g.m.*, s. 52.
[1334] Cuadrado, *a.g.m.*, s. 52.

4.3.2.5.2. Sindbad Hikâyeleri (El Sendebar)

Doğu hikâye geleneğinin önemli bir örneklerinden olan Sindbad Hikâyeleri ortaya çıkışından sonraki asırda muhtelif coğrafyalara yayılma imkânı buldu. İbnü'n-Nedîm, eserin menşeine dair ithilafların bulunduğunu ancak eserin Hintliler tarafından kaleme alınmış olmasının daha muhtemel olduğunu işaret etmektedir[1335]. Yirmi altı farklı hikâyeden oluşan bu eser ahlaki ögeleri barındırmaktadır[1336].

Eserin Ortaçağ boyunca farklı ülkelerde gerçekleştirilen tercümeler vasıtasıyla geniş bir okuyucuya kitlesine ulaştığı görülmektedir. Eserin Hristiyan İspanya'da tanınması da X. Alfonso'nun kardeşi Don Fadrique ile ilişkilendirilmektedir. Prens Fadrique İtalya'ya gidip bir süre amcası II. Frederick'in yanında Sicilya'da yaşadı[1337]. Don Fadrique, edebiyata olan ilgisinin bir sonucu olarak eserin Kastilyaca'ya tercüme edilmesi için girişimde bulundu[1338]. İddiaya göre Don Fadrique kendisinden iki yaş büyük olan abisi X. Alfonso'nun üstünlüğüne içerlemiş ve bir meydan okuma olarak Sindbad'ı tercüme ettirmişti[1339]. Ancak kimi araştırmacılar tarafından bu eserin tercüme edilemesinde kralın katkısının olduğu dile getirilmektedir[1340]. Kastilyaca tercümenin 1253 yılında tamamlanıp *Libro de los Engaños et los Ensañamientos de las Mujeres (Kadınların Hileleri ve Tuzakları)* başlığıyla yayınlandığı bilinmektedir[1341].

Yazarı kesin olarak bilinmeyen ve pek çok araştırmacı tarafından anonim bir edebi eser olarak kabul edilen bu çalışma Avrupa'da iki farklı yol sayesinde tanındı. İlki, *Historia de los diez Visires* ve *Dolphatos*'un kaynağı olduğu düşünülen *Syntipas* diğeri ise Pehlevice, Farsça ve Arapça gibi kayıp versiyonlardan üretilen Kastilyaca

[1335] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 958.
[1336] Gil, *a.g.e.*, s. 84.
[1337] Manuel Gonzalez Jimenez, "Alfonso X y sus Hermanos", *Boletin de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae*, c. XXXII, 2004, s. 208.
[1338] Santoyo, *a.g.m.*, s. 55. Ezevî, *a.g.m.*, s. 257.
[1339] Doubleday, *a.g.e.*, s. 65.
[1340] Palencia, *a.g.m.*, s. 379.
[1341] Marta Hara Cortes, "De Balneator del Sendebar a Senescalus de los Siete Sabios: Del 'Exemplo' al Relato de Ficcion", *Revista de Poetica Medieval*, c XXIX, 2015, s. 146. Steiger, *a.g.m.*, s. 30. *Gil, a.g.e.*, s. 84. Keller, *a.g.e.*, s. 47.

versiyondur[1342]. Binbir Gece Masalları'nda yer alan "Historia del Principe y los Siete Visires" adlı bölümün Sindbad'taki hikâyenin bir tekrarı olduğu düşünülmektedir[1343].

4.3.2.5.3. Binbir Gece Masalları (Las Mil y Una Noches)

Ortaçağ İslâm dünyasında meşhur olan Binbir Gece Masalları'nın kökeni ve ortaya çıkışına dair farklı düşünceler bulunmaktadır. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist adlı eserinde Muhammed b. Abdûs el-Cehşîyarî'nin (ö. 943) farklı konularda Hint, Yunan ve İran menşeli bin masalı toplamaya niyet ettiğini ancak dört yüz seksen masal topladığı sırada vefat ettiğini ifade etmektedir [1344]. Bununla birlikte Binbir Gece Masalları üzerine çalışan araştırmacılar eserin kökeni, yazarı ve yazılış tarihiyle ilgili ortak bir sonuca ulaşamamıştır.

Binbir Gece Masalları'nın Sindbad ve Kelile ve Dimne gibi edebi eserlerin ilgi gördüğü Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso devrinde tercüme edilerek Hristiyan İspanya'da popüler edebiyata girdiği düşünülmektedir[1345].

Binbir Gece Masalları'nda yer alan anlatıların eserin Kastilyaca'ya tercüme edilmesinden sonraki yıllarda Batı Edebiyatı'nda bazı edebi eserlerin içeriğine kaynaklık ettiğine dair iddialar mevcuttur. Eserin Ortaçağ ve daha sonraki dönemde özelde İspanyol Edebiyatı genelde ise Batı Edebiyatı'ndaki etkiler tetkik edildiğinde Avrupa masal geleneğinin şekillenmesinde ne ölçüde etkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

Eserin Kastilyaca'ya tercümesi ve İber Yarımadası'nın Hristiyan bölgelerinde tanınmasıyla birlikte İspanyol edebiyatçılar arasında belirgin bir etkiye sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bu etkinin belki de ilk izleri X. Alfonso'nun yeğeni Don Juan Manuel'in eserlerinde görülmektedir. Juan Vernet, Geç Ortaçağ İspanya'sının öncü edebiyatçılarından Don Juan Manuel'in *El Conde Lucanor* adlı eserinin "Kralın Üç Oğlunu Denemek İstemesi" başlığını taşıyan yirmi dördüncü bölümünde Binbir Gece Masalları etkisi olduğunu ileri sürmektedir[1346].

[1342] Gil, *a.g.e.*, s. 84.
[1343] Florencia Lucia Miranda, "El Objeto Libro en Sendebar: Una Lectura desde la Traduccion Cultural", *Lemir*, c. XXII, 2018, s. 119.
[1344] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 958.
[1345] Catlos, *Kingdom*, s. 323.
[1346] Catlos, *Kingdom*, s. 372.

İspanyol Edebiyatı üzerine çalışan araştırmacı Donald Mc Grady, Binbir Gece Masalları'nın Avrupa'daki edebi eserler üzerindeki etkisine dair yaptığı çalışmalar sonucunda Ortaçağ Hristiyan yazarlarının Binbir Gece Masalları'nda yer alan hikâyeleri taklit ederek kendi eserlerine uyarladıkları yönünde bir sonuca varmıştır. Yine o, Binbir Gece Masalları'nda yer alan evinden uzun süre uzak kalan adamın eşiyle yaşadıklarına dair anlatının Boccacio'nun *Decameron*'unun onuncu bölümündeki ve Cesareo de Heisterbach'ın *Dialogus Miraculorum* adlı eserinin elli dokuzuncu başlığındaki hikâyelerle olayların konusu ve olay örgüsü yönünden açık benzerlikler taşıdığını tespit etmiştir[1347].

4.3.2.5.4. Muhtâru'l-Hikem (Bocados de Oro)

Ortaçağ İslâm dünyasında edebiyat alanında kaleme alınmış meşhur eserler arasında yer alan Muhtâru'l-Hikem'in yazarı olan İbn Fâtik, Fâtımîler devrinde Mısır'ın önde gelen edip ve devlet adamlarındandı. İbn Ebû Useybia'nın anlatısına göre İbn Fâtik devrin seçkin âlimleri olan İbnü'l-Heysem'den matematik ve astronomi, Ali b. Rıdvan'dan ise tıp dersleri aldı[1348]. İbn Fâtik, kaleme aldığı *Muhtâru'l-Hikem* adlı eserde tarihin farklı devirlerinde yaşamış filozof, hekim ve devlet adamlarının hayatını anlatıp ayrıca bazı hikmetli sözlere yer vermektedir. Buradaki anlatılar önemli ölçüde Geç Klasik Çağ yazarlarının eserlerinden mülhem olsa da Abbâsîler devrinin büyük hekim ve mütercimi Huneyn b. İshak'ın edebî sözlerinin izlerini taşıdığı yönünde görüşler de bulunmaktadır[1349]. Muhtâru'l- Hikem zaman içinde Ortaçağ İslâm topraklarının yanı sıra Endülüs üzerinden Avrupa'ya yayılarak burada geniş bir okuyucu kitlesine ulaşma imkânı buldu.

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun kültürel projesinin önemli bir sacayağını edebiyat alanında Arapça kaleme alınan eserlerin Kastilyaca'ya tercümesi oluşturmaktadır. Kelile ve Dimne, Sindbad Hikâyeleri ve Binbir Gece Masalları gibi Müslümanlardan miras alınan eserlerin tercümesinde olduğu gibi kral bu eserin de

[1347] Donald Mc Grady, "Un Cuento de las Mil y Una Noches en Boccacio, Lope de Vega, Calderon, Corneille, Lesage y otros", *Bulletin Hispanique*, c. M, no: 2, 2003, s. 466-467.
[1348] İbn Ebû Useybia, *a.g.e.*, s. 560.
[1349] Marta Haro Cortes, "Una Nuevo Testimonio Fragmentario de los Bocados de Oro", *Revista de Literatura Medieval*, c. VIII, 1996, s. 11-12.

ana dile tercüme edilmesine öncülük etti[1350]. Muhtâru'l Hikem adlı eser XIII. asrın ortalarında *Los Bocados de Oro* adıyla Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildi. İki versiyonu olan bu tercümenin daha sonraki asırlarda sırasıyla Sevilla (1495), Salamanca (1499), Toledo (1510), Valencia (1522) ve Valladolid (1527) şehirlerinde olmak üzere beş farklı zamanda basıldığı bilinmektedir [1351] . Eserin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme ediliş tarihi konusunda araştırmacılar arasında farklı fikirler vardır. Jose S. Gil, mezkûr eserin X. Alfonso'nun babası III. Fernando devrinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiğini ileri sürmektedir[1352]. Batı dillerinden ilk olarak Kastilyaca'ya tercüme edilen eser çok kısa bir süre sonra Joannes Procida tarafından kabaca 1269-1280 yılları arasında *Liber Philosophorum Moralium Antiquorum* adıyla Latince'ye tercüme edildi. 1854 yılında Napoli şehrinde yayınlandı[1353]. Muhtâru'l-Hikem'in Latince'ye tercümesinden sonra önemli bir etki yarattığı ve Guillaume de Thignonville (ö. 1414) tarafından *Les dits Morauls des Philosophes* adıyla Fransızca, XV. asırda ilki 1450 yılında Stephen Scrope, ikincisi ise 1470 yılında Antonie Wydville tarafından İngilizce'ye tercüme edildiği görülmektedir[1354].

Muhtâru'l-Hikem'in Kastilyaca'ya tercüme edilmesinden ayrı olarak burada üzerinde durulmaya değer bir diğer husus da eserin daha önceki yıllarda İber Yarımadası'nda Hristiyan ve Yahudiler tarafından bilinip bilinmediğidir. Bazı araştırmacılar tarafından eserin Kastilyaca'dan önce İbranice'ye tercüme edilmiş olabileceğine işaret edilmektedir[1355]. İbn Cebirol, Joseph İbn Sebara, Abraham ben Selomo İbn Hasday ve Petrus Alfonsi gibi İber Yarımadası'nda faaliyet gösteren Yahudi yazarların bazı edebi eserlerini hazırlarken Muhtâru'l-Hikem'den istifade ettikleri yönünde birtakım iddialar vardır[1356]. Zira Endülüs'te İslâm idaresi altında yaşayan Yahudi âlimlerin eserlerini çoğunlukla Arapça olarak kaleme almış olmaları onların zengin bir edebi birikime sahip olan bu topraklarda Muhtâru'l-Hikem ve

[1350] Ezevî, *a.g.m.*, s. 258.
[1351] Mübeşşir İbn Fâtik, *Muhtârü'l-Hikem ve Mehâsinü'l-Kelim*, (çev. Osman Güman), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 16.
[1352] Gil, *a.g.e.*, s. 86.
[1353] Mübeşşir İbn Fâtik, *a.g.e.*, s. 16.
[1354] Mübeşşir İbn Fâtik, *a.g.e.*, s. 17.
[1355] Salmeron, *a.g.t.*, s. 66.
[1356] Salmeron, *a.g.t.*, s. 84. Alvar, *a.g.e.*, s. 85.

İslâm edebiyatının önde gelen diğer âlimlerinin eserlerine ulaşmalarının mümkün olduğu aşikârdır.

Muhtâru'l-Hikem'in Kastilyaca tercümesinde yer alan bilgilerin XII. ve XIII. asırlarda Kastilya topraklarında kaleme alınmış bazı eserlerde izlerinin bulunduğu düşünülmektedir. Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan Las Siete Partidas'ta, Bocados de Oro'da yer alan bazı ifadelere benzer pasajların var olduğu kimi araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır. İki metni karşılaştırmalı olarak ele alan araştırmacı Sergio Guadalajara Salmeron, burada kullanılan bazı ortak ifadelere yer vermiştir[1357].

4.3.2.5.5. Kitabu'l Adâbi'l Felâsife (Libro de los Buenos Proverbos)

810 yılında Hire şehrinde dünyaya gelen Huneyn b. İshak, gençliğinde Abbâsîler devrinin önde gelen hekimlerinden İbn Maseveyh'in öğrencisi olarak tıp alanındaki bilgisini geliştirdi[1358]. Bu Hristiyan âlim, tıp alanındaki derin bilgisi sayesinde şöhretli bir hekim olmasının yanında Abbâsiler devrinde farklı dillerden tercüme edilerek Arapça'ya kazandırılan çok sayıdaki bilimsel eserde imzası bulunan velut bir tercümandı. İbnü'l-Nedîm *el-Fihrist'*inde Huneyn b. İshak'ın Arapça'ya tercüme ettiği bazı eserlerden bahsetmektedir[1359].

Edebiyat ve felsefe gibi alanlara da ilgisi bulunan Huney b. İshak'ın *Nevâdirû'l-Felâsife* adlı eseri edebi ve ahlaki ögelere yer verilmektedir[1360]. Huneyn b. İshak'ın *Kitabu'l Adâbi'l Felâsife* adıyla da tanınan bu eserinin Kastilyaca tercümesi *Libro de los Buen Proverbios* adıyla maruftu. Eserin tam olarak ne zaman ve kimin emriyle tercüme edildiği tespit edilememişse de Juan Vernet, bu yapıtın muhtemelen X. Alfonso'nun babası III. Fernando tarafından tercüme ettirilmiş olabileceğini iddia etmektedir[1361]. Eser, ağırlıklı olarak Yunan filozofların özlü sözlerini içeren yirmi dokuz bölümden oluşmaktadır.

Eserin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesinden sonra İber Yarımadası'nda özellikle XIII. asırda kaleme alınmış pek çok eseri doğrudan

[1357] Salmeron, *a.g.t.*, s. 105.
[1358] İbn Cülcül, *a.g.e.*, c. X, s. 68.
[1359] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 800-816.
[1360] Salmeron, *a.g.t.*, s. 133.
[1361] Vernet, *a.g.e.*, s. 209.

etkilediği düşünülmektedir. Bu eserler arasında X. Alfonso'nun *General Estoria*, Aragon Kralı I. Jaime'nin *Libre de Saviesa*, Fernan Perez de Guzman'a atfedilen *Floresta de Philosophos* ve İbn Fâtik'in *Muhtâru'l Hikem*'inin Kastilyaca versiyonu olan *Bocados de Oro* adlı eserlerinin adları zikredilmektedir[1362].

Huneyn b. İshak'ın bu eserinin Ortaçağ Yahudi literatüründeki muhtemel etkileri üzerine ayrıca değinmek yerinde olacaktır. Kastilya-Leon Kralı XI. Alfonso'nun (ö. 1313-1350) hizmetinde bulunan İspanyol Yahudisi Sem Tob de Carrion'un bazı eserlerinde Libro de los Buen Proverbios'tan istifade edildiği ileri sürülmektedir[1363]. Asırlar boyunca Endülüs'te İslâm idaresi altında ilmî faaliyetlerini sürdüren Yahudi âlimlerin Huneyn b. İshak'ın eserinden haberdar olmaları muhtemeldir. Eserin *Sefer Musre ha-filosofim* başlıklı İbranice bir versiyonun da mevcut olduğu bilinmektedir[1364]. Bahsi geçen İbranice tercüme Yehuda el-Harizî tarafından gerçekleştirilmiştir[1365].

4.3.2.5.6. Sırru'l-Esrar (Secretum Secretorum/Poridad Poridades)

Aristoteles ve öğrencisi İskender arasında geçen diyaloglardan oluşan bu eser Aristoteles'e atfedilmiş olmakla birlikte kimi araştırmacılar bunu şüpheyle karşılamaktadır. Eserin İslâm dünyasında tanınması büyük ölçüde Abbâsî devrinin üretken tercümanı Nesturi bir Hristiyan olan Yahya b. Bıtrik'in Yunanca'dan Arapça'ya yapmış olduğu tercüme sayesindedir[1366]. Eser Arapça'ya tercüme edildikten sonraki asırlarda İslâm dünyasında büyük bir şöhret kazandı. Bu eser hakkında bilgi veren en eski kaynaklarımızdan biri Endülüslü hekim ve tabakât yazarı olan İbn Cülcül tarafından kaleme alınmış olan *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hûkemâ* adlı biyografik eserdir.

Eser Arapça versiyonu üzerinden farklı dillere tercüme edildikten sonra muhtelif coğrafyalarda ciddi bir ilgi gördü. Arapça'dan Farsça'ya ve İbranice'ye yapılan tercümeler şüphesiz ki bu çalışmanın özellikle İslâm dünyasında daha geniş

[1362] Christy Bandak, "La Version Castellana del 'Libro de Los Buenos Proverbios", *Rilce*, c. 22-1, 2006, s. 3.
[1363] Bandak, *a.g.m.*, s. 3. Sem Tob de Carrion hakkında bknz: Peter Cole, "Shem Tov Ardutiel" *The Dream of the Poem*, Princeton University Press, Princeton, 2007, s. 289-292.
[1364] Salmeron, *a.g.t.*, s. 133.
[1365] Alvar, *a.g.e.*, s. 85.
[1366] Alvar, *a.g.e.*, s. 90.

edebî çevrelerce tanınmasına zemin hazırladı. Bu çalışmanın Avrupa'daki entelektüeller tarafından ilgi gösterilmesinde ise eserin Latince ve Kastilyaca'ya tercüme edilmesinin payı büyüktür. XII. asırda Philip de Tripoli, Sırru'l-Esrar'ı ilk kez *Secretum Secretorum* adıyla Latince'ye tercüme etti[1367]. Bu Latince tercüme sayesinde eser Avrupa'da yayılmaya başladı. Yehuda el-Harizî tarafından hazırlanan İbranice versiyon ise eserin Yahudiler arasında tanınmasına zemin hazırladı[1368]. Bununla birlikte eserin X. Alfonso'nun çağdaşı olan Aragon Kralı I. Jaime'ye atfedilen *Libre de Saviesa* adıyla bilinen Katalanca kısmi bir tercümesi mevcuttur[1369]. Bu çalışmanın Huneyn b. İshak'ın eserinin Katalanca tercümesi olmayıp o eserin etkisinin görüldüğü müstakil bir çalışma olduğu yönünde görüşler de mevcuttur[1370].

Birçok Doğu ve Batı diline aktarılan eser *Poridad Poridades* adıyla 1256 yılında Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildi[1371]. Kimi araştırmacılar X. Alfonso'nun bu eseri Kastilyaca'ya tercüme ettirmesindeki temel sebebin eserin içeriğinde astronomiye dair bilgi olduğu yönünde bir görüşe sahiplerdir[1372]. X. Alfonso Külliyatı'nda Sırru'l-Esrar'ın kullanılmış olabileceği bir diğer kaynak da *Las Siete Partidas'*tır. Eserin II. bölümünde Aristoteles ve İskender'e atıfta bulunan bazı pasajlar bulunmaktadır[1373].

Ortaçağ'da İslâm dünyasında en meşhur edebi eserler arasında yer alan ve X. Alfonso'nun kültürel himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen bu eserler daha sonraki yıllarda Avrupa'daki edebi çevrelerde çok geniş bir yayılma alanı buldu. Muhtelif coğrafyalarda faaliyet gösteren Avrupalı edebiyatçılar bu eserlere doğrudan veya dolaylı yollarla ulaşarak içindeki malzemeyi kendi eserlerinde kullandıkları yönünde birtakım görüşler mevcuttur. Mercedes Garcia Arenal, Calila y Dimna, Bocados de Oro, Sendebar gibi Arapça'dan tercüme edilen edebî eserlerin Ortaçağ ve hatta daha geç dönemdeki Avrupa hikâyeciliğinin gelişmesinde etkili olduğu yönünde bir düşünceye sahiptir. Ona göre, Don Juan Manuel, Ramon Llull, Timoneda, Calderon de Barce, Cervantes, Boccacio, La

[1367] Hugo A. Bizzari, " Difusion y Abandono del 'Secretum Secretorum' en la Traducion Sapiencial Castellana de los Siglos XIII-XIV", *AHDLMA*, no: 63, 1996, s. 100.
[1368] Alvar, *a.g.e.*, s. 92.
[1369] Alvar, *a.g.e.*, s. 93.
[1370] Bandak, *a.g.m.*, s. 3.
[1371] Doubleday, *a.g.e.*, s. 65. Bizzari, *a.g.e.*, s. 99. Keller, *a.g.e.*, s. 46.
[1372] Bizzari, *a.g.m.*, s. 98.
[1373] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. II, s. 283.

Fontaine, ve Grimm Kardeşler gibi XIII-XIX. asırlar arasında yaşamış Avrupalı edebiyatçıların eserlerinde mezkûr yapıtlarda yer alan hikâyelerden birtakım izler bulunmaktadır[1374].

4.4. X. ALFONSO HİMAYESİNDE HAZIRLANAN VE İSLÂM ETKİSİ GÖRÜLEN TELİF ESERLER

Endülüs ve İslâm dünyasının farklı bölgelerinde yaşamış âlimlerin astronomi, agronomi, gemoloji, edebiyat ve teoloji gibi muhtelif bilim dallarında kaleme alınmış eserlerin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildiği X. Alfonso'nun saltanat yılları, bahsi geçen tercümelerin haricinde Kastilya-Leon topraklarında İslâm bilim mirasının kök saldığı bir devirdi. Bahsi geçen tercümelerin yanında bu yıllarda kralın himayesinde hazırlanan bazı bilimsel eserlerde İslâm bilimlerinin etkisi net bir şekilde görülmekteydi. Bu etki bahsi geçen eserlerin telifinde kullanılan materyal bakımından İslâmî kaynaklardan istifade etmek şeklinde olabildiği gibi muhteviyatta görülen bazı ilhamlar ve benzerlikler şeklinde de olabilmekteydi. X. Alfonso'nun saltanat yıllarında onun emriyle Kastilyaca olarak kaleme alınan ve muhteviyatında İslâmî izler bulunan bilimsel eserler ait oldukları bilim dallarına göre tasnif edilerek ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır.

4.4.1. Tarih

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen bilimsel eserler arasında tarih alanında herhangi bir çalışma bulunmasa da bu yıllarda onun emriyle ana dil olan Kastilyaca hazırlanan tarih kitaplarında İslâm kaynaklarının kullanıldığına işaret eden birtakım karineler mevcuttur. Tarih ilmine büyük ilgi gösterdiği bilinen kralın bu alana verdiği önem, kültürel siyaseti çerçevesinde hazırlattığı kapsamlı tarih kitaplarından anlaşılmaktadır.

X. Alfonso devrinde tarih alanında kaleme alınan eserlere geçmeden önce bu devre kadar özelde Kastilya ve genelde ise İspanyol tarih yazıcılığının geri planına

[1374] Arenal, *a.g.m.*, s. 42-43.

göz atmak bu eserlerin daha öncekilerden ne gibi benzerliklere ya da farklılıklara sahip olduğunu anlamamıza katkı sağlayacaktır.

Ortaçağ İspanyası'nın en büyük tarihçilerinden birisi olan Rodrigo Jimenez de Rada (ö. 1247), Bilge Alfonso önceki devirde Avrupa'daki Latince tarih yazımında önemli bir yere sahipti. X. Alfonso'nun babası III. Fernando tarafından İspanya'nın ilk halklarının tarihinden başlayarak Cordoba'nın 1236 yılında Hristiyanlar tarafından ele geçirilişine kadar olan dönemi ele alan bir tarih hazırlaması konusunda teşvik edilen Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus Hispaniae*'yi kaleme aldı[1375]. Hristiyan İspanya'nın siyasi tarihini anlattığı bu eserinin yanı sıra ilk dönem İslâm tarihi ve Endülüs tarihini kapsayan bir eser daha onun imzasını taşımaktadır.

Rodrigo Jimenez de Rada'yı devrin diğer tarihçilerinden ayıran özelliklerinden birisi *Historia Arabum* adıyla İslâm tarihini anlatan müstakil bir eser kaleme almış olmasıdır. Bu eserin Müslümanların tarihini monografik olarak ele alan günümüze ulaşmış tek Latince eser olduğu düşünülmektedir[1376]. Historia Arabum adlı eserde Hz. Muhammed devrinden başlayarak Dört Halife, Şam Emevîleri ve Endülüs Emevîleri'nin siyasi tarihi anlatılmaktadır[1377]. Kendi devrinde Hristiyan Avrupa'da İslâm karşıtı saldırgan bir tavırla yaklaşan tarihçiler ve din adamlarından farklı olarak Rodrigo Jimenez de Rada eserini kaleme alırken bilhassa Endülüs'te kaleme alınmış Arap-İslâm kaynaklarından istifade etti.

Rodrigo Jimenez de Rada'nın *Historia Arabum* adlı eserinin Endülüs ile ilgili bölümünde bilhassa Endülüs Emevîleri ve Mülûkü't-Tavâif devrini ele alırken Arap kaynaklarındaki bilgilere sık sık başvurduğu görülmektedir. İspanyol tarihçinin Ahmed b. Muhammed Râzî (ö. 955) ve İbn Hayyân (ö. 1076) gibi ilk devir Endülüs tarihçilerinden istifade ettiği bilinmektedir[1378]. Onun eserini kaleme alırken Arap kaynaklarından başka Latin ve İspanyol kaynaklara da başvurdu[1379]. Bu eser

[1375] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 138.
[1376] Masser, *a.g.m.*, s. 352.
[1377] Rodrigo Jimenez de Rada, *Historia Arabum*, ss. 87-149.
[1378] Masser, *a.g.m.*, s. 352.
[1379] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 526.

kendinden önceki ve sonraki tarih yazım geleneğinden önemli bir kopuşu temsil etmektedir. Zira Rodrigo Jimenez de Rada'nın yarımadanın güneyinin tarihini Müslümanlar tarafından kaleme alınan eserlerden istifade ederek eserini hazırlaması onun klasik İspanyol ulusal tarih yazımının çerçevesine uymadığı düşünülmektedir[1380].

XIII. asrın önde gelen bir diğer İspanyol tarihçisi olan Lucas de Tuy (ö. 1249), kaleme aldığı *Chronicon Mundi* adlı dünya tarihi özelliği taşıyan eserinde yaratılıştan Cordoba'nın Hristiyanlar tarafından ele geçirildiği 1236 yılına kadarki tarihi olayları anlatmaktadır[1381]. İspanyol âlim, kendisinden sonraki asırlarda kaleme alınan eserlerden istifade edilen bir tarihçi olmakla kalmayıp kaleme aldığı eserler sayesinde Ortaçağ İspanyol tarihçileri arasında önemli bir yere sahip oldu.

XIII. asra kadar Avrupa'daki bilim çevrelerinde ağırlıklı olarak Latince tarih yazımı tercih edilirken asrın başlarında bu eğilimin değişime uğradığı görülmektedir. Söz gelimi Fransa topraklarında yerel dilde tarih yazıcılığı 1217 yılında Geoffroy de Villehardouin (ö. 1213) tarafından kaleme alınan *La Conquete de Constantinople* adlı eseriyle başladı[1382]. İber Yarımadası'nda ise yerel dilde tarih yazımının büyük ölçüde Bilge Alfonso'nun teşvikleriyle başlayıp sonraki devirlerde de yaygınlık kazandı.

X. Alfonso'nun himayesinde Kastilya Sarayı'nda tarih alanında adı bilinmeyen saray tarihçileri tarafından *Estoria de España* ve *General Estoria* adıyla iki eser hazırlandı. XIII. asır ortalarına kadar kaleme alınan kronikler büyük ölçüde İber Yarımadası'nın siyasi tarih anlatısından ibaret iken bahsi geçen eserler bölgenin kısmi olarak sosyal, dini ve kültürel tarihini de ihtiva etmeleri bakımından önceki İspanyol kroniklerinden ayrılmaktadır. Ayrıca bu iki eser, başvurduğu kaynakların çeşitliliği bakımından da İspanyol tarih yazıcılığında birtakım yeniliklere sahipti. Kralın tarihçileri sadece antik devir ve Hristiyan kaynaklardan değil İslâm dünyasına kaleme alınmış Arapça kaynaklardan ve içeriğindeki materyalden istifade ettiler. X.

[1380] Masser, *a.g.m.*, s. 352.
[1381] Lucas de Tuy, *Chronicon Mundi*, (ed. Julio Puyol), Real Academia de Historia, Madrid, 1926. *Chronicon Mundi*, (ed. Emma Falque), Brepols, Turnhout, 2003.
[1382] Pidal, *a.g.m.*, s. 28.

Alfonso'nun emriyle telif edilen tarih metinlerinin İslâmî kaynaklarının tespiti, bu dönemde İslâm tarih yazıcılığının İspanyol tarih yazıcılığına katkısını ortaya koymak bakımından son derece önemlidir. Ayrıca bu eserlerde İslâm tarihinin ilk devirlerinin yanı sıra Endülüs tarihi hakkında verilen malumat da ele alınmaya değerdir.

4.4.1.1. Estoria de España (Primera Crónica General)

Estoria de España, X. Alfonso devrinde kralın emriyle kaleme alınmış İspanyol tarihçiliğinin en önemli eserlerinden birisidir. Genellikle Estoria de España adıyla maruf olan bu eser *Crónica General de España* ve *Primera Crónica General* adlarıyla da anılmaktadır. Eserin yazarı tam olarak bilinmese de kralın himayesinde çalışan tarihçiler tarafından ortak olarak yazıldığı kesindir. X. Alfonso'nun himayesinde hazırlanan bu İspanya tarihinin telif aşamasında İslâm fethinden önceki devirler için kaynak olarak Sevillalı Isidore, Paulo Deacon, Eusebio de Cesarea, Jordanes, San Jeronimo, Paulus Orosius, Lucano, Ovidio, Floro, Valeyo Paterculo, Justino, Pompeo, Trogo ve Eutropio gibi yazarların eserlerinden istifade edildiği bilinmektedir[1383].

Estoria de España eski çağlardan başlayarak Kastilya-Leon Kralı III. Fernando (1217-1252) İspanya'nın tarihini ele almaktadır. İki bölümden oluşan kroniğin ilk bölümü Yunanlılar, Kartacalılar, Romalılar, Vizigotlar devrini ele almaktadır. Eserde İber Yarımadası'nın Roma öncesi tarihinin yer aldığı kısımda Latin kaynaklarının yanı sıra muhtelif Arap-İslâm kaynaklarından da istifade edildiğine dair bazı görüşler mevcuttur. Kimi araştırmacılar tarafından Estoria de España'nın İber Yarımadası'nın İslâm öncesi tarihiyle alakalı kısmında İbnü'l-Esîr, İbn İzârî, Himyerî ve Makkarî gibi İslâm müelliflerinin eserlerinin kullanımına işaret edilmektedir[1384]. Bu kroniğin hazırlanma aşamasında istifade edildiği iddia edilen diğer tarihçiler ise Endülüslü tarih ve coğrafya müellifi Ahmet el-Râzî ve *el-Melahimul Tarihiyye (Savaşların Tarihi Hikâyeleri)* adlı eseri yazan el-Hacib el-Mansur el-Amirî'dir[1385].

[1383] Jimenez, *a.g.e.*, s. 429.
[1384] Ines Fernandez Ordoñez, *Las Estorias de Alfonso el Sabio*, Istmo, Alicante, 2009, s. 193.
[1385] Ragd Cemal Menaf Ezevî, "Terisû'l Hadari'l-Endelüs fi ahd Alfonş el-Aşr", *Mecelletü'l Turas el-İlmî Arabi,* c. III, 2015, s. 257.

Ortaçağ İspanyol tarihçiliğinin en önemli eserlerinde olan bu kronikte Endülüs tarihinin haricinde eserde Hz. Muhammed hayatına dair önemli bilgilere yer verilmektedir. Eserde Hz. Muhammed'in hayatına dair ilk olarak Hz. Âmine tarafından dünyaya getirmesinden sonra Halime adlı bir sütanneye verildiği anlatılmaktadır[1386]. Bu pasajlarda dedesi Abdülmuttalib'in vefatından sonra amcası Ebu Talib'in himayesinde yaşamaya başladığı zikredilen Hz. Muhammed'in bir Yahudi'den Yahudi ve Hristiyan hukukunun yanı sıra doğa bilimlerini öğrendiği iddia edilmektedir[1387]. Bu iddialar Estoria de España'dan kısa bir süre önce Rodrigo Jimenez de Rada tarafından kaleme alınan eserlerde yer alan bilgilerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Nitekim Ortaçağ Avrupası'ndaki İslâm algısı üzerine yaptığı çalışmalarla öne çıkan John Tolan, X. Alfonso himayesinde hazırlanan Estoria de España'da yer alan Hz. Muhammed'e dair ifadelerin Rodrigo Jimenez de Rada'nın aktardığı bilgilerden esinlenerek kaleme alınmış olabileceğini ileri sürmektedir[1388]. Kronik Hz. Muhammed'i Arap Yarımadası ve Afrika'nın en bilge insanlarından birisi olarak tasvir etmektedir[1389]. Anlatıya göre o Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in soyundan gelen fakir birisi iken zamanla tüccar olup develerle Mısır ve Suriye'ye gitti[1390].

Eserde Hz. Muhammed haricinde Müslümanların dini inançlarına dair birtakım bilgiler bulunmaktadır. Kronikte Müslümanlara Ramazan adını verdikleri ayda otuz gün oruç tutmalarının emredildiğini zikredilmektedir[1391]. Burada Hz. Muhammed'in yedi kat semaya yükselişi hakkında anlatıya da yer verilmektedir[1392]. Müslümanlığın Arap Yarımadası ve diğer coğrafyalara yayılışına dair anekdotlar aktaran eserde Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Hz. Ebubekir'in "amiramomellin" (Emîrü'l-Mü'minîn) sıfatıyla Müslümanların lideri olduğu ve üç yıl hüküm sürdüğü ifade edilmektedir[1393]. Hz. Ömer devri hakkında verilen bilgiler ise onun kazandığı zaferler ve bilhassa Mısır olmak üzere yeni fethedilen topraklarda

[1386] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 262.
[1387] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 263.
[1388] Tolan, *Saracens*, s. 187.
[1389] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 265.
[1390] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 265.
[1391] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 269.
[1392] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 271.
[1393] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 274-275.

yaşayanların Muhammed'in dinini benimsemeleri üzerine yoğunlaşmaktadır[1394]. Eserde İslâm tarihine dair anlatı Hz. Muhammed ve ilk iki halifeyi kapsarken İber Yarımadası dışındaki Müslüman devletlerin tarihine yer verilmemiştir. Estoria de España'nın bundan sonraki bölümlerinde Endülüs tarihinin farklı devirleri İber Yarımadası'nın Hristiyan krallıklarının Endülüs Müslümanlarıyla olan münasebetleri çerçevesinde anlatılmaktadır.

Endülüslü coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 1094) tarafından bilinen Kadiz Heykeli'nin [1395] Estoria de España'de tafsilatlı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir[1396]. Ahmed el-Razî'nin *Ahbâri Mülûkü'l-Endelüs* adlı eseri günümüze ulaşmamış olsa da Makkarî'nin *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r*-ratib'inde ondan yaptığı iktibaslar sayesinde Kadiz Heykeli'nden bahsettiğini biliyoruz[1397].

Eserde ağırlıklı olarak Kastilya tarihi anlatılsa da Endülüs tarihine kısmen de olsa yer verilmiştir. Fetihten başlayarak Endülüs Emevîleri, Mülûkü't-Tavâif, Murâbıtlar ve Muvahhidler devri Endülüs tarihi, Müslüman devletlerin ağırlıklı olarak İspanyol krallıklarıyla olan ilişkileri bağlamında ele alınmaktadır. İlk dönem İslâm tarihi ve VIII-XIII. asırlar arasına ışık tutan bu eser, Avrupa'da Müslümanların tarihi ve kültüründen bahseden en erken tarihli kroniklerden birisidir.

4.4.1.2. General Estoria

Estoria de España'ya nispeten daha kapsamlı bir kronik olan General Estoria, X. Alfonso'nun emriyle kaleme alınan ve dünya tarihi mahiyetinde olan bir eserdir. Eserin günümüze kadar sadece beş bölümü ulaşmıştır[1398]. General Estoria'nın hazırlanmasında istifade edilen materyalin bir kısmının Eski Ahit'ten alınan Mısır, Yunanistan ve Roma'ya ait anlatıların ve efsanelerin anlatıldığı pasajlar olduğu düşünülmektedir[1399]. X. Alfonso'nun tarih yazıcılığında materyal olarak ekseriyetle Latince eserler merkezde yer alsa da Arapça ve Fransızca gibi diğer dillerden eserlerdeki materyalin de kullanıldığı görülmektedir.

[1394] Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, s. 275.
[1395] Günümüzde İspanya'nın en güneyinde yer alan Cadiz şehrinde Antik döneme ait olan tarihi bir sütun.
[1396] Ordoñez, *a.g.e.*, s. 197.
[1397] Makkarî, *a.g.e.*, c. I, s. 21.
[1398] Ruiz, *a.g.e.*, s.85
[1399] Procter, *a.g.e.*, s. 93.

Eserin yazımında Pedro Comestor, Godofredo de Viterbo ve Geoffrey de Monmouth gibi Ortaçağ Avrupa'sının önemli yazarları bulunmaktadır[1400]. Burada kaynak olarak kullanılan diğer eserlerin yazarları ise Amphilius, Aquila, Symmachus, Strabo, Methodius, Josephus, Augustine'dir[1401]. Kral X. Alfonso'nun tarih eserlerinde coğrafya hakkında verdiği malumatın kaynağının ağırlıklı olarak Sevillalı Isidore'nin *Etimolojiler* ve Paulus Orosius'un *Historium Adversus Paganos Libri Septem*'i olduğu görülmektedir[1402].

X. Alfonso devrinde kaleme alınan bu iki esere dair en önemli hususlardan biri gerek Endülüs gerek diğer İslâm tarihçilerinin Arapça eserlerinin bu eserlerde kullanılıp kullanılmadığıdır. Bu eserin kaleme alınma aşamasında istifade edilen Arap-İslâm kaynaklarından birisi Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli coğrafyacılarından Ebû Ubeyd Bekrî'nin (ö. 1094) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseridir. İspanyol tarihçi Menendez Pidal, Bekrî'nin eserinin General Estoria'da kullanıldığını uzun çalışmalar sonucunda tespit etmiştir[1403]. X. Alfonso'nun hazırlattığı eserde "Abul Vbeyt" adıyla kendisinden bahsedilen Bekrî'nin eserinin Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf'a dair anlatıda kaynak olarak kullandığı iddia edilmektedir[1404].

General Estoria'nın *Genesis* adlı bölümünde Hz. İbrahim'in doğumuyla ilgili anlatıda Bekrî'nin eserinin kaynak olarak kullanıldığına dair kanaat mevcuttur. "Arap Abul Ubeyt'in ikinci anlatısı" şeklinde ifadenin yer aldığı bu bölümden başka Nemrud hakkında anlatının yer aldığı kısımda da el-Bekrî'nin eserinden bazı alıntıların olduğu ileri sürülmektedir[1405]. General Estoria'nın ilk cildinde Bekrî'nin *"Yollar ve krallıklar (ülkeler) kitabı (libro de los caminos e de los regnos)"* adıyla bilinen eserinin tüm krallıklar hakkında bilgi verdiği zikredilmektedir[1406].

[1400] Procter, *a.g.e.*, 94.
[1401] Daniel Eisenberg, "The General Estoria: Sources and Source Treatment", *Zeitschrift für Romanische Philologie*, c. LXXXIX, no: 1-3, s. 214.
[1402] Eisenberg, *a.g.m.*, s. 219.
[1403] Pidal, *a.g.m.*, s. 32.
[1404] Eisenberg, *a.g.e.*, s. 215.
[1405] Ordoñez, *a.g.e.*, s. 178.
[1406] Alfonso X el Sabio, *General Estoria*, c. I, (ed. Pedro Sanchez-Prieto Borja), Biblioteca Castro, Madrid, 2001, s. 409-410.

General Estoria'nın İslâmî kaynakları arasında gösterilen bir diğer Arapça eserin yazarı Alguazif adıyla zikrediken İbn Vâsîfşah idi[1407]. *Kitabul Cevâhiru'l-buhûr ve vakiu'l-usûr ve acayibu'd-duhûr ve Ahbâr ed-Diyari'l-Misriyye* adlı bu eserde İbn Vâsıfşah Mısır'ın tarihini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır[1408]. İspanyol araştırmacı Antonio Solalinde, yaptığı araştırmalar sonucunda General Estoria'nın birinci ve dördüncü bölümünde İbn Vâsıfşah'ın eserindeki bilgilerden istifade edildiğini işaret etmektedir[1409].

General Estoria'nın Arapça kaynakları arasında sayılabilecek üçüncü eser ise bizzat Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun emriyle tercüme edildiği bilinen Huneyn b. İshak'ın *Libro de los Buenos Proverbios'*udur. Carlos Alvar, Huneyn b. İshak'ın metninde yer alan Platon, Aristo, Sokrates, Büyük İskender, Diyojen, Pitagoras ve Hipokrat gibi âlimlere dair bilgilerin bir kısmının General Estoria'da kullanıldığını iddia etmektedir[1410].

4.4.2. Hukuk

Kastilya-Leon Kralı III. Fernando'nun hukuk alanında çalışmalar yaptırdığı yıllarda prens olan X. Alfonso, tahta çıktıktan sonra kraliyet topraklarında hukuk birliğini sağlamak adına kapsamlı bir çalışma başlattı. O, saltanat yıllarında himayesinde hazırlattığı hukuksal metinler sayesinde Ortaçağ İspanyası'nın en büyük kanun yapıcılarından birisi olarak şöhret kazandı. Bu eserlerin bazı bölümleri kraliyet topraklarında yaşayan Müslümanları ilgilendiren maddeler içeriyordu. Mezkûr eserler ve bu eserlerde Müslümanlarla ilgili ele alınan konuları ayrı başlıklar halinde ele almak yerinde olacaktır.

4.4.2.1. Las Siete Partidas

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun kültürel siyaseti kapsamında hazırlanan eserler arasında hukuk alanında kaleme alınmış çalışmalar önemli bir yere sahipti. Bu eserlerden birisi de *Las Siete Partidas (Yedi Bölüm)*'tır. Alman tarihçi Hartmann

[1407] Jimenez, *a.g.e.*, s. 430. Pidal, *a.g.m.*, s. 32.
[1408] Ordoñez, *a.g.e.*, s. 179.
[1409] Ordoñez, *a.g.e.*, s. 185.
[1410] Alvar, *a.g.e.*, s. 86.

Schedel (ö. 1514), X. Alfonso'nun krallıklarına bir yasalar kanunu ve tutarlı bir yargı sistemi sağlamak için gayret gösterdiğini dile getirmektedir[1411]. Kralın emriyle saraydaki hukukçuların ortak çalışmasıyla Kastilyaca olarak hazırlanan Las Siete Partidas yerel dilde bir kanun koleksiyonudur. Uzun ve meşakkatli bir çalışmanın mahsulü olan bu kanunlarda kralların özelliği ve halkla olan ilişkileri, adalet, idare, aile yapısı, ticaret ve miras hukuku hakkında kapsamlı bilgilere yer verilmektedir[1412]. Devlet yönetimi, gündelik yaşam ve Kastilya ülkesinde yaşayan halkın temel hak ve hürriyetlere değinen Las Siete Partidas bunlara ek olarak kraliyet sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlar hakkında da önemli malumatı ihtiva etmektedir.

Ortaçağ'da Kastilyaca metinlerde Müslümanlar genellikle *Morisko* ya da *Moro* adıyla anılmaktadır. Latin kaynaklarında ise Müslümanlar için genel olarak Sarazen ifadesi tercih edilmektedir. Las Siete Partidas'ın "Morisko Adı Nerden Türemiştir?, İkincisinden Kaç Çeşit Vardır?, Hristiyanlar Arasında Nasıl Yaşamalıdırlar?" başlıklı bölümünde bu mefhumları şöyle açıklamaktadır:

> "*Latince'deki Sarracenus, Kastilyaca'da Morisko anlamına gelir ve bu ad İbrahim'in hür eşi Sara'dan gelmektedir. Moriskoların soyu ona dayanmasa da İbrahim'in hizmetkârı olan Hacer'e dayanmaktadır. İki çeşit Morisko vardır. Bazıları ne Eski Ahit'e ne de Yeni Ahit'e inanırlar; diğerleri Musa'nın beş kitabını kabul ederler ancak peygamberleri redderer ve onlara inanmazlar.*"[1413]

Las Siete Partidas Müslümanların inançlarını Tanrı'ya bir hakaret olarak telakki etmektedir[1414]. Ancak bu yaklaşım Kastilya topraklarında ikamet eden Müslümanların gündelik yaşamlarındaki temel hak ve hürriyetlerini tamamen ortadan kaldıracak seviyede bir hoşgörüsüzlüğü barındırmamaktadır. Zira bu kanun külliyatında Müslümanları koruma ve haklarını gözetmenin gerekli olduğu hususunda bazı maddelere yer verilmektedir[1415].

X. Alfonso himayesinde hazırlanan bu kanun koleksiyonda Müslümanlara ve Yahudilere dair bölümlerin hazırlanmasında İber Yarımadası'nda var olan hukuk alanında hazırlanmış çalışmaların yanı sıra farklı kaynakların etkisi olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Vizigotlar devrine dayanan *Fuero Juzgo* adlı çalışmanın yanı sıra

[1411] Hartmann Schedel, *a.g.e.*, s. 591.
[1412] Menor, *a.g.e.*, s. 30.
[1413] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. III, s. 486.
[1414] Caringan, *a.g.t.*, s. 40.
[1415] O'Callaghan, *The Learned King*, s. 99.

belediyelerin fuero[1416] adlı imtiyazlarlarının bu hukuk metninin oluşumuna örnek teşkil ettiği düşünülmektedir[1417]. Ayrıca Las Siete Partidas'ın bu bölümlerinde devrin büyük âlimi Ramon Peñafort'un hukuk alanında kaleme aldığı çalışmalardan istifade edildiğine dair iddia mevcuttur[1418].

Las Siete Partidas'ta Müslümanlara dair hükümlerin yer almasına ek olarak daha sonraki asırlarda Kastilya topraklarında hazırlanan bazı kanunlarda Endülüs İslâm hukukunun da etkisi olduğuna dair görüş mevcuttur. Ana Echevarria, XV. asırda Hristiyan yetkililerin yanlarında Müslüman fakihler ya tercümanları çalıştırmış olmalarının muhtemel olduğunu vurgulamaktadır[1419].

4.4.3. Hagiografi

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun himayesinde gerçekleştirilen bilimsel faaliyetler kapsamında farklı bilim dallarına ait birçok eser telif ve tercüme edildi. Bu eserler arasında dini literatüre ait çalışmalar önemli bir yere sahipti. XIII. asır, Hristiyan İspanya topraklarında Hristiyan azizlerin hayatlarının anlatıldığı hagiografik eserlerin üretildiği bir devirdi. Bu eserlerin önemli bir kısmı Hristiyanlıkta kendisine en büyük kutsallık bahşedilen kadın olan Hz. Meryem'in hayatını ve mucizelerini konu ediniyordu. Hristiyan Batı literatüründe Hz. Meryem'den bahseden pek çok edebî eser bulunurken Ortaçağ İspanyol Edebiyatı'nın önde gelen figürlerinden Gonzalo de Berceo (ö. 1264) tarafından kaleme alınan ve Hz. Meryem'in mucizelerinin anlatıldığı *Milagros de Nuestra Señora* adlı çalışma bulunmaktaydı[1420]. Aynı yıllarda onun hayatını konu edinen Latince olarak kaleme alınmış bir diğer eser İspanyol edebiyatçı Juan Gil de Zamora'nın (ö. 1320) *Liber Mariae* adlı yapıtıdır[1421]. X. Alfonso himayesinde hazırlanan *Cantigas de Santa María* ise Ortaçağ'da bu türün en meşhur eserlerdendi.

[1416] Ortaçağ İspanyası'na ait bir terim olan Fuero, bir kraliyet, piskopos ya da asil tarafından bir topluluğa bahşedilen belediye imtiyazıdır.
[1417] Joseph O'Callaghan, *Alfonso X: The Justinian of His Age: Law and Justice in Thirteenth-Century* Castile, Cornell University Press, Ithaca, Londra, 2019, s. 227.
[1418] O'Callaghan, *The Justinian*, s. 227.
[1419] Echevarria, *a.g.m.*, s. 311.
[1420] Gonzalo de Berceo, *Milagros de Nuestra Señora*, (Tahkik: Fernando Baños), Critica, Barcelona, 1997.
[1421] Keller, *a.g.e.*, s. 64.

4.4.3.1. Cantigas de Santa María

Hristiyan inancında kendisine üstün bir kutsallık atfedilen Hz. Meryem, Hristiyan literatüründe de Hz. İsa'nın annesi olarak çok önemli bir yere sahiptir. Hristiyanlığın zuhurundan sonraki asırlarda Hristiyan âleminde gelişen sanat ve edebiyatta Hz. Meryem'in özel bir figür olarak öne çıktığı görülmektedir. Ortaçağ boyunca Hristiyan dünyasında birçok mimari yapıya Hz. Meryem'in adı verilirken Avrupa'daki kiliseler ve katedrallerin tezyinatında Hz. Meryem figürleri yaygın olarak kullanıldı. Asırlarca yürürlükte kalan Roma Katolik litürjik takviminde Hz. Meryem'e dair on üç bayrama yer verilmektedir[1422]. Genel olarak bakıldığında ise Hristiyanlıkta Hz. Meryem'in takdis edip anıldığı doğum günü (8 Eylül), mabede gidişi (14 Şubat), meleğin müjdesi (25 Mart), günahsızlığı (8 Aralık) ve cennete alınması (15 Ağustos) olmak üzere beş dini gün bulunmaktadır[1423].

İslâm inancında ise bedensel ve ruhsal saflığının yanı sıra iffetini korumasından dolayı Hz. Meryem saygın bir kadın olarak göze çarpmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de hakkında anlatıların yer aldığı ayetlerin yanında Meryem Sûresi'nin varlığı da İslâm dininde onun ne kadar üstün bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Meryem ahlaklı, dindar ve ağırbaşlı bir insan olarak tasvir edilmektedir.

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan en meşhur eserlerden olan Cantigas de Santa María (Aziz Meryem Şarkıları) adlı edebi yapıt, Hz. Meryem'in aziz hatırasına armağan edilen Portekizce-Galiçyaca olarak hazırlanmış şarkılar kitabıdır[1424]. Yazımında Portekizce'nin tercih edilmesinden dolayı Evelyn S. Procter gibi bazı araştırmacılar tarafından eser İspanyol Edebiyatı'ndan ziyade Portekiz Edebiyatı'nın bir ürünü olarak kabul edilmektedir[1425]. Dört yüz şarkının yer aldığı esere tarihte yaşanmış muhtelif askeri, siyasi ve kültürel olayların tasvir edildiği yaklaşık bin üç yüz minyatür de eşlik ederek renk katmaktadır. Eserde müzik eşliğinde Hz. Meryem'in mucizeleri anlatılmaktadır[1426]. Kimileri eseri sanat ağırlıklı bir ansiklopedi

[1422] Mustafa Alıcı, "Kur'an-ı Kerim ve Katolik Meryem Teolojisi", *AKRA Kültür ve Edebiyat Dergisi*, sayı IX, 2016, s. 114.
[1423] Ömer Faruk Harman, "Meryem", *TDVİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 240.
[1424] Dario Fernandez-Morera, *The Myth of the Andalusian Paradise*, ISI Books, Delawere, 2016, s. 15.
[1425] Procter, *a.g.e.*, s. 39.
[1426] Procter, *a.g.e.*, s. 35.

olarak tanımlasa da kimileri için bu yapıt edebi bir eserdi[1427]. Eserde dostluk ve aşk gibi din dışı konular üzerine birtakım şarkılara da yer verilmektedir[1428]. Gençliğinde Gonzalo de Berceo'nun bu eserinden haberdar olan X. Alfonso'nun Hz. Meryem'e aziz ruhu için hazırlattığı eserinde onu model almış olabileceği düşünülmektedir[1429].

Cantigas de Santa María, Arapça'dan tercüme edilmiş bir eser olmasa da bazı yönlerde yapıtta İslâmî etkilerin bulunduğu kimi araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Bununla birlikte eserde Müslümanların tasvir edildiği görseller bu devirde Hristiyan İspanya'daki İslâm ve Müslüman algısını gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir.

Cantigas de Santa María'nın yazarlarının Müslümanların Hz. Meryem'e hürmet ettiklerinden ve Kur'an-ı Kerim'de kendisinden iyi bir şekilde bahsedildiğinden haberdar oldukları tahmin edilmektedir[1430]. Bilge Alfonso'nun 1252-1284 yılları arasını kapsayan hâkimiyet yılları Ortaçağ İspanyası'nda bir arada yaşama kültürünün (Convivencia) en canlı yaşandığı devirlerden birisi olarak göze çarpmaktadır. Kralın Müslümanlar ve Yahudilere karşı hoşgörülü tavrı Cantigas de Santa María'da Müslüman tasvirlerine yer verilmesine imkân sağladığını söyleyebiliriz. Filhakika, eserde Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki askeri mücadelelerin haricinde gündelik yaşama dair bu iki dinin mensuplarının bir arada resmedilişi bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Ancak Cantigas de Santa María'da Müslümanlara karşı tavrın her zaman olumlu olduğunu söylemek güçtür. Eserde Müslümanlara ve İslâm peygamberi Hz. Muhammed'e yönelik yaklaşım bazen de olumsuz bir çizgidedir. Bununla birlikte Müslümanların inanç esaslarına dair çok az ipucu verilmektedir. Eserde Müslümanlar genellikle sarıklı, uzun elbiseli, sakallı ve beyaz yüzlü insanlar olarak tasvir edilmektedir[1431].

İber Yarımadası'ndaki Hristiyan-Müslüman ilişkilerinin yoğun olarak devam ettiği XIII. asırda hazırlanan Cantigas de Santa María'da yer alan bazı minyatürlerde İspanyol ordularının askeri seferlerinde Hz. Meryem kutsal bir koruyucu olarak

[1427] Burns, *a.g.m.*, s. 7.
[1428] Ruiter, *a.g.m.*, s. 311.
[1429] Keller, *a.g.e.*, s. 44.
[1430] Obodum, *a.g.t.*, s. 83.
[1431] Joseph F. O'Callaghan, *Alfonso X and the Cantigas de Santa Maria*, Brill, Leiden, 1998, s. 85.

tasvir edilmektedir. Örneğin 181. Cantiga[1432], Hristiyanları kendi müttefikleri olan Muvahhidlerle birlikte Mağrib'te hüküm süren Merînîler'e karşı Hz. Meryem'in bayrağı altında yürürken Hz. Meryem'in resmetmektedir[1433].

Hz. Meryem'in koruyucu rolüne bilhassa vurgu yapan eserde Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki mücadelelerde onun Hristiyanlara verdiği destek pek çok minyatürde gözlemlenebilmektedir. Ancak eserde Hz. Meryem, merhamet timsali bir figür olarak bazen Müslümanların iyiliği için de birtakım eylemlerde bulunduğu durumlar da mevcuttur. Hz. Meryem'in yanmakta olan bir kuleden Müslüman bir anne ve çocuğunu kurtarmasını tasvir eden anlatı bu duruma iyi bir örnektir[1434]. Bir başka anlatıya göre Martos yakınlarındaki bir köyde yer alan kiliseyi ateşe veren Müslümanlar burada buldukları Hz. Meryem tasvirini Granada Emiri'ne gönderdiler. Emir, bu Meryem tasvirini o anda Segovia'da bulunan Kral X. Alfonso'ya gönderdi [1435] . İspanya'daki siyasi ve askeri olayların haricinde eserde diğer bölgelerdeki Müslümanların faaliyetlerinin de yer verilmektedir. Örneğin 28. ve 264. Cantiga'da Müslümanların İstanbul'un muhasarası tasvir edilmektedir[1436]. Muhasara sırasında Hristiyanların Hz. Meryem'in yardımını görmeleriyle Müslümanlar teslim olarak Hristiyanlığı benimserler[1437]. Benzer şekilde eserde Memlûkler tarafından Suriye'nin sahil bölgesinde yer alan Tartûs'a yapılan saldırıya da yer verilmektedir. Cantigas de Santa María'nın 165. Cantiga'sında yer alan anlatıya göre Memlûkler şehri muhasara altına alırken Hz. Meryem'in Haçlılar'a destek olduğunu görerek ona olan hürmetlerinden saldırıyı durdurdular[1438].

Cantigas de Santa María'da yer alan kısımlarda Endülüs'te edebiyatçılar arasında yaygın olarak görülen zecel formun kullanıldığı kimi araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir[1439]. Endülüs müzikolojisi üzerine kapsamlı eserler vücuda getiren Julian Ribera'ya göre bahsi geçen zeceller IX ve X. asırlarda

---

[1432] Cantiga ifadesiyle kastedilen şarkı olarak bestelenip söylemeye uygun haldeki şiirsel kompozisyondur. https://www.rae.es/dpd/cantiga (Erişim tarihi 08.11.2023) Burada kastedilen cantiga ise Cantigas de Santa Maria adlı eserdeki her bir kompozisyona verilen addır.

[1433] Catlos, *a.g.e.*, s. 314. Ayrıca bknz görseller.

[1434] Lowney, *a.g.e.*, s. 219.

[1435] Procter, *a.g.e.*, s. 47.

[1436] Obodum, *a.g.t.*, s. 83.

[1437] Obodum, *a.g.t.*, s. 89.

[1438] Obodum, *a.g.t.*, s. 86.

[1439] John G. Cummins, "The Practical Implications of Alfonso el Sabio's Peculiar Use of the Zejel", *Bulletin of Hispanic Studie*s, 47-1, s. 1.

oluşturuldu[1440]. Eserin Müslüman müzisyenlerden etkilendiğine yönelik iddia da ilgi çekicidir[1441]. Julian Ribera, Cantigas de Santa María ile daha önceki asırlarda Müslüman müzisyenlerce hazırlanan oryantal eserleri karşılaştırarak bunlar arasında müzik ritmi yönünden örtüştüğü sonucuna vardı[1442]. Daha önce hayatına dair malumat verdiğimiz Murcia'nın Müslümanlardan alındığı esnada X. Alfonso ile görüşen Rakûtî'nin müzikoloji alanında da çalıştığını Lisânüddin İbnü'l Hatîb'in kayıtlarından öğrenmekteyiz[1443]. Bilge kralın Rakûtî ile tanıştıktan sonra farklı bilimlerdeki birikiminden yararlanmak üzere onun yönetiminde bir okul inşa ettiği bilinse de burada öğrencilere müzik alanında bir eğitim verilip verilmediği hususunda kaynaklar sessiz kalmaktadır. Cantigas de Santa María Müslüman ve Hristiyan müzisyenleri birlikte tasvir eden minyatürleri içermektedir[1444]. Cantigas de Santa María'nın minyatürlerinde yer alan ve bir Müslüman gibi tasvir edilen müzisyenlerden birisi kralın Murcia şehrinde tanıştığı Rakûtî olabileceği muhtemeldir. Endülüs'te gelişen müzik bilimi üzerine kapsamlı çalışmalarıyla öne çıkan Julian Ribera, Rakûtî'nin Arap melodilerini Cantigas de Santa María'ya uyarlamış olabileceğine dikkat çekmektedir[1445].

Hz. Meryem'in aziz hatırası için kaleme alınan bu eserde Müslümanlara dair görsellerin yer alması bu çalışmanın hazırlanmasında ya da içeriğinde Müslümanların doğrudan katkısı olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. John Esten Keller, X. Alfonso devrinde Kastilya sarayının Endülüs'ten ve deniz ötesindeki İslâm topraklarından gelen pek çok yazar ve sanatkâra ev sahipliği yaptığını vurgulayarak Cantigas de Santa María'daki bazı mucizelerin yabancı dillerden gelen malzemeler sayesinde esere girmiş olabileceğini ileri sürmektedir[1446]. Buna ek olarak X. Alfonso'nun Endülüs'teki Granada merkezli Benî Ahmer Devleti'nin haricinde Mısır'daki Memlûk Devleti ile diplomatik ilişkiler geliştirdiği bilinmektedir. X. Alfonso'nun kroniği, *Alvandexaver* adlı Mısır hükümdarının elçisinin kralın

[1440] Julian Ribera, *Music in Ancient Arabia and Spain*, Stanford University Press, Londra, 1929, s. 190.
[1441] Ruiter, *a.g.e.*, s. 311.
[1442] Ribera, *a.g.e.*, s. 193.
[1443] Lisânüddin İbnü'l Hatîb, *a.g.e.*, c. III, s. 48.
[1444] Harvey, *a.g.m.*, s. 109.
[1445] Ribera, a.g.m., s. 224.
[1446] Keller, *a.g.e.*, s. 74.

Sevilla'da bulunduğu bir zamanda huzuruna geldiğini anlatmaktadır[1447]. Buradaki ifade el-Muzaffer nisbesiyle tanınan X. Alfonso'nun çağdaşı olan Memlûk Sultanı Kutuz'u işaret etmektedir. Kronikte Memlûk Sultanı tarafından krala değerli kumaşlar, nadir bulunan güzel mücevherlerin yanı sıra bir fil, zürafa ve başka hayvanlar hediye edildiği zikredilmektedir[1448]. Bu hediyeler arasında herhangi bir kitap bulunup bulunmadığı konusunda kaynaklar sessizliğini korumaktadır. Ancak X. asırda Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'a hediye olarak gönderdiği bilimsel eserler hatırlanırsa bu elçi teatilerinde bilimsel eserlerin Endülüs ya da diğer İslâm devletlerinden Kastilya Krallığı'na gönderilmiş olması ihtimal dahilindedir.

Hazırlanma aşamasında Müslümanların doğrudan bir katkısı olsun ya da olmasın Cantigas de Santa María, içerdiği minyatürler sayesinde Ortaçağ Hristiyan İspanyası'nda Müslüman algısının önemli bir örneğini sunmaktadır. Bilge Alfonso'nun İslâm ve Müslüman tasavvurunun eserde Müslümanlara karşı tavrın belirlenmesinde etkili olmuş olabileceği unutulmamalıdır. Diğer taraftan eserin teknik özelliklerinin daha önceki asırlarda Müslüman müzisyenlerin eserleriyle benzerlikler taşıması Cantigas de Santa María'nın İslâmî kaynakları olabileceğini akla getirmektedir. Sonuç olarak Bilge Alfonso himayesinde hazırlanan Cantigas de Santa María, kralın kültürel faaliyetleri kapsamında hazırlanan en önemli eserlerden biri olmasının yanında XIII. asır İspanyası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin panoramasını sunması bakımından da değerli bir vesikadır.

4.4.4. Oyun ve Eğlence Kültürü

Ortaçağ Avrupası, zamana ve bölgeye göre farklı etkinlikler bulunsa da genel olarak zengin bir eğlence kültürüne sahipti. At yarışları, avcılık, şahin yetiştiriciliği ve çeşitli sporların yaygın olarak icra edildiği bilinmektedir. Bununla birlikte masa oyunları da zamanla eğlence hayatında önemli bir yer edindi. Masa oyunları arasında satranç oyunu Ortaçağ Avrupa tarihinde aristokratların eğitimi ve sosyalleşmesini

[1447] Alfonso X el Sabio, *Crónica de Alfonso X*, (çev. Shelby Tracker, Jose Escobar), The University Press of Kentucky, Kentucky, 2002, s. 47.
[1448] Alfonso X el Sabio, *Crónica de Alfonso X*, s. 47.

gibi fonksiyonlara sahipti. Bununla birlikte Ortaçağ Hristiyan dünyasındaki din adamları ekseriyetle satranç gibi masa oyunlarına karşıt bir duruş sergilediler[1449].

X. Alfonso, yaşadığı çağın trendini takip eden bir kral olarak binicilik ve avcılığa ek olarak bahsi geçen oyunlara meraklıydı. Nitekim o, bu merakının bir sonucu olarak krallık tacını giydikten sonra himayesindeki âlimlere masa oyunları hakkında bir eser kaleme alınmasını emretti. Bu emir doğrultusunda Ortaçağ'da bu alandaki en önemli yapıtlardan birisi olan *Libro de los Juegos (Libro del Ajedrez, Dados y Tablas)* adlı eser Kastilyaca olarak hazırlandı.

4.4.4.1. Libro de los Juegos (Libro del Ajedrez, Dados y Tablas)

Satranç, dama ve diğer masa oyunlarının köklü bir tarihi geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında en yaygın oyunlardan olan satrancın Hindistan, Çin, İran, Rusya, Arabistan, İrlanda, Yunanistan ve Mısır coğrafyalarından birisinde ortaya çıktığına dair çeşitli iddialar bulunsa da ağırlıklı olarak oyunun anavatanının Hindistan olduğu düşüncesi daha yaygın bir kabul görmektedir. Firdevsî, meşhur Şehname'sinde satranç oyununun Hindistan menşeli olduğunu iddia etmektedir. Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî de Hindistan kültürüne dair çok değerli anekdotlar aktardığı *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı eserinde satranç oyununun oynanışı ve oyundaki taşların görevlerini izah etmektedir. İslâm dünyasında Emevîler devrinde şöhret kazanan bu oyunun Doğu İslâm dünyasında tanındığı bilinmektedir. İbnü'n-Nedîm, X. asırda doğuda yaşayan es-Sûlî adlı âlimin satranç oyununda üstat bir oyuncu olduğunu zikretmektedir[1450]. Satranç oyununun zamanla Kuzey Afrika'ya ve oradan da Endülüs'e yayıldığı düşünülmektedir. Hristiyanların Müslümanlarla yoğun etkileşim halinde olduğu İber Yarımadası'da satrancın tanınıp yaygınlık kazanmasıyla oyun diğer Avrupa ülkelerinde de tanınıp oynanmaya başladı.

Satranç İslâm dünyasında ortaya çıkışından kısa bir süre sonra Endülüs'e yayılarak farklı şehirlerde yaygın olarak tercih edilen ve sevilen bir oyun haline geldi. Satranç oyununun Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki yolculuğu

[1449] Robert Bubczyk, "'Ludus Inhonestus et Illicitus?' Chess, Games, and the Church in Medieval Europe", *Games and Gaming in Medieval Literature*, (ed. Serina Patterson), Palgrave, New York, 2015, s. 24.
[1450] İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 454.

hakkında Arap kaynakları ilginç anekdotlar aktarmaktadır. Devrin önde gelen Müslüman müelliflerinden Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib* adlı eserinde Endülüslü vezir ve şair İbn Ammâr'ın Kastilya Kralı VI. Alfonso arasında gerçekleşen satranç oyununa değinmektedir. Sevilla (Sevilla) merkezli Abbâdîler'in emiri Mutazıd oğlu Mu'temid Alellah ile gençliğinden itibaren yakın dostluk kuran İbn Ammâr onun emir olmasıyla vezirlik makamına getirildi. İbn Ammâr, Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun Sevilla'ye saldırısını engellediği gibi diplomatik faaliyetleriyle büyük yararlılıklar gösterdi. Abdülvâhid el-Merrâkûşî'nin anlatısına göre bir gün İbn Ammâr, Mu'temid'in elçisi sıfatıyla VI. Alfonso ile görüşür ve kral ona satranç oyununda ne seviyede olduğunu sorar. Kralın hayranlık duyduğu satranç takımına sahip olan İbn Ammâr onunla satranç oynamayı şartlı olarak kabul eder. İbn Ammâr oyunu kaybederse takımı krala vereceğini, kazanırsa kraldan bir isteği olacağını dile getirir. VI. Alfonso bu teklifi kabul eder ve oyunu İbn Ammâr kazanır[1451].

Abdülvâhid el-Merrâkûşî'nin anlatısı satranç oyununun İber Yarımadası'nda henüz XI. asırda Endülüslü Müslümanlar sayesinde Hristiyanlar arasında tanındığını göstermektedir. Daha sonraki asırlarda bölge Hristiyanlarının bu oyuna ilgisi artmış ve başta satranç olmak üzere çeşitli oyunlara dair müstakil eserler hazırlanmaya başlamıştır.

İber Yarımadası Avrupa'da eğlence kültürünün en canlı yaşandığı bölgelerdendi. Bilge Alfonso'nun entelektüel birikimi ve vizyonunun genişliği onun farklı konulara ilgi duymasını sağladı. Onun bilimsel himaye ve teşviki sayesinde stronomi, hukuk, tarih ve edebiyat gibi birbirinden farklı bilimlerde zengin ve hacimli külliyatlar meydana geldi. Bu külliyata dahil edilen eserlerde birisi de masa oyunlarına dair hazırlanan *Libro Ajedrez, Dados y Tablas (Satranç, Zar ve Masa Oyunları)* adıyla da bilinen *Libro de Juegos (Oyunlar Kitabı)* adlı çalışmaydı.

X. Alfonso himayesinde hazırlanan Las Siete Partidas'ta çocukların eğitimi hususunda eğlence ve oyunun gerekliliği şu sözlerle vurgulanmaktadır:

> "*Bir kral, çocuğuna ne öğretilmelidir? Okuma ve yazma bilmek, istediklerini daha kolay öğrenmek ve sırlarını daha iyi tutabilmek için onu*

[1451] Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, c. IV, Editora Marraqui, Tetuan, 1955, s. 92-93.

anlayanlara büyük fayda sağlıyor. Ayrıca onlara nasıl ata binecekleri, avlanacakları ve her türlü oyunu oynayacakları öğretilmelidir."[1452]

X. Alfonso'nun 1252 ile 1284 yılları arasını kapsayan saltanat yıllarında oluşturulan Las Siete Partidas adlı kanun külliyatı din adamlarının oyunlara karşı tavrının nasıl olması gerektiği hususunda özel hükümler içermektedir. Las Siete Partidas, İber Yarımadası'ndaki din adamlarının av, atletizm, zar ve bazı masa oyunlarının oynamayı yasaklarken satranç oyununun yasak olduğuna dair bir hüküm içermemektedir[1453]. Söz konusu kanunlar satranç oyununun önemine işaret eden bazı bölümler de içermektedir. Siete Partidas'ın krallar ve savaşçılara dair hükümlere ağırlık veren ikinci bölümü satranç oyununun önemine işaret eden bazı tavsiyelere de yer vermektedir. Örneğin *"Bir Kralın Sıkıntı ve Tasa Zamanında Rahatlamak İçin Ara Sıra Başvurması Gereken Zevkler Hakkında"* başlığını taşıyan bölümde aktarılan şu ifadeler başta satranç olmak üzere masa oyunlarının faydalarına işaret etmektedir:

"Bundan önceki kanunlarda zikrettiklerimize ek olarak insanın tasa ve ızdırap çektiği zamanda rahat edebilmesi için tasarlanmış başka zevkler de vardır. Bunlar şarkı ve müzik aletleri dinlemek, satranç, dama ve benzeri oyunlar oynamaktır."[1454]

X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan bu eser, çeşitli masa oyunlarının kuralları ve ayrıntıları hakkında malumat verip bu oyunları tasvir eden pek çok minyatüri içermektedir. Eserin mukaddime kısmında insanlık tarihinde oyunlarının nasıl ve ne sebeple ortaya çıktığı hakkında muhtasar bir bilgi verdikten sonra oyun türlerine değinilmektedir. Bu kısımda at üstünde cirit ve mızrak fırlatmak, eskrim, dövüş, koşu, taş ve dart atma gibi pek çok oyun türü sayılmaktadır[1455]. Masa oyunlarının ayrıca kategorize edildiği eserde satranç, masa ve zar gibi oyunların gece ya da gündüz fark etmeksizin herkes tarafından sevilerek oynandığı ifade edilmektedir[1456].

Eserin girişinde Bilge Alfonso'nun bu çalışmanın hazırlanmasındaki rolü şu sözlerle ifade edilmektedir:

[1452] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. II, s. 51.
[1453] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. I, s. 52.
[1454] Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, c. II, s. 40.
[1455] Alfonso X el Sabio, *Libro Ajedrez, Dados y Tablas*, folyo I, https://imagenes.patrimonionacional.es/iiif/2/T-I-6%2FFOL-0001R.jpg/full/2496,/0/default.jpg (Erişim tarihi 19.06.2022)
[1456] Alfonso X el Sabio, *Libro Ajedrez, Dados y Tablas*, folyo: I. https://imagenes.patrimonionacional.es/iiif/2/T-I-6%2FFOL-0001V.jpg/full/2496,/0/default.jpg (19.06.2022)

> *"Kastilya, Toledo, Leon, Galiçya, Sevilla, Cordoba, Murcia, Jaen ve Algavre Kralı olan Don Alfonso, Tanrı'nın lütfuyla bu oyunların satranç, zar, masalar gibi en güzel şekilde yapıldığı hakkında konuştuğumuz bu eserin yazılmasını emretti. Ve bu oyunlar birçok yönden bölünse de satranç diğerlerinden daha asil ve fazla ustaca olduğu için ondan önce bahsediyoruz."*[1457]

Satranç oyununun diğer masa oyunlarından daha değerli görüldüğüne dair eserin farklı bölümünde bazı ifadeler yer almaktadır. Burada satranç oyununun nasıl oynandığı, taşlarının görevlerinin ne olduğu ve nasıl hareket ettikleri gibi pek çok konuya değinilmektedir[1458].

Libro de Ajedrez, Dados y Tablas, içerdiği metinlerin yanı sıra minyatürleriyle de Geç Ortaçağ Hristiyan İspanyası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerine adeta ışık tutmaktaydı. Nitekim eserde bir Müslüman ve Hristiyanı karşılıklı satranç oynarken tasvir eden renkli görseller mevcuttur. Burada tasvir edilen Müslümanın saray çevresinde bulunan Rakûtî ya da Bernardo el Arabigo benzeri bir Müslüman mı yoksa Kastilya topraklarında yaşayan herhangi bir Müslümanı mı temsil ettiği bilinmese de bu minyatür oyunun o yıllarda iki dinin mensupları arasında yaygın olarak oynandığına işaret etmektedir. Olivia Remie Constable, daha önce iktibas yaptığımız Kastilya Kralı VI. Alfonso ile İbn Ammâr arasında gerçekleşen satranç oyununun anlatıldığı Abdülvâhid el-Merrâkûşî'nin eserinin bir kopyasının Kastilya kraliyet sarayında bulunma ihtimalinden yola çıkarak bu anlatının Libro de Ajedrez, Dados y Tablas'a girmiş olabileceğini ileri sürmektedir[1459]. Jose S. Gil ise eserin Hint orijinli olduğunu vurgulayarak Arapça ve Farsça versiyonlar aracılığıyla Avrupa'da yayılma imkânı bulduğunu dile getirmektedir[1460].

Eserin Müslümanlarla Hristiyanların satranç oynadığını gösteren minyatürlerinde Müslüman satranç oyuncularının üç oyunda da Hristiyan rakiplerine üstünlük kurduğu görülmektedir[1461]. Eserde Müslümanların bu üstünlünlüğe atıfta

---

[1457] Alfonso X el Sabio, *Libro Ajedrez, Dados y Tablas*, folyo: I. https://imagenes.patrimonionacional.es/iiif/2/T-I-6%2FFOL-0001V.jpg/full/2496,/0/default.jpg (22.05.2022)

[1458] Alfonso X el Sabio, *Libro Ajedrez, Dados y Tablas*, folyo: II https://imagenes.patrimonionacional.es/iiif/2/T-I-6%2FFOL-0001R.jpg/full/2496,/0/default.jpg (22.05.2022)

[1459] Olivia Remie Constable, "Chess and Courtly Culture in Medieval Castile the Libro de Ajedrez of Alfonso X, el Sabio", *Speculum*, c. LXXXII, no: 2, 2007, s. 334.

[1460] Gil, *a.g.e.*, s. 85.

[1461] Constable, *a.g.m.*, s. 343.

bulunulması, Müslümanların satranç oyununun yarımadadaki gerçek üstatları olduğunu vurgulanması şeklinde yorumlanabilir.

X. Alfonso devrindeki bilimsel gelişmelere odaklanan Titus Burckhardt, kralın himayesinde hazırlanan masa oyunlarına dair bu eserin oluşturulmasında Arap kaynaklarından istifade edildiğini ileri sürmektedir[1462]. John Esten Keller ise eserin Arapça'dan Kastiyaca'ya tercüme edildiğini ancak bu tercümeye bazı eklemeler yapıldığına işaret etmektedir[1463]. İslâm topraklarında Razî, Ebubekir es-Sulî, Keykavus b. İskender ve Râvendî gibi satranç usullerine dair eserler veren âlimlerin varlığı satranç başta olmak üzere masa oyunlarıyla ilgili İslâm eserlerinin öncelikle Endülüs'e ve oradan da Hristiyan İspanya'ya geçmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil devrinde yaşamış satranç ustalarından Razî ve Adl'ın satranç oyununa dair eserlerinin Kastilya topraklarında bilindiğini ve bu eserlerdeki oyun stratejilerinin Libro de Juegos'ta yeniden düzenlenerek yer aldığı yönünde iddialar mevcuttur[1464]. Bununla birlikte Murcia şehrinde Hristiyan idaresi altında bir süre yaşayan İbnü'l Reşik'in aynı yıllarda dairesel bir satranç oyununu icat ettiği düşünülmektedir[1465]. X. Alfonso'nun Muhammed b. Ahmed Rakûtî ile olan temasının bir benzerini aynı şehirde yaşayan başka bir âlim olan İbnü'r-Reşik ile kurarak bu oyunlar kitabının hazırlanmasında ondan ilham almış olabileceği de göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

4.4.4.2. Avcılık

X. Alfonso'nun ilgi duyduğu konulardan birisi de avcılıktı. Himayesinde hazırlanan Cantigas de Santa María'da yer alan ve onu şahin uçururken tasvir eden bir minyatürde bu ilgi açık bir şekilde kendini göstermektedir[1466]. IX. asırda Muhammed b. Abdullah Ömer b. Bâzyâr tarafından kaleme alınan başta şahin olmak üzere kuşlar ve avcılık ile ilgili *Kitabü'l Cevarih* adlı kitap mevcuttu. X. Alfonso'nun bu eseri *Libro de las Animalias que Casan* başlığıyla Arapça'dan Kastilyaca'ya

[1462] Titus Burckhardt, *La Civilizacion Hispano-Arabe*, Allianza Universidad, Madrid, 1999, s. 143.
[1463] Keller, *a.g.e.*, s. 147.
[1464] Olivia Remie Constable, "Chess and Courtly Culture in Medieval Castile the Libro de Ajedrez of Alfonso X, el Sabio", *Speculum*, c. LXXXII, no: 2, 2007, s. 339.
[1465] Conrad, *a.g.m.*, s. 151.
[1466] Doubleday, *a.g.e.*, s. 72. Ayrıca bknz. Görseller: II

tercüme ettirdiği bilinen bir gerçektir. Onun bu eserin tercümesini 1250 yılında henüz prens iken sipariş ettiği düşünülmektedir[1467].

Tarihçi Bar Hebraeus, Antakyalı Teodorus'un Süryanice ve Latince birikime sahip Yakubi bir Hristiyan âlim olduğunu ve Antakya, Musul, Bağdat ve Ermenistan'ı ziyaret ettiğini ve son olarak İtalya'ya ulaşarak II. Frederick'in sarayına girip kralın saygısına mazhar olduğunu zikretmektedir[1468]. Arapça bilimsel eserler hakkında derin bilgi sahibi olan Antakyalı Teodorus, Sicilya'da bulunduğu sırada Moamin adıyla bilinen şahincilikle ilgili bir eseri kral için Latince'ye tercüme etti. Fuat Sezgin, bu eserin X. Alfonso döneminde avcılıkla ilgili bir eserin Arapça'dan Kastilyaca'ya tercümesi arasındaki bağlantıyı şu sözlerle vurgulamaktadır:

> *"Bu eser Moamin adıyla günümüze ulaşmıştır ve büyük ölçüde veterinerlik karakteri* taşımaktadır. *Arapça orijinalinin (ki bugüne kadar bulunamamıştır), çeyrek yüzyıl sonra X. Alfonso'un direktifiyle İspanyolca'ya çevrilmiş olan Arapça 'şahincilik kitabı'nın orijinalle çok sıkı bir yakınlıkta bulunduğu tahmin olunabilir." [1469]*

İtalya'da II. Frederick himayesinde özgür bir ortamda bilimsel faaliyetlerini yürüten Antakyalı Teodorus burada meşhur İtalyan matematikçi Leonardo Fibonacci ile bilimsel konularda rekabet ediyordu[1470].

Don Juan Manuel, amcası X. Alfonso'nun avcılıkla ilgili kitapları olduğunu zikretmesi kralın bizzat bir avcılık kitabı yazmış olabileceğini akla getirmektedir. IX. asırdan kalma Moamin Kitabı olarak da bilinen av hayvanlarına dair eserin XIII. asrın ikinci yarısında Kastilyaca bir versiyonu olduğu yönünde rivayetler mevcuttur[1471].

Avcılık ve kuşlarla ilgili eserler sadece Kastilya Krallığı'nda değil İber Yarımadası'nın diğer bölgelerinde de ilgi görüyordu. Katalan tarih yazımının en değerli yapıtlarından olan Aragon Kralı I. Jaime'nin otobiyografik eseri olan *Llibre dels Fets*, avcılık konusunda bir anekdota yer vermektedir. Kronikteki anlatılana göre bu devirde Hristiyanlarla mücadele eden Müslüman kumandan el-Ezrak 1254 yılında

---

[1467] Dennis P. Seniff, "Hunting Literature", *Medieval Iberia: an Encyclopedia*, Routledge, New York, 2013, s. 401.
[1468] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 153.
[1469] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 154.
[1470] Benjamin Z. Kedar, Etan Kohlberg, "The Intercultural Career of Theodore of Antioch", *Mediterranean Historical Rewiev*, 10:1-2, s. 167.
[1471] Alvar, *a.g.e.*, s. 117.

X. Alfonso'nun yanına geldiğinde kral avlanmakla meşguldü[1472]. Müslüman lider el-Ezrak ile karşılaşınca X. Alfonso'nun ona avlanmayı bilip bilmediğini sorusuna karşılık olarak el-Ezrak dilerse Aragon kaleleri avlayabileceği cevabını verdiği bilinmektedir[1473].

4.5. X. ALFONSO HİMAYESİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN İSLÂM BİLİMLERİNE YÖNELİK ÇALIŞMALARIN SONRAKİ DEVİRLERE ETKİLERİ

Ortaçağ kaynaklarının entelektüel karakterine defaatle atıfta bulunduğu X. Alfonso, öğrenmeye olan tutkusu, bilimsel üretimi teşviki ve âlimleri himayesi sayesinde Ortaçağ'da bilimin gelişmine katkı sağlamış öncü bir kral olarak göze çarpmaktadır. Bilimin hemen her alanıyla ilgilenen X. Alfonso, Kastilya topraklarında Doğu ve Batı kültürünü çerçeveleyen büyük bir kültürel yenilenmenin babası olarak telakki edilmektedir[1474]. Yeğeni Don Juan Manuel'in X. Alfonso'nun "bilgiyi ileriye taşımak ve krallıklarını soylulaştırmak için" bilimsel eserler hazırlanmasını emrettiğini dile getirmesi dikkate değerdir[1475]. Ortaçağ İspanyası'nda kültürlerarası temaslar üzerine çalışan John V. Tolan, kralın devleti idare ederken benimsediği ideolojik temeller arasında Hristiyan devlet idaresinin topraklarında yaşayan Müslüman halkın korunmasının yanı sıra Müslümanların kültürünün sahiplenilmesi ve bunun akabinde millileştirilmesi gibi amaçlar olduğunu vurgulamaktadır[1476]. Zira İslâm bilim ve kültürüne ilgisiyle bilinen kralın telif ve tercüme faaliyetleri ve hazırlattığı yasalardaki Müslümanlarla ilgili hükümlere bakıldığında onun böyle bir amaca sahip olduğu çıkarımı yapılabilir.

Aklî ve naklî bilimlere olan merakı ve âlimlere karşı kültürel himayesiyle maruf olan Bilge Alfonso'nun 1252-1284 yılları arasını kapsayan saltanat devri, İspanyol bilim ve kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Prenslik yıllarından itibaren gelişen entelektüel birikimi tahta çıktığında kralın kültürel programının şekillenmesine zemin hazırladı. Bilimi üst düzey bir meşgale olmaktan çıkarıp halkın

[1472] Jaime de Aragon, *a.g.e.*, s. 494.
[1473] Jaime de Aragon, *a.g.e.*, s. 495.
[1474] Villanueva, *a.g.e.*, s. 63.
[1475] Don Juan Manuel, *Crónica Abreviada*, s. 38.
[1476] Tolan, *Saracens*, s. 193.

istifadesine sunma ve halkı daha eğitimli hale getirme amacını taşıyan kral devrin önde gelen âlimlerini sarayında toplayarak tarihten astronomiye, edebiyattan hukuka, teolojiden eğlence kültürüne kadar çeşitli disiplinlerde eserler hazırlanmasını sağladı. Ağırlıklı olarak Kastilyaca kaleme alınan bu eserler daha sonraki yıllarda farklı dillere tercüme edilerek Avrupa'nın farklı bölgelerindeki bilim çevrelerinde ciddi bir etki yarattı.

Astronomi sahasında hazırlanan eserler Kastilya-Leon kralının himayesinde hazırlanan eserler arasında göze çarpıyordu. Toledo şehrinde yapılan hesaplamalar sonucunda hazırlanan *"Alfonso Tabloları"* bilhassa XV. asırda Avrupa'da yaygınlaşmaya başladı. Bu tablolar Latince'ye tercüme edilip *"Tabulae Alphonsinae"* ya da *"Tabulae Toletanae"* adıyla tanındı[1477].

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen eserler daha sonraki yıllarda Avrupa'nın muhtelif bölgelerinde farklı dillere tercüme edildi. Libro Complido ilk olarak Arapça'dan Kastilyaca'ya daha sonraki asırlarda ise Judeo-Portekizce ve İbranice'ye tercüme edildi[1478].

X. Alfonso himayesinde hukuk alanında hazırlanan eserler, Kastilya Krallığı'nda yaşayan Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler sosyal statülerine, sahip oldukları temel hak ve hürriyetlerinin yanı sıra gündelik yaşama dair muhtelif meselelere değinmektedir. Başta Ortaçağ'ın en kapsamlı kanun koleksiyonu olarak görülen Las Siete Partidas olmak üzere bu dönemde hazırlattığı eserler kralın "kanun koyucu" bir idareci olarak tanınmasını sağladı. Zira tarihi kayıtlar, onun emriyle hazırlanan hukuksal metinlerin daha sonraki yıllarda farklı coğrafyalarda ortaya çıkan hukuksal eserlerin üzerinde etkisi olduğuna delalet etmektedir. Ortaçağ'ın önde gelen Yahudi tarihçilerinden Abraham ben Solomon de Torrutiel, kralın himayesinde üretilen hukuksal metinlerden en önemlisi olan Las Siete Partidas'ın sonraki yıllarda farklı coğrafyalarda yaratmış olduğu etkiden şu sözlerle bahsetmedir:

> *"Bütün bilimlerde bilge olan Kral Alfonso, kendi emirlerini ve yasal pratiklerini "Siete Partidas" adı altında düzenleyerek ve toplayarak halkını tutmak ve yargılamak için düzenledi. Bu çalışma zamanının başlıca krallarına*

[1477] Pidal, *a.g.m.*, s. 33.
[1478] Szpiech, *a.g.m.*, s. 48.

ve bilge adamlarına ve sonrakileri bugüne kadar bu süreçte kendilerini yönetmeleri konusunda hemfikir olarak tüm ülkelere yayıldı."[1479]

Ortaçağ İslâm medeniyetinin en büyük bilim havzalarından olan Endülüs coğrafyasındaki İslâm ilmî birikimi XII-XIII asırlarda ağırlıklı olarak Kastilya Krallığı üzerinden Hristiyan Avrupa'ya taşındı. Bu bölgelerden birisi de İslâm kaynaklarında "Algarbe" adıyla zikredilen Portekiz topraklarıydı. Mülûkü't-Tavâif devrinde Batalyevs merkezli Eftasî emirlerinin gayretleri sonucunda bölgede İslâm bilim ve kültürü gelişti. Lizbon ve Beja gibi şehirlerde mescitlerin yanı sıra kütüphanelerin de Portekiz'de İslâm biliminin gelişimine katkı sağladığı düşünülmektedir[1480].

XII. asra kadar İslâm idaresi altında kalan Portekiz'de 1185 yılında I. Afonso'un önderliğinde Portekiz Krallığı kuruldu. Bölgenin en büyük şehirlerinden Uşbûne ve Santarem'in 1147 yılında I. Afonso tarafından zaptedilmesiyle buradaki İslâm hâkimiyetinin iyice zayıfladı. Kral I. Alfonso Uşbûne'yi ele geçirince şehirde yaşayan Müslümanların Mouraria adlı bölgede yaşamalarına müsaade etti.[1481]

"Çiftçi kral" ve "Ülkesinin babası" adıyla da bilinen ve 1279-1325 yılları arasında hüküm süren Portekiz Kralı Dinis, Portekiz Kralı III. Alfonso'nun oğlu ve X. Alfonso'nun torunuydu[1482]. Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi bir tahsil gören Dinis'in edebiyata özel bir ilgisi bulunuyordu. Bu ilgisi onun *Livro de Trovas* adlı 138 şiirden oluşan bir eser kaleme almasını sağladı. Portekiz tarihinde önemli bir yere sahip olan Kral Dinis, ülkesinde tarım ve ticareti geliştirip müreffeh bir ülke yaratmakla kalmayıp eğitim ve öğretim faaliyetlerine de öncülük ederek pek çok eğitim müessesi kurdu. Banisi olduğu eğitim müesseselerinden belki de en önemlisi 1290'da Lizbon'da kurulan ve 1308'de Coimbra'ya taşınan üniversitesiydi[1483]. Kral sadece bilime ilgi duymakla kalmıyor Kastilyaca ve Latince'den Portekizce'ye bilimsel eserler tercüme ederek Portekiz topraklarında ana dilde ciddi bir literatürün oluşmasına katkı sağlıyordu. Kastilyaca'dan Portekizce'ye yapılan tercümeler

[1479] Abraham ben Solomon de Torrutiel, *a.g.e.*, s. 274.
[1480] Disney, *a.g.e.*, s. 62.
[1481] Ervin Isak Jacop Rosenthal, "Portekiz'de Arap Nüfûzunun İzleri", (çev. Yusuf Alemdar), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII-II, 2008, s. 492.
[1482] Alfonso X el Sabio, *Crónica de Alfonso X*, s. 72.
[1483] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 844.

arasında dedesi X. Alfonso himayesinde hazırlanan *Historia Geral de Hespanha* başlığıyla da bilinen kroniğin de bulunduğu bilinmektedir[1484].

Portekiz Kralı Dinis tıpkı dedesi gibi İslâm bilim ve kültürüne ilgi duyuyordu. Bu ilgisi onu İslâm bilim tarihinin öncü âlimlerden bazılarının eserlerini tercüme etmeye sevk etti. Endülüslü tarihçi ve coğrafyacı Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin (ö. 955) Endülüs'ün tarihi ve coğrafyası hakkında çok değerli malumatın bulunduğu *Ahbâru mülûki'l-Endülüs* adlı eserinin Kral Dinis'in emriyle Müslüman bir âlim olan Maese Mahomed'in (el-Mu'allim Muhammed) sözlü tercümesine dayalı olarak Gil Peres adlı Arapça bilmeyen bir keşiş tarafından Portekizce'ye tercüme edildiği düşünülmektedir [1485] . Hristiyan İspanya'da bilim çevrelerince tanınan bu eserin Portekizce tercümesinden pek çok Kastilyaca versiyonun türediği bilinmektedir[1486].

Kral Dinis'in Portekiz topraklarında gerçekleştirdiği bilimsel faaliyetler X. Alfonso'nun himayesinde oluşturulan külliyat kadar kapsamlı bir üretimle sonuçlanmamış olsa da bazı yönlerden bu devirde yapılan çalışmalarla paralellik göstermektedir. Zira Dinis'in hukuki meselelerde Kastilya-Leon Kralı olan dedesi X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan Ortaçağ Avrupası'nın en büyük kanun koleksiyonlarından birisi olan Las Siete Partidas'ı benimsediğine yönelik iddia mevcuttur[1487].

Portekiz'i müreffeh bir ülke haline getirmek adına üstün gayret gösteren Kral Dinis entelektüel yönünün de etkisiyle bilime büyük önem verdi. İslâm bilimlerinin Hristiyan idaresi altındaki Portekiz'de tanınmaya başlaması önemli ölçüde onun bu gayretleri sayesindedir. Dinis, tıpkı İslâm bilimlerinin Kastilya topraklarında tanınıp yayılmasına öncülük eden dedesi Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun izinden giderek İslâm bilimlerinin Portekiz'deki resepsiyon sürecinde etkili bir role sahipti.

X. Alfonso himâyesinde gerçekleştirilen telif ve tercüme faaliyetlerinin müteakip asırlarda etkilerinin görüldüğü coğrafyalardan biri de Bohemya topraklarıydı. XIV. asrın ortalarında Prag Üniversitesi'nin kurulmasıyla gelişim

[1484] Sarton, *a.g.e.*, c. II, s. 844.
[1485] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 100.
[1486] Sezgin, *a.g.e.*, c. I, s. 100.
[1487] Catlos, *a.g.e.*, s. 80.

gösteren astronomi çalışmaları büyük bir gelişim gösterdi[1488]. Bohemya Kralı IV. Wenceslas'ın (ö. 1419) saltanat yıllarında Prag şehrinde astronomi alanında çok önemli gelişmeler kaydedildi. Bu yıllarda Prag şehrinde yapılan çalışmalarda X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan astronomik eserlerden istifade edilidiği düşünülmektedir[1489].

İslâm bilimlerinin başta İber Yarımadası olmak üzere Ortaçağ Avrupası'ndaki resepsiyon sürecinde Arapça'dan Kastilyaca'ya yapılan tercümelerin gerçekleştirildiği X. Alfonso devri, özel bir önemi haizdir. Bu devirde kral ekseriyetle Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme hareketine ağırlık vermişse de Latince'den Kastilyaca'ya tercüme edilen bilimsel eserler de mevcuttu [1490] . Bu dönemde daha önce herhangi bir Batı diline tercüme edilmemiş ve dolayısıyla Batılı entelektüellerce bilinmeyen eserlerin Kastilyaca'ya tercümesi, Müslümanların bilimsel metinlerinin İber Yarımadası ve kısmen Latin Hristiyan topraklarında daha tanınır hale gelmesini mümkün kıldı. Kimi araştırmacılar X. Alfonso'nun saltanat yıllarında gerçekleştirilen bu tercüme faaliyetlerini Toledo Tercümanlar Okulu'nun son devir faaliyetleri olarak kabul etse de kanaatimize göre durum böyle değildir. XIII. asırdaki bu tercümeler o zamana kadar İber Yarımadası'nda Arapça'dan yapılan tercümelerden birtakım farklılıklar arz ediyordu. Bahusus XII. asrın başından XIII. asrın ortasına kadar Toledo Tercümanlar Okulu'nda yapılan yoğun tercümelerle X. Alfonso himayesinde gerçekleştirilen tercümeler arasında birtakım benzerlikler olduğu gibi bazı temel farklılıklar da mevcuttu. Bu farklılıkları tespit edebildiğimiz kadarıyla maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Patronaj: XII. asrın ilk çeyreğinde başlayan ve Avrupa'nın farklı bölgelerinden Toledo'ya gelen âlimlerin katılımlarıyla Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetleri kapsamında gerçekleştirilen tercümelerde özelde Toledo Başpiskoposluğu'nun genelde ise kilisenin himayesi söz konusuyken X. Alfonso devrinde Arapça'dan Kastilyaca'ya yapılan tercümeleri himâye ve teşvik eden güç kilise değil bizzat kralın kendisiydi.

[1488] Alena Hadravavo, Petr Hadrava, "Astronomy in Prague: from the Past to Present", *Highlights of Astronomy*, (ed. Karel A. van der Hucht), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 5.
[1489] Eric Ramirez-Weaver, "Reading the Heavens: Revelation and Reification in the Astronomical Anthology for Wenceslas IV", *Gesta*, c. LIII, no: 1, 2014, s. 77.
[1490] Montserrat Pons Tovar, "La Traduccion de los Textos Latinos al Castellano en la Corte de Alfonso X el Sabio", *Anmal Electronica*, no: 29, 2010, s. 241-251.

2. Toledo Tercümanlar Okulu'nda gerçekleştirilen tercümeler Arapça'dan Latince'ye yapıldı. İslâm bilimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecinde XII. asırda ekseriyetle Arapça'dan Latince'ye tercümeler tercih edilirken XIII. asra gelindiğinde Kastilyaca, Katalanca ve İbranice gibi diğer dillere tercümeler de yaygınlık kazandı. X. Alfonso himayesinde yapılan tercümeler Arapça'dan Kastilyaca'ya olması yönüyle Toledo Tercümanlar Okulu'ndaki tercümelerden farklıdır.
3. Toledo Tercümanlar Okulu'nda yapılan tercümeler Avrupa'da Latince okuyucuya, dolayısıyla daha geniş bir entelektüel çevreye hitap ederken, X. Alfonso himayesinde gerçekleştirilen Arapça'dan Kastilyaca'ya yapılan tercümelerin Avrupa'daki etkileri Kastilyaca'nın yayılma alanının Latince'ye nispetle sınırlı olmasından dolayı daha kısıtlıydı. Buna rağmen daha önce ifade ettiğimiz şekilde Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen eserlerin bir kısmı Kastilyaca'dan Latince ya da Fransızca'ya tercüme edilerek Batı'daki bilim merkezlerinde daha tanınır hale geldi.
4. Toledo merkezli yapılan Latince tercümeler İspanyol halkının bilgi seviyesinin artırılmasını amaç edinmeksizin sadece İslâm bilimlerini alımlamaya odaklanırken X. Alfonso, İslam bilgi birikimini alımlamakla yetinmeyip bu birikimi Kastilya toplumuna sunarak halkını eğitmeyi da amaç edindi. Bu bağlamda bilimsel eserlerin halkın anlayabileceği daha yalın bir dille yazılmasını telkin eden kral, Kastilyaca'yı halkının gelişimi için bir araç olarak kullandı. Nitekim kimi araştırmacılar onu Kastilyaca'nın gelişimine sağladığı katkılardan dolayı "Kastilyaca nesrin babası olarak" tanımlamaktadır[1491].
5. Toledo Tercümanlar Okulu'nda ekseriyetle pozitif bilimler alanında kaleme alınmış Arapça eserler tercüme edilse de X. Alfonso bu bilimlerin yanında İslâm edebiyatı gibi konulara da ağırlık verdi.
6. Toledo Tercümanlar Okulu'nda faaliyet gösteren âlimlerin bir kısmı bahsi geçen tercümelerin yapılmasından sonra Endülüs'teki bilgi birikiminden mülhem olan bilgileriyle ilgili bilim sahalarında eser telif etmeye başladılar. Bilimlerin tasnifi konusunda Fârâbî'nin fikirlerinden açık bir şekilde

[1491] Harvey, *a.g.m.*, s. 111. Delgado, "Alfonso X.", s. 97

etkilenerek bu konuda tafsilatlı bilgiler içeren bir eser meydana getiren Dominicus Gundisalinus örneğinde de görüldüğü gibi Toledo Tercümanlar Okulu'nun mensubu bazı âlimlerin fikir dünyasında Müslümanların izleri görülmektedir. Ancak XIII. asırda X. Alfonso'nun saray âlimleri ve tercümanları söz konusu olduğunda tespitimize göre bu türden etkiler çok daha kısıtlıdır.

Hülasaten yukarıda bahsetmiş olduğumuz farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda X. Alfonso devrinde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri, Toledo Tercümanlar Okulu'ndaki tercümelerden bağımsız düşünülmelidir. Kimi araştırmacılar X. Arapça'dan Kastilyaca'ya tercümelerin yapıldığı X. Alfonso'nun saltanat yıllarını Toledo Tercümanlar Okulu'nun son devri olarak değerlendirirken biz bu devrin sıraladığımız gerekçeler sebebiyle ayrı bir alımlama süreci olarak telakki edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

SONUÇ

Hz. Muhammed öncülüğünde Medine merkezli olarak kurulan İslâm Devleti, onun vefatına kadar Arap Yarımadası'nın tamamında hâkimiyet tesis etti. İslâm peygamberinin vefatından sonra Hulefâyi Râşidîn devrinde Müslümanlar, devrin iki büyük gücü olan Bizans İmparatorluğu ve Sâsânîler'e karşı giriştikleri hâkimiyet mücadelesinde muktedir olup Irak, Suriye, İran ve Mısır gibi jeopolitik öneme sahip ülkeleri fethederek doğu ve batı yönünde sınırlarını genişlettiler. İlk dört halifenin siyasi ve askeri başarılarını, fethedilen bu bölgelerde gerçekleşen şehirleşme, sosyal düzenin tesisi, iktisadi faaliyetlerin gelişmesi ve bilim hayatında canlanması süreci takip etti. Emevîler devrinde İslâm hâkimiyeti batıda Fas'a kadar uzanırken 711 yılına gelindiğinde Müslümanlar İber Yarımadası'nı fethettiler. Abbâsîler devrinde ise Müslümanların bölgedeki kadim bilgi birikiminden tercümeler vasıtasıyla istifade etmeleri sonucunda bilim ve kültür hayatında çok önemli gelişmeler meydana geldi. Zaman içerisinde Şam, Bağdat ve Kahire gibi şehirler İslâm dünyasının doğudaki en gözde bilim merkezleri haline geldiler.

Batıda İspanya'nın fethiyle Avrupa'da ilk kez Müslümanlarla Hristiyanlar karşılaşmış ve bu iki topluluk arasında İber Yarımadası'nda yaklaşık dokuz asır devam edecek olan medeni ilişkiler başlamıştı. VIII. asrın ilk çeyreğinde bölge kontrol altına alındığında Müslümanlar genel nüfus içerisinde küçük bir kesimini oluştururken müteakip yıllarda Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki dinlerarası evlilikler ve gündelik yaşamdaki beşeri ilişkiler sonucunda yoğun bir İslâmlaşma görüldü. X. asra gelindiğinde Endülüs toplumunun kahir ekseriyeti Müslümanlardan oluşuyordu. Endülüs'teki gayrimüslimler, Müslümanlarla beşeri ilişkilerini geliştirdikçe onların kültürünü daha yakından tanıma imkânına sahip oldular.

Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin kurulmasını takip eden yıllarda Endülüslü âlimler doğuda önemli kültür merkezleri olarak şöhret kazanan Kahire, Şam, Bağdat, Kayrevan ve Mekke gibi İslâm şehirlerine ilim öğrenmek maksadıyla seyahat ederek (rihle) buralarda bilimsel faaliyetler yürüttüler. Bahsi geçen ilmî seyahatler

kapsamında doğu İslâm dünyasında seçkin âlimlerle temas kuran Endülüslü âlimler, burada edindikleri bilgi birikimi ve farklı bilim dallarında telif edilmiş özgün kitaplarla vatanlarına dönerek doğu İslâm dünyasının bilim geleneğini ve Endülüs'te daha önce bilinmeyen bilimleri bölgeye tanıttılar. Endülüs ile doğu İslâm dünyası arasında gerçekleştirilen karşılıklı rihlelerin de etkisiyle bölge birkaç asır içinde önemli bir kültür havzası haline geldi. Endülüs coğrafyasının zamanla önemli bir bilim havzası haline gelmesi doğudaki Müslüman âlimlerin ilgisinin bölgeye yönelmesine ve böylece İslâm dünyasının muhtelif şehirlerinde yaşayan bu seçkin âlimlerin bölgeye ilmî seyahatler gerçekleştirmelerine zemin hazırladı. VIII-XI. asırlar arasında Endülüs Emevî hükümdarları Cordoba'daki saraylarında seçkin âlimleri himaye ederek bilimin gelişmesini teşvik ettiler. Benzer şekilde XI. asırda Mülûkü't-Tavâif devrinde Cordoba, Zaragoza, Toledo, Sevilla ve Granada gibi Endülüs şehirlerini yöneten Müslüman emirler sadece kültürel patronajlarıyla değil aynı zamanda astronomi, matematik ve edebiyat gibi disiplinlere gösterdikleri ilgileriyle de öne çıktılar. Sahip oldukları seçkin âlimleri ve zengin kütüphaneleri sayesinde Endülüs şehirlerinin birkaç asır içinde Avrupa'nın en gözde kültür merkezleri arasına girdiği görülmektedir. İslâm öncesi devirden tevarüs eden kadim bilgi birikiminin Endülüslü âlimlerce devralınması, Endülüs'teki hükümdarların kültürel patronajı ve Endülüs ile doğu İslâm dünyası arasındaki rihleler aracılığıyla gerçekleşen bilgi dolaşımı sayesinde bölge, İslâm dünyasının en önemli bilim havzalarından birisi haline geldi.

Endülüs'ün önemli bir bilim havzası haline gelmesinde bahsi geçen hususların haricinde Hristiyan ve Yahudi âlimlerin sağladıkları katkı üzerinde özellikle durulmalıdır. Nitekim bu gayrimüslim âlimler, Müslümanların daha önce tanımadığı kendi bilim geleneklerinde var olan birikimi Endülüs'te İslâm idaresi altında gerçekleştirdikleri bilimsel faaliyetlerle Müslümanlara tanıttılar. Endülüs'teki Hristiyan ve Yahudi âlimler Latince, İbranice ve İber Yarımadası'nda konuşulan Roman dillerine hâkim olduklarından Müslümanların erişemediği kaynaklara erişim imkânına sahiplerdi. Bahsi geçen âlimler çok dilli özelliğe sahip oldukları için Endülüs bilim hayatında Müslümanlarla temasa geçerek onlara yeni bilgi kaynaklarını sunmuş oluyorlardı. Zamanla bu gayrimüslimler, Endülüs'te üstün bir medeniyet kuran Müslümanların kültür dili olan Arapça'ya ilgi duymuşlar ve bu dili

öğrenerek Müslümanların ilmî birikiminden istifade etmek için önemli bir fırsat yakalamışlardı. Nitekim IX. asır gibi çok erken bir devirde Endülüs'te yaşayan Hristiyanların İslâm kültürü ve Arapça'dan derin bir şekilde etkilenmeleri, bölgedeki bazı dindar Hristiyanları rahatsız etti. Endülüs başkentinde yaşayan dindar bir Hristiyan din adamı olan Cordobalı Alvarus'un (ö. 861) *Indiculus Luminosus* adlı eserinde Arapça'ya ve İslâm kültürüne hayranlık besleyen dindaşlarına yönelik tenkit ve serzenişi, İslâm kültürünün Endülüs üzerinden Batı Hristiyan dünyasına ne kadar çabuk nüfuz ettiğini göstermesi bakımında son derece önemli bir örnektir.

İslâm idaresi altındaki Endülüs'te gayrimüslimler gündelik hayatın hemen her alanında karşılaştıkları Müslümanlarla bilim hayatında da temasa geçerek zamanla onlarla müşterek bilimsel faaliyetler yürütmeye başladılar. Bahusus X. asırda başkent Cordoba'daki Endülüs Emevî Sarayı, zaman zaman bu türden verimli bilimsel işbirliklerine ev sahipliği yaptı. Sarayda hükümdarlar tarafından himaye edilen Hristiyan ve Yahudi âlimler burada telif ve tercüme faaliyetlerinde Müslüman âlimlerle uyum içerisinde çalıştılar. Bizans İmparatoru VII. Konstantin tarafından Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'a hediye olarak takdim edilen Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserinin Yunanca'dan Arapça'ya tercümesinde devrin seçkin Yahudi âlimi Hasday b. Şaprut'un yanı sıra bir Müslüman ve bir Hristiyan âlimin yer alması, hem Endülüs bilim hayatında farklı bilim geleneklerine ve dinlere mensup âlimlerin bilimsel işbirliğini, hem de yeni bilgi kaynaklarının Endülüs'e taşınma sürecinde gayrimüslim âlimlerin rolünü sarih bir şekilde ortaya koymaktadır.

Endülüs toplumunda Arapça'ya ve İslâm kültürüne ilgileriyle dikkat çeken Mozaraplar ve Araplaşmış Yahudilerin Endülüs bilim havzasındaki İslâm ilmî birikimin Avrupa'ya taşınma sürecindeki katkıları özellikle vurgulanması gereken hususlardan birisidir. VIII-XI. asırlar arasında İber Yarımadası'nda yaşayıp Arapça bilgileri sayesinde İslâm bilimlerine ilgi duyan Mozarap Hristiyanlar ve Araplaşmış Yahudiler, gerçekleştirdikleri telif ve tercüme faaliyetleriyle Endülüs'te farklı bilimlerin gelişim sürecinde "aktif katılımcı"; XII-XIII. asırları kapsayan İslâm bilimlerinin Endülüs'ten Batı'ya taşındığı resepsiyon sürecinde ise Arapça'dan Batı dillerine yaptıkları tercümelerle "bilgi taşıyıcısı" rolünü üstlendiler. Avrupa'nın farklı bölgelerinden Arapça bilimsel metinlerden istifade etmek için İber

Yarımadası'na akın eden Batılı âlimlerden bazıları burada bulundukları süre zarfında Arapça metinleri tercüme etmek için bu dile aşina olan Mozaraplar ve Araplaşmış Yahudiler ile birlikte verimli bir şekilde çalıştılar. Bu durum onların İslâm ve Batı medeniyetleri arasında köprü görevi üstlendiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Endülüs'ün büyük bir medeniyet olarak inkişaf etmesinde Hristiyanların ve Yahudilerin de büyük katkıları bulunuyordu.

Endülüs'ün bir bilim ve kültür merkezi olmasını sağlayan gelişmelerden birisi de Endülüs Emevî Devleti'nin Hristiyan devletlerle olan siyasi ilişkilerdi. Endülüs Emevî Devleti'nin X. asırda Avrupa'nın ve İslâm dünyasının başat siyasi teşekküllerinden birisi olarak öne çıkması, devrin önemli Batılı devletlerinin Endülüs Emevî Devleti ile diplomatik temaslar kurmaya sevk etti. Bizans İmparatorluğu'ndan Endülüs başkentine gönderdiği elçiler Cordoba'daki hilafet sarayına gelirken beraberlerinde VII. Konstantin'den III. Abdurrahman'a hediye olarak takdim edilmek üzere Dioscorides'in tıbba dair *De Materia Medica* ve Orosius'un tarih alanında kaleme aldığı *Libri Septem Adversus Paganos* adlı eserleri de getirdiler. Endülüs'te daha önce bilinmeyen bu iki eserin Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerden oluşan bilimsel heyetler tarafından Arapça'ya tercüme edilmesi Endülüs'teki bilim literatürünün zenginleşmesine katkı sağladı. Endülüs Emevî Devleti'nin Barselona Kontluğu ve Kutsal Roma İmparatorluğu ile olan diplomatik ilişkilerinde de buna benzer bilgi alışverişinin yaşandığı görülmektedir. Zira İspanyol bilim tarihçisi Jose Maria Millas Vallicrosa, Barselona şehrinden Endülüs Emevî başkenti Cordoba'ya gelen diplomat ve din adamlarının tercüme edilmiş eserlerin de yer aldığı bazı el yazmalarını Santa Maria de Ripoll Manastırı'na getirmiş olabileceklerini iddia etmektedir[1492].

Endülüs bilim havzasında gelişen İslâm bilimlerinin Pireneler'in ötesindeki Avrupa topraklarında tanınma sürecinin Toledo Tercümanlar Okulu'nun XII. asırdaki faaliyetleriyle başladığı yönündeki yaygın bir görüş bulunmaktadır. Ancak yaptığımız araştırmalar sonucunda Ortaçağ'ın özellikle Latince kaynaklarından edindiğimiz bilgiler, İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinin XII. asırdan daha erken bir devirde başladığına delalet etmektedir. Nitekim, Fransa'daki

[1492] Jose Maria Millas Vallicrosa, *Estudios Sobre Historia de la Ciencia Española*, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Madrid, 1991, s. 53.

St. Gerald Manastırı'nda faaliyetlerine devam ederken 967 yılında Trivium ve Quadrivium bilimlerinde tahsil görmek üzere Katalonya'ya gelen ve 970 yılına kadar burada ikâmet eden Aurillaclı Gerbert'in İber Yarımadası'nda bulunduğu süre zarfında gerçekleştirdiği bilimsel faaliyetler, İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde son derece önemli bir yere sahiptir. Devrin Latin kaynaklarında Aurillaclı Gerbert'in İslâm idaresi altındaki Cordoba'yı ziyareti ve Müslüman bir âlimle kurduğu irtibata dair verilen malumat, X. asır gibi çok erken bir devirde bu Fransız rahibin İslâm bilimleriyle olan tanışıklığını ortaya koyması bakımından son derece önemli bir tarihi vesikadır. Aurillaclı Gerbert'in hususi mektupları onun İslâm astronomisine olan aşinalığını açık bir şekilde göstermektedir. İber Yarımadası'ndan ayrıldıktan sonraki yıllarda Avrupa'da sayısız öğrenci yetiştiren Aurillaclı Gerbert, böylece İslâm bilimleriyle derinleşen bilgisini ve öğretisini Batı dünyasındaki bilim çevrelerine yayma imkânı buldu. X-XI. asırlarda Fransız âlimden başka yine onun öğrencisi olan ve astronomik çalışmalarıyla şöhret kazanan Chartresli Fulbert ve devrin bir diğer önemli âlimi Reichenaulu Hermann, özellikle İslâm astronomi literatürüne ilgi duyarak Müslümanların bu bilimdeki birikimlerinin Avrupa'ya taşınma sürecinde öncü rol oynadılar. Araştırmamız sonucunda ortaya koyduğumuz en önemli argümanlardan birisi İslâm ilmî birikiminin Endülüs üzerinden Avrupa'ya taşınma sürecinin, genel kanaat olan XII. asırda Toledo'da gerçekleştirilen Arapça'dan Latince'ye tercüme faaliyetleriyle değil, X. asırda Katalonya ve İber Yarımadası'nın diğer bölgelerinde başta Aurillaclı Gerbert olmak üzere Hristiyan âlimlerin İslâm bilimlerine yönelik çalışmalarıyla başladığıdır.

Farklı bilim dallarında yetişen velut âlimleri ve zengin kütüphaneleriyle parlak birer kültür merkezi haline gelen Endülüs şehirleri, asırlar boyunca İslâm medeni birikimine ev sahipliği yaptı. Bu şehirlerin Hristiyanların eline geçişi İber Yarımadası'nın siyasi haritasının değiştirmesinin ötesinde İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki etkileşimin seyrini de önemli ölçüde belirledi. Hristiyanların VIII. asırda Müslümanlara kaptırdıkları Endülüs şehirlerini geri alma idealine dönüşen Reconquista hareketinin ilk ciddi başarısı, 1085 yılında yaklaşık dört asır yarımadanın en önemli İslâm kültür merkezlerinden olan Toledo'nun zaptedilmesi oldu. Ortaçağ İslâm ve Hristiyan kaynaklarında seçkin âlimlere ev sahipliği yapan bir bilgelik merkezi olarak tasvir edilen Toledo'daki kütüphanelerde

bulunan özgün bilimsel eserler şehrin yeni sahipleri tarafından ilgiyle karşılandı. Din adamı olmasının yanında entelektüel yönüyle dikkat çeken Toledo Başpiskoposu Raymond de Sauvetat, yaklaşık olarak 1125 yılında daha önce Hristiyanlar arasında tanınmayan antik eserlerin ve Arapça bilimsel metinlerin değerini fark ederek Avrupalı âlimleri bu yeni bilgi hazinesinden istifade etmek için şehre davet etti. Bu davet üzerine başta İngiltere ve İtalya olmak üzere Avrupa'nın farklı bölgelerindeki bilim çevrelerinden şehre akın eden âlimlerin bölgedeki Hristiyan ve Yahudi âlimlerle olan işbirliği sonucunda Arapça bilimsel eserler, XII. asrın ilk çeyreğinden başlayarak tedricen XIII. asrın ortalarına kadar Toledo Tercümanlar Okulu'nda Arapça'dan başta Latince olmak üzere Batı dillerine tercüme edildi. XII. asırda tercümeler ekseriyetle Arapça'dan Latince'ye yapılırken XIII. asra gelindiğinde Latince'nin yanı sıra Kastilyaca, Katalanca, İbranice ve Eski Fransızca dillerine tercümeler de yapıldı.

Toledo Tercümanlar Okulu'nda Batı dillerine yapılan tercümelerle İslâm dünyasında kaleme alınmış Arapça bilimsel metinlerin Avrupa'ya taşınmakla kalmamış o devre kadar Latin Batı'da bilinmeyen antik bilim dünyasına ait eserlerin Müslümanlar tarafından üretilen Arapça versiyonlarının bilhassa Latince'ye aktarılmasıyla Hristiyan bilim çevrelerinde de tanınmasını sağlamıştı. İber Yarımadası'nda bulunduğu süre zarfında birçok Arapça eseri Latince'ye kazandıran Cremonalı Gerard'ın burada bulunduğu süre zarfında Batlamyus'un *Almagest* adlı eserine ulaşmak niyetinde olması Toledo'ya gelen Avrupalı âlimlerin İslâm bilimlerinin yanı sıra antik bilimlere ulaşmak konusunda ne kadar istekli olduklarını gösteren veciz bir örnektir.

İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon serüveninin en önemli devirlerinden birisi de hiç şüphesiz Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun (1252-1284) saltanat yıllarıdır. Araştırmacılar, Ortaçağ'da tıp, astronomi, matematik, felsefe, coğrafya, edebiyat ve teoloji gibi alanlardaki İslâmî birikimin Endülüs'ten Batı Hristiyan dünyasına taşınma sürecinde Toledo Tercümanlar Okulu'nda Arapça'dan Latince'ye yapılan tercümelere vurgu yapsalar da kanaatimize göre X. Alfonso himayesinde Arapça'dan Kastilyaca'ya gerçekleştirilen tercümeler de bu sürecin çok önemli bir merhalesini teşkil etmektedir. Nitekim İslâm kültürüne yoğun bir ilgi gösteren kralın emriyle Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilen eserlerin yanında

yine onun himayesinde telif edilen bazı eserlerde İslâm bilimlerinin etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Bazı araştırmacılar X. Alfonso devrindeki tercüme faaliyetlerinin Toledo Tercümanlar Okulu'nun son devri olarak telakki etse de kanaatimize bu devir sahip olduğu özellikler bakımından Toledo Tercümanlar Okulu'ndan farklı bir resepsiyon sürecidir. Nitekim Toledo Tercümanlar Okulu'nun tercüme faaliyetlerine bakıldığında Toledo şehrinin başpiskoposları nezdinde kilisenin himayesi söz konusuyken X. Alfonso devrinde kilisenin herhangi bir müdahalesi olmayıp bizzat kralın himaye ve teşviki söz konusudur. Toledo Tercümanlar Okulu'nda çalışan tercümanların bir kısmı aynı zamanda âlim özellikleriyle öne çıkarak İslâm bilim geleneği etkisinde birtakım bilimsel eserler telif ederken X. Alfonso'nun saray tercümanlarının böyle bir yönü olmaması iki devrin birbirinden farklı özelliklere sahip olduğunu gösteren bir diğer husustur.

X. Alfonso himayesinde tercüme ve telif edilen bu eserler daha önceki yıllarda Latince'ye tercüme edilen Arapça eserler kadar olmasa da İslâm bilimlerinin Hristiyan İspanya üzerinden Avrupa'da ilgi görmesine katkı sağladı. *Kitabü'l-Mirac* adlı eserin kralın emriyle *Libro de Escala Mahoma* adıyla Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edilmesinden sonra Latince ve Eski Fransızca'ya da tercüme edilmesi ve akabinde bilhassa İtalya olmak üzere Avrupa'da tanınması, X. Alfonso devrinde İslâm bilimlerine yönelik çalışmaların etki alanını göstermesi bakımından fevkalade önemlidir. Benzer şekilde İslâm astronomi geleneğinden derin bir şekilde etkilenen ve Kastilyaca olarak hazırlanan Alfonso Tabloları'nın daha sonra Latince ve İbranice'ye tercüme edilmesi Avrupa'daki Hristiyan ve Yahudi bilim çevrelerinde İslâm astronomisinin daha yakından tanınmasına hizmet etti. Arapça astronomik metinlerin Kastilyaca'ya tercüme edildiği ve bu orijinal metinlerin de katkısıyla X. Alfonso himayesinde üretilen astronomi külliyatının Bohemya Kralı IV. Wenceslas devrinde (ö. 1419) astronomi sahasında Prag'taki astronomi çalışmalarını olumlu yönde etkilemesi de yerel dilde hazırlanmış bu astronomik çalışmaların daha sonraki asırlarda farklı dillere tercüme edilerek ne kadar geniş bir etki alanına ulaştığını ortaya koymaktadır. Kastilya-Leon Kralı'nın saltanat yıllarındaki bilimsel gelişmelerin Portekiz Kralı Dinis devrinde (1279-1325) Portekiz'deki bilimsel çalışmalara örnek teşkil ettiği görülmektedir. Nitekim Kral Dinis, adeta entelektüel bir rol model olarak gördüğü dedesi X. Alfonso'nun kültürel mirasını sürdürerek

himayesinde birtakım bilimsel eserlerin telif ve tercümesini teşvik etti. Böylelikle Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun üretilmesine öncülük ettiği İslâm bilimlerini de kapsayan bilgi birikimi böylece Portekiz topraklarına taşındı.

İslâm-Batı ilişkileri tarihi nokta-i nazarından bakıldığında Endülüs coğrafyası Batı'nın İslâm'ı tanıdığı coğrafya olarak dikkat çekmektedir. Nitekim Doğu'daki Hristiyan din adamları Hz. Muhammed'in vefatından çok kısa bir süre sonra İslâm hakkında apolojik eserler üretmeye başladılarsa da Batı Hristiyan dünyasına İslâm'ın yeni bir din olarak tanınması Endülüs'te Müslümanlarla ortak bir yaşam alanını paylaşan Hristiyanların İslâm karşıtı söylemlere yer verdikleri eserler aracılığıyla oldu. IX. asırda Cordobalı Eulogius ve Cordobalı Alvarus ile başlayan İslâm karşıtı söylem, İslâm'ın ana kaynaklarına yönelik kapsamlı bir araştırma yapılmaksızın dile getirilirken XII. asra gelindiğinde Muhterem Peter bu dini, ana kaynaklarına dayalı olarak tanımak ve tanıtmak istedi. İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in onun himayesinde 1147 yılında Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin en yoğun olarak yaşandığı İspanya topraklarında tercüme edilmesi Avrupalıların İslâm'ı tanıma sürecinde son derece önemli bir kilometre taşıydı. VIII-XIII. asırlar arasında İber Yarımadası'nda yaşayan Hristiyan âlimlerin Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed ve İslâm dinine dair birtakım teolojik meseleleri ihtiva eden eserler telif etmeleri, hiç şüphesiz Avrupa'nın diğer bölgelerindeki Hristiyanların İslâm hakkında da derin bilgi sahibi olmalarını kolaylaştırdı. Modern Batı dünyasında İslâm'a dair düşüncelerin temeli büyük ölçüde Ortaçağ'da İber Yarımadası'nda Hristiyanların İslâm hakkında hazırladıkları bu eserlere dayanmaktadır.

Toledo Tercümanlar Okulu'nun tercüme faaliyetlerine başladığı XII. asrın ilk çeyreğinden X. Alfonso devrinin (1252-1284) sonuna kadar geçen süre zarfında Arapça'dan Latince, Kastilyaca, Katalanca, İbranice ve diğer Batı dillerine yapılan tercümelerle Ortaçağ'da Endülüs, Fas, Tunus, Mısır, Irak, Suriye ve İran gibi İslâm topraklarında yaşayıp tıp, astronomi, matematik, felsefe, teoloji ve edebiyat alanında eserler telif eden Müslüman âlimlerin eserleri ve fikirleri Batı'ya taşınmış ve müteakip asırlarda Avrupa'daki bilim çevrelerinde ciddi bir etki alanına sahip olmuştu. Bahsi geçen tercümeleri gerçekleştiren Avrupalı tercümanların önemli bir kısmı tercümanlığın yanında farklı bilim dallarında bilimsel faaliyetler yürüten seçkin âlimlerdi. Bu âlimler İber Yarımadası'nda Arapça'dan yaptıkları tercümeler

sayesinde Müslüman âlimlerin daha önce Hristiyan Batı'da bilinmeyen orijinal düşünceleriyle tanıştılar. Onların tercüme sürecinden sonraki yıllarda kaleme aldıkları eserlerde ise bu düşüncelerden ve İslâm bilgi birikiminden birtakım ilhamlar aldıkları görülmektedir. Toledo Tercümanlar Okulu'nun üretken tercümanı filozof Dominicus Gundissalinus'un bilimlerin tasnifine dair *De Divisione Philosophiae* adlı eserini kaleme alırken Fârâbî'nin aynı konuyu ele aldığı İhsâü'l-Ulûm'unda yer alan düşüncelerinden derin bir şekilde etkilenmiş olması bu durumu gösteren iyi bir örnektir.

Endülüs'teki İslâm ilmî birikiminin Batı'ya taşınma sürecinde İber Yarımadası'nda Arapça'dan Batı dillerine yapılan tercümelerin sadece Toledo şehrinde gerçekleştirildiği yönünde yaygın bir kanaat bulunsa da ulaştığımız veriler tercümelerin ana merkezi olarak Toledo olmakla birlikte yarımadanın farklı şehirlerinde de bahsi geçen tercümelerin yapıldığını ispat etmektedir. Sözgelimi Toledo Tercümanlar Okulu ile özdeşleştirilen tercümanlardan Santallalı Hugo'nun Başpiskopos Miguel'in himayesinde Tarragona'da; Kettonlu Robert ve Dalmaçyalı Hermann'ın ise Pamplona'da Arapça'dan Latince'ye yaptıkları tercümeler, İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecince İber Yarımadası'nda Toledo'nun dışında da tercüme ve aktarım merkezlerinin var olduğunu tasdik etmektedir.

Avrupalı entelektüeller, XII-XIII. asırlar arasında Toledo ve İber Yarımadası'nın diğer şehirlerinde Arapça'dan Batı dillerine gerçekleştirdikleri tercümeler sayesinde başta Endülüs olmak üzere Ortaçağ İslâm topraklarında yaşamış en seçkin âlimlerin eserlerine ve düşüncelerine aşina oldular. Bu süre zarfında farklı bilim dallarında çalışmalar yapan Müslümanların bilimsel eserleri tercümeler vasıtasıyla Avrupa'da tanınırken Batı düşüncesinde en derin etkiyi bırakan âlimler ise Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd oldu. Öyle ki onların düşünceleri Avrupa'daki bilim çevrelerinde ciddi taraftar toplayarak İbn Sînâcılık (Avicennizm) ve İbn Rüşdçülük (Averroizm) gibi etkileri uzun yıllar devam edecek olan düşünce akımlarının doğmasını sağladı. Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tabibi olan İbn Sînâ'nın başta el-Kanun fi'-t-Tıb olmak üzere farklı bilim dallarında kaleme aldığı eserlerin XII. asırdan itibaren Batı dillerine tercüme edilmesini takip eden çalışmaları Avrupa üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmaya başladı. İbn Rüşd de vefat etmesinin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra eserleri Batı dillerine tercüme

edilen ve Hristiyanlar arasında tanınmış ve onun görüşlerini savunan Batılı düşünürlere karşı farklı bölgelerde sert bir muhalefet başlamıştı. XIII. asırda Paris'te Thomas Aquinas'ın onun düşüncelerini tenkit ederken yaşadığı çağın en büyük din adamlarından olan Ramon Llull 1311 yılında gerçekleşen Viyana Konsili'nde İbn Rüşd'ün görüşlerine karşı çıkılması yönünde bir kamuoyu oluşturma gayreti, Müslüman âlimin düşüncelerinin Batı dünyasında ne kadar güçlendiğini göstermektedir.

XII-XIII. asırlarda Endülüs üzerinden tercümeler aracılığıyla Batı'ya taşınan bilgi birikimi, takip eden asırlarda Avrupa'daki bilim çevrelerinde ciddi bir ilgi uyandırdı. Müslüman âlimlerin tıp, astronomi, astroloji, matematik, felsefe, teoloji ve edebiyat gibi disiplinlerde telif ettikleri eserler, Latince, Kastilyaca, İbranice ve diğer Batı dillerine tercüme edilmesiyle bu konularda bilimsel çalışmalar yürüten Avrupalı âlimlere hazırlayacakları çalışmalar konusunda kaynaklık etti. Örneğin astronomi sahasında İbnü'z-Zerkâlî, Abdurrahman es-Sûfî, Mecrîtî ve diğer Müslüman âlimler, eserlerinin Batı dillerine tercüme edilmesiyle *Libros del Saber de Astronomía* ve *Marsilya Tabloları* gibi Ortaçağ Batı astronomisinin en önemli yapıtlarının hazırlanmasına büyük katkı sağladılar. Tıp alanında da Ebubekir er-Râzî, İbn Sînâ ve Zehravî gibi âlimlerin eserleri Batı bilim literatürüne girdikten sonraki asırlarda Avrupa'nın önemli tıp merkezlerinde ders kitabı olarak okutuldu. Edebiyat alanı söz konusu olduğunda ise İslâm dünyasında telif edilen ya da Asya kökenli olup Arapça'ya tercüme edilen edebi eserlerin Avrupa'da tanınmasıyla birlikte İspanyol, İngiliz ve Fransız Edebiyatı üzerinde Doğu/İslâm Edebiyatı etkisi görülmeye başladı.

Tezimize konu olan Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetlerine başladığı 1125 yılı ile Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso devrinin sonuna tekaddüm eden 1284 yılları arasını kapsayan zaman dilimi, özelde Endülüs genelde ise İslâm Medeniyeti'nin Avrupa üzerindeki ilmî etkilerinin Ortaçağ tarihinde en yoğun görüldüğü süreç olarak öne çıkmaktadır. Cordoba, Toledo, Sevilla ve Granada gibi parlak kültür merkezlerine ev sahipliği yapan Endülüs bilim havzası, İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinin ana merkezi olma özelliği taşımasının yanında farklı bilim dallarındaki bilgi birikimi sayesinde modern Batı bilim geleneğinin şekillenmesine önemli katkılar sağladı. Başta Antik Yunan olmak üzere birbirinden farklı kadim bilim geleneklerini özümseyen ve kendisi de bu birikime

özgün değerler katarak bir sentez olarak gelişen Endülüs Medeniyeti, bilhassa XII-XIII. asırlarda Ortaçağ Avrupası'nın ilmî gelişimine büyük katkılar sağlamakla kalmayıp tıp, astronomi, matematik, felsefe, teoloji ve edebiyat gibi alanlarda modern bilim dünyasına önemli bir miras bıraktı.

KAYNAKÇA

KAYNAK ESERLER

LATİNCE KAYNAK ESERLER

Abelard of Bath, *Quaestiones Naturales*, (ed. Dodi Ve-Nechdi, Hermann Gollancz), Oxford University Press, Londra, 1920.

Ademar de Chabannes, *Chronique*, (ed. Jules Chavanon), Picard, Paris, 1897.

Albertus Magnus, *De Mineralibus*, (çev. Dorothy Wyckoff), Oxford University Press, Oxford, 1967.

Alfred de Sareshel, *Alfredi Commentarius in IV Libros Metheororum Aristotelis*, (Commentary on the Metheora of Aristotle, çev. James K. Otte), Brill, Leiden, 1988.

Alvaro de Cordóba, *Indiculus Luminosus*, (ed. Jacques Paul Migne), c. CXXI, Patrologia Latina, Paris, 1852.

Berthold von Reichenau, *Chronicon*, (çev. Ian Stuart Robinson), Manchester University Press, New York, 2008.

Daniel de Morley, *Philosophia*, (ed. Gregor Maurach, *Mittellateinisches Jahrbuck*), Köln, 1979, ss. 204-255.

Dominicus Gundissalinus, *De Divisione Philosophiae*, (ed. Alexander Fidora, Dorothee Werner), Herders Bibliothek der Philosophie des Mittelalters, c. XI, Freiburg, 2007.

Eulogius de Cordoba, *Memoriale Sanctorum*, Corpus Scriptorum Mozarabicorum, (ed. Ioannes Gil), c. II, Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1973.

Gerbert de Aurillac, *Epistolae Gerberti*, *(Lettres de Gerbert)*, (ed. Julien Havet), Alphonse Picard, Paris, 1889.

_*Gerberti Opera Mathematica*, (ed. Nicolaus Bubnov), R. Friedlander & Sohn, Hildesheim, Berolini, 1899.

Giles of Rome, *Errores Philosophorum*, (çev. Özcan Akdağ), Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2016.

Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, https://ia800900.us.archive.org/16/items/NurembergChronicleTranslatedInEnglish/Nuremberg%20Chronicle%20translated%20in%20English.pdf

Isidore of Seville, *Etymologiae*, (çev. Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof), Cambridge University Press, New York, 2006.

Liutprand of Cremona, *Antapodosis*, (çev. F. A. Wright), Routledge, Londra, 1930.

Lucas de Tuy, *Chronicon Mundi*, (ed. Julio Puyol), Real Academia de Historia, Madrid, 1926.

_____*Chronicon Mundi*, (ed. Emma Falque), Brepols, Turnhout, 2003.

Müellifi Meçhul, *Crónica Latina de los Reyes de Castilla*, Cadiz, Servicio de Publicaciones de la Universitad de Cadiz, 1984.

Müellifi Meçhul, *Liber Denudationis sive Ostensionis aut Patefaciens*, (Thomas E. Burman, Religious Polemic and the Intellectual History of the Mozarabs, c. 1050-1200), Brill, Leiden, 1994, ss. 240-385.

Ordericus Vitalis, *Historiae Ecclesiasticae*, c. IV, (çev. Thomas Forester), Henry G. Bohn, Londra, 1853.

Paulus Orosius, *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* (*The Seven Books of History Against the Pagans)*, (çev. Roy J. Deferrari), The Catholic University of America Press, Washington, 1981.

Peter the Venerable, *Epistulae*, (ed. Giles Constable), c. II, Harvard University Press, Cambridge, 1967.

__*Summa Totius Haeresis Saracenorum*, *(Writings Aganist the Saracens)*, çev. Irven M. Resnick), The Catholic University of America Press, Washington, 2016.

Petrus Alfonsi, *Dialogus Contra Iudaeos*, *(Dialogue Against the Jews)*, çev. Irwen Resnick), Catholic University Press, Washington, 2006.

_*Disciplina Clericalis*, (çev. William Henry Hulme), Western Reserve University, Cleveland, 1919.

Recemundus (Rabi b. Zeyd), *Takvimû-l-Cordoba (Kitâbû'l-Envâ)*, (Tahkik: Reinhart Dozy), Brill, Leiden, 1983.

Rodrigo Jimenez de Rada, *De Rebus Hispaniae (Historia de los Hechos de España)*, (İsp. çev. Juan Fernandez Valvarde), Alianza Editorial, Madrid, 1989.

_____ *Historia Arabum*, (ed. J. Fernandez Valverde), CCCM 72, Brepols, Turnhout, 1999.

Roger Bacon, *Opus Majus*, (çev. Robert Belle Burke), c. II, Russell & Russell INC, New York, 1962.

William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum*, (çev. John Allen Giles), Henry G. Bohn, Londra, 1947.

KASTİLYACA KAYNAK ESERLER

Alfonso X el Sabio, *Estoria de España (Primera Crónica General)*, (ed. Ramon Menendez Pidal), Bailly-Bailliere e Hijos, Madrid, 1906.

_____*Crónica de Alfonso X*, (çev. Shelby Tracker, Jose Escobar), The University Press of Kentucky, Kentucky, 2002.

_____*General Estoria*, c. I, (ed. Pedro Sanchez-Prieto Borja), Biblioteca Castro, Madrid, 2001.

_____*Libros del Saber de Astronomía*, c. II, (ed. Don Manuel Rico y Sinobas), Tipografia de Don Eusebio Aguado, Madrid, 1863.

_____*Tablas Alfonsíes*, (ed. Jose Chabas, Bernard R. Goldstein), Archimedes viii; Kluwer Academic Publishers, Londra, Boston, 2003.

_____*Lapidario*, (ed. Sagrario Rodriguez M. Montalvo), Biblioteca Romanica Hispanica, Madrid, 1981.

_____*Las Siete Partidas*, c. II, Imprenta Real, Madrid, 1807.

_____*Fuero Real*, (ed. Antonio Perez Martin), Agencia Estatal Boletin Oficial del Estado, Madrid, 2015.

_____*Libro Ajedrez, Dados y Tablas*, https://imagenes.patrimonionacional.es/iiif/2/T-I-6%2FFOL-0001R.jpg/full/2496,/0/default.jpg

Ali b. Ebü'r-Ricâl, *El Libro Complido en los Iudizios de las Estrellas (Kitâbü'l Bâri fi Ahkâmı'n-Nücûm)*, Real Academia Española, Madrid, 1954.

Don Juan Manuel, *Libro de los Estados*, (ed. R. B. Tate, I. R. Macpherson), Clarendon Press, Oxford, 1974.

_____*Crónica Abreviada*, Burgess Publishing Company, Minneapolis, 1958.

____*Libro de la Caza*, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Delegacion de Barcelona, Barcelona, 1947.

Fernando de Castilla III, *El Libro de los Doze Sabios,* (ed. John Kevin), Real Academia Española, Madrid, 1975.

Gaspar Ibañez de Segovia, *Memorias Historicas del Rei D. Alfonso el Sabio*, En Casa de D. Joachin Ibarra, Madrid, 1777.

Gonzalo de Berceo, *Milagros de Nuestra Señora*, (ed. Fernando Baños), Critica, Barcelona, 1997.

Juan Antolinez de Burgos, *Historia de Valladolid*, Imp y Libreria Nacional y Extranjera de Hijos de Rodriguez, Valladolid, 1887.

Mübeşşir İbn Fâtik, *Bocados de Oro: Edicion Critica y Estudio*, (Haz. Sergio Guadalajara Salmeron, Universidad Complutense de Madrid, Doktora Tezi, Madrid, 2020.

Müellifi Meçhul, *Libro del Repartimiento de las Tierras Hecho a los Pobladores de* Murcia, (ed. Juan Torres Fontes), Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1991.

Mesleme el-Mecrîtî, *Gayetü'l-Hakîm (Picatrix)*, (çev. Hashem Atallah, Geylan Holmquest), Ouroboros Press, Seattle, 2008.

Müellifi Meçhul, *La Escala de Mahoma*, (ed. Jose Muñoz Sendino), Direccion General de Relaciones Culturales, Madrid, 1949.

ARAPÇA KAYNAK ESERLER

Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân*, (çev. Amin T. Tibi), Brill, Leiden, 1986.

Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, c. IV, Editora Marraqui, Tetuan, 1955.

_*el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, el-Mektebetü'l-Asriyye, (Tahkik: Salihüddin el-Havvarî), Beyrut, 2006.

Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bakıye*, (Maziden Kalanlar, çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

_*Tahkîku Mâ li'l-Hind*, (çev. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Ebubekir Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihrî et-Tûrtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, (çev. Said Aykut), İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011.

Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l inşâ*, (İsp. çev. Luis Seco de Lucena), Anubar, Valencia, 1975.

Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, Tahki k: İbrahim Ebyarî, Darü'l-Kitabu'l-Mısrî, Beyrut, 1989.

İbn Abdûn, *Risale fi'l Kadâ ve'l-Hisbe*, (İsp. çev. Emilio Garcia Gomez, E. Levi Provencal, Sevilla a Comienzos del Siglo XII), Biblioteca de Temas Sevillanos, Sevilla, 1981.

İbn Abdülber, *el-Kasd ve'l-Ümem fi't-ta'rîf bi-usûli ensâbi'l-Arab*, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1930.

İbn Abdülmün'im Himyerî, *er-Ravzû'l-Mi'târ fî Haberi'l Aktâr*, (Tahkik: İhsan Abbas), Mektebetü'l-Lübnan, Beyrut, 1975.

İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, c. VII, (Tahkik: Abdülmecid Tahrini), Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

_____*el-'İkdü'l-Ferîd*, c. II, Garnet Publishing, Reading, 2009.

İbn Beşkûval, *Kitabü's-Sıla fi Târîhi E'immeti'l-Endelüs*, c. IV, (Tahkik: Celal Esyuti), Beyrut, 2008.

İbn Cübeyr, *Rıhlet-i İbn Cübeyr*, (çev. İsmail Güler), Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hükemâ*, c. X, (Tahkik: Fuat Seyyid), Matbau'l-Mahat el-İlmî el Fransi, Kahire, 1955.

_*Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hûkemâ*, (Tahkik: Fuad Seyyid), Müessesetü'l-Risale, Beyrut, 1985.

İbn Dihye el-Kelbî, *el-Mutrib fi Eş'ari Ehli'l-Mağrib*, (Tahkik: İbrahim el-Ebyarî, Hamid Abdülmecid, Ahmed Bedevi), Darü'l İlm li'l-Cemî, Kahire, 1954.

İbn Ebû Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, (Tahkik: Nizar Rıza), Darü'l-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1965.

İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. III, (Tahkik: Georges Seraphin Colin, E. Levi Provençal), Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.

İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-Samine*, c. III, (Tahkik: Freitz Krenkow), Haydarabad, 1930-1932.

İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber Divanü'l-Mubteda' ve'l-Haber fi Eyyâmü'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve aman 'Asarahum min davi Sultânu'l-Ekber*, c. IV, (Tahkik: Halil Şüheda, Süheyl Zekker), Darü'l-Fikr, Beyrut, 2001.

İbn Hayyan, *el-Muktebes min Enba'i Ehli'l-Endelüs*, (Tahkik: Mahmut Ali Mekki), Kahire, 1994.

İbn Hazm, *er-Red'alâ İbni'n-Nagrile el-Yehûdî ve Resail Uhrâ*, (Tahkik: İhsan Abbas), Kahire, 1960.

__*Tavku'l-Hamame,* (çev. Mahmut Kanık), İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995.

İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. III, (Tahkik: Georges Seraphin Colin, E. Levi Provençal), Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.

İbn Sâid el-Mağribî, *el-Mugrib fî Hule'l-Mağrib*, c. II, (Tahkik: Şevki Dayf), Kahire, 2009.

İbn Sînâ, *De Anima*, (Latince'ye ter: Dominicus Gundissalinus), (*Medieval Studies*, c. 2-1), 1940.

İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitabu's-Sıla*, c. II, (Tahkik: Beşar Avvad Maruf), Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Tunus, 2011.

İbnü'l-Esîr, El Kâmil fi't-Tarih, (çev. Ahmet Ağırakça), c. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985-1987.

İbnü'l-Faradî, *Târîhû 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, c. I, (Tahkik: Besar Avad Maruf), Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Tunis, 2008.

_*Tarihu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, c. I, (Tahkik: İbrahim el-Ebyârî), 2. Baskı, Darü'l Kitabü'l- Mısrî, Beyrut, 1989.

İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l Hükemâ*, (Tahkik: Julius Lippert), Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1903.

İbnü'l Kûtiyye, *Tarihu İftitâhi'l-Endelüs*, (İng. çev. Roger Collins), Routledge, New York, 2009.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.

Kütübî, *Fevâtü'l Vefayât ve'z-zeyl aleyhâ*, c. II, (Tahkik: İhsan Abbas), Darü'l-Sadr, Beyrut, 1973.

Lisânüddin İbnü'l Hatîb, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnata*, c. III, (Tahkik: Yusuf Ali Tavil), Darü'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, c. I-III, (Tahkik: İhsan Abbas), Darü'l-Sadr, Beyrut, 1968.

__*Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisanüddin İbnü'l-Hatîb*, c. II-II, (Tahkik: Reinhart Dozy, William Wright, I Krehl, Gustave Dugat), Leiden, 1855-1861.

Musa b. Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, (çev. Shlomo Pines), c. I, The University of Chicago Press, Chicago, Londra, 1963.

Mu'temid İbn Abbâd, *Poesias*, Instituto Hispano-Arabe de Cultura, Madrid, 1987.

Mübeşşir İbn Fâtik, *Muhtârü'l-Hikem ve Mehâsinü'l-Kelim*, (çev. Osman Güman), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.

Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmua*, (Tahkik: İbrahim Ebyari), Darü'l Kitabul Mısrî, Beyrut, 1979.

Müellifi Meçhul, *Kitab fi Tertib Evkat el-girasa ve'l-magrusat*, *(Un Tratado Agricola Andalusi Anonimo: (Edicion, Traduccion y Estudio con Glosario)*, (İsp.

çev. Angel C. Lopez y Lopez), Doktora Tezi Universidad de Granada, Granada, 1990.

Neyrîzî, *Şerhü'l-Kitâbi Öklîdis fi'l Usûl*, (Latinceye çev. Cremonalı Gerard), Brill, Danvers, 2003.

Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014.

YAHUDİ KAYNAKLARI

Abraham İbn Daud, *Sefer ha-Kabbalah*, (İsp. çev. Jaime Bages Tarrida), Granada, 1922.

Abraham ben Solomon de Torrutiel, *Sefer ha-Kabbalah*, (İsp. çev Jaime Bages Tarrida), Revista del Centro de Estudios Historicos, c. III-IV, Granada, 1922.

Bahya b. Pakuda, *el-Hidaye ila Feraidu'l-Kulub*, (Tahkik: Abraham Shalom Yehuda), Brill, Leiden, 1912.

__*el-Hidaye ila Feraidu'l-Kulub*, (çev. Edwin Collins), E.P. Dutton, New York, 1909.

Moses b. Ezra, *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Mudakara*, (Montserrat Abumalham, Edicion, traduccion y estudio del Kitab Al-Muhadara Wal-Muhakara de Mose Ibn Ezra, Doktora Tezi), Universidad Complutense Faculdad de Filologia, Madrid, 2015.

Musa b. Meymûn, *Iggeret Teyman*, (çev. Abraham Halkin), The Jewish Publication Society of America, New York, 1985.

KATALAN KAYNAKLARI

Jaime de Aragon, *Llibre dels Feyts*, https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/llibre-dels-feits-del-rei-en-jacme-manuscrit--0/html/ (Erişim Tarihi 23.10.2022)

_____*Llibre dels Feyts*, (çev. John Foster), c. II, Chapman and Hall, Londra, 1883.

Ramon Llull, *Vita Coaetanea*, (ed. A. C. Ocana), John Benjamin Publishing, Amsterdam, 2017.

_____*Llibre del Gentil e los Tres Savis*, (çev. Anthony Bonner), Princeton University Press, Princeton, 1993.

_____*Doctrina Pueril*, (ed. Joan Santanach i Suñol), Patronat Ramon Llull, Palma de Mallorca, 2005.

DİĞER KAYNAKLAR

Ebü'l Ferec, *Abû'l Farac Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1945.

Pedianus Dioscorides, *De Materia Medica*, IBIDIS Press, Johannesburg, 2000.

Konstantin Porphyrogennetos, *De Cerimoniis*, *(The Book of Ceremonies)*, (Grek. çev. Ann Moffatt, Maxeme Tall), Leiden, 2012.

_____*De Administrando Imperio*, (Grek. çev. J. H. Jenkins), Dumbarton Oaks Centre for Byzantine Studies Harvard University, Washington, 1967.

Richer of Saint Remi, *Histories*, (çev. Justin Lake), c. II, Londra: Harvard University Press, 2011.

ARAŞTIRMA ESERLER

Adıgüzel, Cumhur Ersin, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2016.

_____"Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlî", *Istanbul Journal of Arabic Studies*, c. II, 2019, ss. 3-22.

_____"Endülüs'te İlim, Âlim ve Ulema", *Doğu Batı Dergisi*, no: 98, Ankara, 2021, s. 87-105.

_____"Zünnûnîler", *TDVİA*, c. XXXXIV, İstanbul, 2013, ss. 576-577.

Aerts, Faustina Doufikar, "Arabic Biography", *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, (ed. Koen de Temmerman), Oxford University Press, Oxford, 2020, ss. 447-459.

Ahmad, Aziz, *A History of Islamic Sicily*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1975.

Aherne, Sister Consuelo Maria, "Late Visigothic Bishops, Their Schools and the Transmission of Culture", *Traditio*, c. XXII, 1966, ss. 435-444.

Ahmed, Akbar, *Journey into Europe: Islam, Immigration and Identity*, Brookings Institution Press, Washington, 2018.

Akasoy, Anna, "Al-Ghazali, Ramon Llull and Religiouswissenschaft", *The Muslim World*, no 102-1, 2012, ss. 33-59.

Albarracin, Jose Vicente Niclos, *Tres Culturas, Tres Religiones: Convivencia y Dialogo entre Judios, Cristianos y Musulmanes en la Peninsula Iberica*, Editorial San Estaban, Salamanca, 2001.

Alfonso, Esperanza, *Islamic Culture Through Jewish Eyes: al-Andalus from the Tenth and Twelfth Century*, Routledge, New York, 2008.

Alıcı, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim ve Katolik Meryem Teolojisi", *AKRA Kültür ve Edebiyat Dergisi*, sayı IX, 2016, ss. 103-115.

Alives, Alejandro Jarcia, "Imagenes Magicas: La Obra Astromagica de Alfonso X y su Fortuna en la Europa Bajomedieval", *Alfonso X: Aportaciones de un rey Castellano a la Construccion de Europa*, (ed. Carlos Estapa Diez, Miguel Angel Ladero Quesada, Julio Valdeon Baruque, Manuel Gonzales Jimenez, Emilio Mitre Fernandez, Antonio Perez Martin, Alejandro Garcia Aviles, Miguel Rodriguez Llopis), Region de Murcia, Murcia, 1997, ss. 132-172.

Allen, Roland, "Gerbert, Pope Silvester II", *The English Historical Review*, c. VII, no: XXVIII, 1892, ss. 625-668.

Almansa, Manuel Acien, "Consideraciones Sobre los Mozarabes de al-Andalus", *Studia Historica*, c. XXVII, 2009, ss. 23-36.

Alonso, Manuel Alonso, "Traducciones de Arcediano Domingo Gundisalvo", *Islamic Philosophy*: *Dominicus Gundissalinus (12th c.) and the Transmission of Arabic Philosophical Thought to the West*, c. MXVIII, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt, 2000, ss. 109-152.

___"Las Fuentes Literarias de Domingo Gundisalvo: El 'De Processione Mundi' de Gundisalvo, y el 'Kal-'Aqida al-Rafi'a' de İbrahim İbn Dawud", *Islamic Philosophy*: *Dominicus Gundissalinus (12th c.) and the Transmission of Arabic Philosophical Thought to the West*, c.XXVIII, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University, Frankfurt, 2000, ss. 159-173.

Alonso, Fernando Sanchez, "La Cultura de Murcia musulmana", *Murcia Musulmana*, Centro de Estudios Arabes y Arqueologicos Ibn Arabi, Murcia, 1989, ss. 357-372.

Alper, Ömer Mahir, "Mecrîtî", *TDVİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 278-279.

_____"Raymundus Martini", *TDVİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 64.

Altamira, Rafael, *Historia de España y de Civilizacion Española*, c. I, Barcelona, 1909.

Alvar, Carlos, *Traducciones y Traductores*, Centro de Estudios Cervantinos, Madrid, 2010.

Alvarez, Jose Ramon Guzman, "El Compendio de Agricultura Atribuido a Ibn Wafid/al-Nahrawi: Nuevas Perspectivas sobre tu Autoria", *Anaquel de Estudios Arabes*, c. XVI, 2005, ss. 83-124.

Alverny, Marie-Therese, "Translations and Translators", *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, (ed. Robert L. Benson, Giles Constable, Carol D. Lanham), University of Toronto Press, Toronto, 1992, ss. 421-462.

Anawati, Georges C., "Philosophy, Theology, and Mysticism", *The Legacy of Islam*, (ed. Joseph Schacht, C. E. Bosworth), Clarendon Press, İkinci Baskı, Oxford, 1974, ss. 350-391.

Angel, Lorenzo Martinez, "Fue Hermann de Reichenau (s. XI.) traductor del Arabe? Su vida, por Bertholdus de Reichenau", *Estudios Humanisticos: Filologia*, c. XXVIII, 2006, ss. 309-318.

Anton, Jose Maria Monsalvo, "Renacimiento Cultural y Progreso Cientifico en el Ambito Europeo", *Alfonso X y su Epoca: el Siglo del rey Sabio*, Editorial Carroggio, Barcelona, 2001, ss. 195-234.

Aparicio, Monica Colominas Apario, *The Religious Polemics of Late Medieval Christian Iberia*, Brill, Leiden, 2018.

Aranda, Mariano Gomez, "The Connection Between Muslims and Jews in the Field of Science in the Middle Ages", *Encounters of the Children of Abraham from Ancient to Modern Times*, (ed. Antti Laato, Pekka Lindqvist), Brill, Leiden, 2010, ss. 231-251.

_"The Contribution of the Jews of Spain to the Transmission of Science in the Middle Ages", *European Review*, c. XVI, no: II, 2008, ss. 169-181.

Arenal, Mercedes Garcia, "Cristianos, Moros y Judios en la Epoca de Alfonso X", *Alfonso X: Toledo 1984*, Museo de Toledo, Toledo, 1984, ss. 31-48.

Arndt, Sabine, *Yehuda ha-Cohen and the Emperor's Philosopher: Dynamics of Transmission at Cultural Crossroads*, University of Oxford, Basılmamış Doktora Tezi, Oxford, 2016.

Arribas, Josefina Rodriguez, "Significance of the Equinoxes in Abraham Ibn Ezra's Cosmology", *Helmantica*, CLXXV, 2007, ss. 91-116.

Attar, Samar, "An Islamic Paradiso in a Medieval Christian Poem? Dante's Divine Comedy Revisited", *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*, (ed. Sebastian Günther, Todd Lawson), Brill, Leiden, 2017, ss. 891-921.

Avila, Maria Luisa, "Las Mujeres 'Sabias' en al-Andalus", *La Mujer en al-Andalus: reflejos historicos de su actividad y catagorias sociales*, (ed. Maria Jesus Viguera), Editoriales Andaluzaz Unidas, Madrid, 1989, ss. 139-184.

Aydın, Cengiz, "Abdurrahman es-Sûfî", *TDVİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 172.

Bachrach, Bernard S., "A Reassessment of Visigothic Jewish Policy", *The American Historical Review*, c. LIIVIII-I, 1973, ss. 11-34.

Baker, Mona, *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, Londra, New York, 2005.

Ball, Philip, *Universe of Stone: Chartres Catedral and the Triumph of the Medieval Mind*, Vintage Books, Londra, 2009.

Ballester, Luis Garcia, *Medicine in a Multicultural Society*, Ashgate, Hampshire, Vermont, 2001.

_"Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios medicos en Montpellier (1309): El Hipocrates latino y la introduccion del nuevo Galeno", *Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustradam*, c. II, 1982, ss. 97-158.

_"A Marginal Learned Medical World: Jewish, Muslim and Christian Medical Practitioners, and the Use of Arabic Medical Sources in the Late Medieval Spain", *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, (ed. Luis Garcia-Ballester,

Roger French, Jon Arrizabalaga, Andrew Cunningham), Cambridge University Press, Cambridge, 1994, ss. 353-394.

Bandak, Christy, "La Version Castellana del 'Libro de Los Buenos Proverbios", *Rilce*, c. 22-1, 2006, ss. 1-12.

Bardajdi, Anna Gil, "La Traduccion del Arabe en España: Panoramica Historica", *Quaderns*, c. XXIII, 2016, ss. 59-78.

Barros, Filomena, "Living As Muslims Under Christian Rule", *The Routledge Handbook of Muslim Iberia*, (ed. Maribel Fierro), Routledge, Londra, New York, 2020, ss. 535-551.

Barrucand, Marianne, Bednorz, Achim, *Moorish Architecture in Andalusia*, Taschen, Köln, 1992.

Barton, Simon, *A History of Spain*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.

Baruque, Julio Valdeon, *El Reino de Castilla en la Edad Media*, Ediciones Moreton, Bilbao, 1968.

_____*Alfonso X el Sabio: la Forja de la España Moderna*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 2003.

Bedevî, Abdurrahman, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm'ın Rolü*, (çev. Muharrem Tan), İz Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2012.

Beksaç, Engin, "Mağrib", *TDVİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 318-322.

Bellver, Jose, "Mirroring the Islamic Tradition of the Names of God in Christianity: Ramon Llull's Cent Noms de Deu as a Christian Quran", *Intellectual History of the Islamic World* 2, 2014, ss. 287-304.

Beretta, Antonio Ballesteros y, *Historia de España y su Influencia en la Historia Universal*, c. I, Casa Editorial P. Salvat, Barcelona, 1919.

Beşerî, Sâid Abdullah Salih, *el-Hayatu'l-İlmiyye fi Asri'l-Mulukü't-Tavaif fi el-Endelüs*, Merkezü'l-Melikü'l-Faysal li'l Buhus ve'd-Diraseti'l-İslâmiyye, Riyad, 1993.

_*el-Hayatu'l-İlmiyye fi Asri'l-Hilafe fi el-Endelüs*, Camiatü'l-Ümmu'l-Kurra, Mekke, 1997.

Bistue, Belen, *Collaborative Translation and Multi-Version Texts in Early Modern Europe*, Ashgate, Burlington, 2013.

Bizzarri, Hugo A., " Difusion y Abandono del 'Secretum Secretorum' en la Traducion Sapiencial Castellana de los Siglos XIII-XIV", *AHDLMA*, no: 63, 1996, ss. 95-137.

Black, Deborah L., "Alfarabi", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. None), Blackwell Publishing, Cornwall, 2002, ss. 109-117.

Bodelon, Serafin, *Literatura Latina de la Edad Media en España*, Akal, Madrid, 1989.

Borysek, Martin, "Ibn Daud and Gundisalvi: Exploration of an Intellectual Kinship in the Context of Twelfth-Century Toledo", *Marginalia*, 2012, ss. 10-19.

Bos, Gerrit, "Shem Tov Ben Isaac, Glossary of Botanical Terms, nos. 1-18", *The Jewish Quarterly Review*, c. XCII, 2001, ss. 21-40.

Brann, Ross, "The Arabized Jews", *The Literature of al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin, Michael Sells), Cambridge University Press, New York, 2000, ss. 435-454.

Brezinski, Claude, Meurant, Gerard, Zaglia, Michela Redivo, *A Journey through the History of Numerical Linear Algebra,* Siam, Philadelphia, 2023.

Bridges, John Henry, *The Life & Works of Roger Bacon*, Williams & Norgate, Londra, 1914.

Brown, J. Wood, *The Life and Legend of Michael Scot*, Edinburg, 1897.

Bubczyk, Robert, "'Ludus Inhonestus et Illicitus?' Chess, Games, and the Church in Medieval Europe", *Games and Gaming in Medieval Literature*, (ed. Serina Patterson), Palgrave, New York, 2015, ss. 23-44.

Bulliet, Richard W., *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard University Press, Londra, 1979.

Burckhardt, Titus, *La Civilizacion Hispano-Arabe*, Allianza Universidad, Madrid, 1999.

Burman, Thomas E., *The Religious Polemic and the Intellectual History of Mozarabs, 1050-1200*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1994.

_*Latince Kur'an Çevirileri: 1140-1560*, İthaki Yayınları, (çev. Nisan Alıcı), İstanbul, 2012.

___"Mark of Toledo", *Christian-Muslim Relation: A Bibliographical History*, c. IV, (ed. David Tomas, Alex Mallet), s. 153.

Burnett, Charles, *Arabic into Latin in the Middle Ages: The Translators and Their Intellectual and Social Context*, Ashgate, Burlington, 2009.

_"Arabica Veritas: Europeans' Search for 'Truth' in Arabic Scientific and Philosophical Literature of the Middle Ages", *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, ss. 69-86.

_"Communities of Learning in Twelfth-Century Toledo", *Communities of Learning: Networks and the Shaping Intellectual Identity Europe, 1100-1500*, (ed. Constant J. Mews, John N. Crossley), Brespol, Turnhout, 2011, ss. 9-18.

_"The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century", *Science in Context*, c. XIV-I-II, 2001, ss. 249-288.

____"The Roads of Cordoba and Seville", *Mapping Knowledge: Cross-Pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, (ed. Charles Burnett, Pedro Mantas-España), CNERU, Cordoba, 2014, ss. 143-152.

_"Abelard of Bath and the Arabs", *Arabic into Latin in the Middle Ages: the Translators and Their Intellectual and Social Context*, Ashgate, Burlington, 2009, ss. 89-107.

_"Hermann of Carinthia", *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. ss. 386-404.

___"A Group of Arabic-Latin Translators Working in Northern Spain in the Mid-12th Century", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no: I, 1977 ss. 62-108.

_"Picatrix", *Medieval Iberia: an Encyclopedia*, (ed. E. Michael Gerli), Routledge, New York, 2013, ss. 650.

Burns, Robert I., *Emperor of Culture: Alfonso X the Learned of Castile and His Thirteenth-Century Renaissance*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1990.

Busic, Jason, "Religious Identity, Language, and Exegines: The Mozarabs and an Arabic Gospels", *La Coronica*, c. 46-2, 2018, ss. 5-31.

_"Christian Theology in Arabic and the Mozarabs of Medieval Toledo: Primary Texts, Main Themes, and Potential Problems", ss. 140-163.

Caballero, Carmen, "Las lenguas cientificas de las comunidades judias catalanas en la baja edad media" *El Saber i les Llengües Vernacles L'Epoca de Llull i Eiximenis*, (ed. Alexander Fidora, Lluis Cifuentes), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barselona, 2012, ss. 331-346.

Calvo, Emilia, "Ibn Juljul", *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in non-Western Culture*, (ed. Helaine Selin), Springer-Science+Business Media, B. V., Amherst, 1997, ss. 421.

Campbell, Donald, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, c. I, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd, Londra, 1926.

Cantorino, Vicente, "Dante and Islam: History and Analysis of a Controversy", *Dante and Islam*, (ed. Jan M. Ziolkowski), Fordham University Press, New York, 2015, ss. 31-44.

Cardoso, Elsa Raquel Fernandes, *Diplomacy and Oriental Influence in the Court of Cordoba (9th-10th Centuries)*, University of Lisbon Faculty of Arts, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Lizbon, 2015.

Caringan, Joseph Henry, *Alfonso X, A Medieval, Castilian Emperor?*, University of Tennessee, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Knoxville, 2007.

Carr, Derek C., "Arabic and Hebrew Auctoritates in the Work of Enrique de Villena", *From Arabye to Engelond*, (ed. A. E. Christa Canitz, Gernot R. Wieland), University of Ottawa Press, Ottawa, 1999, ss. 39-60.

Carr, Matthew, *Blood and Faith: Purging of Muslim Spain*, The New Press, New York, Londra, 2009.

Casas, Maria Victoria Veguin, *Historia de las Matematicas en la Peninsula Iberica*, Editorial Reverte, Barcelona, 2011.

Castro, Americo, *The Spaniards*, University of California Press, Los Angeles, Londra, 1971.

Catlos, Brian A., *The Muslims of Medieval Latin Christendom, c. 1050-1614*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

__*Kingdoms of Faith: A New History of Islamic Spain*, Basic Books, New York, 2018.

Cecini, Ulisse, "Main Features of Mark of Toledo's Latin Qur'an Translation", *al-Masaq*, c. XXV/III, 2013, ss. 331-344.

Chabas, Jose, "Interaction between Jewish and Christian Astronomers in the Iberian Peninsula", *Science in Medieval Jewish Culture*, (ed. Gad Freudental), Cambridge University Press, New York, 2011, ss. 147-154.

_____"Aspects of Arabic Influence on Astronomic Tables in Medieval Europe", *Suhayl*, no: 13, 2014, ss. 23-40.

_Episodes on the Diffusion of Arabic Astronomical Tables in Europe", *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, ss. 15-24.

____Bernard R. Goldstein, "Early Alfonsine Astronomy in Paris: The Tables of John Vimond (1320)", *Suhayl*, c. IV, 2004, ss. 207-294.

Chalmeta, Pedro, "Kûmis", *The Encyclopaedia of Islam*, c. V, Brill, Leiden, Boston, 2004, s. 16.

__"Mozarab", *The Encyclopaedia of Islam*, c. VII, New York, Leiden, 1993, s. 247.

Chejne, Anwar G.*, Historia de España Musulmana*, Catedra, Madrid, 1993.

Christys, Ann, *Christians in al-Andalus:711-1000*, Routledge, New York, 2002.

Cleto, Julio Porres Martin, *Historia de Toledo*, Salamanca, 1985.

Clot, Andre, *Müslüman İspanya: 8-15. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, (çev. Güllü Yıldız), İstanbul, 2021.

Codoñer, Juan Signes, "Bizancia y al-Andalus" *Bizancio y la Peninsula Iberica de la Antigüedad Tardia a la Edad Moderna*, Madrid, 2004, Madrid, 2004, ss. 177-246.

Cole, Peter, *The Dream of the Poem: Hebrew Poetry from Muslim and Christian Spain*, Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2007.

Collins, Roger, *Visigothic Spain: 409-711*, Blackwell Publishing, Oxford, 2004.

Conrad, Michael A., "In the Shadow of Toledo, Seville, and Granada: on the Historic Significance of Murcia for the Transmission of Islamic Knowledge in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Artistic and Cultural Dialogues in the Late Medieval Mediterranean*, (ed. Maria Marcos Cobaleda), Palgrave Macmillan, Cham, 2021, ss. 143-162.

Constable, Olivia Remie, *To Live a Moor Christian Perceptions of Muslim Identity in Medieval and Early Modern Spain*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2018.

_*Medieval Iberia: Readings from Chirstian, Muslim, and Jewish Sources*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2012.

__"Chess and Courtly Culture in Medieval Castile the Libro de Ajedrez of Alfonso X, el Sabio", *Speculum*, c. LXXXII, no: 2, 2007, ss. 301-347.

Cortes, Marta Haro, "Una Nuevo Testimonio Fragmentario de los Bocados de Oro", *Revista de Literatura Medieval*, c. VIII, 1996, ss. 9-28.

Cortes, Marta Hara, "De Balneator del Sendebar a Senescalus de los Siete Sabios: Del 'Exemplo' al Relato de Ficcion", *Revista de Poetica Medieval*, c XXIX, 2015, ss. 145-175.

Crombie, Alistair Cameron, "Ortaçağ Bilim Geleneği Üzerine İbn Sînâ'nın Etkisi", *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, (ed. Aydın Sayılı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, ss. 21-39.

Cuadrado, Luiz Teofilo Gil, "La Influencia Musulmana en la Cultura Hispano-Cristiana Medieval" *Anaquel de Estudios Arabes*, . XIII, 2002, ss. 37-65.

Cummins, John G., "The Practical Implications of Alfonso el Sabio's Peculiar Use of the Zejel", *Bulletin of Hispanic Studie*s, 47-1, ss. 1-9.

Cutler, Allan, "Dokuzuncu Yüzyıl İspanyol Fedâîleri Hareketi ve Batı Hristiyanlarının Müslümanlara Yönelik Misyonerlik Faaliyetlerinin Kökenleri", (çev. Levent Öztürk, Fatmatüz Zehra Kamacı), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no: VII, 2003, ss. 85-113.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Şebtûn", *TDVİA*, c. XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 398-400.

Çubuk, Ceren Pilevneli, "Geç Roma İmparatorluğu ve Erken Orta Çağ Avrupası'nda Ariusçuluk", *Ortaçağ Kıta Avurpası'nda Dinsel Sapkınlıklar: Ariusçuluktan Husçuluğa*, (ed. Fatih Durgun), Paradigma Akademi, Çanakkale, 2023, s. 25-64.

Darbord, Bernard, Lucas, Cesar Garcia de, "El Libro de la Escala de Mahoma, acerca del fabuloso viaje del profeta", *La utopia en la literatura y en la historia*, (Fernando Carmona Fernandez, Jose Miguel Garcia Cano), Universidad de Murcia Servicio de Publicaciones, Murcia, 2008, ss. 51-81.

D'Alverny, Marie-Therese, "Translations and Translators", *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, (Robert L. Benson, Giles Constable, Carol D. Lanham), University of Toronto Press, Toronto, 1999, ss. 421-462.

Decter, Jonathan P., *Iberian Jewish Literature: Between al-Andalus and Christian Europe*, Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 2007.

Delgado, Juan Jose Fernandez, "Alfonso X el Sabio, Creador de la Prosa Castellana", *Toletum Boletin de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Historicas de Toledo*, no: 58, 2011, ss. 85-105.

Delisle, Delishe, Woodsworth, Judith, *Translators through History*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 2012.

Demirci, Kürşat, "Theodorus Bibliander", *TDVİA*, ek: I, İstanbul, 2000, ss. 194-195.

Di Cesara, Michelina, *The Pseudo-Historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory*, De Gruyter, Berlin, New York, 2012.

_"The Prophet in the Book: Images of Muhammad in Western Medieval Book Culture,", *Constructing the Image of Muhammad in Europe*, (ed. Avinoam Shalem), De Gruyter, Göttingen, 2013, ss. 9-32.

Diez, Mariano Brasa, "Alfonso X el Sabio y Traductores Españoles", *Cuadernos Hispanoamericanos*, no: 410, 1984, ss. 21-33.

Dilek, Selman, "Ramon Llull'un Zihin Dünyası ve Orta Çağ Üniversitelerinde Arapça Öğretimine Etkisi", *İnsan ve Toplum*, c. IX, no: 4, 2019, ss. 1-33.

Disney, Anthony R., *A History of Portugal and Portuguese Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

Dizer, Muammer, "İbnü'z-Zerkâle", *TDVİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 243-245.

_____"Ali b. Ebü'r-Ricâl", *TDVİA*, c. II, İstanbul, 1987, ss. 387-388.

Dodds, Jerrilynn D., *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1992.

Doğruyol, Hasan, "İbnü'l-Cezzâr", *TDVİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 1-3.

Doubleday, Simon R., *The Wise King: A Christian Prince, Muslim Spain, and the Birth of the Renaissance*, Basic Books, New York, 2015.

Dozy, Reinhart, *Spanish Islam*, Chatto & Windus, Londra, 1913.

Dreyer, Mechthild, "Albertus Magnus", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. None), Blackwell Publishing, Cornwall, 2002, ss. 92-101.

Drory, Rina, *Models and Contacts: Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture*, Brill, Leiden, 2000.

_"Literary Contacts and Where to Find Them: On Arabic Literary Models in Medieval Jewish Literature", *Poetics Today*, c. XIV/VI, ss. 277-302.

Drovnik, Francis, *Konsiller Tarihi: İznik'ten Vatikan'a*, (çev. Mehmet Aydın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Eastwood, Bruce Stansfield, "Astronomy in Christian Latin Europe: c. 500-c. 1150", *J.H.A.*, c. XXVIII, 1997, ss. 235-258.

Echevarria, Ana, "Islamic Influence on Christian Legislation in the Kingdom of Castile", *Journal of Medieval History*, no: 45-3, 2019, ss. 301-315.

___"Eschatology or Biography? Alfonso X, Mumammed's Ladder and a Jewish Go-Betwenn", *Under the Influence: Questioning the Comparative in Medieval Castile*, (ed. Cynthia Robinson, Leyla Rouhi), Brill, Leiden, 2015, ss. 133-152.

_"Liber Scalae Machometi", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, c. IV, (ed. David Tomas, Alex Mallett), Brill, Leiden, 2012, ss. 425-428.

Eisenberg, Daniel, "The General Estoria: Sources and Source Treatment", *Zeitschrift für Romanische Philologie*, c. LXXXIX, no: 1-3, ss. 206-227.

Elkholy, Yomna T., "Ibn al-Haytham in Europa During Late Middle Ages and Renaissance", *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, ss. 283-297.

Emri, Muhammed Beşir Hasnradi, *İbdaati'l-Tıb ve Saydele fi el-Endelüs*, Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut, 1971.

English, Edward D., "Alfonso X the Learned", *Encyclopedia of the Medieval World*, New York, 2005, ss. 30-31.

Epalza, Mikel de, *el-Coran y sus Traducciones: Propuestas*, Universidad de Alicante Servicio de Publicaciones, Alicante, 2008.

España, Pedro-Mantas, "Was Abelard of Bath in Spain?", *Mapping Knowledge: Cross-Pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, (ed. Charles Burnett, Pedro Mantas-España), CNERU, Cordoba, 2014, ss. 195-208.

Evans, Gillian Rosemary, *A Short History of Medieval Christianity*, I. B. Tauris, Londra, 2017.

Ezevî, Ragd Cemal Menaf, "Terisû'l Hadari'l-Endelüs fi ahd Alfonş el-Aşr", *Mecelletü'l Turas el-İlmî Arabi,* c. III, 2015, ss. 255-272.

Ezquerra, Manuel Alvar, "Didactismo e integracion en la "General Estoria (estudio del genesis)", *La lengua y la literatura en tiempos de Alfonso X: actas del Congreso Internacional*, Universidades Murcia Faculdad de Letras, Murcia, 1985, ss. 25-78.

Fahd, Toufic, "Botany and Agriculture", *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, (ed. Roshdi Rashed), New York, 1996, c. III, ss. 813-852.

Fajardo, Montse Diaz, "El Capitulo sobre Al Tasyîr en el Bâri' de Ibn Abi'l-Riyal y su Traduccion Alfonsi", *Al-Qantara*, ss. 333-368.

Farmer, Henry George, "The Influence of Farabi's Ihsa'al'ulum" ("De Scientiis") on the Writers on Music in Western Europe", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, c. III, 1932, ss. 561-592.

Fakhry, Maijid, *Al-Farabi: His Life, Works and Ifluence*, Oneword, Oxford, 2002.

_____*Averroes: His Life, Work and Influence*, Oneworld, Oxford, 2008.

Fayda, Mustafa, "Zimmî", *TDVİA*, c. XXXXIV, İstanbul, 2013, ss. 428-434.

Fazlıoğlu, İhsan, "Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî" *TDVİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 224-227.

Fernandez, Antoni Bordoy, "Ramon Llull y la Critica al Averroismo Cristiano", *Taula, quaderns de pensament*, no: 37, 2002, ss. 21-35.

Fernandez, Unai Ramos, "Arabismos en el Capitulo de la Carne de la Version Latina de Gerardo de Cremona del Qanun fi't-Tıbb de Ibn Sina", *Al-Andalus Magreb*, no: 29, 2022, ss. 1-32.

Fernandez, Mercedes Borrero, Jimenez, Manuel Gonzalez, Camacho, Isabel Montes Romero, *Sevilla en Tiempo de Alfonso X el Sabio*, Biblioteca de Temas Sevillanos, Sevilla, 2000.

Ferragud, Carmel, "Bartomeu de Tresbens, Fisic ı Astroleg del Rei Pere el Cerimonios i l'infant Joan: Entre el Servei a la Corona i al Municipi", *Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, no: 70-2, 2018, ss. 1-12.

Ferrando, Ignacio, "The Arabic Language among the Mozarabs of Toledo during the 12th and 13th Centuries", *Arabic as a Minority Language*, Mouton de Gruyter, (ed. Jonathan Owens), New York, Berlin, 2000, ss. 45-63.

Ferre, Lola, "Avicenna Hebraico: La Traduccion del Canon de Medicina?", *MEAH*, c. LII, 2003, ss. 163-182.

Fidora, Alexander, "La Escuela de traductores", *La Catedral Primada de Toledo: dieciocho siglos de historia*, (ed. Ramon Gonzalvez Ruis), Promecal Publicaciones, Burgos, 2010, ss. 480-491.

_"Religious Diversity and the Philosophical Translations of Twelfth-Century Toledo", *Communities of Learning: Networks and the Shaping of Intellectual Identity in Europe: 1100-1500*, (ed. Constant J. Mews, John N. Crossley), Brespols, Turnhout, 2011, ss. 19-36.

___"The Arabic Influence on the Classification of Philosophy in the Latin West: The Case of the Introductions to Philosophy, *The Diffusion of the Islamic Sciences in the Western World*, Micrologus, c. XXVIII, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2020, ss. 191-209.

_Dominicus Gundissalinus and the Introduction of Metaphysics into the Latin West", *The Review of Metaphysics*, c. LXVI/IV, 2013, ss. 691-712.

__"De Toledo a Sicilia: Una Nota Sobre los Traductores Miguel Escoto y Domingo Gundisalvo", *Versiones*, c. VII, 2005, ss. 13-29.

Fierro, Maribel, "Alfonso X 'The Wise': The Last Almohad Caliph?", *Medieval Encounters*, c. XV, 2009, ss. 175-198.

Fitz, Francisco Garcia, "El Islam Visto por Alfonso X", *Cristianos y Musulmanes en la Peninsula Iberica: La Guerra, La Frontera y La Convivencia: XI. Congreso de Estudios Medievales*, Fundacion Sanchez Albornoz, Avila, 2009, ss. 163-200/393-432.

Fleming, John Fleming, Honour, Hugh, *Dünya Sanat Tarihi*, (çev. Hakan Abacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

Folkerts, Menso, Barnabas Hughes, "The Latin Mathematics of Medieval Europe", *Sourcebook in the Mathematics of Medieval Europe and North Africa*, (ed. Victor J. Katz), Princeton University Press, Princeton, 2016, ss. 4.-223.

Fontes, Juan Torres, "La Cultura Murciana en el Reinado de Alfonso X", *Murgetana*, no: XIV, 1960, ss. 57-89.

Forte, Doron, "Back to the Sources: Alternative Versions of Maimonides Letter to Samuel Ibn Tibbon and Their Neglected Significance", *Jewish Studies Quarterly*, 2016, ss. 47-90.

Frassetto, Michael, "John of St. Arnoul", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, c. II, (ed. David Tomas, Alex Mallet), Brill, Leiden, Boston, 2010, ss. 476-479.

Frelly, John, *Light from the East: How the Science of Medieval Islam Helped to Shape the Western World*, B. Tairus, New York, 2011.

Freudenthal, Gad, "The Assimilation of Greco-Arabic Learning by Medieval Jewish Culture", *Science in Medieval Jewish Cultures*, (ed. Gad Freudenthal), Cambridge University Press, New York, 2011, ss. 13-16.

___, Mauro Zonta, "The Reception of Avicenna in Jewish Cultures, East and West", *Interpreting Avicenna: Critical Essays*, (ed. Peter Adamson), Cambridge University Press, New York, 2013, ss. 214-241.

French, Roger, “Foretelling the Future: Arabic Astrology and English Medicine in the Late Twelfth”, *ISIS*, 1996, ss. 453-480.

Freudenhammer, Thomas, “Lupitus of Barcelona”, *Sudhoff Archiv*, no: 104-2, 2020, ss. 139-151.

Fuentes, Joaquin Lomba, *El Ebro: Puente de Europa: Pensamiento Musulman y Judio*, Mira Editores, Huesca, 2002.

__“La Ciencia Musulmana y Judia en el Valle del Ebro Medieval”, *Aragon en la Edad Media*, 2000, ss. 477-492.

_____“Significacion de la Filosofia Islamica en Zaragoza”, *Aragon en la Edad* Media, 1989, ss. 441-448.

Fuquay, Faye, *Medicine and Magic in the Lapidario del Rey Alfonso X*, Greensboro, 1960.

Führer, Markus, “Albert the Great and Mysctical Epistemology”, *A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy and the Sciences*, (ed. Irven Resnick), Brill, 2012, ss. 137-161.

Garcia, Manuela Cortes, “Estatus de la Mujer en la Cultura Islamica: Las Enclavas-Cantoras”, *Mujer Versus Musica*, Valencia, 2011, ss. 139-198.

Gargatagli, Marietta, “La historia de la escuela de traductores de Toledo”, *Quaderns: Revista de traduccio*, no: IV, 1999, ss. 9-13.

Gázquez, José Martínez, *The Attitude of the Medieval Latin Translators Towards the Arabic Sciences*, Micrologus’ Library, Edizioni del Galluzzo, Floransa, 2016.

__*La ignorancia y negligencia de los latinos ante la riqueza de los estudios árabes*, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 2007.

_“Translations of Qur’an and Other Islamic Texts before Dante (Twelfth and Thirteenth Centuries), *Dante and Islam*, (ed. Jan M. Ziolkowski), Fordham University Press, New York, 2015, ss. 67-77.

_____“Traducciones Arabo-Latinas en Murcia”, *Filologia Mediolatina*, c. II, 1995, ss. 55-62.

____“Studium Arabicum et Hebraicum en Murcia”, *Francesco D’assisi e al-Malik al-Kamil*, Edizioni Terra Santa-Universita Antonionum, Milano, 2020, ss. 13-22.

Getz, Faye Maria, *Medicine in the English Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1998.

Gil, Jose S., *La Escuela de Traductores de Toledo y Sus Colaboradores Judios*, Diputacion Provencial, Toledo, 1985.

Goddard, Hugh, *Hristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, (çev. Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul, 2008.

Goichon, Amelie Marie, *İbn Sînâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri*, (çev. İsmail Yakıt), Doğuş Yayınları, İstanbul, 1986.

Goldstein, Bernard R., "Astronomy among Jews in the Middle Ages", *Science in Medieval Jewish Culture*, (ed. Gad Freudenthal), Cambridge University Press, New York, 2011, ss. 136-146.

___Astronomy and Astrology in the Works of Abraham Ibn Ezra", *Arabic Science and Philosophy*, c. VI, 1996, ss. 9-21.

Gomez, Margarita Lopez, "The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic Culture", *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Selma Hadra Ceyyusi), Brill, Leiden, 1992, ss. 171-176.

Gomez, E. Garcia, "Traducciones Alfonsies de Agricultura Arabe", *Boletin de la Real Academie de la Historia*, 1984, ss. 387-397.

Gonzalez, Serafin Vegas, *La Escuela Traductores de Toledo en la Historia del Pensamiento*, Imprenta Serrano, Toledo, 1997.

Gonzalez, Maurilio Perez, "Herman el Aleman, Traductor de la Escuela de Toledo", *Minerva: Revista de Filologia Clasica*, c. VI, 1992, ss. 269-284.

Gonzalez, Alfonso Carmona, "Textos Arabes Acerca del Reino de Murcia entre 1243 y 1275: Aspectos Juridicos y Politicos", *Glossae Revista de Historia Derecho Europeo*, 1993-1994, ss. 243-253.

Gonzalez, Ana Maria Cabo Gonzalez, Ortiz, Alvaro Suarez, "Los Estudios Arabes en la Ciudad de Sevilla y en su Universidad: Una Aproximacion a su Larga Historia (Siglos XIII-XXI)", *Philologia Hispalensis*, no: 31-1, 2017, s. 11-36.

Goodman, Lenn, "Ibn Tufayl", *The Literature of Al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin, Michael Sells), Cambridge University Press, New York, 2000, ss. 318-330.

Grady, Donald Mc, "Un Cuento de las Mil y Una Noches en Boccacio, Lope de Vega, Calderon, Corneille, Lesage y otros", *Bulletin Hispanique*, c. M, no: 2, 2003, ss. 465-481.

Green, Jonathan, "Hartmann Schedel", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Tomas, John Chesworth), c. VII, Brill, Leiden, Boston, 2015, ss. 41-45.

Grevin, Benoit, "Between Arabic and Latin in Later Medieval and Renaissance Italy", *Latin and Arabic: Entangled Histories*, (Daniel G. König), Heidelberg University Publishing, Heidelberg, 2019, ss. 145-177.

Guerrero, Rafael Ramon, "La Filosofia en la Corte de al-Ma'mun de Toledo", *Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos*: *Seccion Arabe-Islam*, c. XXXII, 1984, ss. 167-179.

Gutierrez, Jose Miguel Carrion, *Conociendo a Alfonso X el Sabio*, Editora Regional Murcia, Murcia, 1997.

Güneş, Merdan, "Gazzâlî'nin Batı Dünyasına Etkisi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I-I, 2012, ss. 61-85.

Gürkan, Salime Leyla, "Yehuda Halevi'nin el-Kitâbü'l-Hazerî'de (Kuzari) Yahudilik Savunusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, no: XXXXI, 2019, ss. 1-44.

Hacci, Abdurrahman A., "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks during the Umayyad Period", *Islamic Studies*, c. XXX, 1991, ss. 241-262.

Hackett, Jeremiah, "Abelard of Bath", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. None), Blackwell Publishing, Cornwall, 2002, ss. 86-87.

Hadravavo, Alena, Hadrava, Petr, "Astronomy in Prague: from the Past to Present", *Highlights of Astronomy*, (ed. Karel A. van der Hucht), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 3-13.

Haliva, Racheli, "The Origin of the World: An Anti-Sceptical Approach in Medieval Jewish Averroism", *Scepticism and Anti-Scepticism in Medieval Jewish Philosophy and Though*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2018, ss. 130-145.

Hamel, Jürgen, "Hermann the Lame", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, (ed. Thomas Hockey), Springer, New York, 2007, ss. 489.

Hames, Harvey, "Ramon Llull", *Christian-Muslim Relation: A Bibliographical History*, c. IV, (ed. David Tomas, Alex Mallet), Leiden-Boston, 2012, ss. 703-717.

Hamilton, Michelle, "Al-Ma'mun of Toledo: A Warrior in the Palace Garden", *A Companion to Medieval Toledo*, (ed. Yasmine Beale-Rivaya, Jason Busic), Leiden, 2018, ss. 15-32.

Hammold, Robert, *Farabi Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*, (çev. Uluğ Nutku, Gülnihal Küken), Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

Hanne, Olivier, "Translating from Arabic to Latin in the Twelfth Century: The Examples of Two Englishmen, Robert of Ketton and Abelard of Bath", *The Latin Qur'an: 1143-1500*, (ed. Cándida Ferrero Hernández, John Tolan), ss. 71-90.

Harman, Ömer Faruk, "Meryem", *TDVİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 236-242.

Harris, Patrick, "Prestige to Power: Toledo's Cathedral Chapter and Assimilated Identity", *A Companion to Medieval Toledo*, (ed. Yasmine Beale-Rivaya, Jason Busic), Leiden, 2018, ss. 33-58.

Harrison, Alwyn, *Andalusi Christianity: The Survival of Indigenous Christian Communities*, Exeter University, Doktora Tezi, Exeter, 2009.

Harvey, Leonard Patrick, "The Alfonsine School of Translators: Translations from Arabic into Castilian Produced Under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, no: 109-1, 1977, ss. 109-117.

Harvey, Steven, "The Introductions of Thirteenth-Century Arabic-to-Hebrew Translators of Philosophic and Scientific Texts", *Vehicles of Transmission, Translation, and Transformation in Medieval Textual Culture*, (ed. Robert Wisnovsky, Faith Wallis, Jamie C. Fumo, Carlos Fraenkel), Brepols, Turnhout, 2011, ss. 223-234.

_"Shem-Tov Falaquera, A Paragon of an Epigone, and the Epigone's Importance for the Study of Jewish Intellectual History", *Studia Rosenthaliana*, c. XL, 2007-2008, ss. 61-74.

_"Why Did Fourteenth-Century Jews Turn to Alghazali's Account of Natural Science", *The Jewish Quarterly Review*, no: 91-4, 2001, ss. 359-376.

Haskins, Charles Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Londra, 1927.

__*Studies in the History of Medieval Science*, Oxford University Press, Londra, 1924.

_____"Michael Scot and Frederick II", *ISIS*, c. IV/II, 1921, ss. 250-275.

Al-Hassan, A. Y., "Transmission of Islamic Science to the West", *Science and Technology in Islam*, c. IV, (ed. Makbul Ahmed, A. Z. İskender), Unesco Pulishing, Beyrut, 2001, ss. 135-141.

Hasse, Dag Nikolaus, *Success and Suppression: Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance*, Harvard University Press, Londra, 2016.

_*Avicenna's De Anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul: 1160-1300*, The Warburg Institute, Londra, 2000.

__"The Early Albertus Magnus and his Arabic Sources on the Theory of the Soul", *Vivarium*, c. XLVI, 2008, ss. 232-252.

Hayek, Simon, *Las Traducciones Medievales y su Influencia*, Universidad Complutense de Madrid Faculdad de Filosofia y Ciencias de la Education, Doktora Tezi, Madrid, 1981.

__"Aragon y su Papel en la Transmission de la Cultura Arabe a Occidente", *Actas de las II. Jornadas Internacionales de Cultura Islamica* Teruel, Editorial el-Fadıla, Teruel, 1988, ss. 109-129.

Hernando, Josep, "La Polemica Antiislamica ı la Imposibilitat d'una Entesa", *Anuario de Estudios Medieavales*, c. XXXVIII-II, 2008, ss. 763-791.

Hıdır, Özcan, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2019.

Hillgarth, Jocelyn Nigel, *Ramon Llull y el Lullismo en la Francia del Siglo XIV.*, Barcelona, 2018.

Hitchcock, Richard, *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain: Identities and Influences*, Ashgate, Hampshire, 2008

Hogendijk, Jan P., "Al-Mu'taman Ibn Hud, 11th Century King of Saragossa and Brilliant Mathematician", *Historia Mathematica*, XXII, 1995, ss. 1-18.

Hold, Andrew, *The World of the Crusades: A Daily Life Encyclopedia*, Abc-clio, Greenwood, 2019.

Honderich, Ted, *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, (ed. Ted Honderich), Oxford, 2005.

Hopley, Russell, "The Translation of Nature: Al-Sharif al-Idrisi on the Plant Life of the Western Mediterranean", *Translating the Middle Ages*, (ed. Karen L. Fresco, Charles D. Wright), Routledge, New York, 2012, s. 21-34.

Hughes, Aaron, "A Case of Twelfth-Century Plagiarism? Abraham Ibn Ezra's 'Hay ben Meqitz' and Avicenna' 'Hayy İbn Yaqzân", *Journal of Jewish Studies*, c. LIV-IV, 2004, ss. 306-331.

Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan Allah'ın Güneşi*, (çev. Servet Sezgin), Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017.

Husson, Matthieu, "Remarks on Two Dimensional Array Tables in Latin Astronomy: a Case Study in Layout Transmission", *Suhayl*, c. XIII, ss. 103-117.

Iqbal, Zafar, *Islamafobia: History, Context and Deconstruction*, Sage Publications, New Delhi, 2020.

İlhan, Sinan, *Fetihten Murâbıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2006.

__"Endülüs'te Yahudi Varlığının Menşei", *İSTEM*, no: 15, 2010, ss. 9-17.

İshakoğlu, Ömer, "Endülüs Arap Edebiyatının Gelişmesinde Kadın Şairlerin Rolü", *Nüsha*, 2017, no: 45, ss. 149-172.

İskenderoğlu, Muammer, "Daçyalı Boethius ve Brabantlı Siger: İlk İbn Rüşdçüler ve 'Aykırı' Görüşleri", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu: İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*, c. I, Sivas, 2009, ss. 425-439.

Janssens, Jules, "Henry of Ghent and Avicenna", *A Companion to Henry of Ghent*, (ed. Gordon A. Wilson), Brill, Leiden, Boston, 2011, ss. 63-83.

Jeauneau, Eduard, *Rethinking the School of Chartres*, University of Toronto Press, Toronto, 2009.

Jimenez, Manuel Gonzalez, *Alfonso X el Sabio: 1252-1284*, Ariel, Barselona, 2004.

_"Alfonso X, Poeta Profano", *Boletin de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticiae*, no: 35, 2007, ss. 105-126.

__"Alfonso X y sus Hermanos", *Boletin de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae*, c. XXXII, 2004, ss. 203-214.

Jirola, Jorge, "Müsta'rib", *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 123-124.

Jourdain, Amable, *Recherhces critiques sur l'age et l'origine des traductions d'Aristote et sur les commentaires grecs ou arabes employes par les docteurs scholastiques*, Joubert, Paris, 1843.

Junior, Alberto Bagby, "Further Notes on the Moslems Under Alfonso X" *Romance Quartely*, 2010, 24:1, ss. 3-13.

Juste, David, Stell, Carlos, Sela, Shlomo, Nothaft, C. Philipp E., Burnett, Charles, "A New Discovered Treatise by Abraham Ibn Ezra and Two Treaties Attributed to Al-Kindi in a Latin Translation by Henry Bate", *Mediterranea: International Journal on the Transfer of Knowledge*, c. V, Cordoba University Press, Cordoba, 2020, ss.193-305.

Kandemir, M. Yaşar, "İbnü'r-Rûmiyye", *TDVİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 188-189.

Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.

_____"İbn Cülcül", *TDVİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 403-404.

_____"İbn Sînâ", *TDVİA*, c. XX, İstanbul, 1999, ss. 345-353.

_____"Gazzâlî", *TDVİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 518-530.

_____"İbn Rüşd", *TDVİA*, c. XX, İstanbul, 1999, ss. 257-288.

Kassis, Hanna, "A Glimpse of Openness in Medieval Society: Al Hakam II of Cordoba and His non-Muslim Collaborators", *The Man of Many Devices, Who*

Wandered Full Many Ways, (ed. Balazs Nagy, Marcell Sebok), Central European University Press, Budapeşte, 1999, ss. 160-166.

Kaya, Mahmut, "Fârâbî", *TDVİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 145-162.

Kedar, Benjamin Z., Kohberg, Etan, "The Intercultural Career of Theodore of Antioch", *Mediterranean Historical Rewiev*, 10:1-2, ss. 164-176.

Keller, John Esten, *Alfonso X, El Sabio*, Twayne Publishers, New York, 1967.

Kennedy, Hugh, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*, Routledge, Londra, 1996.

Kennedy, Kirstin, *Alfonso X of Castile-Leon*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2019.

Koningsveld, Pieter Sjoerd Van, "Christian Arabic Literature from Medieval Spain: An Attempt at Periodization", *Christian Arabic Apologetics during the Abbasid Period (750-1258)*, (ed. Samir Khalil Samir, Jorgen S. Nielsen), Brill, Leiden, Köln, New York, 1994, ss. 203-224.

Konut, George Alexander, "Petrus Alfonsi", *The Jewish Encyclopedia*, c. I, New York, 1901-1906, ss. 377.

Kozodoy, Maud, "The Jewish Physician in Medieval Iberia", *The Jew in Medieval Iberia* (ed. Jonathan Ray), Academic Studies Press, Boston, 2012, ss. 102-137.

König, Daniel G., *Arabic-Islamic Views of the Latin West: Tracing the Emergence of Medieval Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

_"Latin-Arabic Entanglement: A Short History", *Latin and Arabic: Entangled Histories*, Heidelberg University Publishing, Heidelberg, 2019, ss. 31-121.

_"Sociolinguistic Infrastructures", *Connected Stories: Contacts, Traditions and Transmissions in Premodern Mediterranean Islam*, (ed. Mohamed Meouak, Cristina de Puente), De Gruyter, Berlin-Bostlon, 2022, s. 11-74.

Krause, Katja, Lammer, Andreas, Romero, Francisco J., *Translation and Transformation in Philosophy: Albert between Aquinas and the Arabs*, Leuven, 2012.

Kretzmann, Norman, Kenny, Antony, Pinborg, Jan, *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Kritzeck, James, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, Princeton, 1964.

Kromann, Hanne Trautner, *Shield and Sword: Jewish Polemics Against Christianity and the Christians in Medieval and Early Modern Judaism*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1993.

Kunitzsch, Paul, "The Transmission of Hindu-Arabic Numerals Reconsidered", *The Entreprise of Science in Islam: New Perspectives*, (ed. Jan P. Hojendijk, Abdelhamid I. Sabra), The MIT Press, Londra, 2003, ss. 3-21.

_"Sûfî: Abû al-Husayn Abd al Rahman ibn Umar al-Sufi", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, (ed. Thomas Hockey), Springer, 2. Baskı, New York, 2014, s. 2104.

_"Star Catalogues and Star Tables in Medieval Oriental and European Astronomy", *Indian Journal of History of Science*, c. XXI-II, 1986, ss. 113-122.

Kurtuluş, Rıza, "Batalyevs", *TDVİA*, c. V, 1992, İstanbul, ss. 138-139.

Kutluer, İlhan, "İbn Seb'în", TDVİA, c. XX, İstanbul, 1999, ss. 306-312.

Küçüksipahioğlu, Birsel, "Bizans'a Elçi Olarak Gelen Cremona Piskoposu Liutprant'ın İstanbul İzlenimlerine Bir Bakış", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXXIV, İstanbul, 2009, ss. 159-173.

Landman, Leo, "The Office of the Medieval Hazzan", *The Jewish Quarterly Review*, no: 62-3, 1972, ss. 156-187.

Lasker, Daniel J., "Averroistic Trends in Jewish-Christian Polemics in the Late Middle Ages", *Speculum*, c. LV, 1980, ss. 294-304.

Leon, Paulo Velez, "Sobre la Nocion, Significado e Importancia de la Escuela de Toledo", *Disputatio: Philosophical Research Bulletin*, c. VI, no: VII, 2017, ss. 537-579.

Levin, Natalie Dawn, "Empire and Caliphate in the Life of John of Gorze", *Medieval Sicily, al-Andalus and the Maghrib*, (ed. Nicola Carpentieri, Carol Symes), ACR Humanities Press, Croydon, 2020, ss. 39-58.

Levy, Tony, "Hebrew Mathematics in the Middle Ages: An Assessment", *Tradition, Transmission, Transformation: Proceeding of Two Conferences on Pre-Modern*

Science held at the University of Oklahoma, (F. Jamil Ragep, Sally P. Ragep, Steven Livesey), Brill, Leiden, 1996, ss. 71-88.

___"Abraham bar Hiyya", *Encyclopaedia of Science, Technology, and Medicine in non-Western Cultures*, (ed. Helaine Selin), c. I, Springer, New York, 2008, s. 5.

Lewis, Neil, "Robert Grosseteste", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. None), Blackwell Publishing, Cornwall, 2002, ss. 597-606.

Lippel, John F., "The Parisian Condemnations of 1270 and 1277", *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, (ed. Jorge J. E. Gracia, Timothy N. Noene), Wiley Blackwell, Malden, Oxford, 2002, ss. 65-73.

Livingston, John V., *The Rise of Science in Islam and the West: from Shared Heritage to Parting of the Ways, 8th to 19th Centuries*, Routledge, New York, 2018.

Lohr, Charles H., "Christianus Arabicus, cuius Nomen Raimundus Lullus", *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, c. XXXI, 1984, ss. 57-88.

Lowney, Chris, *A Vanished World: Muslims, Christians, and Jews in Medieval Iberia*, Oxford University Press, New York.

Luckhardt, Courtney, "Diplomacy between Emperors and Caliphs in the Tenth Century", *Medieval Worlds*, c. VIII, 2018, ss. 86-108.

Lyons, Jonathan, *Islam Through Western Eyes: From the Crusades to the War on Terrorism*, Colombia University Press, New York, 2014.

Maataoui, Mohamed el-Madkouri, "La Escuelas de Traductores en la Edad Media", *La Ensenañza el la Edad Media*, X Semana de Estudios Medievales, Najera, 1999, ss. 97-128.

Makdisî, George, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, (çev. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2009.

Malik, Iftikhar H., *Curating Lived Islam in the Muslim World*, Routledge, New York, 2021.

Marinas, Ivan Perez, "La Pervivencia de la Ciencia Preislamica en al-Andalus: Una Vision de Conjunto", *Estudios Medievales Hispanicos*, c. IV, 2015, ss. 39-56.

_____"Los Mozarabes de Cordoba del siglo IX: Sociedad, Cultura y Pensamiento", *Estudios Medievales Hispanicos*, ss. 177-220.

Martinez, H. Salvador, *Alfonso X, the Learned: A Biography*, Brill, Leiden, 2010.

Martos, Joseph Lluis, "Traduccion y Transmision de un Tratado Cosmografico Alfonsi: la Version Castellana Perdida del Fi hay'at al-'âlam de İbn al-Haytam", *Memorabilia*, no: 19, 2017, ss. 91-106.

Mauer, Armand, "Latin İbn-Rüşdçülüğü", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Osman Zahid Çiftçi), no: IX-I, 2022, ss. 486-499.

Mazur, Joseph, *Enlightening Symbols: A Short History of Mathematical Notation and Its Hidden Powers*, Princeton University Press, Princeton, 2014.

McCluskey, Stephen C., *Astronomies and Cultures in Early Medieval Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Mendoza, Josefina Gomez, "Las Tablas Alfonsíes, en el Cruce de Culturas y Saberes Cientificos", *Alfonso X el Sabio en el VIII Centenario*, Intituto de España, Madrid, 2020, ss. 233-256.

Menor, Jose Gomes, *Alfonso X el Sabio*, Toledo, 1985.

Meral, Yasin, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Doktora Tezi, Ankara, 2012.

_"Petrus Alfonsi'nin 'Yahudilere Reddiyesi'nde İslâm Eleştirisi", *Dini Araştırmalar*, c. XVI, no: 43, ss. 173-192.

____"Ortaçağ Yahudi Dünyasında İslam Algısı", *Milel ve Nihal*, c. X-I, 2013, ss. 71-89.

Mews, Constant J., "The Schools and Intellectual Renewal in the Twelfth Century: A Social Approach", *A Companion to Twelfth-Century Schools*, (ed. Cedrid Giraud), Brill, Leiden-Boston, 2020, ss. 10-29.

Miguel, Nicasio Salvador, "La Labor Literaria de Alfonso X y el Contexto Europeo", *Alcanate IV*, 2004-2005, ss. 79-99.

Minnema, Anthony H., *The Latin Readers of Algazel, 1150-1600*, University of Tennessee, Basılmamış Doktora Tezi, Tennessee, 2013.

Miranda, Florencia Lucia, "El Objeto Libro en Sendebar: Una Lectura desde la Traduccion Cultural", *Lemir*, c. XXII, 2018, ss. 117-128.

Monreo, James, *Medieval Iberian Peninsula: Texts and Studies*, c. III, Brill, Leiden, 1970.

Montada, Josep Puig, "The Transmission and Reception of Arabic Philosophy in Christian Spain (Until 1200)", *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*, (ed. Charles Edwin Butterworth, Blake Andree Kessel), Brill, Leiden, 1994, ss. 7-30.

___"Ramon Llull and the Islamic Culture of Mediterranean", *Islamic Thought in the Middle Ages*, (ed. Anna Akasoy, Wim Raven), Brill, Leiden-Boston, 2008, ss. 503-519.

Montalvo, Jose Hinojosa, "Los Mudejares en Aragon y Cataluña en el Reinado de Jaime I", *La Sociedad en Aragon y Cataluña, en el Reinado de Jaime I*, (ed. Estaban Sarasa Sanchez), Dipitacion Provincial de Zaragoza, Zaragoza, 2009, s. 157-198.

Montero, Ana M., "La Castellanizacion de li Livres dou Tresor de Brunetto Latini en la Corte de Sancho IV (1284-1295): Algunas notas sobre la reception de la Etica Aristotelica", *Anuario de Estudios Medievales*, no: 10-2, 2010, ss. 937-954.

__"The Transmission and Reception of Arabic Philosophy in Christian Spain (Until 1200)", *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*, (ed. Charles Edwin Butterworth, Blake Andree Kessel), Brill, Leiden, 1994, ss. 7-30.

__"A Possible Connection Between the Philosophy of the Castilian King Alfonso X and the Risalat Hayy ibn Yaqzan by Ibn Tufayl", *al-Masaq*, c. XVIII-I, 2006, ss. 1-26.

Moreno, Eduardo Manzano, "Byzantium and al-Andalus in the Ninth Century", *Byzantium in the Ninth Century: Dear or Alive*, (ed. Leslie Brubaker), Routledge, New York, 1998, s. 215-227.

Morera, Dario Fernandez, *The Myth of the Andalusian Paradise*, ISI Books, Delawere, 2016.

Nash, Penelope, "The Ottonian Turn Their Gaze West to the Court of al-Andalus", *JAEMA*, C. XII, 2016, ss. 53-68.

Navarro, Julia M. Carabaza, "Traición y Innovación en las Ciencias de al-Andalus", *Saber y sociedad en al-Andalus*, (ed. Alejandro García Sanjuán), Universidad de Huelva Publicaciones, Huelva, 2006, ss. 37-62.

Nebravî, Necla Sami Muhammed, *el-Hac ve'l-Cihad bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs: Münz Bidayetü'l Asru'l-Murabıtin ve Hatta Sûkutû'l-Gırnata (711-1492)*, Müessesetül Şebab el-Camia, İskenderiye, 2015.

Nickson, Tom, *Toledo Cathedral: Building Histories in Medieval Castile*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2015.

Nogales, Salvador Gomez, "Problemas Metafisicos en la España Musulmana Contemporanea de Averroes", *Die Metaphysik im Mittelalter: Ihr Ursprung und ihre Bedeutung*, (ed. Paul Wilpert, Willehad P. Eckert), Köln, 1961, ss. 403-413.

Obodum, Christian Kusi, *Alfonso X and Islam: Narratives of Conflict and Co-operation in the Estoria de Espana*, University of Birmingham, Doktora Tezi, Birmingham, 2017.

O'Callaghan, Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, Ithaca-Londra, 1975.

_*The Learned King: The Reign of Alfonso X of Castile*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993.

_____*Alfonso X: The Justinian of His Age: Law and Justice in Thirteenth-Century* Castile, Cornell University Press, Ithaca, Londra, 2019.

_____*Alfonso X and the Cantigas de Santa María*, Brill, Leiden, 1998.

_____"Mudejars of Castile and Portugal", *Muslims Under Latin Rule*, (ed. James M. Powell), Princeton University Press, Princeton, 1990, ss. 11-56.

Orak, Kadriye Yılmaz, Berköz, Mahmut, "Kelile ve Dimne Tercümeleri ve Kitlelerin Eğitimindeki Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, c. XXIII, 2013, ss. 207-232.

Ordoñez, Ines Fernandez, *Las Estorias de Alfonso el Sabio*, Istmo, Alicante, 2009.

_____"Los Saberes de Alfonso X", *Ad Perennem Magistri Memoriam*, (ed. Maria-Pilar Perea, Santiago Fortuño, Lluis Gimeno), Castello de la Plana, 2021, ss. 99-146.

Orlandis, José, *Historia del reino visigodo español: los acontecimientos, las instituciones, la sociedad, los protagonistas*, Rialp, Alcalá de Henares, 2003.

Osseiran, Sanaa, *Cultural Symbiosis in al-Andalus*, UNESCO Regional Office for Education in the Arab State, Beyrut, 2004.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2011.

Özdemir, Mehmet, "Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV, Ankara, 1993, ss. 178-203.

___"Ahmed b. Muhammed Râzî", *TDVİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 478-479.

___Mehmet Özdemir, "Müdeccenler", *TDVİA*, c. XXXI, Ankara, 2020, ss. 463-465.

Padover, Saul K., "Muslim Libraries", *The Medieval Library*, (ed. James Westfall Thompson), Hafner Publishing Company, New York, 1923, ss. 347-370.

Palacios, Miguel Asin, *Dante ve İslam*, Okuyan Us Yayınları, (çev. Güneş Ayas), İstanbul, 2010.

Palencia, Angel Gonzalez, *Historia de la Literatura Arabigo-Española*, , Editorial Labor S.A., Barcelona, 1945.

___*Los Mozarabes de Toledo en los Siglos XII y XIII*, Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid, 1930.

_____*El Arzobispo Don Raimundo de Toledo*, Editorial Labor, Barcelona, 1942.

__*Historia de la España Musulmana*, Editorial Labor S.A., Barcelona, Buenos Aires, 2005.

__"İspanya'da Gayrimüslimlerin Endülüs İslâm Kültürüne Katkıları", *İSTEM*, (çev. Faruk Toprak), sayı: XIV, 2009, ss. 377-382.

"Endülüs'te Mozarap, Yahudi ve Aljamiado Yazını: Literatura Arabe de no Musulmanes & Literatura Aljamiada", (çev. Uğur Boran), *Şarkiyat Mecmuası*, c. XXXVIII, 2021, ss. 207-217.

Palma, Oscar de la Cruz, (Cándida Ferrero Hernández ile) "La Informacion Sobre Mahoma en la Doctrina Pueril de Ramon Llull", *Taula: Quaderns de Pensament*, no: XXXVII, 2002, ss. 37-49.

_, “Robert of Ketton”, *Christian-Muslim Relations, A Biographical History*, (ed. David Thomas, Alex Mallett), c. III, Brill, Leiden, 2012, ss. 508-519.

Pendi, Augusto Iyanga, *Historia de la Universidad en Europa*, Martin Impresores, S.L., Valencia, 2000.

Perez, Jose Augusto Sanchez, *La Personalidad Cientifica y los Relojes de Alfonso X el Sabio*, Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1955.

Phillips, William D., *Slavery in Medieval and Early Modern Iberia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2014.

Pidal, Gonzalo Menendez, “Como trabajaron las escuelas Alfonsíes”, *Nueva Revista de Filología Hispánica*, no: IV, 1951, ss. 363-380.

Pidal, Ramon Menendez, “España y la Introduccion de la Ciencia Arabe en Occidente”, *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*, c. III, s. 1955, ss. 13-34.

Pingree, David, “Some of the Sources of the Ghayat al-Hakim”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, c. XLIII, 1980, ss. 1-15.

Pinies, Monica Rius, “Sciences and Technology”, *The Routledge Handbook of Muslim Iberia*, (ed. Maribel Fierro), New York, Londra, 2020, ss. 441-450.

Pinto, Sandra M. G., “Islamic Legacy in Medieval Iberian Societies: Buildings Rules”, *Artistic and Cultural Dialogues in the Late Medieval Mediterranean*, (ed. Maria Marcos Cobaleda), Palgrave Macmillan, Cham, 2021, ss. 163-188.

Planas, Silvia, Forcano, Forcano, *Historia de la Catalunya Jueva*, Ambit, Barselona, 2009.

Polloni, Nicola, *Domingo Gundisalvo: Una Introduction*, Sinderesis, Madrid, 2017.

Pons, Nadia Petrus i, “Marcos de Toledo y la Segunda Traduccion Latine del Coran”, *Musulmanes y Cristanos en Hispania durante las Conquistas de los siglos XII y XIII*, (ed. M. Barceo), Barcelona, 2005, ss. 87-94.

__“The Glosses on Mark of Toledo’s Alchoranus Latinus”, *The Latin Qur’an, 1143-1500: Translation, Transition, Interpretation*, (ed. Cándida Ferrero Hernández, John Tolan), De Gruyter, Berlin, Boston, 2021, ss. 283-298.

Procter, Evelyn S., *Alfonso X de Castilla: Patrono de las Letras y del Saber*, Real Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 2002.

Pros, Joaquin Lostal, Navarro, Arturo Anson, *Historia de Cuatro Ciudades*, Zaragoza, 2001.

Quesada, Juan Martos, "Islam y Ciencia en al-Andalus", *The Revista de Ciencias de las Religiones Anejos*, c. XVI, 2006, ss. 75-92.

Rafidabi, Hamid Naseem, *Emerging from Darkness: Ghazzali's Impact on the Western Philosophers*, Sarup & Sons, New Delhi, 2002.

Reichert, Michelle, "Hermann of Dalmatia and Robert of Ketton: Two Twelfth-Century Translators in the Ebro Valley", *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*, (ed. Michele Goyens, Pieter de Leemans, An Smets), Leuven University Press, Leuven, 2008, ss. 47-58.

Reinhardt, Klaus, Otero, Horacio Santiago, *Biblioteca Biblica Iberica Medieval*, C.S.I.C Press, Madrid, 1986.

Remiro, Mariano Gaspar, *Historia de la Murcia Musulmana*, Academia Alfonso X el Sabio, Murcia, 1980.

Revenga, Javier Diez de, Mariano de Paco, *Historia de la Literatura Murciana*, Murcia, 1989.

_"Literatura Medieval en Murcia: Un Capitulo Pendiente de Nuestra Historia Literaria", *Estudios Romanicos*, no: IV, 1989, ss. 287-302.

Reyna, Ricardo Felipe Albert, "La Porosidad de las Fronteras Culturales: El Calila y Dimna Arabe en la Disciplina Clericalis Latina de Pedro Alfonso, Rabino y Cristiano Aragones", *Fronteras in Discusion: La Peninsula Iberica en el siglo XII*, (ed. Juan Martos Quesada, Marisa Bueno Sanchez), Asocacion Cultural al-Mudayna, Madrid, 2012, ss. 103-114.

Ribera, Julian, *Music in Ancient Arabia and Spain*, Stanford University Press, Londra, 1929.

Riche, Pierre, *Gerberto: el Papa del año Mil*, Nerea, 1990, Madrid.

Robinson, Ian Stuart, *Eleventh Century Germany*, Manchester University Press, New York, 2008.

Robinson, James T., "Philosophy and Science in Medieval Jewish Commentaries on the Bible", *Science in Medieval Jewish Cultures*, (ed. Gad Freudental), Cambridge University Press, New York, 2011, ss. 454-476.

"Al-Farabi, Avicenna, and Averroes in Hebrew: Remarks on the Indirect Transmission of Arabic-Islamic Philosophy in Medieval Judaism", *The Muslim, Christian, and Jewish Heritage: Philosophical and Theological Explorations in the Abrahamic Traditions*, (ed. Irfan Omer, Richard Taylor), Marquette University Press, Milwaukee, 2012, ss. 59-87.

Rosenthal, Ervin Isak Jacop, "Portekiz'de Arap Nüfûzunun İzleri", (çev. Yusuf Alemdar), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII-II, 2008, ss. 487-513.

Roth, Norman, "Dominicans and Franciscan", *Medieval Jewish Civilization: An Encyclopedia*, (ed. Norman Roth), Routledge, New York, 2003, ss. 218-227.

Roxburgh, David J, "Los Libros Arabes y el Scriptorium de Alfonso X", *Alfonso X el Sabio: catalogo de la* exposicion, 2009-2010, ss. 258-265.

Rubio, Mercedes, "The First Hebrew Encyclopedia of Science: Abraham bar Hiyya's Yesodei Ha-Tevunah U-Migdal Ha-Emunah", *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, (ed. Steven Harvey), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2000, ss. 140-153.

Rubio, Milagros Villar, *General Estoria: Antologia*, Plaza&Janes Clasicos, Barcelona, 1984.

Rucquoi, Adeline, "Reyes y Universidades en la Peninsula Iberica", *CIAN*, 21-1, 2018, ss. 15-39.

Ruis, Eloisa Llavero, "La Escuela Cientifica Toledana del Siglo XI", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos en Madrid*, c. XXX, Madrid, 1988, ss. 263-274.

Ruiter, Michael, "Alfonso X of Castile: Alfonso the Tolerant?", *Constellations*, sayı: 4-2, 2013, ss. 308-317.

Ruiz, Angel Salcedo y, *Resumen Historico-Critico de la Literatura Española*, Saturnino Calleja Fernandez, Madrid, 1876.

Ruud, Jay, "Alfonso X", *Encyclopedia of the Medieval Literature*, Facts on File, New York, 2006, ss. 14.

Ryan, Michael A., *A Kingdom of Stargazers: Astrology and Autority in the Late Medieval Crown of Aragon*, Cornell University Press, Ithaca, Londra, 2011.

__"Slavery and Identity in Mozarabic Toledo: 1201-1320", *Medievalia*, c. XII, 1995, ss. 13-32.

Saenger, Paul, *Space Between Worlds: The Origins of Silent Reading*, Stanford University Press, California, 1997.

Sala, Juan Pedro Monferrer, Delgado, Jose Martinez, "Christians and Jews in Islamic Granada: Presence, Influence, Power", *A Companion to Islamic Granada*, (ed. Barbara Boloix-Gallardo), Brill, Leiden, Boston, 2022, ss. 211-230.

Salmeron, Sergio Guadalajara, *Bocados de Oro: Edicion Critica y Estudio*, Universidad Complutense de Madrid, Doktora Tezi, Madrid, 2020.

Samsó, Julio, *Las Ciencias de los Antiguos en el Al-Andalus*, Fundacion Ibn Tufayl de Estudios Arabes, Almeria, 2011.

_*On both Sides of the Strait Gibraltar: Studies in the History of Medieval Astronomy in the Iberian Peninsula and Maghrib*, Brill, Leiden, 2020.

__"Al-Andalus, a Bridge Between Arabic and European Science", *Alhadra*, 2015, ss. 101-125.

_____"The Astronomical Background of Abraham Bar Hiyya's Astrological History", *Convivencia and Medieval Spain*, (ed. Mark T. Abate), Palgrave, Cham, 2019, ss. 371-392.

__"Traducciones Cientificas Arabo-Romances en la Peninsula Iberica", *Actes del VII Congres de l'Associacio Hispanica de Literatura Medieval*, c. I, Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999, ss. 199-231.

__"Ali İbn Abil-Rijal", *Encyclopaedia of Islam*, (ed. Kate Fleet, Gudrun Kramer, Denis Matringe, John Navas, Everett Rowson), Brill, Leiden, 2018, s. 75.

Santoyo, Julio Cesar, "La Edad Media", *Historia de la Traduccion en Espana*, (ed. Francisco Lafarga, Luis Pegenaute), Ambos Mundos, Salamanca, 2004, ss. 23-174.

Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, c. II, Carnegie Institution of Washington, Baltimore, 1932.

Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam: and its Place in the General History of the Observatory*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2016.

Sayvetz, Aaron, "On the Alfonsine Astronomical Tables", *Romance Quarterly*, 33-3, 1986, ss. 343-348.

Schadler, Peter, *John of Damascus and Islam*, Brill, Leiden, Boston, 2018.

Schaffer, E. Martha, "Los Codices de las 'Cantigas de Santa Maria' su problematica", *El Scriptorium Alfonsi: de los Libros de Astrologia a las Cantigas de Santa Maria*, (Ed. Jesus Montaya Martinez, Ana Dominguez Roudriguez), Editorial Complutense, Madrid, 1999, ss. 127-148.

Scheindlin, Raymond P., "Moses Ibn Ezra", *The Literature of al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin, Michael Sells), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 252-264.

Schimmel, Annemarie, "XIII. Asırda İslam Dini ile Hristiyanlık Arasındaki Münasebetler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: IV, Ankara, 1953, ss. 71-82.

Scoy, Herbert Allen Van, *A Dictionary of Old Spanish Terms Defined in the Works of Alfonso X*, Madison, 1986.

Seniff, Dennis P., "Hunting Literature", *Medieval Iberia: an Encyclopedia*, Routledge, New York, 2013, ss. 401-403.

Shafa, Shojaeddin, *De Persia a la España: La Historia Recuperada*, Universidad de Huelva Publicaciones, Huelva, 2000.

Sholod, Barton, *Charlemagne in Spain: the Cultural Legacy of Roncesvalles*, Librairie Droz Geneve, 1966.

Sezgin, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, c. I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2008.

Shah, Zulfiqar Ali, *St. Thomas Aquinas and Muslim Thought*, Claritas Books, California, 2022.

Shlomo Sela, *Abraham İbn Ezra and the Rise of Medieval Hebrew Science*, Brill, Leiden, 2003.

__"Abraham Ibn Ezra as the Translator of Astrological and Astronomical Texts from Arabic into Hebrew", *Medieval Encounters*, c. XXV, 2019, ss. 345-380.

__"Encyclopedic Aspects of Ibn Ezra's Scientific Corpus", *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, (ed. Steven Harvey), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2000, ss. 154-170.

Sholod, Barton, *Charlemagne in Spain: The Cultural Legacy of Roncesvalles*, Librairie, Cenevre, 1966.

Simon, Robert, "Remarks on Ramon Llull's Relation to Islam", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, no: 51-1, 1998, ss. 21-29.

Simonet, Francisco Javier, *Historia de los Mozarabes de España*, Real Academia de Historia, Madrid, 1897-1903.

Smith, Colin, *Christians and Moors in Spain*, c. II, Aris&Philips Ltd, Warmister, 1989.

Smith, Damian J., "Ramon de Penyafort and His Influence", *The Friars and Their Influence in Medieval Spain*, (ed. Francisco Garcia-Serrano), Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, ss. 45-60.

Smith, Denis Marck, *Storia della Sicilia: Medievale e Moderna*, Editori Laterza, Bari, 1980.

Smithuis, Renate, "Abraham Ibn Ezra's Astrological Works in Hebrew and Latin: New Discoveries and Exhaustive Listing", *Aleph: Historical Studies in Science and Judaism*, c. VI, 2006, ss. 239-338.

Socarras, Cayetano J, *Alfonso X of Castile: A Study on Imperialistic Frustation*, Ediciones Hispam, Barcelona, 1976.

Sorber, Andrew, "Prophetic Resistance to Islam in Ninth-Century Cordoba: Palulus Alvarus and the Indiculus Luminosus", *Medieval Encounters*, no: XXV, 2019, ss. 433-456.

Soria, Jose Manuel Nieto, Sancho, Illuminado Sanz, *La epoca medieval: iglesia y cultura*, Ediciones Istmo, Madrid, 2002.

Souhila, Markria, "Navarra entre mudejare y moriscos", *Principe de Viana*, no: 265, 2015, ss. 557-563.

Southern, Richard W., *Ortaçağ Avrupa'sında İslâm Algısı*, (çev. Ahmet Aydoğan), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001.

Stalls, Clay, *Possesing the Land: Aragon's Expansion in Islam's Ebro Frontier Under Alfonso the Battler 1104-1134*, Brill, Leiden, 1995.

Steiger, Arnald, "Tradicion y Fuentes Islamicas en la Obra de Alfonso el Sabio*", Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*, c. III, 1955, ss. 93-109.

Stone, Gregory B., "Ramon Llull", *The Literature of al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin, Michael Sells), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 345-357.

___"Ramon Llull and Islam", *A Companion to Ramon Llull and Llulism*, (ed. Amy M. Austin, Mark D. Johnston), Brill, Leiden-Boston, 2018, ss. 119-145.

Swain, Simon, "Beyond the limits of Greek biography: Galen from Alexandria to the Arabs", *The Limits of Ancient Biography*, (ed. Brain McGing, Judith Mossman), The Classical Press of Wales, Swansea, 2006, ss. 395-434.

Sypianski, Jakub, "Arabo-Byzantine Relations in the 9th and 10th Centuries as an Area of Cultural Rivalry", *Byzantium and Arab World, Encounter of Civilization*, Selanik, 2004, ss. 465-478.

Szpiech, Ryan, "From Mesopotamia to Madrid: The Legacy of Ancient and Medieval Science in Early Modern Spain", *Science on Stage in Early Modern Spain*, Universtiy of Toronto Press, Toronto, 2019, ss. 25-57.

Şanal, Enes, *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2018.

_"İslâm ve Batı Medeniyetleri Arasındaki İlk Temaslar: Aurillaclı Gerbert'in İspanya Seyahati (967-970)", *Doğu Batı Dergisi*, no: 98, ss. 141-163.

Tabernero, Cristiana, "El 'Libro de Calila y Dimna' Redactado en Latin por Raimundo de Beziers", *Rilce*, VIII, 1992, ss. 295-313.

Taha, Abdulvahid Tanun, "Religious Tolerance and Respect for the Rights of Minorities in al-Andalus", *38. ICANAS/Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Bildiriler*, c. I, Ankara, 2008, ss. 617-624.

Taha, Abdulvahid Zennûn, *Âsale ve'l-Tesîr Ebhas fi Fikri ve Tûras*, Darü'l-Medarü'l-İslâmî, Beyrut, 2011.

__*Dirasat fi Hadarati'l-Endelüs ve Tarihiha*, Darü'l-Mader İslâmî, Bingazi, 2004.

Taton, Rene, *La Ciencia Antigua y Medieval*, c. I, Ediciones Destino, Barselona, 1985.

Taylor, Richard C., "Aquinas and the Arabic Philosophical Tradition", *American Catholic Philosophical Quarterly*, c. LXXXVIII, 2014, ss. 191-193.

Terzioğlu, Arslan, "Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî", *TDVİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 281-282.

____"İbn Sînâ'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya Tesirleri, *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, (ed. Aydın Sayılı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, ss. 41-66.

Thompson, James Westfall, "The Introduction of Arabic Science into the Lorriane in the Tenth Century", *ISIS*, c. XII, 1929, ss. 167-191.

Thorndike, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, c. II, Columbia University Press, New York, 1923.

_____"Daniel of Morley", *The English Historical Review*, c. XXXVII, n. 148, 1922, ss. 540-544.

_____"John of Seville", *Speculum*, 1959, c. XXXIV-I, ss. 20-38.

Tieszen, Charles, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Brill, Leiden, 2013.

Tolan, John, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York, 2002.

_____*Sons of Ishmael: Muslims Through European Eyes in the Middle Ages*, University Press of Florida, Florida, 2008.

_____"Eulogius of Cordoba", *Christian-Muslim Relations, A Biographical History*, (ed. David Thomas, Alex Mallett), c. I, Brill, Leiden, 2012, ss. 679-683.

_____"Petrus Alfonsi", *Medieval Jewish Civilization*, (ed. Norman Roth), Routledge, New York, 2003, ss. 496-497.

_____"Raymond of Penyafort", *Christian-Muslim Relation: A Bibliographical History*, c. IV, (ed. David Tomas, Alex Mallet), ss. 253-258.

Tihon, Anne, "Conclusion", *A Companion to Byzantine Science*, (ed. Stavros Lazaris), 2020, Leiden, Boston, ss. 496-501.

Tihon, Anne, "Conclusion", *A Companion to Byzantine Science*, (ed. Stavros Lazaris), 2020, Leiden, Boston, ss. 496-501.

Torroja, Jose Maria Menendez, "La Obra Astronomica de Alfonso X el Sabio", *Conmemoracion del Centenario de Alfonso X el Sabio*, Madrid, 1984, ss. 33-47.

Touwaide, Alain, "Medicine and Pharmacy", *A Companion to Byzantine Science*, (ed. Stavros Lazaris), 2020, Leiden, Boston, ss. 354-403.

Tovar, Montserrat Pons, "La Traduccion de los Textos Latinos al Castellano en la Corte de Alfonso X el Sabio", *Anmal Electronica*, no: 29, 2010, ss. 241-251.

Töyryla, Hannu, *Abraham bar Hiyya on Time, History, Exile and Redemption: An Analysis of Megillat ha-Megalleh*, Brill, Leiden, 2014.

Truitt, Elly, "Celestial Divination and Arabic Science in Twelfth Century England: The History of Gerbert of Aurillac's Talking Head", *Journal of the History of the History of Ideas*, c. LXXIII, n. 2, 2012, ss. 201-222.

Turani, Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, 14. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

Varol, M. Bahaüddin, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", *İSTEM*, sayı XIV, 2009, ss. 61-77.

Vallicrosa, Jose M. Millas, *Estudios Sobre Historia de la Ciencia Española*, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Madrid, 1991.

_____*Las Traducciones Orientales en los Manuscritos de la Biblioteca Catedral de Toledo*, Madrid, 1942.

_____"La traduccion castellana del Tratado de Agricultura de Ibn Bassal", *al-Andalus*, c. XIII, Madrid, 1948, ss. 347-430.

Verbit, Gilbert Paul, *The Origins of the Trust*, Xlibris Corp, Philadelphia, 2002.

Vernet, Juan, *El mundo cultural de la ciencia medieval*, Universitat de Barcelona, Barselona, 1979.

_____*Avrupa İslam'a Neler Borçlu?*, (çev. Nesrin Karavar), Say Yayınları, İstanbul, 2019.

_____"El Mundo Cultural de la Corona de Aragon con Jaime I", *Estudios Sobre Historia de la Ciencia Medieval*, 1979, ss. 71-94.

Villauneva, Francisco Marquez, *el Cultural Concepti Alfonsi*, Edicions Bellatera, Barcelona, 2004.

Vukic, Tatjana Paic, "Hermann the Dalmatian's Purported Role in the Translation of the Quran into Latin", *Coll. Antropol*, no: 42, 2008, ss. 277-280.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdurrahman III", *TDVİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 152-155.

Zafrani, Haim, *Yehud el-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. I, Mersem, Rabat, 2000.

Zeitler, Jessica Katherine, *Intellectual Cartographic Spaces: Alfonso X, the Wise and the Foundation of the Studium Generale of Seville*, The University of Arizona Department of Spanish and Portuguese, Doktora Tezi, Arizona, 2013.

Zier, Mark, "Fulbert of Chartres", *Medieval France: An Encyclopedia*, (ed. William W. Kibler, Grover A. Zinn, Lawrence Earp, John Bell Henneman), Routledge, New York, 1995, ss. 377-378.

Zwemer, Samuel M., *Ramon Llull: First Missionary to the Moslems*, Londra, 1902.

Wacks, David A., *Framing Iberia: Maqamat and Frametale Narratives in Medieval Spain*, Brill, Leiden, 2007.

Weaver, Eric Ramirez, "Reading the Heavens: Revelation and Reification in the Astronomical Anthology for Wenceslas IV", *Gesta*, c. LIII, no: 1, 2014, ss. 73-94.

Welborn, Mary Catherine, "Lotharingia as a Center of Arabic and Scientific Influence in the Eleventh Century", *ISIS*, c. XVI/II, 1931, ss. 188-199.

Weltecke, Dorothea, "Emperor Frederick II, 'Sultan of Lucera', 'Friend of Muslims', Promoter of Cultural Transfer: Controversies and Suggestions", *Cultural Transfers in Dispute: Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*, (ed. Jörg Feuchter, Freidhelm Hoffmann, Bee Yun), Frankfurt, 2011, ss. 84-106.

Westerveld, Govert, *Ibn Sab'in of the Ricote Valley: The First and Last Islamic Place in Spain*, Primera, 2014.

Willinsky, John, *The Intellectual Properties of Learning: A Prehistory of Saint Jerome to John Locke*, The University of Chicago Press, Chicago, 2017.

Wolf, Kenneth Baxter, *Christian Martyrs in Muslim Spain*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

___"Eulogius of Cordoba", *Key Figures in Medieval Europe: an Encyclopedia*, (ed. Richard K. Emmerson), Routledge, New York, 2006, s. 208.

_"Conversion and Martyrdom in Cordoba: Eulogius of Cordoba", *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook,* (ed. Nimrod Hurvitz, Christian C. Sahner, Uriel Simonsohn, Luke Yarbrough), University of California Press, California, 2020, ss. 119-122.

_"Alvarus Paulus", *Key Figures in Medieval Europe: an Encyclopedia*, (ed. Richard K. Emmerson), Routledge, New York, 2006, ss. 33.

EKLER

GÖRSELLER

Görsel 1: Endülüs Emevî Devleti'nin en geniş sınırlara ulaştığı X. asırda Endülüs'ün siyasi haritası

Kaynak:
https://www.sabuco.com/historia/images/Edad%20Media.%20El%20califato%20de%20C%C3%B3rdoba..jpg

Görsel 2: Cordoba (1236), Sevilla (1248) ve Murcia)gibi Endülüs'ün en büyük şehirlerinin Hristiyanların eline geçtiği XIII. asrın ilk yarısında İber Yarımadası'nda Müslüman-Hristiyan sınırlarını gösteren harita

Kaynak:
https://www.sabuco.com/historia/images/Al%20Andalus%20siglo%20XIII.jpg

Görsel 3: Hristiyanların Reconquista Hareketi'yle büyük zaferler kazanarak en büyük Endülüs şehirlerini ele geçirdikleri XIII. asır ortalarında Benî Ahmer Devleti ve İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıkların siyasi sınırları

Kaynak:

https://www.sabuco.com/historia/Reconquista%20a%20mediados%20del%20XIII.jpg

Görsel 4: Kastilya-Leon ve Muvahhid birleşik ordusunun Hz. Meryem'in resminin bulunduğu bayrağın altında Merînîler'e karşı mücadelesi (Cantigas de Santa María, 181)

Kaynak: https://ballandalus.files.wordpress.com/2013/11/cantigas_de_santa_maria-181-large.jpg

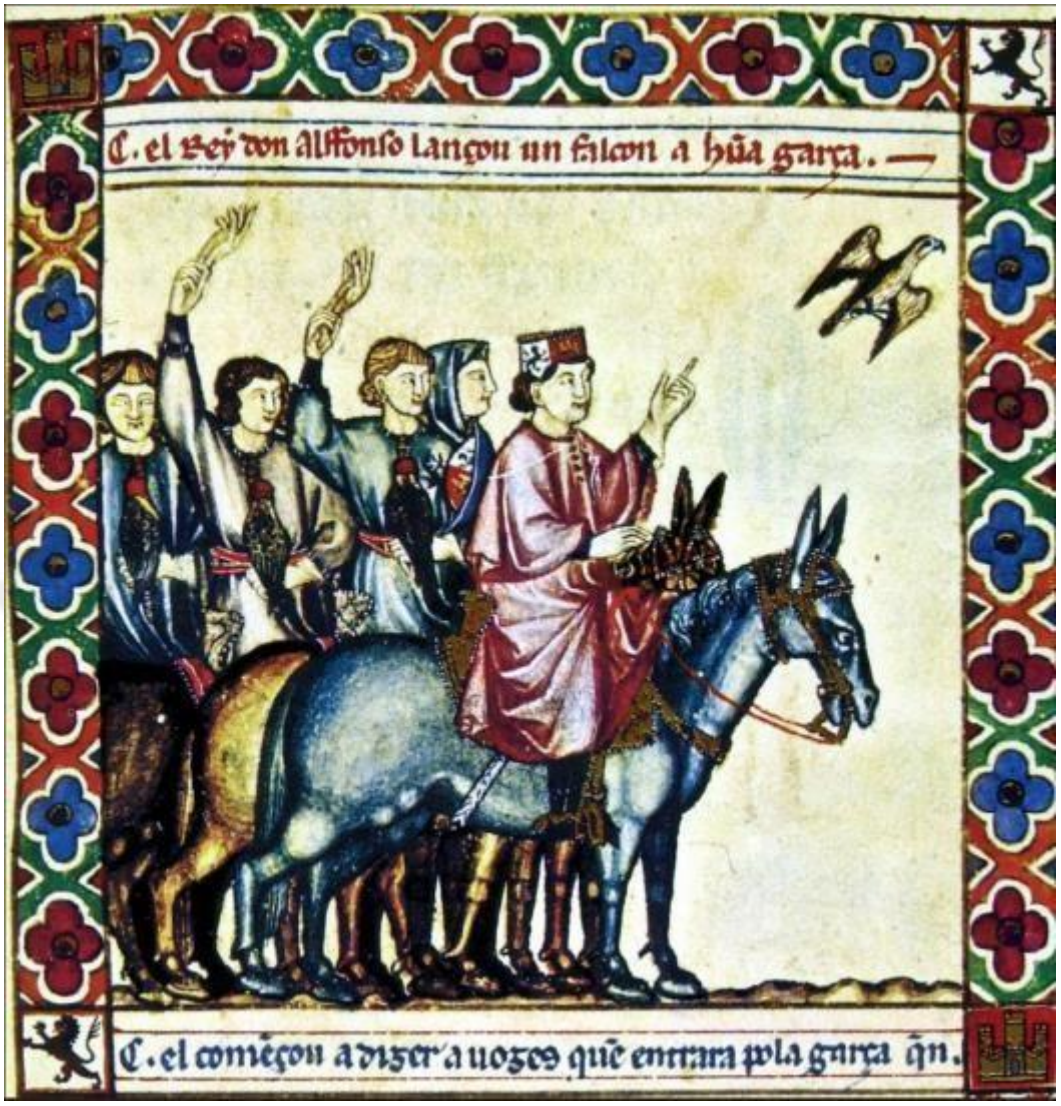

Görsel 5: Avrupa'da avcılığın popüler olduğu bir çağda yaşayan Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'yu şahin uçururken tasvir eden bir minyatür (Cantigas de Santa María, 142)

(Kaynak: Simon Doubleday, *The Wise King: A Christian Prince, Muslim Spain and the Birth of the Renaissance*)

Görsel 6: Ortaçağ Avrupası'nda İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinin ana merkezlerinden Toledo şehrinin XVI. asra ait bir tasviri

(Kaynak: https://visualtrove.com/products/4383268-view-and-plan-of-toledo-braun-hogenberg-germany-c-16th-century)

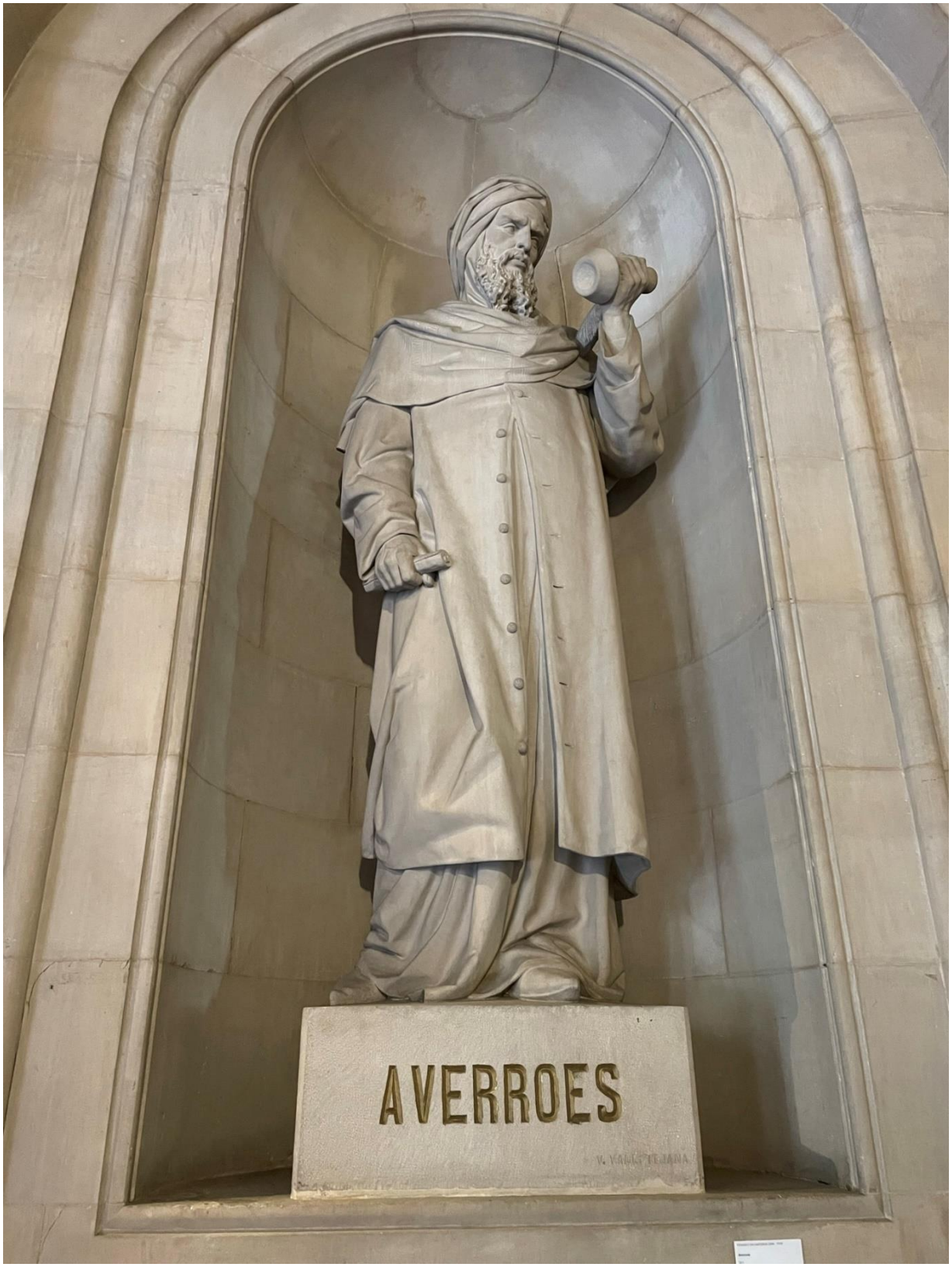

Görsel 7: Ortaçağ Batı düşünce tarihinde önemli bir etki yaratan İbn Rüşd'ün Barselona Üniversitesi'nde bulunan heykeli

(Kaynak: Enes ŞANAL özel arşivi)

Görsel 8: İslâm bilimlerinin Ortaçağ Batı dünyasına tanıtılmasında öncü bir rol üstlenen Fransız âlim Aurillaclı Gerbert'in 967-970 yıllarını kapsayan Katalonya seyahati sırasında bir süre bilimsel çalışmalarını sürdürdüğü Santa Maria de Ripoll Manastırı

(Kaynak: Enes ŞANAL özel arşivi)

Görsel 9: İslâm bilim ve kültürüne ilgisiyle marûf Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun Madrid şehrindeki İspanya Milli Kütüphanesi'nin (Biblioteca Nacional de España) önünde bulunan heykeli (Kaynak: Enes ŞANAL özel arşivi)

Görsel 10: Ortaçağ Avrupası'nda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yoğunlaştığı bir devirde İber Yarımadası'nda yaşayan ve İslâm hakkında derin bilgi birikimiyle dikkat çeken Katalan âlim Ramon Llull (solda) ve öğrencisi Thomas le Myesier'i tasvir eden bir Ortaçağ minyatürü

Kaynak:***https://picryl.com/media/ramon-llull-with-his-disciple-thomas-le-myesier-presenting-three-anthologies-761d12***

Görsel 11: Cordoba (1236) ve Sevilla'yı (1248) Müslümanlardan geri alan Kastilya-Leon Kralı III. Fernando'nun Sevilla Katedrali'ndeki dört dilli mezar taşının Arapça ve İbranice yüzü

(Kaynak: Enes ŞANAL özel arşivi)

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamladı. 2015 yılında Ege Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. Aynı yıl başladığı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'ndaki yüksek lisans eğitimini *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü* başlıklı tezini savunarak tamamladı. 2018 yılında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 2021 yılında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreve başladı. Doktora sürecinde Universitat Autònoma de Barcelona'ya bağlı Department of Ancient and Medieval Studies bölümü bünyesinde bir yıl misafir araştırmacı statüsünde akademik çalışmalarını sürdürdü. Bu süre zarfında konuşmacı ve dinleyici olarak birçok sempozyum ve çalıştaya katıldı. 2023 yılında *Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri (1125-1284)* başlıklı tezini savunarak doktora eğitimini tamamladı.